

รายงานการวิจัย

เรื่อง

การศึกษาวิเคราะห์พุทธจิตวิทยาในพระไตรปิฎก
An Analytical Study of Buddhist Psychology In Tipitaka

โดย

พระครูปลัดมารุต วรมงคลโล, ผศ.ดร.

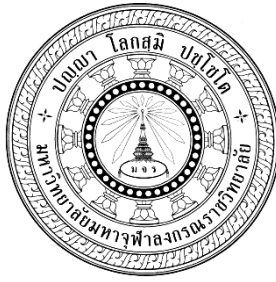
คณะครุศาสตร์

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

พ.ศ. ๒๕๕๓

ได้รับทุนอุดหนุนจากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

MCU RS ๖๑๐๖๕๓๐๕๖

รายงานการวิจัย

เรื่อง

การศึกษาวิเคราะห์พุทธจิตวิทยาในพระไตรปิฎก
An Analytical Study of Buddhist Psychology In Tipitaka

โดย

พระครูปลัดมารุต วรมงคลโล, ผศ.

คณะครุศาสตร์

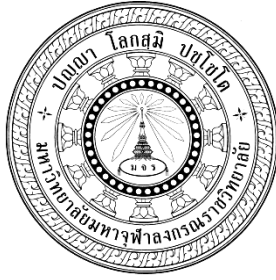
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

พ.ศ. ๒๕๕๓

ได้รับทุนอุดหนุนจากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

MCU RS ๖๑๐๖๕๓๐๕๖

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

Research Report

An Analytical Study of Buddhist Psychology in Tipitaka

By

Phrakrupalatmarut Voramonghalo

Faculty of Education

Mahachulalongkornrajavidyalaya University

B.E.2553

Research Project Supported by Mahachulalongkornrajavidyalaya University

MCU RS 610653056

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

ชื่อรายงานการวิจัย:	การศึกษาวิเคราะห์พุทธจิตวิทยาในพระไตรปิฎก
ผู้วิจัย:	พระครูปลัดมารุต วรมงคลโล ,ผศ.,ดร.
ส่วนงาน:	ภาควิชาปริยัติธรรมและจริยศึกษา คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
ปีงบประมาณ:	๒๕๕๓
ทุนอุดหนุนการวิจัย:	มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

บทคัดย่อ

งานวิจัยฉบับนี้มีวัตถุประสงค์ไว้ ๓ ประการ (๑) เพื่อศึกษาถึงประวัติและพัฒนาการของจิตวิทยาในตะวันตก (๒) เพื่อศึกษาถึงแนวคิดเรื่องพุทธจิตวิทยาในคัมภีร์พระพุทธานุสาสนาเถรวาท (๓) เพื่อศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องพุทธจิตวิทยาในคัมภีร์พระพุทธานุสาสนาเถรวาทกับการประยุกต์ใช้กับสังคม

ผลการวิจัยพบว่า

แนวคิดเรื่องพุทธจิตวิทยานั้นเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับจิตและกระบวนการทำงานของจิตที่พระพุทธานุสาสนาถือว่าจิตนั้นมีพลังในการควบคุมกาย แต่ถึงอย่างนั้นจิตก็ไม่ได้เป็นเอกเทศจากกาย เพราะจิตกับกายจะต้องทำงานแบบอิงอาศัยซึ่งกันและกัน ในแง่จริยธรรมจิตมนุษย์หรือสัตว์มีความละเอียดอ่อนสามารถจำแนกประเภทได้อย่างหลากหลาย เมื่อนำแนวคิดเรื่องพุทธจิตวิทยามาวิเคราะห์เชิงเปรียบเทียบกับแนวคิดเรื่องจิตวิทยาตะวันตกก็จะพบว่า จิตวิทยาตะวันตกศึกษาจิตและกระบวนการทำงานของจิตในแง่ของพฤติกรรมภายนอกด้วยการพิสูจน์ทดลองโดยหลักวิทยาศาสตร์ แต่พุทธจิตวิทยานั้นศึกษาจิตและกระบวนการทำงานของจิตในแง่ของการปฏิบัติเพื่อฝึกฝนจิตด้วยการปฏิบัติธรรมทั้งในด้านสมณะและวิปัสสนากรรมฐานโดยมุ่งทำให้จิตมีศักยภาพที่จะสามารถเอาชนะหรือควบคุมกิเลสได้

เมื่อวิเคราะห์แนวคิดเรื่องพุทธจิตวิทยาในพระไตรปิฎกพบว่า แนวคิดเรื่องจิตในทางพระพุทธานุสาสนานั้นสามารถที่จะนำไปปรับประยุกต์ใช้ให้เกิดประโยชน์กับชีวิตและสังคมได้หลายประการทั้งในเรื่องของการเรียนรู้ การเรียนการสอน การพัฒนาตนเองและการแก้ไขปัญหาเรื่องทุกข์ด้วยการให้คำปรึกษาเชิงพุทธ ซึ่งเป็นการที่พระพุทธานุสาสนาให้นำไปใช้ได้ผลมาแล้ว

Research Title: An Analytical Study of Buddhist Psychology
in Tripitaka

Researcher: Asst.Prof.Dr. Phrakrupalatmarut Voramonghalo

Department: Faculty of Education
Mahachulalongkornrajavidyalaya University

Fiscal Year: 2553 / 2010

Research Scholarship Sponsor: Mahachulalongkornrajavidyalaya University

ABSTRACT

This research has three objectives, namely, (1) to study the history and the development of the psychology in the west, (2) to study the concept of the Buddhist Psychology in the Theravada Buddhist Scriptures, and (3) to analytically study the concept of Buddhist Psychology in Theravada Buddhist Scriptures with social application.

The results of research were as follows:

the concept of the Buddhist Psychology is pertaining to mind and the procedure of mind that are regarded to have the power to control body, thereby the mind is not departed from the body because the mind and body work together, In terms of Abhidhammatriptaka, mind of human being or, animas has the delicacy which can be classified variously. When analyzing the idea of Buddhist Psychology in comparison with the idea of West Psychology, it was found that west Psychology studies the mind and the working procedure of the mind in terms of outside behavior by scientific experiment, while Buddhist studies the mind and the working procedure of the mind in terms of the practical experiences in dharma both in concentration development and insight development with the aim of developing mental potential which can overcome or control the defilements analysing the idea about Buddhist psychology in the Tripitaka, it was found that the idea about the mind in Buddhism can be applied in daily life in many aspects, such as learning, teaching, self development and the solution of suffering problems by Buddhist counseling effectively used by the Buddha.

กิตติกรรมประกาศ

งานวิจัยเรื่อง การศึกษาวิเคราะห์พุทธจิตวิทยาในพระไตรปิฎกฉบับนี้สำเร็จลุล่วงไปได้ด้วยดี ก็เนื่องด้วยได้รับการสนับสนุนเอื้อเฟื้อเกื้อกูลและได้รับความอนุเคราะห์จากผู้ทรงคุณวุฒิ และผู้เชี่ยวชาญหลายท่าน ผู้วิจัยขอขอบคุณและอนุโมทนาขอบคุณทุกท่านมา ณ โอกาสนี้

ขอขอบคุณพระมหาสุทิตย์ อาภากรโร,ดร. ผู้อำนวยการสถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ที่ได้สนับสนุนและส่งเสริมทุนในการทำวิจัยครั้งนี้และขออนุโมทนาขอบคุณคณะกรรมการผู้เชี่ยวชาญด้านวิจัยทุกท่านที่ได้กรุณาตรวจสอบและแนะนำข้อมูลเพิ่มเติมอันเป็นประโยชน์ต่อการวิจัยทุกครั้งที่มีการประชุมติดตามความก้าวหน้าของงานวิจัย

ขออนุโมทนาขอบคุณ ดร.อธิเทพ ผาธา ที่ให้ข้อปรึกษาให้ข้อเสนอแนะให้การแนะนำในการจัดทำข้อมูลประกอบการเขียนรายงานการวิจัยครั้งนี้มาตั้งแต่เริ่มต้นจนจบงานวิจัยสำเร็จลุล่วงไปด้วยดี

ขอขอบคุณและอนุโมทนาขอบคุณเจ้าหน้าที่สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ที่ได้ประสานงานด้านข้อมูลต่างๆ ทำให้การติดต่อข้อมูลด้านโครงวิจัยครั้งนี้สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี และขอขอบคุณและอนุโมทนาขอบคุณผู้บริหาร คณาจารย์ เจ้าหน้าที่คณะครุศาสตร์ทุกท่านที่ให้การสนับสนุนการทำโครงการวิจัยครั้งนี้ให้มีความสมบูรณ์และสำเร็จลุล่วงไปด้วยดี

พระครูปลัดมารุต วรมงคลโส,ผศ.ดร.

๑๘ ธันวาคม ๒๕๕๕

สารบัญ

บทคัดย่อภาษาไทย.....	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	ข
กิตติกรรมประกาศ.....	ค
สารบัญ.....	ง
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ.....	ช

บทที่ ๑ บทนำ.....	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา.....	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย.....	๔
๑.๓ ปัญหาในการวิจัย.....	๔
๑.๔ วิธีการดำเนินการวิจัย.....	๔
๑.๕ ขอบเขตของโครงการวิจัย.....	๕
๑.๖ ทฤษฎี สมมุติฐาน และกรอบแนวความคิด (Conceptual Framework) ของโครงการวิจัย.....	๕
๑.๗ นิยามศัพท์ที่ใช้ในการวิจัย.....	๖
๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับจากการวิจัย.....	๗

บทที่ ๒ ประวัติพัฒนาการของแนวคิดเรื่องจิตวิทยาตะวันตก.....	๘
๒.๑ บทนำ.....	๘
๒.๒ แนวคิดเรื่องจิตวิทยาในตะวันตก.....	๙
๒.๒.๑ ความหมายของจิตวิทยา.....	๙
๒.๒.๒ วิธีการศึกษาทางจิตวิทยา.....	๑๑
๒.๒.๓ ประวัติและวิวัฒนาการแห่งการศึกษาจิตวิทยา.....	๑๒
๒.๒.๓.๑ วิวัฒนาการความเชื่อและการศึกษาเรื่องจิตในสมัยโบราณ.....	๑๒
๒.๒.๓.๒ วิวัฒนาการความเชื่อและการศึกษาเรื่องจิตในสมัยใหม่.....	๑๓
๒.๒.๓.๓ วิวัฒนาการศึกษาเรื่องจิตในสมัยปัจจุบัน.....	๑๖
๑.กลุ่มโครงสร้างของจิต (Structuralism).....	๑๖
๒.กลุ่มหน้าที่ของจิต (Functionalism).....	๑๗

๓.กลุ่มพฤติกรรมนิยม (Behaviorism).....	๑๘
๔.กลุ่มจิตวิทยาเกสตัลท์ (Gestalt Psychology).....	๑๙
๕.กลุ่มจิตวิเคราะห์ (Psychoanalysis).....	๒๐
๖.กลุ่มมนุษยนิยม (Humanistic Psychology).....	๒๒
๗.กลุ่มจิตวิทยาคอกนิทิฟ (Cognitive Psychology).....	๒๓
๘. กลุ่มจิตวิทยาอัตถิภาวนิยม (Existential Psychology).....	๒๓
๙. กลุ่มจิตวิทยาเชิงรู้คิด (Cognitive Psychology).....	๒๖
๑๐. กลุ่มจิตวิทยาผ่านตัวตน (Transpersonal Psychology).....	๒๙
๒.๒.๔ การจัดกลุ่มแนวคิดทางจิตวิทยาของตะวันตก.....	๓๓
๒.๒.๔.๑ แบ่งตามหลักการศึกษา.....	๓๓
๒.๒.๔.๒ แบ่งตามลักษณะข้อโต้แย้งของแต่ละแนวคิด.....	๓๔
๒.๓ วิธีการศึกษาและการอธิบายแนวคิดเรื่องจิตวิทยาตะวันตก.....	๓๕
๒.๔ สรุป.....	๓๙

บทที่ ๓ แนวคิดเรื่องพุทธจิตวิทยาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท.....	๔๓
๓.๑ บทนำ.....	๔๓
๓.๒ แนวคิดเรื่องจิตในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท.....	๔๓
๓.๒.๑ ความหมาย.....	๔๔
๓.๒.๒ ธรรมชาติของจิต.....	๔๕
๓.๒.๓ ลักษณะของจิต.....	๔๗
๓.๒.๔ จำนวนของจิต	๕๐
๓.๒.๕ สมรรถนะของจิต	๕๑
๓.๒.๖ ที่อาศัยของจิต	๕๒
๓.๒.๗ หน้าที่ของจิต	๕๓
๓.๒.๘ ประเภทของจิต	๕๔
๓.๒.๘.๑ การแบ่งประเภทจิตตามแนวพระสูตร.....	๕๔
๓.๒.๘.๒ การจัดประเภทของจิตตามแนวพระอภิธรรม.....	๕๖
๓.๒.๘.๓ การจัดประเภทจิตโดยการรวมจิตประเภทย่อยแต่ละ	
ประเภทลงเป็นกลุ่ม ๆ.....	๖๒
(๑) ชาติเภทนัย.....	๖๒
(๒) ภูมิเภทนัย.....	๖๔

(๓) โสภณเภทนัย.....	๖๓
(๔) โลกเภทนัย.....	๖๓
(๕) เหตุเภทนัย.....	๖๓
(๖) ฌานเภทนัย.....	๖๓
(๗) เวทนาเภทนัย.....	๖๔
(๘) สัมปโยคนัย.....	๖๕
(๙) สังขารเภทนัย.....	๖๖
๓.๒.๙ องค์ประกอบของจิต (เจตสิก)	๖๗
๓.๒.๑๐ กระบวนการทำงานของจิต.....	๗๒
๓.๒.๑๑ ความสำคัญของจิตในทัศนะของพุทธศาสนา.....	๗๓
๓.๒.๑๑.๑ ความสำคัญของจิตในพระไตรปิฎก.....	๗๔
๓.๒.๑๑.๒ ความสำคัญของจิตในทัศนะของนักวิชาการไทย.....	๗๕
๓.๒.๑๒ ความสัมพันธ์ระหว่างกายกับจิต.....	๗๗
๓.๒.๑๒.๑ ความสัมพันธ์ในฐานะเป็นองค์ประกอบของชีวิต.....	๗๙
๓.๒.๑๒.๒ ความสัมพันธ์ในแง่ของการทำงานประสานสัมพันธ์กัน.....	๘๐
๓.๒.๑๓.๓ ความสัมพันธ์ในแง่ที่ส่งผลกระทบต่อถึงกัน.....	๘๑
๓.๓ พลังอำนาจจิต.....	๘๑
๓.๔ ความเกิดแห่งจิต ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดับแห่งจิต.....	๘๒
บทที่ ๔ วิเคราะห์แนวคิดเรื่องจิตวิทยาเชิงพุทธในคัมภีร์พระพุทธรศาสนาเถรวาท.....	๘๔
๔.๑ บทนำ.....	๘๔
๔.๒ วิเคราะห์แนวคิดเรื่องจิตในพระพุทธรศาสนาเถรวาท.....	๘๔
๔.๒.๑ วิเคราะห์แนวคิดเรื่องจิตวิทยาในพระพุทธรศาสนาเถรวาท	
กับจิตวิทยาตะวันตก.....	๘๔
๔.๒.๒ วิเคราะห์ธรรมชาติดั้งเดิมของจิต.....	๙๑
๔.๒.๓ หลักพื้นฐานของพุทธจิตวิทยาเถรวาท.....	๑๐๓
๔.๒.๓.๑ แนวคิดเรื่องกฎธรรมชาติ (อิทัปปัจจยา-ปฏิจจสมุปบาท).....	๑๐๒
๔.๒.๓.๒ แนวคิดเรื่องกฎธรรมชาติคืออนิยาม ๕ ประการ.....	๑๐๕
๔.๒.๓.๓ แนวคิดเรื่องกฎไตรลักษณ์.....	๑๐๖
๔.๒.๔ พุทธจิตวิทยากับความเป็นมนุษย์.....	๑๐๘
๔.๒.๕ พุทธจิตวิทยากับปัญหาความเป็นเอกนิยมหรือสัจนิยม.....	๑๑๒

๔.๒.๖ พุทธจิตวิทยาเกี่ยวกับปัญหาเรื่องเจตจำนงเสรี.....	๑๑๔
๔.๒.๗ พุทธจิตวิทยาเกี่ยวกับหลักจริยธรรม (กรรม-เจตนา).....	๑๑๕
๔.๒.๘ พุทธจิตวิทยาเกี่ยวกับการบรรลุธรรม.....	๑๑๖
(๑) ความหมายของการบรรลุธรรม.....	๑๑๗
(๒) ประเภทของการบรรลุธรรม.....	๑๑๗
(๓) รูปแบบของการฝึกจิตที่จะนำไปสู่การบรรลุธรรม.....	๑๑๙
(๔) วิธีการปฏิบัติเพื่อเข้าถึงการบรรลุธรรม.....	๑๒๗
(๕) ลักษณะของผู้บรรลุธรรม.....	๑๓๐
(๖) ผลของการบรรลุธรรม.....	๑๓๒
(๗) ภาวะของผู้ฝึกจิตจนบรรลุนิพพาน.....	๑๓๘
๔.๒.๙ จิตกับการเวียนว่ายตาย(จุดิจิต)เกิด(ปฏิสนธิจิต).....	๑๔๐
๔.๒.๑๐ จิตกับความฝัน	๑๔๓
๔.๒.๑๐.๑ โดยธาตุกำเร็บ.....	๑๔๓
๔.๒.๑๐.๒ โดยจิตกำเร็บ.....	๑๔๔
๔.๒.๑๐.๓ โดยเทวดาดลใจ.....	๑๔๔
๔.๒.๑๐.๔ โดยบุญนิमित.....	๑๔๔
๔.๓ แนวคิดเรื่องการฝึกฝนอบรมและพัฒนาจิตตามหลักพุทธจิตวิทยา.....	๑๔๖
๔.๓.๑ ความหมายของคำว่าพัฒนาในทางพระพุทธศาสนา.....	๑๔๗
๔.๓.๒ พระพุทธศาสนากับแนวคิดเรื่องการพัฒนา.....	๑๔๗
๔.๓.๓ ประเภทของการพัฒนาในทางพระพุทธศาสนา.....	๑๔๘
๔.๓.๔ ความหมายของการพัฒนาจิต.....	๑๔๘
๔.๓.๕ เป้าหมายของการพัฒนาจิต.....	๑๔๙
๔.๓.๖ หลักการพัฒนาจิต (จิตภาวนา) ตามหลักจิตวิทยาเชิงพุทธ.....	๑๔๙
๔.๓.๗ ประเภทของการพัฒนาจิต.....	๑๕๐
๔.๓.๗.๑ การพัฒนาจิตตามหลักอริยมรรค.....	๑๕๐
๔.๓.๗.๒ การพัฒนาจิตด้วยสมณะกรรมฐาน ๔๐.....	๑๕๓
(๑) การฝึกจิตโดยกสิณ	๑๕๔
(๒) การฝึกจิตโดยใช้อสุภะเป็นอารมณ์.....	๑๕๔
(๓) การฝึกจิตโดยใช้อนุสติเป็นอารมณ์	๑๕๕
(๔) การฝึกจิตโดยหลักอัปปมัญญา ๔ พรหมวิหาร.....	๑๕๕
(๕) การฝึกจิตโดยพิจารณาอาหารเป็นอารมณ์	๑๕๖

(๖) วิธีเจริญจิตภาวนาโดยใช้ธาตุเป็นอารมณ์.....	๑๕๗
๔.๓.๗.๓ จริตของคนในการพัฒนาจิต.....	๑๕๗
๔.๓.๗.๔ นิमित.....	๑๕๘
๔.๓.๗.๕ ประเภทของภาวนา ๓	๑๕๙
๔.๓.๗.๖ การเจริญจิตภาวนาที่เป็นรูปฌานและอรุฌาน.....	๑๕๙
๔.๓.๗.๗ หลักพุทธธรรมที่สัมพันธ์ในการพัฒนาจิตด้วยสมถกรรมฐาน..	๑๖๐
๔.๓.๗.๘ ผลแห่งการพัฒนาจิตและปัญญา.....	๑๖๐
๔.๔ พุทธจิตวิद्याกับการประยุกต์ใช้ในสังคม.....	๑๖๑
๔.๔.๑ พุทธจิตวิद्याกับการเรียนรู้.....	๑๖๑
(๑) ความหมายและความสำคัญของการเรียนรู้	๑๖๒
(๒) กระบวนการของการเรียนรู้.....	๑๖๕
(๓) กระบวนการเรียนรู้ที่สัมพันธ์กับอายตนะ.....	๑๖๙
(๔) ผลกระทบที่เกิดจากอายตนะ.....	๑๖๙
๔.๔.๒ พุทธจิตวิद्याกับการเรียนการสอน.....	๑๗๔
๔.๔.๒.๑ องค์ประกอบด้านคุณสมบัติของผู้สอน.....	๑๗๔
๔.๔.๒.๒ องค์ประกอบด้านเนื้อหา หรือเรื่องที่สอน.....	๑๗๕
๔.๔.๒.๓ องค์ประกอบด้านตัวผู้เรียน.....	๑๗๖
๔.๔.๒.๔ องค์ประกอบเกี่ยวกับตัวการสอน.....	๑๗๗
๔.๔.๒.๕ องค์ประกอบด้านลีลาการสอน	๑๗๗
๔.๔.๒.๖ องค์ประกอบด้านวิธีการสอนของพระพุทเจ้า	
แบบต่างๆ.....	๑๗๘
(๑) แบบ รูปธรรมไปหานามธรรม.....	๑๗๘
(๒) แบบ ไปตามลำดับ.....	๑๗๙
(๓) แบบ ให้ผู้เรียนได้รู้ยิ่งเห็นจริงในสิ่งที่ควรรู้ควรเห็น.....	๑๗๙
(๔) แบบ ตรงตามหลักความจริง.....	๑๘๐
(๕) แบบ มีเหตุมีผลสามารถเห็นจริงได้.....	๑๘๐
(๖) แบบ รับรองผล.....	๑๘๑
(๗) แบบ ปัญหาพยากรณ์	๑๘๑
(๘) แบบ การพูดให้เหมาะสมกับกาลเวลา.....	๑๘๓
(๙) แบบ คำนึงถึงความแตกต่างของแต่ละบุคคล.....	๑๘๓
(๑๐) แบบ ปรับการสอนให้เหมาะสมกับบุคคล.....	๑๘๓

(๑๑) แบบ คำนึงถึงความพร้อมของผู้เรียน.....	๑๘๔
(๑๒) แบบ ให้ผู้เรียนได้มีส่วนร่วมด้วย.....	๑๘๕
(๑๓) แบบ ให้ผู้เรียนได้ลงมือปฏิบัติด้วยตนเอง.....	๑๘๕
(๑๔) แบบ สากลัจฉา หรือ สนทนา.....	๑๘๖
(๑๕) แบบ บรรยาย.....	๑๘๖
(๑๖) แบบ ตอบปัญหา.....	๑๘๗
(๑๗) แบบ วางกฎข้อบังคับ.....	๑๘๗
(๑๘) แบบ การยกขาดกมาประกอบการสอน.....	๑๘๘
(๑๙) แบบ เปรียบเทียบด้วยข้ออุปมา.....	๑๘๘
(๒๐) แบบ การทำเป็นตัวอย่าง.....	๑๘๘
๔.๔.๓ พุทธจิตวิทยากับการปกครอง.....	๑๘๙
๔.๔.๔ พุทธจิตวิทยากับการดำเนินชีวิต.....	๑๘๗
(๑) มีสุจริตทั้งสาม	๑๘๗
(๒) ประพฤติตามอารยธรรม.....	๑๘๗
(๓) อย่างต่ำมีศีล ๕.....	๑๘๘
(๔) ประพฤติตามหลักการดำเนินชีวิตไม่ผิด.....	๑๘๘
๔.๔.๕ พุทธจิตวิทยากับการให้คำปรึกษา.....	๒๐๕
๔.๔.๕.๑ ความหมายการให้ปรึกษาทั่วไป.....	๒๐๖
๔.๔.๕.๒ ความหมายการให้ปรึกษาเชิงพุทธ.....	๒๐๗
๔.๔.๕.๓ ปัญหาของมนุษย์ที่ต้องการรับการปรึกษาคือทุกข์	๒๐๘
๔.๒.๖.๔ แนวคิดการให้ปรึกษาตามแนวจิตวิทยาพระพุทธศาสนา.....	๒๑๑
๔.๒.๖.๕ เป้าหมายของการปรึกษาตามแนวคิดจิตวิทยา	
พระพุทธศาสนา.....	๒๑๑
๔.๒.๖.๖ ขั้นตอนและกระบวนการในการให้การปรึกษา	
ตามแนวพระพุทธศาสนา.....	๒๑๓
๔.๒.๖.๗ เทคนิคและวิธีการให้การปรึกษาตาม แนวพุทธศาสนา.....	๒๑๕
๔.๒.๖.๘ ผลของการให้คำปรึกษา.....	๒๑๗
๔.๕ สถานะและจุดยืนของพุทธจิตวิทยาในสังคมไทย.....	๒๑๘

บทที่ ๕ สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ.....	๒๒๐
๕.๑ สรุปผลการวิจัย.....	๒๒๐
๕.๒ ข้อเสนอแนะ.....	๒๒๓
บรรณานุกรม.....	๒๒๔
ภาคผนวก.....	๒๓๔
ภาคผนวก ก บทความการวิจัย.....	๒๓๔
ภาคผนวก ข แบบสรุปโครงการวิจัย.....	๒๕๓
ประวัติผู้วิจัย.....	๒๕๘

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

๑. คำย่อภาษาไทย

๑.๑ คำย่อเกี่ยวกับพระไตรปิฎก

อักษรย่อพระไตรปิฎกในงานวิจัยฉบับนี้ ใช้อ้างอิงจากพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย การอ้างอิงใช้ระบบระบุ เล่ม/ ข้อ/ หน้า หลังคำย่อชื่อคัมภีร์ ดังตัวอย่างเช่น ที.ม. (ไทย) ๑๐/ ๑๖/ ๑๐ หมายถึง ทีฆนิกาย มหาวรรค พระไตรปิฎก เล่มที่ ๑๐ ข้อ ๑๖ หน้า ๑๐

พระวินัยปิฎก

วิ.มหา. (บาลี) =	วินยปิฎกมหาวิงคปาติ (ภาษาบาลี)
วิ.มหา. (ไทย) =	วินัยปิฎกมหาวิงค์ (ภาษาไทย)
วิ.ภิกขุณี. (บาลี) =	วินยปิฎกภิกขุณีวิงคปาติ (ภาษาบาลี)
วิ.ภิกขุณี. (ไทย) =	วินัยปิฎกภิกขุณีวิงค์ (ภาษาไทย)
วิ.ม. (บาลี) =	วินยปิฎกมหาวคคปาติ (ภาษาบาลี)
วิ.ม. (ไทย) =	วินัยปิฎกมหาวรรค (ภาษาไทย)
วิ.จ. (บาลี) =	วินยปิฎกจุฬวคคปาติ (ภาษาบาลี)
วิ.จ. (ไทย) =	วินัยปิฎกจุฬวรรค (ภาษาไทย)
วิ.ป. (บาลี) =	วินยปิฎกปริวารวคคปาติ (ภาษาบาลี)
วิ.ป. (ไทย) =	วินัยปิฎกปริวารวรรค (ภาษาไทย)

พระสุตตันตปิฎก

ที.สี. (บาลี) =	สุตตฺนตปิฎก ทีฆนิกาย สีลขณธวคคปาติ (ภาษาบาลี)
ที.สี. (ไทย) =	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค (ภาษาไทย)
ที.ม. (บาลี) =	สุตตฺนตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวคคปาติ (ภาษาบาลี)
ที.ม. (ไทย) =	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค (ภาษาไทย)
ที.ปา. (บาลี) =	สุตตฺนตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวคคปาติ (ภาษาบาลี)
ที.ปา. (ไทย) =	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎีกวรรค (ภาษาไทย)
ม.มฺ. (บาลี) =	สุตตฺนตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสกปาติ (ภาษาบาลี)
ม.มฺ. (ไทย) =	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก (ภาษาไทย)
ม.ม. (บาลี) =	สุตตฺนตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณณาสกปาติ (ภาษาบาลี)
ม.ม. (ไทย) =	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณณาสก (ภาษาไทย)
ม.อุ. (บาลี) =	สุตตฺนตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปณณาสกปาติ (ภาษาบาลี)

อง.เอกาทศก. (บาลี) =	สุดตนตปิฎก เอกาทศกนิปาตปาติ (ภาษาบาลี)
อง.เอกาทศก. (ไทย) =	สุดต้นตปิฎก เอกาทศกนิบาต (ภาษาไทย)
ขุ.ขุ. (บาลี) =	สุดตนตปิฎก ขุททกนิกาย ขุททกปาฐปาติ (ภาษาบาลี)
ขุ.ขุ. (ไทย) =	สุดต้นตปิฎก ขุททกนิกาย ขุททกปาฐะ (ภาษาไทย)
ขุ.ธ. (บาลี) =	สุดตนตปิฎก ขุททกนิกาย ธมมปทปาติ (ภาษาบาลี)
ขุ.ธ. (ไทย) =	สุดต้นตปิฎก ขุททกนิกาย ธรรมบท (ภาษาไทย)
ขุ.อุ. (บาลี) =	สุดตนตปิฎก ขุททกนิกาย อุทานปาติ (ภาษาบาลี)
ขุ.อุ. (ไทย) =	สุดต้นตปิฎก ขุททกนิกาย อุทาน (ภาษาไทย)
ขุ.อิติ. (บาลี) =	สุดตนตปิฎก ขุททกนิกาย อิติวุตตกปาติ (ภาษาบาลี)
ขุ.อิติ. (ไทย) =	สุดต้นตปิฎก ขุททกนิกาย อิติวุตตกะ (ภาษาไทย)
ขุ.สุ. (บาลี) =	สุดตนตปิฎก ขุททกนิกาย สุดตนิปาตปาติ (ภาษาบาลี)
ขุ.สุ. (ไทย) =	สุดต้นตปิฎก ขุททกนิกาย สุดตนิบาต (ภาษาไทย)
ขุ.วิ. (บาลี) =	สุดตนตปิฎก ขุททกนิกาย วิมานวตถุปาติ (ภาษาบาลี)
ขุ.วิ. (ไทย) =	สุดต้นตปิฎก ขุททกนิกาย วิมานวัตถุ (ภาษาไทย)
ขุ.เปต. (บาลี) =	สุดตนตปิฎก ขุททกนิกาย เปตวตถุปาติ (ภาษาบาลี)
ขุ.เปต. (ไทย) =	สุดต้นตปิฎก ขุททกนิกาย เปตวัตถุ (ภาษาไทย)
ขุ.เถร. (บาลี) =	สุดตนตปิฎก ขุททกนิกาย เถรคาถาปาติ (ภาษาบาลี)
ขุ.เถร. (ไทย) =	สุดต้นตปิฎก ขุททกนิกาย เถรคาถา (ภาษาไทย)
ขุ.เถรี. (บาลี) =	สุดตนตปิฎก ขุททกนิกาย เถรีคาถาปาติ (ภาษาบาลี)
ขุ.เถรี. (ไทย) =	สุดต้นตปิฎก ขุททกนิกาย เถรีคาถา (ภาษาไทย)
ขุ.ชา. (บาลี) =	สุดตนตปิฎก ขุททกนิกาย ชาตกปาติ (ภาษาบาลี)
ขุ.ชา. (ไทย) =	สุดต้นตปิฎก ขุททกนิกาย ชาตก (ภาษาไทย)
ขุ.ม. (บาลี) =	สุดตนตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิทเทศปาติ (ภาษาบาลี)
ขุ.ม. (ไทย) =	สุดต้นตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิทเทศ (ภาษาไทย)
ขุ.จู. (บาลี) =	สุดตนตปิฎก ขุททกนิกาย จุฬนิตเทศปาติ (ภาษาบาลี)
ขุ.จู. (ไทย) =	สุดต้นตปิฎก ขุททกนิกาย จุฬนิตเทศ (ภาษาไทย)
ขุ.ป. (บาลี) =	สุดตนตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏีสัมภิตามคคปาติ (ภาษาบาลี)
ขุ.ป. (ไทย) =	สุดต้นตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏีสัมภิตามรรค (ภาษาไทย)
ขุ.อป. (บาลี) =	สุดตนตปิฎก ขุททกนิกาย อปทานปาติ (ภาษาบาลี)
ขุ.อป. (ไทย) =	สุดต้นตปิฎก ขุททกนิกาย อปทาน (ภาษาไทย)
ขุ.พุทธ. (บาลี) =	สุดตนตปิฎก ขุททกนิกาย พุทธวีสปาติ (ภาษาบาลี)

ขุ.พุทธ. (ไทย) =	สุดตันตปิฎก ขุททกนิกาย พุทธวงศ์ (ภาษาไทย)
ขุ.จரிய. (บาลี) =	สุดตันตปิฎก ขุททกนิกาย จரியปิฎกปาติ (ภาษาบาลี)
ขุ.จரிய. (ไทย) =	สุดตันตปิฎก ขุททกนิกาย จரியปิฎก (ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สง. (บาลี) =	อภิธมมปิฎก ธมมสังคณีปาติ (ภาษาบาลี)
อภิ.สง. (ไทย) =	อภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณี (ภาษาไทย)
อภิ.วิ. (บาลี) =	อภิธมมปิฎก วิภังคปาติ (ภาษาบาลี)
อภิ.วิ. (ไทย) =	อภิธรรมปิฎก วิภังค์ (ภาษาไทย)
อภิ.ธา. (บาลี) =	อภิธมมปิฎก ธาตุกถาปาติ (ภาษาบาลี)
อภิ.ธา. (ไทย) =	อภิธรรมปิฎก ธาตุกถา (ภาษาไทย)
อภิ.ปุ. (บาลี) =	อภิธมมปิฎก ปุคคลปณตติปาติ (ภาษาบาลี)
อภิ.ปุ. (ไทย) =	อภิธรรมปิฎก ปุคคลบัญญัติ (ภาษาไทย)
อภิ.ก. (บาลี) =	อภิธมมปิฎก กถาวัตถุปาติ (ภาษาบาลี)
อภิ.ก. (ไทย) =	อภิธรรมปิฎก กถาวัตถุ (ภาษาไทย)
อภิ.ย. (บาลี) =	อภิธมมปิฎก ยมกปาติ (ภาษาบาลี)
อภิ.ย. (ไทย) =	อภิธรรมปิฎก ยมก (ภาษาไทย)
อภิ.ป. (บาลี) =	อภิธมมปิฎก ปฏิจจานปาติ (ภาษาบาลี)
อภิ.ป. (ไทย) =	อภิธรรมปิฎก ปฏิจจาน (ภาษาไทย)

๑.๒ คำย่อเกี่ยวกับคัมภีร์อรรถกถา

อักษรย่อคัมภีร์อรรถกถาในการวิจัยฉบับนี้ ใช้อ้างอิงคัมภีร์ อรรถกถา ภาษาไทย ฉบับมหา มกุฏราชวิทยาลัย จะแจ้ง เล่ม/ภาค/หน้า เช่น ขุ.ธ.อ.(ไทย) ๒/๒/๒๔๓. หมายถึง พระสูตรและอรรถกถาแปล ขุททกนิกาย ธรรมบท เล่มที่ ๒ ภาคที่ ๒ หน้า ๒๔๓ ฉบับมหา มกุฏราชวิทยาลัย ๒๕๒๕ ส่วนการอ้างอิงปกรณ์วิเสส จะใช้ระบุชื่อคัมภีร์ / เล่ม / หน้า เช่น วิสุทฺธิ.(บาลี)๓/๗.หมายถึง คัมภีร์วิสุทฺธิมรรค เล่ม (ภาค) ที่ ๓ หน้า ๗. หากเป็นวิสุทฺธิมรรค ภาษาไทยจะใช้ฉบับสมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร). โดยการอ้างอิงจะใช้วิธีการระบุตามแบบการอ้างอิงของหนังสือทั่วไป คือ สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร). **คัมภีร์วิสุทฺธิมรรค ๑๐๐ ปี สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร)**, พิมพ์ครั้งที่ ๔.(กรุงเทพมหานคร : บริษัท ประยูรวงศ์พรินท์ติ้ง จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๒๓. เช่น วิสุทฺธิ (ไทย) ๑๘/๒๓.

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ปัจจุบันการศึกษาเรื่องจิตนั้นได้มีพัฒนาการก้าวหน้าไปเป็นอย่างมากเนื่องจากการพยายามที่จะค้นหาคำตอบเกี่ยวกับหลักความจริงเรื่องจิตในเชิงวิทยาศาสตร์มากกว่าการศึกษาในเชิงปรัชญามากขึ้นเนื่องจากการศึกษาเรื่องจิตในแง่ปรัชญานั้นยอมให้คำตอบกับมนุษย์เฉพาะความจริงที่เป็นหลักการหรือทฤษฎีเท่านั้นไม่สามารถที่จะนำมาปฏิบัติได้ ดังนั้นนักวิทยาศาสตร์ที่สนใจในเรื่องดังกล่าวจึงได้พัฒนารอบความรู้เรื่องจิตให้สามารถนำมาปรับประยุกต์ใช้กับมนุษย์ได้ โดยใช้หลักและวิธีการศึกษาในทางวิทยาศาสตร์ที่สามารถตั้งสมมติฐาน พิสูจน์ ทดลองได้ ซึ่งเราเรียกศาสตร์สมัยใหม่ที่ศึกษาเกี่ยวกับจิตนี้ว่า “จิตวิทยา” หรือ Psychology ซึ่งเป็นศาสตร์ที่ได้รับการพัฒนาขึ้นในทางตะวันตก ซึ่งเราจะพบว่าจิตวิทยาตะวันตกมีการศึกษาค้นคว้าในฐานะศาสตร์เฉพาะแขนงหนึ่ง และนำไปปรับใช้ให้เกิดประโยชน์ในหลายวงการ อาทิ การศึกษา การแพทย์ ธุรกิจ กฎหมาย การปกครอง หรือแม้กระทั่งในขอบเขตเชิงปฏิบัติของศาสนาเอง โดยเป้าหมายของการศึกษาจิตวิทยาเป็นไปเพื่อตอบคำถามเกี่ยวกับการเกิดขึ้นของความคิด ความรู้สึก และการกระทำ ว่าเกิดขึ้นได้อย่างไร และมีความสัมพันธ์กันอย่างไร หรืออีกนัยหนึ่งก็คือ เพื่อพยายามหาคำตอบว่า สาเหตุของประพฤติกวามเชื่อ และการกระทำต่างๆ ในบุคคลนั้นเป็นเพราะอะไร สิ่งเหล่านั้นเกิดขึ้นได้อย่างไร และสัมพันธ์กับเรื่องใดบ้าง จะเห็นได้ว่าความรู้จากจิตวิทยาตะวันตกเป็นการศึกษาถึงสาเหตุของการกระทำต่างๆ เพื่อนำผลการศึกษานั้นไปใช้ให้เป็นประโยชน์ให้มากที่สุดแก่มนุษย์ เนื่องจากจิตวิทยาได้รับการยอมรับในฐานะที่เป็นศาสตร์ที่ใช้หลักการความรู้ทางด้านวิทยาศาสตร์เป็นระเบียบวิธีของการศึกษา อันประกอบด้วยวิธีการศึกษาเชิงเหตุผลและรวมกับความรู้ในรูปแบบของพฤติกรรมเชิงประจักษ์ และมีการพัฒนาแนวคิดและทฤษฎีมากมาย รวมทั้งวิธีการรักษาที่สอดคล้องกับแนวคิดหรือทฤษฎีในแต่ละยุคสมัยมาเป็นระยะๆ ฉะนั้นแนวคิดหรือทฤษฎีของจิตวิทยาตะวันตกจึงมีการเปลี่ยนแปลงตลอดเวลาตามข้อสรุปของข้อเท็จจริงจากการศึกษาวิจัยที่ค้นพบเป็นส่วนใหญ่

สำหรับในทางพระพุทธศาสนาเถรวาทถือว่าเป็นศาสนาที่ถือกำเนิดมากกว่า ๒๕๐๐ ปี แม้จะไม่มีการบัญญัติคำว่าจิตวิทยามาใช้เป็นการเฉพาะเหมือนกับชาวตะวันตก แต่เราก็จะพบว่าเมื่อพิจารณาเนื้อหาของหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาเถรวาททั้งหมดก็จะพบว่า พระพุทธองค์นั้นได้ปฏิบัติหน้าที่ในฐานะที่ทรงเป็นนักจิตวิทยาและสอนเรื่องจิตวิทยาโดยส่วนตัวเนื่องจากตลอดพระ

ชนม์ชีพนั้นพระองค์ทรงสั่งสอนธรรมเพื่อรักษาปรับเปลี่ยนพฤติกรรมของมนุษย์อันเนื่องมาจากกา
 ประสบปัญหาทางจิตเพราะถูกกิเลสครอบงำทำให้เกิดโรคประเภทหนึ่งเรียกว่าโรคจิต ดังนั้น
 หลักธรรมของพระพุทธศาสนาจึงเป็นเรื่องราวของจิตวิทยาแทบทั้งสิ้นเพราะพระพุทธองค์นั้นทรงสอน
 หลักธรรมเพื่อรักษาโรคจิตเพื่อให้เหล่าสาวกสามารถฝึกฝนจิตเพื่อให้บรรลุธรรมได้นั่นเอง ความที่
 พระพุทธศาสนานั้นย้ำในเรื่องจิตนั้นก็มิปรากฏในพระพุทธพจน์ที่ว่า

“โลกถูกจิตนำไป ถูกจิตผลักไล่ไป จิตเป็นธรรมอย่างหนึ่งที่โลกทั้งหมดตกอยู่ใน
 อำนาจ”^๑ “ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ ถ้าคนมีใจชั่ว
 ก็จะถูกชั่วหรือทำชั่วตามไปด้วย เหมือนล้อที่หมุนไปตามรอยโคที่ลากเกวียน”^๒

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย อกุศลธรรมที่เป็นไปในส่วนอกุศล ที่เป็นไปในฝักฝ่ายอกุศลทั้งหมดมี
 ใจเป็นหัวหน้า ใจเกิดก่อนธรรมเหล่านั้น อกุศลธรรมเกิดขึ้นทีหลัง ดูกรภิกษุทั้งหลาย
 กุศลธรรมที่เป็นไปในส่วนกุศล ที่เป็นไปในฝักฝ่ายกุศลทั้งหมด มีใจเป็นหัวหน้า ใจเกิด
 ก่อนธรรมเหล่านั้น กุศลธรรมเกิดขึ้นทีหลัง”^๓ (

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายจะเศร้าหมอง เพราะจิตเศร้าหมอง สัตว์ทั้งหลายจะ
 บริสุทธิ์ เพราะจิตผ่องแผ้ว”^๔

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนห้วงน้ำขุ่นมัวเป็นตม บุรุษผู้มีจักขุยืนอยู่บนฝั่ง ไม่
 พึงเห็นหอยโข่งและหอยกาบบ้าง ก้อนกรวดและกระเบื้องถ้วยบ้าง ผุงปลาบ้าง ซึ่งเที่ยว
 ไปข้างตั้งอยู่บ้าง ในห้วงน้ำนั้น ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะน้ำขุ่น ฉันทจักขุก็ฉันทนั้น
 เหมือนกัน จักรู้ประโยชน์ตนบ้าง จักรู้ประโยชน์ผู้อื่นบ้าง จักรู้ประโยชน์ทั้งสองบ้าง จัก
 กระทำให้แจ้งซึ่งคุณวิเศษ คือ อุตตริมนุสสรธรรม อันเป็นความรู้ความเห็นอย่างประเสริฐ
 อย่างสามารถ ได้ด้วยจิตที่ขุ่นมัว ข้อนี้นิไม่ใช่วิฐานะที่จะมีได้ ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะจิต
 ขุ่นมัว”^๕

คำว่า “จิต” เป็นสภาวะธรรมที่เป็นนามธรรม มีสภาพที่นึกคิด เป็นธรรมชาติที่รู้อารมณ์^๖
 บางครั้งเรียกว่า “มโน” บ้าง หรือ “วิญญาณ” บ้าง แต่ก็ใช้ในความหมายเดียวกันดังที่
 พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ธรรมชาติที่เรียกว่า จิตบ้าง มโนบ้าง

^๑ ส.ส.(ไทย) ๑๕/๖๒/๗๓.

^๒ ข.ธ.(ไทย) ๒๕/๑/๒๓.

^๓ อง.เอก.(ไทย) ๓๒/ ๕๗-๕๘/๑๐๗

^๔ สง.ข.(ไทย) ๒๗/๒๕๙/๓๔๓

^๕ อง.เอก.(ไทย) ๓๒/๔๖/๙๔

^๖ ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๖๑/๑๑๖.

วิญญาณบ้าง ขณะที่ดวงหนึ่งกำลังดับ ดวงใหม่กำลังเกิดขึ้น เป็นอย่างนี้เรื่อยไปตลอดวัน และคืน”^๗

พระพุทธศาสนายืนยันการมีอยู่ของจิต ในพระไตรปิฎกยืนยันการมีอยู่ของจิตว่า มีอยู่ตั้งแต่เกิด การเริ่มต้นของชีวิตนั้นเกิดตั้งแต่จิตดวงแรกหรือปฐมวิญญาณ เกิดขึ้นในครรถ์มารดาความเป็นมนุษย์จึงเริ่มขึ้น การปฏิสนธิของจิตดวงแรก คือ เมื่อมีขันธ์ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ มารวมกัน การเริ่มต้นของชีวิตจึงมีคุณสมบัติเบื้องต้น ๓ ประการ คือ ๑.) กายทสกกลาป คือ กลุ่มของลักษณะทางกายภาพ ๒.) ภาวะทสกกลาป คือ กลุ่มของความเป็นหญิงหรือเป็นชาย โดยกรรมเป็นตัวกำหนด และ ๓.) วัตถุทสกกลาป คือ กลุ่มที่ตั้งของจิตทางมโนทวาร^๘ จิตในพระพุทธศาสนาจึงถือเป็นของความจริง แต่เป็นความจริงที่ไม่สามารถสืบเนื่องอยู่ได้นาน โดยอธิบายว่าเป็นภาวะที่เกิดและดับอย่างรวดเร็วมาก จนจับกระแสที่ต่อเนื่องของตัวเองของเหตุหรือจุดตั้งต้นแทบไม่ได้ และไม่ใช่อยู่ในรูปของพลังงาน ซึ่ง “หลักอภิธรรมถือว่าจิตเป็นของแท้ ตรวจสอบได้ ส่วนพลังงานนั้นเป็นเรื่องสมมุติฐานประการหนึ่งของวิทยาศาสตร์”^๙ การศึกษาทางวิทยาศาสตร์ มักตั้งชื่อสมมุติสิ่งใดสิ่งหนึ่งขึ้นมาก่อน

และประเด็นสำคัญของความจริงเรื่องจิตในทางพระพุทธศาสนานั้นก็คือ จิตนั้นสามารถฝึกฝนได้และจิตนั้นเมื่อฝึกฝนดีแล้วย่อมก่อให้เกิดความสุขตั้งแต่สุขในระดับเริ่มต้น ระดับกลาง และระดับสูงสุดคือพระนิพพานดังนั้น การศึกษาเรื่องจิตจึงมิได้จำกัดอยู่แค่การมุ่งถึงเฉพาะการลดทุกข์เพิ่มสุขเพียงเล็กน้อยเท่านั้นแต่เป็นการศึกษาเพื่อสร้างสุขอันถาวรอีกด้วย

จากการกล่าวมานั้นเราจะพบว่า ความที่พระพุทธศาสนาให้ความสนใจกับเรื่องการศึกษาและปฏิบัติตามกรอบแนวคิดเรื่องจิตดังกล่าวจึงมักมีผู้เรียกแนวคิดของพระพุทธศาสนาในเรื่องจิตว่า “พุทธจิตวิทยา” โดยเนื้อหาของการศึกษามักอธิบายตามเนื้อหาในพระอภิธรรมปิฎก^{๑๐} ซึ่งเป็นการอธิบายเชิงอภิปรัชญา (Metaphysics) และเพื่อการค้นหาความจริงสุดท้ายโดยตรงของธรรมชาติมนุษย์และโลก เกี่ยวกับองค์ประกอบของจิต กระบวนการของจิต หน้าที่ และองค์ประกอบต่างๆ ในภาวะต่างๆ ของจิตหลักและทฤษฎีเกี่ยวกับจิตวิทยาในทางพระพุทธศาสนาอันแสดงให้เห็นว่ากรอบแนวคิดเรื่องจิตวิทยาของพระพุทธศาสนานั้นมีอยู่และมีองค์ประกอบที่สามารถจะอธิบายได้ทัดเทียมกับพุทธจิตวิทยาตะวันตกได้

^๗ ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๓๑/๑๑๕.

^๘ ระวี ภาวิไล, อภิธรรมสำหรับคนรุ่นใหม่, (ไม่ปรากฏสถานที่พิมพ์, ๒๕๓๕), หน้า ๓๓๒.

^๙ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖.

^{๑๐} พระเทพวิสุทธิกวี (พิจิตร ฐิตวณฺโณ), จิตวิทยาในพระอภิธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๔ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ก.

อย่างไรก็ตามเราจะพบว่าในกรอบความคิดเรื่องพุทธจิตวิทยานั้นถือว่าเป็นแนวคิดที่พระพุทธองค์ทรงสอนเพื่อให้มนุษย์ปฏิบัติเพื่อให้เข้าถึงความจริงเรื่องจิตด้วยการพัฒนาจิตในรูปแบบต่าง ๆ แต่ถึงอย่างนั้นผู้วิจัยก็มีคำถามเกี่ยวกับประเด็นเรื่องจิตในทางพระพุทธศาสนาว่าความรู้เรื่องจิตในทางพระพุทธศาสนานั้นให้คำตอบในเรื่องใดบ้างนอกจากเรื่องจิตและกระบวนการทำงานของจิต เช่น เรื่องจิตการการบรรลุธรรมจิตกับปัญหาในเชิงปรัชญา จิตกับการรักษาหรือจิตกับการดำเนินชีวิตหรือจิตกับปัญหาเรื่องการเรียนรู้ การเรียนการสอน เป็นต้น ซึ่งเรื่องต่างที่นำเสนอมานั้นถือว่าเป็นประเด็นที่มีความสำคัญและเป็นปัญหาที่มีผู้ถกเถียงกันอยู่ ดังนั้น จึงเป็นสาเหตุที่ทำให้ผู้วิจัยต้องการศึกษาเพื่อหาคำตอบและจะได้นำเสนอคำตอบนั้นแก่ผู้สนใจในโอกาสต่อไป

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- (๑) เพื่อศึกษาถึงประวัติและพัฒนาการของจิตวิทยาในตะวันตก
- (๒) เพื่อศึกษาถึงแนวคิดเรื่องพุทธจิตวิทยาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท
- (๓) เพื่อศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องพุทธจิตวิทยาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทกับการประยุกต์ใช้กับสังคม

๑.๓ ปัญหาในการวิจัย

- (๑) จิตวิทยาตะวันตกกับจิตวิทยาพุทธศาสนามีประวัติความเป็นมาอย่างไร
- (๒) พระพุทธศาสนาเถรวาทมีทฤษฎีเกี่ยวกับจิตวิทยาหรือไม่
- (๓) เราสามารถที่จะประยุกต์แนวคิดเรื่องจิตวิทยาเชิงพุทธกับการแก้ไขปัญหาสังคมในด้านต่าง ๆ ได้หรือไม่

๑.๔ วิธีดำเนินการวิจัย

ในการวิจัยครั้งนี้จะใช้แนวทางและวิธีการในการดำเนินการวิจัยที่สำคัญดังนี้

- (๑.) การวิจัยเอกสาร (Documentary Research) เป็นการศึกษา ค้นคว้าและ เก็บรวบรวมข้อมูล (Data Collection) จากเอกสารต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการวิจัยทั้งในคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา และเอกสารวิชาการอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องคือหนังสือ บทความ งานวิจัยต่าง ๆ โดย

ได้ใช้แหล่งข้อมูลในการค้นคว้าที่สำคัญคือ สำนักหอสมุดกลางมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ หอสมุดแห่งชาติ ท่าอากาศยานและบรรดาหอสมุดที่สำคัญ ๆ ในมหาวิทยาลัยอื่น ๆ

(๒.) จัดลำดับข้อมูลตามขั้นตอนที่ค้นคว้ามาให้มีความสัมพันธ์กับเนื้อหาให้เป็นระบบแล้ว นำข้อมูลดังกล่าวมาศึกษาวิเคราะห์แล้วนำไปสรุปผลเพื่อนำเสนอเป็นผลงานวิชาการต่อไป

๑.๕ ขอบเขตของโครงการวิจัย

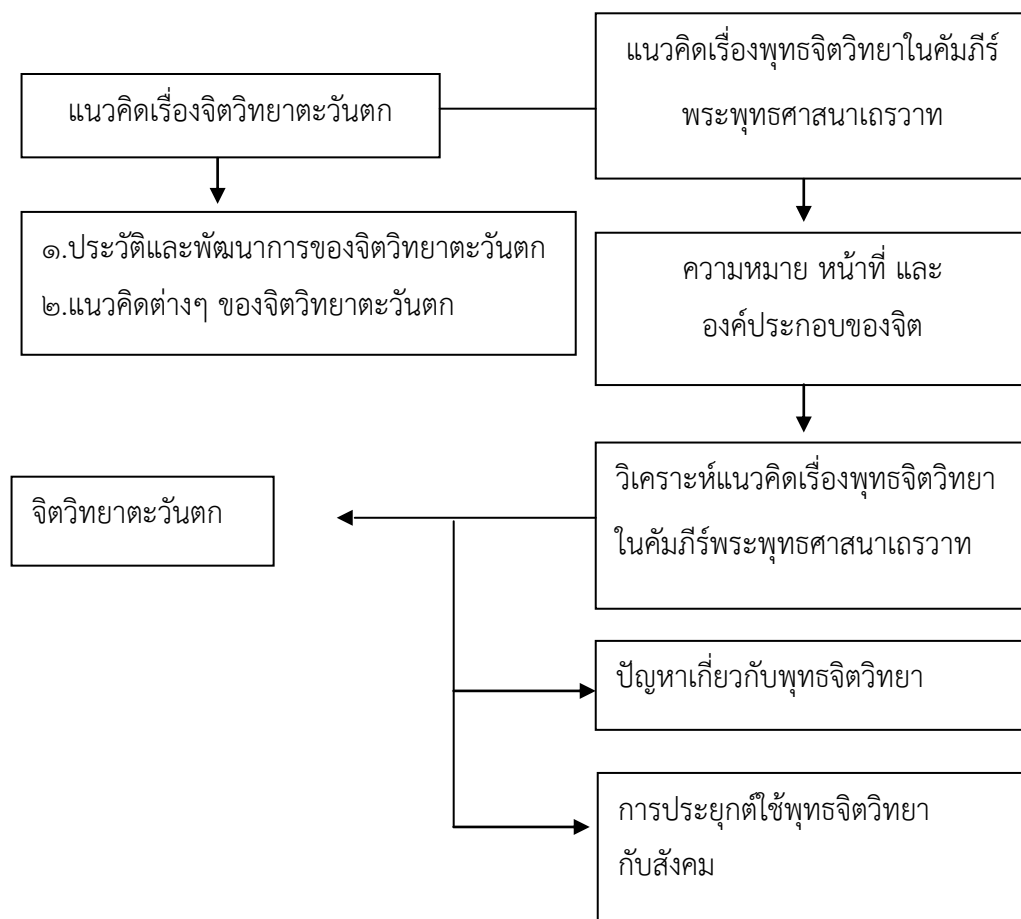
ในการศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องพุทธจิตวิทยาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทนั้น ผู้วิจัยได้ดำเนินการศึกษาวิจัยจากเอกสารที่เกี่ยวข้องทั้งในส่วนของเอกสารปฐมภูมิและทุติยภูมิ โดยเอกสารปฐมภูมิจะศึกษาจาก พระไตรปิฎก ส่วนเอกสารทุติยภูมินั้นจะศึกษาจากคัมภีร์อรรถกถาฎีกา และคัมภีร์สำคัญของพุทธศาสนา ส่วนเอกสารทฤษฎีจิตวิทยาตะวันตกนั้นผู้วิจัยจะศึกษาจากเอกสารปฐมภูมิและทุติยภูมิที่เกี่ยวข้องที่เป็นภาษาอังกฤษโดยเน้นแหล่งข้อมูลงานวิชาการที่เกี่ยวข้องเป็นหลัก

๑.๖ ทฤษฎี สมมติฐาน และกรอบแนวความคิด (Conceptual Framework) ของโครงการวิจัย

งานวิจัยนี้ได้กำหนดทฤษฎีหรือกรอบแนวคิดในการวิจัยไว้ ดังนี้

- (๑.) ศึกษาประวัติและพัฒนาการของจิตวิทยาตะวันตก
- (๒.) ศึกษาแนวคิดเรื่องพุทธจิตวิทยาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทที่
- (๓.) รวบรวมทัศนะจากเอกสารทางวิชาการที่เกี่ยวข้องอันเป็นแหล่งความรู้ที่ได้มาจากการวิเคราะห์วิจารณ์เกี่ยวกับแนวคิดเรื่องพุทธจิตวิทยาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทอันจะเป็นประโยชน์ในการวิเคราะห์เนื้อหาหลักที่ปรากฏในคัมภีร์

จากทฤษฎีและกรอบแนวคิดข้างต้น ได้นำมาสู่กรอบแนวคิดในการวิจัยเรื่อง ศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องพุทธจิตวิทยาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท ดังนี้

๑.๗ นิยามศัพท์ที่ใช้ในการวิจัย

แนวคิดจิตวิทยา คือ ศาสตร์ที่มีการศึกษาอย่างเป็นระบบในเรื่องเกี่ยวกับของจิต พฤติกรรม กระบวนการและปรากฏการณ์ของจิต ในมนุษย์และสัตว์

จิตวิทยาตะวันตก คือ แนวคิดทฤษฎีทางจิตวิทยาของบรรดานักจิตวิทยาผู้มีชื่อได้ศึกษาและค้นคว้าไว้ซึ่งมีอยู่จำนวนมาก โดยทฤษฎีจิตวิทยาตะวันตกนั้นมุ่งที่จะศึกษาจิตในแง่ของพฤติกรรมมากกว่าการศึกษาในเชิงรายละเอียดทางด้านนามธรรม

จิตวิทยาในพระพุทธศาสนาเถรวาท คือ แนวคิดเรื่องจิตและปรากฏการณ์ของจิตรวมถึงพฤติกรรมกระบวนการของจิต วิธีการปฏิบัติ และการพัฒนาตนเองตามเป้าหมายของพระพุทธศาสนาที่อธิบายไว้ในพระไตรปิฎก ของพระพุทธศาสนาเถรวาท

๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

- (๑.) ทำให้ทราบถึงประวัติและพัฒนาการของจิตวิทยาในตะวันตก
- (๒.) ทำให้ทราบถึงแนวคิดเรื่องพุทธจิตวิทยาในคัมภีร์พระพุทธานุศาสนานาถรวาท
- (๓.) ทำให้ทราบผลการวิเคราะห์แนวคิดเรื่องพุทธจิตวิทยาในคัมภีร์พระพุทธานุศาสนานาถรวาทกับการประยุกต์ใช้กับสังคม

บทที่ ๒

ประวัติพัฒนาการของแนวคิดเรื่องจิตวิทยาตะวันตก

๒.๑ บทนำ

การศึกษาเกี่ยวกับเรื่องของ “จิต” ของศาสตร์ตะวันตกมีมาตั้งแต่ยุคกรีก แต่เดิมอยู่ในขอบเขตของวิชาปรัชญาและเทววิทยา การแสวงเป็นไปเพื่อคำตอบคำอธิบายของความจริงที่เหนือความเป็นสสาร และธรรมชาติพิเศษของมนุษย์ที่ดำรงอยู่เหนือสิ่งมีชีวิตอื่นๆ และเรื่องจิตกลายเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาอย่างต่อเนื่องมาทุกยุคทุกสมัย สังเกตได้ว่า หลักเกณฑ์ของคำอธิบายเรื่องของจิต มักจะสอดคล้องกับระบบความคิดหรือการศึกษาในแต่ละยุคสมัยเสมอ และมีการพัฒนาศัพท์ที่ใช้เรียกเกี่ยวกับจิตอีกด้วย เช่น ในยุคกรีก ใช้คำว่า “วิญญาณอมตะ (soul)” เรียกสภาพภายใน เพราะสังเกตว่าวิญญาณอมตะเป็นส่วนประกอบส่วนหนึ่งของชีวิต ที่ทำให้รู้ว่ามีชีวิตอยู่และวิญญาณอมตะสามารถล่องลอยออกจากร่างกายได้ในช่วงหลับ หรือเมื่อสิ้นลมหายใจ ส่วนจิตที่เป็นส่วนหนึ่งของการคิดเรียกว่า จิตใจ (mind) เป็นต้น ทั้งหมดเป็นผลมาจากสังเกตจากพฤติกรรมภายนอก แล้วจึงอนุมานต่อไปถึงสภาพภายในทั้งสิ้น

อย่างไรก็ตามในยุคโบราณนั้น เนื่องจากจิตไม่มีรูปร่างชัดเจนที่สามารถสังเกตเห็นได้โดยตรงเช่นเดียวกับสสาร ทั้งการศึกษาเชิงปรัชญาและเทววิทยาในเรื่องของจิต จึงใช้การสังเกตซึ่งเป็นความเข้าใจผ่านปรากฏการณ์ต่างๆ ของจิต ในเรื่อง การคิด การจำ การระลึกได้ ฯลฯ ดังนั้นท้ายสุดของข้อสรุปเรื่องจิตส่วนใหญ่ จึงโยงเกี่ยวพันกับความเชื่อทางศาสนาในเรื่องของพระเจ้า (God) เพราะถือกันว่าพระเจ้าเป็นพลังที่ยิ่งใหญ่ที่สุดในความมหัศจรรย์หรือความลึกลับทั้งหมดของปรากฏการณ์ในโลกนี้ แต่ข้อสรุปเช่นนี้ ยังไม่ใช่ข้อสรุปที่แน่นอนที่ทำให้เกิดเป็นความเชื่ออย่างเดียวกันทั้งหมด จนเมื่อความก้าวหน้าของความคิดเชิงวิทยาศาสตร์มีมากขึ้น คำอธิบายดั้งเดิมเหล่านี้จึงถูกรื้อฟื้นขึ้นมาสืบสวนความเป็นจริงให้ละเอียดขึ้น โดยเรียกชื่อการศึกษานี้ขึ้นใหม่ว่าเป็นวิชาจิตวิทยา

จิตวิทยาจัดเป็นศาสตร์ที่ถือกำเนิดมาประมาณ ๑๐๐ กว่าปีนี้ คือ ประมาณปลายศตวรรษที่ ๑๙ การเกิดขึ้นของจิตวิทยาเป็นไปเพื่อตรวจสอบและอธิบายคำถามในปัญหาเกี่ยวกับจิต โดยใช้วิธีการตรวจสอบและสร้างคำอธิบายใหม่ตามแนวคิดปรัชญาของวิทยาศาสตร์ ในคำถามเดิม เช่น จิตมีอยู่จริงหรือไม่ มีธรรมชาติเป็นอย่างไร จิตมีหน้าที่อย่างไร ความสัมพันธ์ของตและกายเป็น

อย่างไร การเรียนรู้เกิดได้อย่างไร และปัญหาจะควบคุมพฤติกรรมมนุษย์ควรทำอะไรให้มีประสิทธิภาพที่สุด เป็นต้น การอธิบายเรื่องปรากฏการณ์ของจิตส่วนใหญ่ที่เคอญออธิบายไว้ด้วยการตอบเชิงการอนุมานด้วยเหตุผล (Reason) ถึงสาเหตุต่างๆ ซึ่งบางคำถาม อาจไม่มีหรือไม่สามารถหาหลักฐานเชิงประจักษ์อธิบายได้ทั้งหมด และไม่อาจมีข้อสรุปที่ชัดเจน

๒.๒ แนวคิดเรื่องจิตวิทยาในตะวันตก

สำหรับการศึกษาแนวคิดเรื่องจิตวิทยาในรูปแบบของการจัดกรอบแนวคิดการศึกษาแบบวิทยาศาสตร์นั้นได้เริ่มขึ้นในตะวันตก โดยมีนักคิดนักปรัชญาและนักจิตวิทยาได้พยายามหาวิธีการตอบคำถามเรื่องจิตจากเดิมที่มีการศึกษาในแนวพรรณนาหรือบรรยายเชิงปรัชญา เช่น การบรรยายเรื่องจิตของเพลโต อริสโตเติล ฯลฯ ที่เป็นการอธิบายโดยหลักตรรกะที่ในบางครั้งก็ไม่ได้ให้ผลในเชิงประจักษ์มากมายนัก โดยหันมาอธิบายกรอบแนวคิดเรื่องจิตในเชิงประจักษ์หรือวิทยาศาสตร์ผ่านกระบวนการศึกษาเชิงพฤติกรรมศาสตร์ที่สามารถพิสูจน์ทดลองได้ และพัฒนาวิธีการศึกษามาจนถึงปัจจุบัน ซึ่งมีประวัติความเป็นมาและรายละเอียดที่เราสามารถพิจารณาได้ตามลำดับ ดังนี้

๒.๒.๑ ความหมายของจิตวิทยา

คำว่า จิตวิทยานี้ ความจริงยังมีผู้เข้าใจผิดอยู่มาก บางคนคิดว่าเป็นวิชาที่รู้จักใจคนหรือเป็นวิชาที่เกี่ยวกับไสยศาสตร์ บางคนยังเข้าใจเลยเถิดไปว่าเป็นวิชาหมอดูทำนายโชคชะตาราศีของคนทั่วไป ความเข้าใจนี้เกิดขึ้นเพราะในสมัยโบราณการศึกษาวิชานี้หันไปทางไสยศาสตร์อยู่ไม่น้อย แต่การศึกษาในปัจจุบันช่วยแก้ความเข้าใจผิดดังกล่าว เพราะแท้จริงนั้นจิตวิทยาเป็นวิทยาศาสตร์แขนงหนึ่ง และคนมักเกิดความเข้าใจผิดว่า จิตวิทยามีใช่เป็นการศึกษาถึงเรื่องราวของวิทยาศาสตร์

คำว่า “จิตวิทยา (Psychology)” หมายถึง วิชาที่ศึกษาเกี่ยวกับพฤติกรรมมนุษย์และกระบวนการของจิต เพื่อทำความเข้าใจสาเหตุของพฤติกรรมต่างๆ ที่จะนำไปช่วยในการพยากรณ์และควบคุมพฤติกรรมนั้นๆ แต่ถ้าพิจารณาย้อนกลับไปในยุคแรกเริ่มการศึกษาในอดีตตั้งแต่ยุคกรีก กลับพบว่าจิตวิทยาเริ่มต้นการศึกษาจากวิญญาณอมตะ (soul) หรือ จิตใจ (mind) รากศัพท์ของ Psychology มาจากรากศัพท์ภาษากรีกคือ psyche+logos คำว่า psyche มักแปลว่า soul แต่ลีเฮ (Leahey) คิดว่าคำนี้มาจากคำที่ใกล้เคียงที่สุดคือ “psuche” ซึ่งแปลว่าลมหายใจของชีวิต (breath of life)^๓ เขายังอธิบายเพิ่มเติมว่าแม้ว่าบางครั้ง คำว่า “psuche” เป็นมากกว่าลมหายใจ แต่ไม่อาจเทียบเท่าจิตหรือวิญญาณอมตะ (mind, soul) ทั้งหมด เพราะวิญญาณอมตะในความหมายของกรีก

^๓ Thomas H. Leahey, *A History of Psychology : Main Currents in Psychological Thought*, 5th ed (New Jersey : Prentice-Hall Inc., 2000), p.57.

นั้น มีความใกล้เคียงภาวะหนึ่งที่อยู่ภายในร่างกายและทำให้เกิดชีวิต อีกทั้งเป็นส่วนประกอบส่วนหนึ่งของชีวิตที่ทำให้บอกได้ว่ายังมีชีวิตอยู่ ทั้งยังสามารถล่องลอยออกจากร่างกายได้ในช่วงหลับหรือเมื่อสิ้นลมหายใจ การดับสูญหรือความตายคือการปราศจากวิญญาณอมตะ ที่ทำให้ชีวิตไม่สามารถดำเนินต่อไป สังเกตได้จากในภาวะหลับหรือสลบนั้น ตราบใดที่ยังมีลมหายใจอยู่ ก็ยังถือว่ายังมีชีวิต วิญญาณอมตะนี้ ความหมายทางศาสนามีการอธิบายเพิ่มเติมอีกว่า เป็นภาวะที่ยังสามารถคงอยู่เมื่อร่างกายดับสูญ ส่วนศัพท์อีกศัพท์หนึ่ง คือ logos แปลว่าคำพูด หรือ ความคิด เมื่อรวมคำแล้ว Psychology จึงเป็นการศึกษาเรื่องวิญญาณอมตะหรือจิต ซึ่งบุคคลแรกที่นำคำว่า Psychology มาใช้คือ เมแลงตัน (Melanchthon) นักปราชญ์ชาวเยอรมัน โดยใช้เป็นชื่อหนังสือซึ่งเขาเขียนเกี่ยวกับเรื่องของวิญญาณ แต่ถ้าใช้ในความหมายนี้ ความสับสนจะเกิดขึ้นทันที เมื่อจะหาคำจำกัดความและสร้างขอบเขตของการศึกษา เนื่องจากจิตไม่มีตัวตน มองไม่เห็น และไม่อาจอธิบายให้เข้าใจ ความหมายได้ตรงกันด้วย โดยทั่วไปเมื่อต้องการจะรู้จิตใจใคร อาจใช้เพียงแต่สังเกตพฤติกรรมที่แสดงออก แล้วจึงอาจอนุมานคร่าวๆ ไปถึงสภาพจิตใจได้ กล่าวถึงความแม่นยำจะมีมากในผู้ที่มีความเชี่ยวชาญในการสังเกต ปรากฏการณ์เชิงประจักษ์ จึงเป็นเหตุการณ์ต่างๆ ที่สามารถสังเกต สามารถทดสอบได้ตรงกันทั้งในตนเองและผู้อื่นและสามารถส่งผลให้เกิดผลการศึกษาที่ชัดเจน ดังนั้น จะเห็นได้ว่าในการให้คำจำกัดความเรื่องจิตแบบเดิมนั้น จึงไม่อาจเป็นไปได้ ในการทดสอบของการศึกษาแบบวิทยาศาสตร์^๒

พัฒนาการของการสร้างคำจำกัดความเรื่องจิตจึงถูกกำหนดใหม่ เพื่อให้เกิดการอธิบายความหมายใหม่ที่ใช้ในการทดสอบได้ด้วย เช่น ใช้ชื่อว่า “ศาสตร์ของจิต (science of mind)”^๓ การอธิบายเช่นนี้ ทำให้เป็นความหมายของจิตที่มีลักษณะตรงกันข้ามกับกาย หรือ เพื่ออธิบายเฉพาะเจาะจงอีกแบบหนึ่ง โดยใช้ชื่อว่า “ศาสตร์ของความรู้สึกตัว (science of consciousness)” ซึ่งความหมายนี้อธิบายจิตในรูปของความรู้สึกตัวในขณะที่มีการรับรู้เกิดขึ้นทั้งนี้ในปัจจุบันตั้งแต่ปลายศตวรรษที่ ๒๐ เป็นต้นมา การศึกษาวิชาจิตวิทยานิยมอธิบายว่าเป็นการศึกษาพฤติกรรม (behavior) และกระบวนการทำงานของจิต (mental process)” เท่านั้น

ทั้งนี้เพื่อความเข้าใจที่ตรงกันในการสังเกตและการทดสอบ ซึ่งมีมากกว่าการมุ่งการศึกษาที่ตัว“จิต” โดยตรง และตรงกับหลักการของระเบียบวิธีการศึกษาทางวิทยาศาสตร์ตั้งที่กล่าวมาแล้วข้างต้น และยังสอดคล้องกับวัตถุประสงค์ในการศึกษาเรื่องของจิต ซึ่งพิจารณาการศึกษาครอบคลุมประโยชน์ที่ต้องการ ๓ ประการ คือ ๑) อธิบายหรือทำความเข้าใจในพฤติกรรม ๒) ทำนาย

^๒ วิทย์ วิศทเวทย์, **ปรัชญาทั่วไป**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๗ (กรุงเทพฯ: อักษรเจริญทัศน์ จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๑๕๔-๑๕๘.

^๓ mind แปลว่า จิต หมายถึงสภาวะนามธรรมซึ่งทำหน้าที่รับรู้ รู้สึก คิด จำ ฯลฯ ตรงกันข้ามกับกาย (body)

พฤติกรรมที่จะเกิดขึ้น และ ๓) เพื่อควบคุมพฤติกรรม โดยพฤติกรรมนี้มีได้มีความหมายเฉพาะมนุษย์ แต่ละบุคคลเท่านั้น แต่รวมไปถึงสังคมมนุษย์ ซึ่งปัจจุบันขอบเขตได้ขยายออกไปรวมส่วนที่เกี่ยวข้องกับมนุษย์ทั้งหมด คือ สัตว์ ต้นไม้ และอากาศ ซึ่งกล่าวว่าเป็นสิ่งแวดล้อมทั้งหมดของโลก

๒.๒.๒ วิธีการศึกษาทางจิตวิทยา

การศึกษาหาความรู้ของศาสตร์ต่าง ๆ ย่อมมีวิธีการเฉพาะของตนเอง จิตวิทยาก็เช่นกัน มีวิธีการศึกษาหาความรู้โดยกระบวนการทางวิทยาศาสตร์ ดังนี้

๑. การสังเกต (Observation) การสังเกตเป็นการแสวงหาข้อเท็จจริง โดยการเฝ้ามองปรากฏการณ์ หรือสถานการณ์ตามที่เป็นจริง โดยที่ผู้ถูกสังเกตไม่รู้ตัว แล้วบันทึกรายละเอียดไว้ ที่ต้องระมัดระวังคือผู้สังเกตจะต้องไม่ใส่ความคิดเห็นส่วนตัวหรือใส่อารมณ์ของตนเองลงไป วิธีการนี้จะเป็นการช่วยให้เข้าใจพฤติกรรมของคนในสภาพแวดล้อมตามธรรมชาติ อาทิ การสังเกตพฤติกรรมการข้ามถนนของผู้ลงจาก รถโดยสารประจำทาง การสังเกตพฤติกรรมการเล่นของเด็กในสนามเด็กเล่น การสังเกตอาจใช้เครื่องมือช่วยบันทึกรายละเอียดด้วย เช่น เครื่องบันทึกเสียง การถ่ายภาพยนตร์ เครื่องมือตรวจนับผู้มาใช้บริการของห้างสรรพสินค้า เป็นต้น

๒. การสำรวจ (Survey) เป็นอีกวิธีหนึ่งที่นักจิตวิทยาใช้บ่อยในการศึกษาหาความรู้ การสำรวจเน้นการศึกษาลักษณะบางลักษณะของบางกลุ่มที่ถูกเลือกให้เป็นตัวแทนของประชากรที่ต้องการศึกษา ด้วยการออกแบบสอบถามให้ตอบหรือโดยการสัมภาษณ์ และนำคำตอบที่ได้ไปประมวลผลด้วยวิธีการทางสถิติ จากผลที่ได้จะช่วยให้เราเข้าใจพฤติกรรมและธรรมชาติของประชากรกลุ่มนั้นได้มากขึ้น วิธีการสำรวจนี้เป็นที่ รู้จักกันอย่างแพร่หลาย เช่น การสำรวจประชามติเกี่ยวกับการเลือกตั้ง การสำรวจอิทธิพลของรายการโทรทัศน์ที่มีเนื้อหาก้าวร้าวรุนแรงต่อการแสดงพฤติกรรมรุนแรงของเด็ก

๓. การทดลอง (Experimentation) การทดลองเป็นการศึกษาที่สำคัญยิ่งในการทำให้วิชาจิตวิทยาได้รับการยอมรับว่าเป็นวิทยาศาสตร์แขนงหนึ่ง เริ่มจากวันที่เปิดห้องทดลองทางจิตวิทยา และเกิด จิตวิทยาการทดลองขึ้นเป็นสาขาแรกของวิชาจิตวิทยา วิธีการทดลองเป็นการศึกษาเหตุและผล โดยผู้ทดลองเป็นผู้สร้างเหตุการณ์บางอย่างขึ้นมา หรือเปลี่ยนแปลงสิ่งแวดล้อมที่เป็นอยู่อย่างใดอย่างหนึ่งตามที่ต้องการศึกษา แล้วคอยสังเกตพฤติกรรมที่เป็นผลของการเปลี่ยนแปลงนั้น ๆ การสร้างสถานการณ์หรือเปลี่ยนแปลง สิ่งแวดล้อมตามที่นักจิตวิทยาต้องการศึกษานั้น เราเรียกว่าตัวแปรอิสระซึ่งเป็นเหตุของพฤติกรรม ส่วนผลที่เกิดจากการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวเป็นตัวแปรตาม ข้อดีของการทดลองก็คือ นักจิตวิทยาสามารถควบคุมตัวแปรต่าง ๆ ที่เป็นสาเหตุของพฤติกรรมได้ ทำให้แน่ใจได้ว่า อะไรเป็นสาเหตุ อะไรเป็นผล การทดลองมี ๒ ลักษณะ คือ การทดลองในห้องปฏิบัติการ และการทดลองภาคสนาม ตัวอย่างของการทดลอง เช่น ถ้าต้องการทราบว่า นิ่งสมาธิเป็นเหตุให้ความจำดีขึ้นหรือไม่ ผู้ทดลองจะวัดความจำของคนกลุ่มหนึ่ง จากนั้น

ให้นั่งสมาธิเป็นเวลาประมาณ ๓ - ๔ เดือนติดต่อกัน แล้ววัดความจำอีกครั้งหนึ่ง นำผลที่ได้จากการวัดครั้งแรก และครั้งหลังมาเปรียบเทียบกัน ถ้าครั้งหลังดีกว่าครั้งแรกย่อมแสดงว่าสมาธิเป็นสาเหตุทำให้เกิดความจำที่ดีขึ้น ดังนั้น ผู้ทดลองต้องแน่ใจว่าได้ควบคุมสาเหตุอื่น ๆ หรือที่นักจิตวิทยาเรียกว่า ตัวแปรแทรกซ้อน ที่อาจทำให้ความจำดีขึ้นนอกเหนือจากการนั่งสมาธิไว้ได้ด้วย

๔. การทดสอบทางจิตวิทยา (Psychological Testing) การทดสอบทางจิตวิทยาไม่เหมือนการทดสอบวิชาความรู้ในชั้นเรียน เพราะไม่ใช่ข้อสอบซึ่งวัดสัมฤทธิ์ผล และในขั้นตอนของการสร้างแบบทดสอบนั้น ต้องผ่านกระบวนการที่น่าเชื่อถือ เพื่อให้ได้แบบทดสอบที่แม่นยำ เนื่องจากแบบทดสอบทางจิตวิทยาเป็นเครื่องมือที่ใช้วัดลักษณะพฤติกรรมที่แอบแฝงอยู่ในตัวบุคคลซึ่งเป็นสิ่งที่บุคคลพยายามปกปิดซ่อนเร้นไว้ จะโดยรู้ตัวหรือไม่รู้ตัวก็ตาม อาทิ การตรวจเช็คระดับสติปัญญา การวัดความถนัดและความสนใจ การตรวจลักษณะของบุคลิกภาพและอารมณ์

๕. การศึกษาประวัติรายกรณี (Case Study) การศึกษาประวัติรายกรณีหรือรายบุคคลเป็นการบันทึกประวัติบุคคลโดยรายละเอียด เกี่ยวกับเหตุการณ์หรืออาการหรือความสัมพันธ์กับบุคคลรอบข้าง นักจิตวิทยาจะใช้การศึกษาประวัติรายบุคคล เพื่อศึกษาภูมิหลังของบุคคลนั้นประกอบการแปลความหมายของแบบทดสอบ นอกจากนั้นการศึกษาประวัติรายบุคคล ยังช่วยให้เข้าใจสาเหตุของพฤติกรรมได้ละเอียดยิ่งขึ้น

สรุปแล้ววิธีการศึกษาทางจิตวิทยาต่าง ๆ เหล่านี้ ไม่มีวิธีใดดีที่สุด การนำไปใช้ขึ้นอยู่กับ จุดมุ่งหมายของผู้ใช้เป็นสำคัญ วิธีการสังเกต สัมภาษณ์ และทดลอง มักใช้ศึกษากับกลุ่มคนจำนวนมาก ๆ และมักเป็นการศึกษาเพื่อหาความรู้ โดยไม่สนใจพฤติกรรมเฉพาะตัวบุคคล ส่วนวิธีทดสอบและการศึกษาประวัติ รายกรณี มักใช้ในทางคลินิกเพื่อทำความเข้าใจ หรือแก้ปัญหาเฉพาะบุคคล

๒.๒.๓ ประวัติและวิวัฒนาการแห่งการศึกษาจิตวิทยา

สำหรับประเด็นต่อไปที่จะต้องนำมาศึกษาเกี่ยวกับองค์ความรู้เรื่องจิตวิทยาในตะวันตกก็คือประเด็นที่เกี่ยวข้องกับจิตวิทยาหรือการศึกษาเรื่องจิตของชาวตะวันตกว่ามีพัฒนาการมาอย่างไร ทั้งนี้ก็เพื่อที่จะทำให้เราทราบถึงความเป็นมาของการศึกษาเรื่องจิตว่ามีรายละเอียดอย่างไรบ้าง ซึ่งจากการศึกษามาทั้งหมดเราจะพบว่าการศึกษาเรื่องจิตและจิตวิทยาในตะวันตกนั้นมีพัฒนาการมาดังนี้

๒.๒.๓.๑ วิวัฒนาการความเชื่อและการศึกษาเรื่องจิตในสมัยโบราณ จากการศึกษาเราจะพบว่าแต่เดิมนั้นชีวิตความเป็นอยู่ของมนุษย์สมัยโบราณผูกพันกับอำนาจเหนือธรรมชาติ มนุษย์มีความเชื่อในเรื่องจิต วิญญาณ และอำนาจลึกลับเหนือธรรมชาติ แม้ในปัจจุบันซึ่งเป็นระยะที่มีความเจริญ รุดหน้าทางวิทยาศาสตร์ ความเชื่อในเรื่องความศักดิ์สิทธิ์ของเทพดา

ฟ้าดินต่าง ๆ จิตและวิญญาณก็ยังมีอยู่ เช่น การเช่นสรวงสิ่งศักดิ์สิทธิ์ การทรงเจ้า การทำนายอนาคต เป็นต้น สำหรับการศึกษาทางจิตวิทยาเริ่มเกิดขึ้นอย่างจริงจังประมาณต้นศตวรรษที่ ๑๖ และบุคคลสำคัญที่มีบทบาทต่อการศึกษาเรื่องจิตนี้ได้แก่

๑.) **เพลโต (Plato) ๔๒๗ - ๓๔๘ ก่อนคริสตกาล** ได้กล่าวถึงมนุษย์ว่า มนุษย์เกิดมาพร้อมด้วยพื้นฐานในด้านความคิดและการหาเหตุผล จึงสามารถค้นพบความจริงอย่างสมบูรณ์เกี่ยวกับตนเองและสรรพสิ่งต่าง ๆ ในโลกนี้ได้ จากการที่มนุษย์เป็นผู้ที่สามารถจะชี้แนวทางให้กับตนเอง ให้มุ่งไปสู่ความสมบูรณ์แห่งตนอย่างมีประสิทธิภาพได้ มนุษย์จึงไม่จำเป็นต้องเรียนรู้จากประสบการณ์ใด ๆ

๒.) **อริสโตเติล (Aristotle) ๓๘๔ - ๓๒๒ ก่อนคริสตกาล** อริสโตเติลได้ศึกษาโดยการสังเกตความคิดตนเองและได้ข้อสรุปว่า มนุษย์มีความจำซึ่งเกิดจากความสัมพันธ์ระหว่างความคิดที่เชื่อมโยงกับวัตถุสิ่งของรวมทั้งสถานการณ์และผู้คน อินทรีย์ของมนุษย์เป็นชีวภาพที่เป็นวัตถุธาตุขึ้นอยู่กับกฎของธรรมชาติและอิทธิพลของสิ่งแวดล้อมและประสบการณ์ จิตของมนุษย์เป็นเพียงระบบทำงานส่วนหนึ่งของร่างกายเท่านั้น

นอกจากนักคิดทั้งสองท่านนี้แล้วยังมีนักคิดในยุคกลางบางท่านโดยเฉพาะนักคิดทางศาสนาคริสต์ได้แก่ เซนต์โทมัส อะไควนัส และเซนต์ออกัสตินที่มีบทบาทในการแสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับเรื่องจิตทางศาสนาของตน ซึ่งก็ถือว่าเป็นการศึกษาเรื่องจิตเช่นเดียวกัน

๒.๒.๓.๒ **วิวัฒนาการความเชื่อและการศึกษาเรื่องจิตในสมัยใหม่** ภายหลังจากที่มีการศึกษาเรื่องจิตในเชิงศาสนาและปรัชญาในสมัยโบราณโดยนักปรัชญาและนักศาสนาที่มีชื่อเสียงแล้วก็จะพบว่า มีนักวิทยาศาสตร์ทางจิตยุคใหม่ที่ได้ทำการศึกษาจิตในกรอบแนวคิดแบบวิทยาศาสตร์ซึ่งเป็นวิธีการที่คลี่คลายมาจากสมัยโบราณโดยนักวิทยาศาสตร์ในยุคใหม่นี้พยายามที่จะศึกษาจิตในเชิงประจักษ์มากกว่าการศึกษาแบบดั้งเดิมคือแบบพรรณนาที่ไม่มีผลหรือไม่สามารถให้คำตอบที่พิสูจน์เชิงประจักษ์ได้เลย ซึ่งนักวิทยาศาสตร์ที่ศึกษาเรื่องจิตในสมัยใหม่นี้ก็ได้แก่

๑.) **เรอเน เดคาร์ท (Rene Descartes) ค.ศ. ๑๕๙๖ - ๑๖๕๐** เป็นนักปรัชญาชาวฝรั่งเศส ได้ให้ข้อคิดเห็นว่า มนุษย์ประกอบไปด้วยลักษณะ ๒ ส่วน คือ ร่างกายและจิต ซึ่งมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกัน ร่างกายทั้งของมนุษย์และสัตว์จะมีการเคลื่อนไหวในรูปของปฏิกิริยาโต้ตอบต่อสิ่งแวดล้อม แต่มนุษย์จะต่างกับสัตว์ตรงที่มีจิตควบคุมการกระทำของร่างกาย ร่างกายสัตว์ทั้งหลายรวมทั้งมนุษย์เปรียบเสมือนเครื่องจักร ถ้าหากว่าเราศึกษาร่างกายของมนุษย์และระบบสมองให้ละเอียดพอ เราอาจจะสร้างหุ่นยนต์ให้มีความคิดอ่านเหมือนมนุษย์ได้ ซึ่งภายหลังได้มีวิชาที่เรียกว่า จิตวิทยาสรีรศาสตร์ (Physiological Psychology) ซึ่งเป็นการศึกษาว่าพฤติกรรมที่แสดงออกเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับสมองและระบบประสาทอย่างไรบ้าง

๒.) **จอห์น ล็อก (John Locke) ค.ศ.๑๖๓๒ - ๑๗๐๔** เป็นนักปรัชญาและนักการเมืองชาวอังกฤษ ได้ให้ข้อคิดเห็นอันเชื่อถือได้ว่าเป็นรากฐานของจิตวิทยาสมัยใหม่อยู่หลายประการ เช่น เขาเชื่อว่าจิตของมนุษย์เมื่อแรกเกิดมีความว่างเปล่าเหมือนกระดาษที่มีได้มีรอยขีดเขียน ครั้นเมื่อมนุษย์เติบโตขึ้นก็ได้จดจำประสบการณ์ต่าง ๆ เข้าไว้ในจิต และล็อกถือว่าการเรียนรู้เป็นสิ่งที่จำเป็นแก่มนุษย์ และยังเชื่อว่า ความคิดเห็นและการเรียนสิ่งที่ผ่านมาแล้วจะสัมพันธ์เชื่อมโยงกันอยู่และจารึกในดวงจิตของมนุษย์แต่ละคน

๓.) **โจแฮน มุลเลอร์ (Johannes Muller) ค.ศ.๑๘๐๑-๑๘๕๘** เป็นนักสรีรวิทยาชาวเยอรมัน บุคคลผู้นี้ได้ชื่อว่าเป็นบิดาของการทดลองทางสรีรวิทยาและได้วางหลักการต่าง ๆ ทางสรีรวิทยาที่สามารถนำมาใช้แก่วิชาจิตวิทยา มุลเลอร์ได้แต่งหนังสือชื่อ Handbook of Human Physiology ซึ่งกล่าวถึงระบบประสาท การเคลื่อนไหวของกล้ามเนื้อ และปัจจัยทางด้านสรีรวิทยา ซึ่งเกี่ยวข้องกับการฟัง การมองเห็น และประสาทสัมผัสอื่น ๆ ฯลฯ และยังได้พยายามอธิบายถึงกระบวนการด้านจิตวิทยาที่ซับซ้อน เช่น ความจำ (Memory) จินตนาการ (Imagination) ความรู้สึก (Feeling) ฯลฯ ในแง่ของสรีรศาสตร์ด้วย

๔.) **กุสตาฟ เฟชเนอร์ (Gustav T.Fechner)** ในช่วงเวลาเดียวกันกับที่มุลเลอร์ได้ให้ หลักการทางวิทยาศาสตร์ที่เป็นประโยชน์แก่วิชาจิตวิทยา เฟชเนอร์ ได้เขียนหนังสือเกี่ยวกับการศึกษาปัญหาในเรื่องความรู้สึกของมนุษย์ และได้ทำการทดลองเกี่ยวกับความสามารถของมนุษย์ในการแยกความแตกต่างของสิ่งเร้าที่มาร่างกาย หลักการโดยทั่วไปของเฟชเนอร์ นั้นเรียกว่า วิชาจิตวิทยาฟิสิกส์ (Psychophysics) นักจิตวิทยารุ่นหลังได้นำมาใช้ในการทดลองหาความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งเร้าและการตอบสนอง และเป็นจุด เริ่มต้นของการพัฒนาวิธีการวัดสติปัญญา ทัศนคติ (Attitudes) บุคลิกภาพ (Personality) เป็นต้น

๕.) **เซอร์ ชาลส์ ดาร์วิน (Charles Darwin) ค.ศ.๑๘๐๙-๑๘๘๒** ได้ตั้งทฤษฎีวิวัฒนาการขึ้น ซึ่งกล่าวถึงกำเนิดของสิ่งที่มีชีวิตและการเปลี่ยนแปลงอย่างชนิดเป็นไปทีละน้อยจากสัตว์ชั้นต่ำมาสู่ชั้นสูง และขึ้นมาสู่มนุษย์ ตามลำดับ จากทฤษฎีวิวัฒนาการของมนุษย์นี้เองทำให้เกิดข้อสงสัยในเรื่องวิญญานความ เชื่อถือเรื่องวิญญานหรือจิตเริ่มลดน้อยลง และทฤษฎีวิวัฒนาการนี้เองทำให้เกิดสาขาจิตวิทยาเปรียบเทียบ (Comparative Psychology) ขึ้น ซึ่งนักจิตวิทยาจะพยายามศึกษาสัตว์อย่างใกล้ชิดโดยเฉพาะพวกลิง และหนู เพื่อนำหลักที่สำคัญ ๆ มาใช้แก่มนุษย์

๖.) **เซอร์ ฟรานซิส แกลตัน (Francis Galton) ค.ศ.๑๘๒๒-๑๙๑๑** แกลตันเป็นญาติของชาลส์ ดาร์วิน เขามีความสนใจในเรื่องพันธุศาสตร์ (genetics) และได้ตั้งกฎขึ้นมาว่า ความโง่ความฉลาดของคนเราเป็นสิ่งที่ถ่ายทอดกันได้จากพ่อแม่และบรรพบุรุษ ทฤษฎีของแกลตัน

ได้ให้แนวความคิดในเรื่องกรรมพันธุ์แกจิตวิทยาแผนใหม่ และเป็นผู้คิดสูตรสถิติ คือ สูตรการหาค่าสหสัมพันธ์ (Correlation) ขึ้น เพื่อใช้วัดความแตกต่างระหว่างบุคคล

๗.) วิลเฮล์ม วุนท์ (Wilhelm Wundt) ค.ศ.๑๘๓๒-๑๙๒๐ เป็นนักสรีรวิทยาและนักปราชญ์ชาวเยอรมัน วุนท์ได้เปิดห้องทดลองทางจิตวิทยาเป็นแห่งแรกในโลกที่เมืองไลป์ซิก (Leipzig) ประเทศเยอรมัน เมื่อ ค.ศ.๑๘๗๙ นับเป็นการเริ่มต้นการศึกษาวิชาจิตวิทยาตามวิธีการทางวิทยาศาสตร์โดยเด็ดขาด ทำให้วุนท์ได้รับสมญาว่าเป็นบิดาของจิตวิทยาแผนใหม่ หรือบิดาของจิตวิทยาเชิงวิทยาศาสตร์

การศึกษาจิตวิทยาของวุนท์เป็นการวิเคราะห์จิตสำนึก คือ เหตุการณ์ซึ่งบุคคลรู้สึกตัว เช่น เราอาจจะทราบได้จากอาการภายนอกว่าบุคคลผู้นั้นได้รับความเจ็บปวดโดยดูจากปฏิกิริยา แต่ความรู้สึกเจ็บปวดที่แท้จริงจะเกิดแก่เจ้าตัวผู้นั้นเอง และยึดถือวิธีการสำรวจความรู้สึกของตนเอง วุนท์วิเคราะห์จิตสำนึกหรือความรู้สึกตัวโดยพิจารณาว่าประกอบไปด้วยส่วนต่าง ๆ โดยใช้หลักเช่นเดียวกับนักเคมีทำการวิเคราะห์สารประกอบว่าประกอบไปด้วยธาตุต่าง ๆ ส่วนใหญ่วุนท์ศึกษาด้านประสาทสัมผัส โดยเฉพาะอย่างยิ่งด้านการเห็น วุนท์ทดลองในห้องทดลองได้ผลว่า กายและจิตนั้นไม่แยกจากกัน การที่จิตรับรู้ เนื่องมาจากการรับสัมผัสอันเกิดจากกระบวนการทางประสาทตามหลักการทางวิทยาศาสตร์

วุนท์ได้แนวความคิดมาจากหลักปรัชญาของเดคาร์ท ซึ่งกล่าวว่ามนุษย์แตกต่างจากสัตว์อื่น ๆ ตรงที่ว่า มนุษย์มิได้มีแต่เพียงร่างกาย (body) เหมือนเช่นสัตว์อื่น ๆ แต่มนุษย์ยังมีจิต (mind) ด้วย และจิตจะสามารถแบ่งออกเป็นส่วนย่อย ๆ ได้ เช่น ความรู้สึก (feeling) จินตนาการ (imagination) เป็นต้น และการศึกษาจิตวิทยาของวุนท์ก็พุ่งเล็งแต่เรื่องจิตสำนึกของบุคคล เท่านั้น

๘.) เจมส์ แมคคีน แคทเทลล์ (James McKeen Cattell) ค.ศ.๑๘๖๐-๑๙๔๔ เป็นชาวอเมริกัน และได้เคยทำการศึกษาจิตวิทยาร่วมกับวุนท์ในประเทศเยอรมัน ในขั้นแรกเขาทั้งสองได้ทำการศึกษาถึงจิตสำนึกของบุคคลที่มีต่อภาพที่มารู้ทันทีทันใด แต่แคทเทลล์มีความเห็นแตกต่างออกไปว่า ควรจะทำการวัดระยะเวลาที่ผู้เข้ารับการทดลองได้แสดงการตอบสนองแก่ภาพที่มารู้ การศึกษาเช่นนี้เรียกว่า การทดลองปฏิกิริยากับเวลา (reaction-time experiment) ซึ่งในชีวิตประจำวันของมนุษย์เราจะมีบ่อยครั้งที่จะต้องเผชิญกับเวลาที่ต้องแสดงปฏิกิริยาออกมาทันที เช่น เวลาที่ผู้ขับรถยนต์ต้องเหยียบห้ามล้อ เมื่อเห็นสัญญาณไฟสีแดงปรากฏขึ้น หรือเวลาที่ นักวิ่งเริ่มออกวิ่งเมื่อกรรมการให้สัญญาณ ในการทดลองของแคทเทลล์ เขาพยายามค้นคว้าว่าบุคคลจะมีอัตราความเร็วของการตอบสนองต่อภาพของสิ่งเร้าที่ปรากฏแตกต่างกัน ภายหลังแคทเทลล์ได้รับการแต่งตั้งให้เป็นศาสตราจารย์ทางจิตวิทยาคนแรกของสหรัฐอเมริกา

๙.) เฮอ์แมน เอบบิงเฮาส์ (Hermann Ebbinghaus) ค.ศ.๑๘๕๐-๑๙๐๙ เป็นนักจิตวิทยาชาวเยอรมัน ในขณะที่แคทเทลล์กำลังศึกษาเรื่องปฏิกิริยาของคนและระยะเวลาอยู่

นั้น ก็ได้มีผู้ที่สนใจค้นคว้าเรื่องความจำ (memory) คือ เฮบ빙เฮาส์ ได้แนวความคิดเรื่องนี้มาจากการอ่านหนังสือที่เพชเนอร์เขียนไว้เกี่ยวกับความจำ และเฮบ빙เฮาส์ได้ปรับปรุงการทดลองในห้องปฏิบัติการเกี่ยวกับการเรียนรู้และความจำของมนุษย์ ซึ่งการทดลองของเฮบ빙เฮาส์ได้มีผู้สนใจมาก และจะได้กล่าวโดยละเอียดในบทที่เกี่ยวกับความจำต่อไป

๒.๒.๓.๓ วิวัฒนาการศึกษาเรื่องจิตในสมัยปัจจุบัน

ศาสตร์ใดก็ตามที่เพิ่งจะเริ่มเกิดขึ้นหรือพัฒนาขึ้น ย่อมมีการไม่ลงรอยกันของความคิดเห็นระหว่างนักวิทยาศาสตร์สาขานั้น ๆ อยู่เนื่อง ๆ จิตวิทยาก็ไม่แตกต่างไปจากศาสตร์เหล่านั้น นักจิตวิทยาในยุคแรก ๆ ต่างมีความเห็นต่างกันอย่างออกไปในเรื่องของขอบเขตเนื้อหาของวิชา ควรมีเนื้อหาสาระอะไร ควรจะใช้ระเบียบวิธีการศึกษาอย่างไร จึงจะเหมาะสม เมื่อนักจิตวิทยาหลาย ๆ ท่านสนับสนุนความคิดเห็นไปในทางเดียวกัน ก็ถูกเรียกเป็นกลุ่มหรือสกุลเดียวกัน การแบ่งออกเป็นกลุ่มสกุลต่าง ๆ จึงค่อนข้างชัดเจนในระยะ ค.ศ.๑๙๐๐ ถึง ๑๙๓๐ จึงเกิดสกุลสำคัญทางจิตวิทยาถึง ๕ กลุ่มด้วยกันคือ โครงสร้างของจิต หน้าที่ของจิต พฤติกรรมนิยม เกสตัลท์และจิตวิทยาวิเคราะห์ ส่วนกลุ่มมนุษยนิยมเป็นกลุ่มที่เกิดขึ้นในปลายศตวรรษที่ ๑๙ และกลุ่มจิตวิทยาคอกนิทิฟเป็นกลุ่มที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน

๑.) กลุ่มโครงสร้างของจิต (Structuralism) ความคิดของรุ่นที่ได้แพร่หลายมายังประเทศสหรัฐอเมริกาโดย ทิชเนอร์ (Tichener) ซึ่งเป็นลูกศิษย์ได้รวมกลุ่มกับเพื่อนร่วมงานในแผนกจิตวิทยา มหาวิทยาลัยคอร์แนลล์สร้างสกุลทางจิตวิทยาขึ้น เรียกว่า กลุ่มโครงสร้างของจิตซึ่งให้ความสนใจศึกษาองค์ประกอบของจิตสำนึก คือการรับสัมผัส (sensation) ความรู้สึก (feeling) และมโนภาพ (image) ซึ่งทั้งสามองค์ประกอบนี้เป็นโครงสร้างของจิตสำนึก ระเบียบวิธีวิจัยศึกษาที่ใช้กันอยู่ในสกุลนี้ก็คือวิธีการสังเกต-ทดลอง และรายงานประสบการณ์ทางจิตด้วยตนเอง หรือเรียกว่าอินโทรสเป็คชัน (Introspection) คือการมองภายในนั่นเอง วิธีการนี้ผู้สังเกตจะต้องได้รับการฝึกฝนมาแล้วเป็นอย่างดี ทิชเนอร์ และศิษย์หลายท่านได้ศึกษาค้นคว้าในห้องทดลองเป็นเวลาหลายปี มีเรื่องที่น่าสนใจเกี่ยวกับการรับรู้ด้วยประสาทสัมผัสต่าง ๆ ตลอดจนกระบวนการรับรู้ของมนุษย์

สรุป แนวคิดของกลุ่มโครงสร้างนิยมคือ

๑) พฤติกรรมทางกายกับพฤติกรรมทางจิต เป็นการทำงาน “ร่วมกัน” ภายใต้อัน “ระบบรวม” หรือ “โครงสร้างรวม” ขององค์ประกอบในลักษณะต่างๆ ที่แยกย่อยออกไป โดยทั้งนี้วิธีการศึกษาเพื่ออธิบายพฤติกรรมเหล่านี้ จะมุ่งเน้นไปที่การทำความเข้าใจ “ระบบของโครงสร้าง” ที่ครอบคลุม หรือควบคุม ให้มีการแสดงพฤติกรรมดังกล่าวออกมาในตัวบุคคล ดังนั้นจึงเน้นเรื่องการศึกษาโครงสร้างที่มีผลกระทบต่อพฤติกรรมทางจิตและร่างกาย ซึ่งมักอยู่กับโครงสร้างของสังคมเป็นสำคัญ ทั้งนี้แม้การทำความเข้าใจเรื่องจิตโดยเฉพาะ การศึกษาจึงต้องค้น หาโครงสร้าง

จากภาวะที่รู้สึกตัว (consciousness) ทันที ซึ่งเป็นภาคแสดงของจิตโดยตรง โดยวิธีการเพ่งพินิจภายใน เพื่อให้ทราบถึงระบบโครงสร้างที่เป็นอยู่โดยตรง

๒) การจะเข้าใจพฤติกรรมทางจิต จะต้องเข้าใจผ่าน “โครงสร้าง” บางอย่างที “คลุม” ครอบคลุมเฉพาะย่อยๆ ที่จิตแสดงออกมา ทั้งนี้เพื่อที่จะสามารถรู้ได้ว่า “ภาพรวม” ของการทำงานของจิตทั้งหมดนั้น มีระบบความสัมพันธ์ของส่วนย่อยๆ ในรูปแบบใด ส่วนย่อยแต่ละส่วนเชื่อมโยง สืบเนื่อง เชื่อมต่อ กับส่วนอื่นๆ อย่างไร เพราะการรู้ “ภาพรวมอย่างเป็นระบบ” ดังกล่าวจะช่วยให้นักจิตวิทยาสามารถปรับปรุง เปลี่ยนแปลง แก้ไข ให้โครงสร้างเหล่านั้นมีสภาพดั้งเดิมได้ หากเกิดมีการทำงานที่ผิดแผกหรือแตกต่างจากเดิมไป และที่สำคัญสามารถแก้ไขปัญหาได้อย่างตรงจุด รวมถึงการหาวิธีป้องกันการเกิดปัญหาแบบเดิมได้อีก

๒.) กลุ่มหน้าที่ของจิต (Functionalism) เป็นสกุลที่มีความเป็นรูปแบบและระบบน้อยที่สุด กลุ่มแนวความคิดนี้เกิดจากการที่นักจิตวิทยาอเมริกันหลายท่าน คือ วิลเลียม เจมส์ (William James) จอห์น ดิวอี้ (John Dewey) และ เจมส์ แองเจิล (James Angel) แห่งมหาวิทยาลัยชิคาโก ไม่เห็นด้วยกับการวิเคราะห์ห้องค์ประกอบของจิตสำนักออกเป็นส่วนย่อย แต่กลับมีความสนใจในการทำงานของจิตสำนึก และการปรับตัวของอินทรีย์กับสิ่งแวดล้อม การศึกษาจิตวิทยาอาจใช้การมองเข้าสู่ภายในได้จิต การทดลอง รวมทั้งวิธีการคิดแบบปรัชญาด้วย วิลเลียม เจมส์ มีความเห็นว่าจิตทำหน้าที่ปรับตัวต่อสิ่งแวดล้อมที่แปรเปลี่ยนไป จิตสำนึกจะทำงานเหมือนกระแสน้ำในลำธาร แต่เป็นกระแสน้ำของจินตนาภาพและการสัมผัส ขณะเดียวกันกลุ่มนี้ก็ได้รับอิทธิพลจากทฤษฎีวิวัฒนาการของ ชาร์ลส์ ดาร์วิน (Charles Darwin) ที่เชื่อว่าอินทรีย์จะมีวิวัฒนาการเพื่อการอยู่รอด สัตว์ทั้งหลายจะมีการปรับตัวเข้ากับสิ่งแวดล้อม นักจิตวิทยากลุ่มหน้าที่ของจิต จะต้องศึกษาให้รู้ว่าการคิด การรับรู้ นิสัย และอารมณ์ ช่วยการปรับตัวของมนุษย์อย่างไร ความรู้จากจิตวิทยากลุ่มนี้ ได้ส่งเสริมให้มีการปรับปรุงการศึกษาเพื่อพัฒนาบุคคล ทั้งในด้านการศึกษาในห้องเรียนและการทำงานในด้านอุตสาหกรรม

สรุป แนวคิดของกลุ่มหน้าที่นิยม คือ

๑) พฤติกรรมทางจิตและพฤติกรรมทางกายต่างมีหน้าที่ (เฉพาะส่วน) ของตน ซึ่งวิธีการศึกษาและการอธิบายการทำงานของทั้งสองสิ่งนี้ จึงมุ่งเน้นไปที่ “หน้าที่เฉพาะ” ที่แต่ละส่วนมี ในลักษณะที่ว่า การทำงานของแต่ละส่วน จะทำงานเป็นส่วน “เฉพาะที่สำคัญ” ของตนอย่างไรกันบ้าง? การทำงานของแต่ละส่วนมีความเหมือนและต่างกันอย่างไรบ้าง? ทั้งนี้คาดหวังว่า เมื่อทราบว่าแต่ละส่วนทำงานในส่วนของตนเองอย่างไร และเมื่อได้ศึกษาทุกส่วนทั้งหมดแล้วจะทำให้สามารถทราบต่อไปว่า ระบบการทำงานของส่วนย่อยๆ ต่างๆ เหล่านี้ ทำงานร่วมกันได้อย่างไร ในลักษณะอย่างไร แต่สิ่งสำคัญของการศึกษาหน้าที่หลักของแต่ละส่วนนั้น เพื่อจะทราบได้ถึง “ลักษณะสำคัญ”

ที่ทำให้ส่วนนั้น มีวิธีการทำงานที่แยกเฉพาะอย่างเด่นชัดอย่างไรเพื่อสามารถเข้าใจได้ถึง “ธรรมชาติ” ที่เป็นจริงของสิ่งนั้น

๒) การทำงานของพฤติกรรมทางจิตและกายนั้น แม้จะมีหน้าที่เฉพาะที่แต่ละส่วนดำเนินการไปได้ด้วยตัวเองแล้ว แต่มีได้หมายความว่า “หน้าที่เฉพาะ” นั้น ดำเนินไปอย่างแยกขาดจากสิ่งอื่นทั้งหมด การทำงานยังดำเนินไปอย่างมี “ปฏิสัมพันธ์” กับสิ่งแวดล้อมขณะที่ปรากฏหรือแสดงออกในขณะนั้นๆ โดยทั้งนี้ ก็กิจกรรมดังกล่าวไม่ได้เกิดขึ้นจากแรงผลักดันภายนอกโดยส่วนเดียว แต่จิตสามารถเลือกกำหนดทิศทางได้ด้วยตนเอง เพื่อเป้าหมายสำคัญคือ การดำรงอยู่ของชีวิตของตนเอง ด้วยเหตุนี้ พฤติกรรมทางจิตจึงมีหน้าที่เฉพาะของตน ซึ่งสามารถศึกษาเพื่อทำความเข้าใจเรื่องหน้าที่ต่างๆ ของพฤติกรรมของจิตได้ โดยทั้งนี้อาจเริ่มจากอารมณ์ที่เป็นทางผ่านของการแสดงออก เพื่อไปสู่จุดหมาย บางอย่างที่เป็นความต้องการของจิต

๓.) **กลุ่มพฤติกรรมนิยม (Behaviorism)** สกูลนี้เกิดในปี ค.ศ.๑๙๑๔ โดยนักจิตวิทยาสัตว์แห่งมหาวิทยาลัย จอห์น ฮอปกินส์ ชื่อ จอห์น บี.วัตสัน (John B.Watson) วัตสันไม่เห็นด้วยกับแนวความคิดของสกูลโครงสร้างของจิต ที่ว่าวิธีการอินโทรสเป็คชันเป็นวิทยาศาสตร์ ขณะเดียวกันก็รู้สึกว่าการที่จิตยังไม่สามารถตอบปัญหาทางจิตวิทยาได้ลึกซึ้งพอ จิตวิทยาที่แท้จริงคือการศึกษาพฤติกรรม ไม่ใช่ศึกษาเฉพาะจิตสำนึก วัตสันได้ปฏิเสธเรื่องจิตโดยสิ้นเชิง และรับแนวความคิดเรื่องการตอบสนองแบบมีเงื่อนไขของ อีวาน พาฟลอฟ (Ivan Pavlov) นักสรีรวิทยาชาวรัสเซียมาอธิบายพฤติกรรมมากมาย โดยการศึกษาบันทึกพฤติกรรมที่เกิดขึ้นจากการให้สิ่งเร้าแก่มนุษย์หรือสัตว์แล้วสังเกตดูว่ามนุษย์หรือสัตว์มีการตอบสนองต่อสิ่งเร้านั้นอย่างไร การบันทึกจะทำให้ได้หลักฐานที่เป็นวิทยาศาสตร์อย่างแท้จริง กลุ่มพฤติกรรมนี้มีอิทธิพลต่อแนวความคิดจิตวิทยาสมัยใหม่อย่างยิ่ง นักจิตวิทยาสมัยใหม่ที่มีชื่อเสียงที่สุดในกลุ่มนี้คือ บี.เอฟ. สกินเนอร์ (๑๙๐๔-๑๙๙๐) แนวคิดกลุ่มนี้เชื่อว่า พฤติกรรมมนุษย์เกิดจากการเรียนรู้ ศักยภาพแห่งการเรียนรู้ของมนุษย์เป็นศักยภาพที่ติดตัวมาแต่กำเนิด การเรียนรู้เป็นพฤติกรรมที่เห็นได้ชัดเจน ความหมายของการเรียนรู้ได้แก่ การที่บุคคลสามารถทำอะไรได้ โดยเพิ่มปริมาณขึ้น การเรียนรู้อย่างหนึ่งจะเป็นตัวเชื่อมโยงไปสู่การเรียนรู้ อย่างอื่น ๆ ต่อไปไม่จบสิ้น นักทฤษฎีกลุ่มนี้ให้ความสนใจทางชีวภาพของบุคคลรองจากสิ่งแวดล้อม นิยมอธิบายพฤติกรรมมนุษย์ที่วัดได้แน่นอน มีระบบระเบียบในการศึกษาชัดเจน B.F.Skinner มีแนวคิดว่า บุคคล (หรือ สัตว์ประเภทอื่น) จะเรียนรู้สิ่งใหม่ ๆ หรือมีพฤติกรรมซ้ำ ๆ เมื่อได้รับการเสริมแรง (Reinforcement) ทั้งทางบวกและลบ สิ่งที่เป็นการเสริมแรงทางบวกของคนคนหนึ่ง อาจเป็นการลงโทษ (เสริมแรงทางลบ) ของอีกคนหนึ่งก็ได้

การเรียนรู้หรือพฤติกรรมซ้ำ ๆ เกิดขึ้นได้ดีเมื่อมีการเสริมแรงทันที (Immediate reinforcement) เช่น เมื่อเด็กพูด “แม่” ได้โดยไม่ได้ตั้งใจ (Accidental) แม่เสริมแรงโดยการอุ้ม ยิ้ม กอด พูดด้วยทันที ทำให้เด็กพูดคำว่า “แม่” ซ้ำ ๆ อีกจนในที่สุดพูดคำว่าแม่ได้

การเสริมแรงที่ให้ ๆ หยุด ๆ (Intermittent reinforcement) จะทำให้พฤติกรรมนั้นยึดเยื้อ ออกไป ทั้งพฤติกรรมด้านบวกและลบ การให้รางวัลพนักงานในการปฏิบัติงานดี ในองค์กรเป็นครั้งเป็นคราว จะทำให้พฤติกรรมการปฏิบัติงานดีเกิดขึ้นเป็นเวลายาว พ่อแม่ที่ตอบสนองการเอาแต่ใจของเด็กเป็นครั้งเป็นคราว จะทำให้พฤติกรรมเอาแต่ใจยึดเยื้อออกไป แต่ถ้าพ่อแม่ตอบสนองทุกครั้ง แล้วต่อมาหยุดทันทีเด็กจะเกิดการเรียนรู้ว่า การเอาแต่ใจตัวเองจะทำให้ไม่มีใครสนใจตอบสนองต่อไป จึงหยุดพฤติกรรมนั้น

การดัดพฤติกรรม (Shaping behavior) เป็นหลักการที่สำคัญหนึ่งของแนวคิดกลุ่มนี้ นั่นคือ การให้แรงเสริมเพื่อเปลี่ยนพฤติกรรมที่ไม่พึงปรารถนาให้กลายเป็นที่พึงปรารถนา การดัดแปลงพฤติกรรมได้นำมาใช้ในการหัดนิสัยที่ดี แก้นิสัยที่ไม่พึงปรารถนาของเด็กและผู้ใหญ่ในบ้าน ในสถาบันการศึกษา ในโรงพยาบาลและในองค์กรต่าง ๆ

สรุป แนวคิดพื้นฐานของกลุ่มพฤติกรรมนิยมที่สำคัญๆ มีดังนี้

๑) พฤติกรรมทางกายที่สังเกตได้ในเชิงประจักษ์เท่านั้น คือหลักฐานหรือข้อมูลเบื้องต้นในการศึกษาพฤติกรรมอื่นๆ ของมนุษย์ พฤติกรรมเชิงกายภาพที่ปรากฏสามารถจะเข้าใจได้ในลักษณะของการทำงานของร่างกายในเชิงกลไก (mechanism) ที่เป็นการกระทำจากแรง ผลักภายนอกต่อชิ้นส่วนกลไกของอวัยวะอื่นๆ อย่างต่อเนื่องกันไปเป็นระบบ

๒) พฤติกรรมทางกายต้องเกิดขึ้นภายใต้ “สภาพแวดล้อม” แบบใดแบบหนึ่ง ที่อยู่ภายใต้กฎเกณฑ์ของความเป็นสาเหตุและผล (cause and effect) ที่ผู้สังเกตสามารถเข้าใจได้และสภาพแวดล้อมภายนอกดังกล่าว คือ แรงผลักดันที่ทำให้บุคคลแสดงพฤติกรรมลักษณะต่างๆ ออกมา และผู้ศึกษาสามารถที่จะ “คาดหมาย” ผลที่จะเกิดขึ้นได้

๓) พฤติกรรมทางกายเกิดขึ้นภายใต้ “สถานการณ์” ของ การมี “สิ่งเร้า” และ การมี “การตอบสนอง” นั่นคือ ไม่มีพฤติกรรมทางกายใดๆ ที่เกิดขึ้นเอง แต่พฤติกรรมจะเกิดขึ้นได้เมื่อมีเหตุการณ์บางอย่างมาเป็นตัวกระตุ้น แล้วทำให้บุคคลมีปฏิกิริยาตอบสนองต่อเหตุการณ์นั้นอย่างจำเป็น กล่าวคือพฤติกรรมทางกายที่เกิดขึ้นเป็นพฤติกรรมที่จำต้องเป็นเช่นนั้นอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้

๔.) กลุ่มจิตวิทยาเกสตัลท์ (Gestalt Psychology) ภาษาเยอรมันคำว่า Gestalt (geh-shtalt) หมายถึง รูปร่าง รูปแบบ หรือส่วนรวมทั้งหมด แนวความคิดกลุ่มนี้เกิดจากนักจิตวิทยาเยอรมันคือ แมกซ์ เวิร์ธไฮเมอร์ (Max Wertheimer) กล่าวว่า การแยกแยะประสบการณ์ทางจิตออกเป็นส่วน ๆ ตามองค์ประกอบการรับรู้ และการสัมผัสหรือการวิเคราะห์พฤติกรรมออกเป็นสิ่งเร้าและการตอบสนองเป็นสิ่งที่ไม่ถูกต้องในการศึกษาทางจิตวิทยาพฤติกรรมและประสบการณ์ทางจิตจะต้องพิจารณาเป็นส่วนรวมแยกออกจากกันไม่ได้ การแยกออกเป็นส่วนย่อยจะทำให้ได้ความหมายไม่สมบูรณ์ เช่น การรับรู้เสียงเพลง มีความหมายมากกว่าและแตกต่างจาก การรับรู้ ตัว

โน้ตที่ประกอบเป็นเพลงเหล่านั้นที่ละตัว หรือการรับรู้เกี่ยวกับบ้านทั้งหลาย มีความหมายที่แตกต่างจากการรับรู้ของวัสดุที่จะประกอบเป็นบ้านหลังนั้นทั้งหลายเช่นกัน การรับรู้สภาพดวงตาเกี่ยวกับการเคลื่อนที่ของแสงเนื่องจากดวงไฟปิดเปิดสลับกัน ดังปรากฏเห็นได้จากแสงไฟที่วิ่งได้บนป้ายโฆษณา ก็เป็นผลที่เกิดจากการทดลองของเวร์ริทโทเมอร์ในกลุ่มเกสตัลท์ แนวคิดของกลุ่มจิตวิทยาเกสตัลท์จึงยังคงมีอิทธิพลต่อการศึกษาในเรื่องการรับรู้และทฤษฎีบุคลิกภาพซึ่งเกสตัลท์ยืนยันว่า การเข้าใจบุคคลนั้นจะต้องไม่แยกศึกษาเฉพาะความคิด อารมณ์ สติปัญญา การรับรู้ หรือแรงจูงใจที่ละเรื่อง แต่จะต้องศึกษาโดยส่วนรวมทั้งหมด

สรุป แนวคิดของกลุ่มเกสตัลท์ คือ

- ๑) พฤติกรรมทางกายกับพฤติกรรมทางจิต มีจุดเริ่มต้นที่ “กระบวนการรับรู้” และเป็นส่วนสำคัญ เพราะการรับรู้เป็นด่านแรกของการสร้างความเข้าใจ ที่นำไปสู่การปฏิบัติ
- ๒) กระบวนการรับรู้เกิดขึ้น “ภายใน” ตัวบุคคล ที่มี “วิธีการทำงาน” ในลักษณะการ “ผสมผสาน” กันอย่างเป็น “องค์รวม” จากส่วนย่อยๆ ที่ประกอบกันเข้าในภาวะที่เป็นปัจจุบันการทำงานลักษณะดังกล่าวนี้ มิใช่การทวนย้อนไปเทียบเคียงกับข้อมูลที่เก็บไว้ในอดีต แต่กลับเป็นการ “ประยุกต์” ใช้ข้อมูลที่มีอยู่ในขณะนั้นๆ เพื่อตอบสนองต่อสภาพการณ์ หรือปัญหาที่กำลังประสบอยู่เฉพาะหน้า ทั้งนี้เพื่อหาวิธีการหรือรูปแบบของการตอบสนองที่สอดคล้องหรือเข้าได้กันกับแต่ละสถานการณ์ที่เป็นจริง
- ๓) การรับรู้ที่สำคัญ คือ “การหยั่งเห็น” ตามความเป็นจริงอย่างทันท่วงที อย่างเป็นปัจจุบัน ในการประมวลความเข้าใจต่อสถานการณ์นั้น โดยเป็นการเกิดขึ้นอย่างครบถ้วนรอบด้าน

๕.) กลุ่มจิตวิเคราะห์ (Psychoanalysis) แนวคิดนี้ ครอบคลุมแนวคิดสำคัญ ๆ อีกหลายแนวคิด โดยภาพรวม แนวคิดนี้พยายามอธิบายและศึกษาพฤติกรรมของมนุษย์ในแง่

- (๑)บุคคลได้รับผลกระทบจากสิ่งแวดล้อมที่เป็นกายภาพ สังคม และวัฒนธรรม อย่างไร
- (๒)ประสบการณ์ในอดีตมีผลต่อพฤติกรรมปัจจุบันและอนาคตอย่างไร โดยเน้นว่าประสบการณ์วัยเด็กมีอิทธิพลต่อพฤติกรรมต่าง ๆ ในวัยผู้ใหญ่ทั้งทางบวกและลบอย่างยากที่จะเปลี่ยนแปลง
- (๓)ประสบการณ์จิตใต้สำนึก ควบคุมและบงการพฤติกรรมของบุคคลอย่างไร ในรูปแบบใด
- (๔)การพัฒนาการของมนุษย์มีขั้นตอนพัฒนา ไม่มีการข้ามขั้น ทุกขั้นตอนมีความสำคัญและมีผลกระทบต่อพัฒนาการลำดับขั้นต่อไป หากพัฒนาการบางลักษณะไม่เกิดขึ้นใน

ระยะที่ควรพัฒนา (Critical period) จะส่งผลในแง่ลบ (มากบ้างน้อยบ้าง) ต่อพัฒนาการและบุคลิกภาพในช่วงวัยนั้นและในขั้นตอนถัด ๆ ไป

(๕) ให้คำอธิบายพฤติกรรมที่ไร้เหตุผล และที่เบี่ยงเบนจากปกติ ได้ค่อนข้างชัดเจน

(๖) ได้ข้อมูลส่วนใหญ่จากการศึกษาบุคคลที่มีปัญหาทางอารมณ์ ทางความคิดและบุคลิกภาพ แต่ก็มีคำชี้แจงต่อการฉายภาพพฤติกรรมปกติให้เห็นชัดเจนขึ้น^๔

แนวคิดจิตวิเคราะห์เป็นแนวคิดที่มีประวัติการศึกษาค้นคว้ามายาวนานและจะมีพัฒนาการต่อไปอีกอย่างไม่หยุดยั้ง ทฤษฎีในกลุ่มนี้หลายทฤษฎีมีสาระเนื้อหาที่ยากแก่การเข้าใจ เพราะมักศึกษามนุษย์ในมุขมลึก แนวคิดกลุ่มจิตวิเคราะห์ที่เลือกนำมาเสนอเป็นตัวอย่าง คือ แนวคิดจิตวิเคราะห์ของซิกมันด์ ฟรอยด์ โดยจะนำเสนอแนวคิดสำคัญของฟรอยด์หนึ่งประเด็น ดังนี้

ก. จิตใต้สำนึก (Unconscious mind)

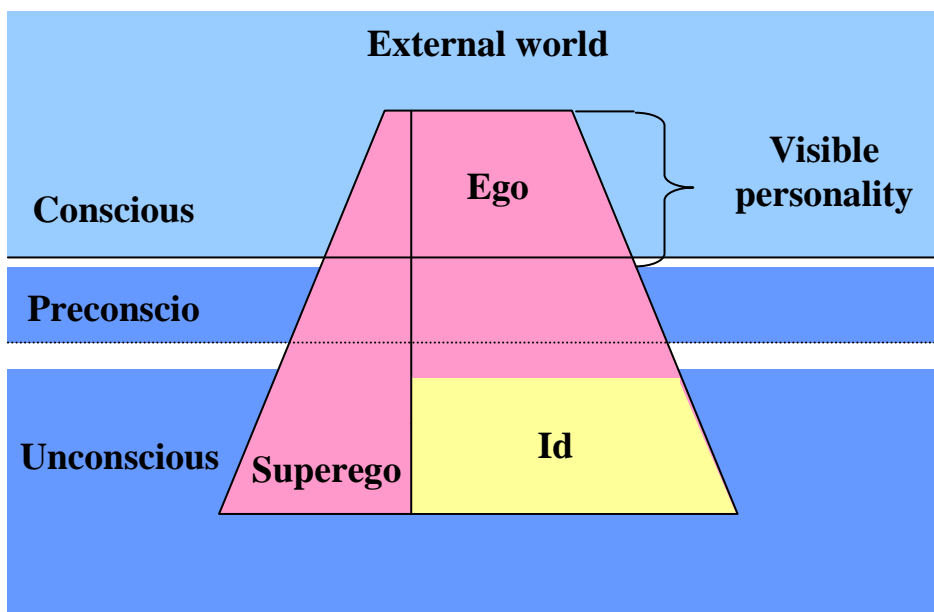
ฟรอยด์อธิบายว่า จิตใจมนุษย์มีสภาพคล้ายภูเขาน้ำแข็งที่ลอยอยู่ในมหาสมุทร ส่วนที่อยู่เหนือผิวน้ำมีเป็นส่วนน้อย ส่วนที่อยู่ใต้ผิวน้ำมีเป็นส่วนมาก ภาวะจิตระดับสำนึกคือส่วนของน้ำแข็งที่อยู่เหนือผิวน้ำ ภาวะจิตระดับใต้สำนึกคือส่วนที่อยู่ใต้ผิวน้ำ เป็นที่สะสมองค์ประกอบของจิตไว้มากมาย ฟรอยด์อธิบายว่าจิตระดับใต้สำนึก มีกลไกทางจิตหลายประเภท เช่น แรงจูงใจ, อารมณ์ที่ถูกเก็บกด, ความรู้สึกนึกคิด, ความฝัน, ความจำ ฯลฯ พลังจิตใต้สำนึกมีอิทธิพลเหนือจิตสำนึกกระตุ้นให้มีพฤติกรรมประจำวันทั่ว ๆ ไป เป็นแรงจูงใจให้เกิดพฤติกรรมไร้เหตุผลและผิดปกติในลักษณะต่าง ๆ จิตใต้สำนึกตามแนวคิดนี้มักหมายถึงความคิดความรู้สึกด้านลบเป็นส่วนใหญ่ ฟรอยด์ ได้ใช้เวลาศึกษาเรื่องจิตใต้สำนึกอยู่ถึง ๔๐ ปี ได้เขียนหนังสืออธิบายเรื่องนี้ไว้ยืดเยื้อ

เปรียบจิตทั้งส่วนสำนึกและส่วนใต้สำนึกเหมือนภูเขาน้ำแข็งลอยในมหาสมุทร ส่วนลอยเหนือน้ำต้องแสงสว่างและอากาศ ปรากฏแก่สายตาโลกคือจิตหรือพฤติกรรมที่อยู่ในความควบคุมของสำนึก ส่วนที่จมอยู่ใต้น้ำ (ซึ่งปริมาณมากกว่า) อยู่ในความมืดกว่า ไม่ปรากฏแก่สายตาโลก คือจิตใต้สำนึกอันเป็นภาคสะสมประสบการณ์อดีตมากมาย ถูกบีบอัด เก็บกดหรือคอย เพื่อให้สมปรารถนาเพื่อให้ได้จังหวะเหมาะสำหรับตอบสนองสิ่งเร้า อันยังไม่ได้ทำหรือยังไม่สมปรารถนาหรือทำไม่ได้ในภาวะปกติ (เช่น กฎหมายห้าม, ประเพณีไม่ยอมรับว่าถูกต้อง สังคมไม่นิยม ฯลฯ) (รูปที่ ๑ - ๒ การทำงานของจิตสำนึกและใต้สำนึก)

พลังจิตใต้สำนึกที่ไม่มีโอกาสได้แสดงพฤติกรรมออกมานั้น มักแปรรูปเป็นพฤติกรรมผิดปกติดังใดอย่างหนึ่งหรือหลายอย่าง เช่น รู้สึกกลัวตลอดเวลา หัวเราะและร้องไห้

^๔ James F. Brennam, Op. cit., p. 207; Robert W. Lundin, Op. cit., p. 311-312

สลับกัน ซึมเศร้านอนไม่หลับเป็นระยะเวลานาน ฯลฯ การช่วยเหลือบุคคลที่มีพฤติกรรมผิดปกตินี้ จำเป็นจะต้องเข้าใจถึงพลังจิตใต้สำนึกที่เป็นต้นเหตุ จิตแพทย์สกุฬพรอยต์อาจใช้วิธีการสะกดจิต หรือทำการทำจิตบำบัดแบบ Free association เพื่อให้คนไข้เปิดเผยพลังจิตใต้สำนึก ซึ่งเขาไม่เคยเล่า ไม่เคยเปิดเผย ไม่เคยแสดงออก หรือซึ่งเจ้าตัวเองก็อาจไม่ตระหนักรู้มาก่อน

แผนภาพที่ ๑ การทำงานของจิตสำนึกและใต้สำนึก

จากรูป แสดงการทำงานของจิตสำนึกและใต้สำนึก รูปซ้ายมือแสดงภาวะเมื่อบุคคลรู้สึกสงบ สบาย มีสติ พลังจิตสำนึกควบคุมพฤติกรรม ให้เป็นไปตามที่เขาเห็นว่าถูกต้องสมควรทำโดยเคารพกฎหมายและระเบียบของสังคม รูปขวามือแสดงว่าเมื่อบุคคลมีอารมณ์ขุ่นมัว เครื่องเคียดด้วยความโกรธ เกลียด อิจฉา พยาบาท กลัว ตื่นเต้น วิตก เจ็บป่วย ฯลฯ จิตใต้สำนึกมีพลังขับเคลื่อนให้แสดงพฤติกรรมต่าง ๆ มากที่สุด

๖.) กลุ่มมนุษยนิยม (Humanistic Psychology) แนวความคิดนี้เป็นแนวความคิดเพิ่งเกิดขึ้นในต้นศตวรรษที่ ๒๐ บางที่เรียกกันว่าเป็นพลังที่ ๓ (พลังที่ ๑ และ ๒ คือ จิตวิเคราะห์และพฤติกรรมนิยม) กลุ่มนี้ปฏิเสธความคิดของ فروยด์ที่ว่าบุคลิกภาพถูกกำหนดจากจิตไร้สำนึกและปฏิเสธแนวคิดของกลุ่ม พฤติกรรมนิยมที่ว่าคนเราถูกควบคุมจากสิ่งแวดล้อม ผู้นำในกลุ่มนี้คือ คาร์ล โรเจอร์ (Carl Rogers) กับอับราฮัม มาสโลว์ (Abraham Maslow) และคณะมนุษยนิยมจะเน้นในเสรีภาพและความสามารถในการตัดสินใจเลือกวิธีการดำเนินชีวิต มีความเห็นว่าปัจจุบันสำคัญที่สุด แต่อดีตก็ส่งผลกระทบต่อบุคลิกภาพ เช่นกัน และเน้นให้นักจิตวิทยาคำนึงถึงความสำคัญ

ของความต้องการความรัก ความมีศักดิ์ศรีในตน การมีความคิดสร้างสรรค์ และที่สำคัญที่สุดมนุษย์มีความต้องการเข้าใจตนเองอย่างถ่องแท้ (self-actualization) เป็นความต้องการที่จะพัฒนาตนเองให้ถึงขีดสูงสุด ซึ่งจะให้ความสมบูรณ์ และมีความหมายแก่ชีวิต สำหรับวิธีการศึกษาของกลุ่มมนุษยนิยมได้รวบรวมข้อมูลและเหตุการณ์ที่ส่งเสริมแนวความคิดของตน แต่ให้ความสนใจน้อยมากต่อวิธีการวิทยาศาสตร์เนื่องจากต้องแก้ปัญหาของคนมากกว่าที่มุ่งค้นคว้าวิจัยกับสัตว์ และหันไปให้ความสนใจกับความรู้สึกนึกคิดและอัตตาของคนแทน

สรุป แนวคิดของกลุ่มมนุษยนิยม คือ

๑) พื้นฐานการแสดงออกเชิงพฤติกรรมทางกายกับพฤติกรรมทางจิตของมนุษย์ เกิดจากการมี “ธรรมชาติ” พื้นฐานที่ดีบางอย่างในตัวเอง และ “ธรรมชาติ” ดังกล่าวทำให้มนุษย์มีความเป็นอิสระในการเลือก และสามารถพัฒนาตนเองไปสู่ศักยภาพสูงสุดของความเป็นมนุษย์ตามที่ตนเองปรารถนาได้ ตัวตน (self) จึงเป็นภาพรวมของประสบการณ์ทั้งหมด ที่สามารถพัฒนาได้ โดยการตอบสนองความต้องการตามลำดับขั้น หรือ การยอมรับอารมณ์และการกระทำของตนเองอย่างต่อเนื่อง

๒) การมี “เจตจำนงเสรี” ทำให้บุคคลสามารถเลือกตัดสินใจกระทำกรใดๆ ได้อย่างเป็นเอกเทศ เงื่อนไขภายนอกในลักษณะต่างๆ เป็นเพียงส่วนประกอบในการตัดสินใจของบุคคลเท่านั้น มิใช่ “เงื่อนไขกำหนด” อย่างแน่นอนตายตัว ในการกระทำของบุคคล บุคคลจึงสามารถดัดแปลงเงื่อนไขสภาพภายนอก ให้สนับสนุนต่อเป้าหมาย หรือความปรารถนา ที่ตนเองต้องการบรรลุให้ถึงได้

๗.) กลุ่มจิตวิทยาคอกนิทิฟ (Cognitive Psychology) จิตวิทยากลุ่มนี้เพิ่งเกิดขึ้นเร็ว ๆ นี้ และแผ่ขยายอย่างรวดเร็ว กลุ่มนี้สนใจศึกษาทางปัญญา การคิด การใช้ภาษา การแก้ปัญหา จิตสำนึก ความคิดสร้างสรรค์ และกระบวนการภายในจิตอื่น ๆ ซึ่งบางเรื่องได้ถูกละทิ้งมานานตั้งแต่เกิดกลุ่มพฤติกรรมนิยมขึ้นมา เราจึงอาจกล่าวได้ว่าจิตวิทยาได้กลับมาสนใจจิตสำนึกอีกครั้งหนึ่ง

๘.) กลุ่มจิตวิทยาอัตถิภาวนิยม (Existential Psychology) สำหรับจิตวิทยาอัตถิภาวนิยม (Existential Psychology) มาจากการนำแนวคิดทางปรัชญาอัตถิภาวนิยม ที่พิจารณาว่าปัจเจก ตัวตน ประสบการณ์ของปัจเจก (มนุษย์) แต่ละคน ที่มีความพิเศษในลักษณะความเป็นหนึ่งเดียวของสิ่งที่กล่าวมา และเป็นสิ่งสำคัญที่เป็นพื้นฐานในการทำความเข้าใจกับธรรมชาติของ “การมีอยู่” (existence) ของมนุษย์ ในความหมายว่า ความสำคัญของการดำรงอยู่ของมนุษย์คนหนึ่งๆ นั้น เป็นเพราะชีวิตมนุษย์คนหนึ่งๆ เป็นความจริงทั้งหมดที่มนุษย์ผู้นั้นมีอยู่จริง โดยไม่ขึ้นอยู่กับสาระที่เป็นเรื่องของคุณภาพใดๆ ความมีอยู่จริงทั้งหมดเป็นความรู้สึกสอดคล้องของความสัมพันธ์ภายในตัวมนุษย์เอง ที่รู้สึกถึงคุณค่าความเป็นมนุษย์ที่อยู่ในโลก แต่ในขณะที่เดียวกันก็รู้ว่า “ชีวิตในโลก

นี้” เป็นเพียงกิจกรรมของการพักพิงชั่วคราว ซึ่งไม่อาจมีชีวิตอยู่เป็น “ชีวิตนิรันดร์” ได้ ดังนั้น ภาวะการมีอยู่จึงเกิดเป็นความขัดแย้งกันกับภาวะที่ต้องเสื่อมสลายและความตาย นั่นคือสิ่งที่ตนเอง เข้าใจว่า “มีอยู่จริง” นั้น ไม่อาจถือครองไว้ได้อย่างแท้จริง ภาวะที่ไม่มั่นคงนี้นำไปสู่ความรู้สึกวิตกกังวล หรือ เมื่อทราบว่าคุณชีวิตไม่อาจยั่งยืน ก็หาหนทางที่จะใช้ชีวิตอยู่อย่างแท้จริง หรือมีความหมายในการมีชีวิตอยู่ โดยคำนึงถึงอิสรภาพและการเลือก เพื่อให้ชีวิตที่มีอยู่นั้น สามารถอยู่กับปัญหาของความไม่ยั่งยืนนั้นได้ และดำรงความเป็นปัจเจกเดิมนั้นได้ด้วย

อย่างไรก็ตาม แนวคิดจิตวิทยาอัตถิภาวนิยม ไม่ได้เป็นระบบที่ชัดเจนเช่นแนวคิดจิตวิทยาอื่นๆ ทั้งนักจิตวิทยาในแนวคิดนี้ก็มีความคิดที่หลากหลาย นักจิตวิทยาที่สำคัญของกลุ่มนี้ เช่น ลุดวิก บินส์วานเจอร์ (Ludwig Binswanger : ๑๘๘๑-๑๙๖๖) โรลโล เมย์ (Rollo May : ๑๙๐๙-๑๙๙๔) วิกเตอร์ แฟรงเคิล (Victor Frankl : ๑๙๐๕-๑๙๙๗) เป็นต้น จิตวิทยากลุ่มนี้พยายามอธิบายมุมมองใหม่ของธรรมชาติมนุษย์อย่างแตกต่างไปจากกลุ่มพฤติกรรมนิยม เพราะคิดว่าการมองมนุษย์ในลักษณะเครื่องจักรกลขัดกับความเป็นจริงของธรรมชาติมนุษย์ทั้งหมด ถึงแม้ว่าจิตวิทยากลุ่มนี้จะมีการอธิบายรายละเอียดของแนวคิดแตกต่างกัน แต่อาจสรุปแนวคิดสำคัญๆ ได้^๕ คือ

๑. มนุษย์เป็นปัจเจก ที่มีอยู่ในโลก
๒. มนุษย์แต่ละคนมีความแตกต่างกันภายใน เกิดมาจากการรับรู้และทัศนคติต่อโลก และความแตกต่างนี้แยกมนุษย์ให้ต่างจากสิ่งมีชีวิตอื่นๆ ทั้งหมดในโลก แต่ก็ไม่สามารถสรุปได้ว่ามนุษย์เหนือกว่าสิ่งมีชีวิตอื่น ข้อสรุปจึงมีเพียงว่า มนุษย์เป็นสิ่งมีชีวิตที่พิเศษที่แตกต่างจากสิ่งมีชีวิตอื่นๆ
๓. จุดมุ่งหมายจิตวิทยาอัตถิภาวนิยม คือการทำความเข้าใจชีวิตทั้งหมดของมนุษย์แต่ละคน มากกว่าที่จะทำความเข้าใจและศึกษามนุษย์เป็นกลุ่ม
๔. จิตวิทยาแนวคิดนี้สนใจศึกษาเรื่อง ความรู้สึกตัว ความรู้สึก อารมณ์ ประสบการณ์ส่วนบุคคล ที่มนุษย์แต่ละคนใช้สร้างความสัมพันธ์กับโลก โดยคาดหวังว่า การศึกษามนุษย์ในลักษณะนี้ จะทำให้เข้าใจธรรมชาติของมนุษย์ได้มากขึ้น
๕. ประเด็นที่สนใจในการศึกษา คือ ความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล คุณค่า ความหมายความทุกข์ ความวิตกกังวล และ ความตาย
๖. จิตวิทยาอัตถิภาวนิยมจึงศึกษาแนวคิดทางจิตวิทยาเกี่ยวกับเรื่อง บุคลิกภาพ การบำบัด และการปรึกษาเชิงจิตวิทยา
๗. จิตวิทยาอัตถิภาวนิยมเชื่อว่ามนุษย์มีอิสระในการเลือก และรับผิดชอบต่อชีวิตของตนเอง จึงไม่สนใจประเด็นเรื่องการควบคุม เพราะเชื่อว่ามนุษย์เท่านั้นที่จะตัดสินใจเอง โดยไม่ถูกกำหนดมาจากภายนอกใดๆ เลย

^๕ Robert W. Lundin, Op. cit., p. 381-382.

วิธีการศึกษาของจิตวิทยาอัตถิภาวนิยม จึงเป็นการศึกษาปรากฏการณ์ใน ๓ ด้าน คือ

๑) การหยั่งรู้ (intuition) ที่เป็นความรู้สึกร่างกายในของมนุษย์ ในปรากฏการณ์ของจิต
รู้สำนึก

๒) การวิเคราะห์ (analysis) คือการเน้นเรื่องจิตสำนึกด้านต่างๆ และความสัมพันธ์
ระหว่างจิตสำนึกแต่ละด้าน และสุดท้าย ๓) การอธิบายนั้นเป็นการใช้ภาษา เพื่อบรรยาย
ปรากฏการณ์ต่างๆ ให้ใกล้เคียงที่สุด เพื่อให้เกิดความเข้าใจในการสื่อสารที่ตรงกัน

แนวคิดนี้โดยทั่วไปจะแสดงให้เห็นถึงความเชื่อในอิสรภาพ และยอมรับในผลสืบเนื่อง
จากการกระทำของปัจเจก และยิ่งเชื่อว่าปัจเจกจะต้องรับผิดชอบกับทางเลือกที่ได้เลือกไว้ด้วยจึงให้
ความสำคัญกับอัตวิสัย (subjectivity) ที่สามารถเชื่อมต่อกับความสัมพันธ์ระหว่างตนเองกับสถานการณ์
ต่างๆ ทำให้ข้อดีของแนวคิดนี้ คือ การมุ่งเน้นเรื่องความคิด ความรู้สึกตัว และการตัดสินใจ ในการ
โต้แย้งระหว่างความจริงและความเป็นไปได้ ซึ่งทั้งหมดเกิดจากกระบวนการรับรู้ของมนุษย์ทั้งสิ้น ทั้งนี้
ในเรื่องการดำรงอยู่ของชีวิตมนุษย์ นำให้เกิดการศึกษาประเด็นของเรื่องการตายและความตาย ซึ่ง
เปิดมุมมองและทัศนคติใหม่ของความหมายของชีวิตและความตายมากขึ้น แทนที่จะมองความตายใน
ลักษณะของความหวาดกลัวอย่างเดียว

แนวคิดจิตวิทยาอัตถิภาวนิยมมีความคล้ายกับจิตวิทยามนุษยนิยม ในเรื่องการศึกษา
ภาวะปรากฏการณ์วิทยาของมนุษย์ แต่ยังมีความแตกต่างกัน คือ แนวคิดนี้ไม่เน้นเรื่องการพัฒนาไปสู่
ภาวะบุคคลที่สมบูรณ์ (self actualization) แต่กลับเน้นที่การมีชีวิตอยู่ “แต่ละขณะ” มากกว่า อีก
ประการหนึ่งกลุ่มจิตวิทยามนุษยนิยม จะมองมนุษย์เน้นในด้านที่ดีและเชื่อถือได้อย่างเดียว แต่
จิตวิทยาอัตถิภาวนิยมคำนึงถึงมนุษย์ในด้านตรงข้ามด้วย คือด้านร้าย เช่น ความกลัว ความโกรธ
ความโศกเศร้า ฯลฯ เพื่อทำการศึกษา “ความหมาย” ของจิตใจด้านนี้ด้วย ในเหตุผลของ “การเลือก”
ในแต่ละครั้งของมนุษย์ ไม่ว่าจะมนุษย์จะอยู่ในภาวะที่เป็นด้านดี หรือด้านร้ายก็ตาม

เนื่องจากการศึกษาเป็นลักษณะค่อนข้างจะเป็นอัตวิสัย จึงมักถูกโต้แย้งเสมอว่า
การศึกษาไม่มีความเป็นปรนัย เพราะอาจเป็นการคาดเดา รวมทั้งการอธิบายถึงภาวะภายใน หรือ
ธรรมชาติของบุคคลก็ไม่มีที่ชัดเจน โดยมากการอธิบายจะกลายเป็นความคลุมเครือ ที่ไม่สามารถ
กำหนดความหมายเชิงภาวะสันนิษฐาน (construct) ใดๆ ได้ และท้ายสุด อาจทำให้ระบบการศึกษา
จิตวิทยาที่พัฒนามาในรูปแบบของการศึกษาแบบวิทยาศาสตร์แล้ว ย้อนกลับไปสู่ยุคเก่าของการศึกษา
ในระบบปรัชญา

สรุป แนวคิดของกลุ่มจิตวิทยาอัตถิภาวนิยม คือ

๑) มนุษย์มี “เสรีภาพ” ในการตัดสินใจ โดยไม่ต้องอยู่ใน “เงื่อนไข” ของสิ่ง
ใดๆ กล่าวคือในสถานการณ์หนึ่ง มนุษย์ “รับรู้” ได้เพียง “ความมีอยู่” (existence) ของบางสิ่ง
บางอย่าง ที่ถือเป็น “พื้นฐานของการมีอยู่” โดยที่สิ่งเหล่านี้ไม่อาจจะมี สิ่งที่เราเรียกว่า “สารัตถะ”

(essence) อยู่แต่อย่างใด แต่การเลือกที่จะให้ความสำคัญกับสิ่งต่างๆ ที่มีอยู่ เป็น “จุดเริ่ม” ที่มนุษย์ให้ความสำคัญอย่างยิ่งแก่สิ่งที่มีอยู่ และผูกโยงสิ่งเหล่านั้น เข้ามาสร้าง “ความเป็นตัวตน” ของตนเอง ขึ้น จากจุดนี้เอง ที่มนุษย์สร้างคุณค่าและความหมายให้กับตนเอง

๒) มนุษย์มีลักษณะเป็นปัจเจกบุคคลที่มีความเป็นตัวของตัวเอง ที่สามารถกำหนดคุณค่าในตัวเองขึ้นมาเอง และรวมถึงการให้ความหมายของการมีชีวิตของตนเองอย่างเป็นเอกเทศภายใต้เงื่อนไขสำคัญ ๒ อย่าง คือ ๑) เสรีภาพในการเลือก และ ๒) การมีความรับผิดชอบต่อการเลือกของตนเอง โดยเงื่อนไขทั้ง ๒ ข้อนี้ ไม่อาจมีเงื่อนไขอื่นใด หรือ สภาพบังคับแบบใดๆ มาบังคับได้

๓) ความสัมพันธ์ของมนุษย์ต่อสิ่งต่างๆ เป็นความสัมพันธ์ที่เกิดจาก “การให้ค่า” ที่มนุษย์เป็นคนเลือกเอง มนุษย์แต่ละคนจึงให้ค่าแก่สิ่งต่างๆ แตกต่างกันไป ทำให้มนุษย์แต่ละคนมี “การสร้างแนวคิด” เกี่ยวกับตนเองและความสัมพันธ์กับผู้อื่นแตกต่างกันออกไปด้วย และแนวคิดที่แต่ละคนสร้างนั้น คือ ตัวกำหนดวิธีการแสดงออกทางพฤติกรรมของบุคคล ต่อผู้อื่นและสิ่งอื่น รวมถึงบุคลิกภาพของแต่ละบุคคลอีกด้วย

๙.) กลุ่มจิตวิทยาเชิงรู้คิด (Cognitive Psychology)

จิตวิทยาเชิงรู้คิด (Cognitive Psychology) เริ่มต้นการศึกษาประมาณปี ค.ศ. ๑๙๕๖^๖ กลุ่มนี้ได้รวมแนวคิดของจิตวิทยาสาขาต่างๆ คือ โครงสร้างนิยม (Structuralism) หน้าที่นิยม (Functionalism) จิตวิทยาเกสตัลท์ (Gestalt Psychology) และพฤติกรรมนิยม (Behavioralism) ไว้ด้วยกัน คำว่า “รู้คิด” (cognition) หมายถึง กระบวนการทางจิตด้านความรู้ ความจำ การประมวลข้อมูลข่าวสาร การหาความรู้ การแก้ปัญหา และการวางแผน ซึ่งเป็นกระบวนการภายในของพฤติกรรมจิตขั้นสูง ที่เกิดในสมอง ทั้งนี้กลุ่มจิตวิทยาเชิงรู้คิด มุ่งจะแสดงให้เห็นการทำงานอย่างเป็นระบบที่ชัดเจนว่า กระบวนการต่างๆ นั้น ทำงานร่วมกันได้อย่างไร โดยเหตุที่การศึกษาวิจัยของกลุ่มนี้ยังคงรูปแบบเช่นเดียวกับกลุ่มพฤติกรรมนิยม คือ วิธีการแบบปรนัย (objective methods) จึงมีความเห็นขัดแย้งกับกลุ่มพฤติกรรมนิยม ตรงที่มองว่ากระบวนการของจิตน่าจะมีความซับซ้อนมากกว่ากระบวนการของสิ่งเร้าและการตอบสนองเท่านั้น โดยพยายามทำความเข้าใจสิ่งที่เกิดขึ้นในกล่องดำ (black box) ที่เชื่อว่ามีกระบวนการบางอย่างในสมอง ซึ่งเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นโดยไม่อาจสังเกตได้โดยตรง แต่ก็มีสิ่งนี้เกิดขึ้นจริงภายในอินทรีย์เมื่อมีสิ่งเร้ามากระตุ้น และมีการเปลี่ยนแปลงภายในอินทรีย์ก่อน ที่จะแสดงการตอบสนองออกมาภายนอกหรือเป็นพฤติกรรมให้เห็นโดยตรง แนวคิดการศึกษากระบวนการจิตรู้สำนึกที่จิตวิทยาเชิงรู้คิดนำมาใช้นั้น เป็นการนำจิตวิทยากลับไปสู่คำถามเดิมสมัยเริ่มต้นของการก่อตั้งจิตวิทยา คือเรื่องจิต ซึ่งเป็นการรื้อฟื้นส่วนที่

^๖ Margaret W. Matlin, *Cognition*, 5th ed(NY : Harcourt College Publishers, 2002), p. 7.

กลุ่มพฤติกรรมนิยมได้เคยปฏิเสธมาแล้วอย่างสิ้นเชิงนั่นเอง^๗ และยังพบว่าการอธิบายถึงกระบวนการของจิตนั้นกลุ่มจิตวิทยาเชิงรู้คิดนั้น อยู่ในรูปของข้อมูลเชิงพฤติกรรมมากกว่าเป็นปรากฏการณ์^๘

กระบวนการของจิตที่กลุ่มนี้พยายามศึกษา นอกเหนือจากที่กลุ่มพฤติกรรมนิยมได้ศึกษาและได้รับผลที่ไม่ตรงกับหลักการเดิม คือเรื่อง ความคิด การรับรู้ ความจำ การใส่ใจ การแก้ปัญหา จินตนาการ และภาษา ซึ่งมีงานวิจัยที่พบว่าสิ่งเร้าจากสิ่งแวดล้อมภายนอกอย่างเดียวไม่น่าจะเป็นสาเหตุทั้งหมดของการตอบสนอง เช่น ผลการศึกษาเรื่อง “อิทธิพลของสทรูป (Stroop effect)” ที่ให้ผู้รับการทดลองอ่านบัตรคำชื่อสีต่างๆ ซึ่งอาจเขียนคำว่าสีแดงโดยใช้สีเขียว และพบว่าผู้รับการทดลองกลับอ่านเป็นสีเขียวแทนที่จะเป็นสีแดง^๙ หรืองานวิจัยของนักจิตวิทยาสังคมลีออน เฟสทิงเจอร์ (Leon Festinger : ๑๙๑๙-๑๙๘๙) ในทฤษฎีความสอดคล้องในการรู้คิด(cognitive dissonance)^{๑๐} ที่ยืนยันว่าการตัดสินใจของมนุษย์มักขัดแย้งกับข้อเท็จจริงเชิงวิชาการแต่ก็มักเกิดจากความเข้าใจ การตีความหมายและประสบการณ์ส่วนตัวของตนเอง เพื่อหลีกเลี่ยงความขัดแย้งในใจ เมื่อพบว่าข้อมูลนั้นไม่ตรงกัน ผลการทดลองลักษณะเช่นนี้ มีความขัดแย้งกับหลักการที่อธิบายเฉพาะสิ่งเร้าและการตอบสนอง เพราะแสดงให้เห็นถึงอิทธิพลของความจำระยะยาวต่อการรับรู้ เพราะโดยทั่วไปความจำระยะสั้นจะถูกลืมเมื่อเวลาผ่านไประยะหนึ่ง ถ้าข้อมูลที่ได้รับทางระบบประสาทสัมผัสไม่ถูกเปลี่ยนแปลง ก็จะนำไปเก็บเป็นความจำระยะยาว

ในยุคแรกๆ เน้นการศึกษาเฉพาะด้านความคิดของมนุษย์เท่านั้น แต่ปัจจุบันขยายไปสู่ระบบระเบียบการจัดการข้อมูลข่าวสาร โปรแกรมคอมพิวเตอร์ ระบบเครือข่ายอินเทอร์เน็ต การโฆษณา เพื่อสามารถอธิบายและนำมาประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวัน โดยเฉพาะแนวคิดเรื่องปัญญาประดิษฐ์ (artificial intelligence : AI) :ซึ่งถือว่าเป็นความก้าวหน้าในการค้นพบเรื่องการทำงานกระบวนการภายใน หรือพฤติกรรมจิต ให้ออกมาเป็นความรู้เชิงประจักษ์ และเป็นความคาดหวังที่จะอธิบายเรื่องกระบวนการทำงานหรือหน้าที่ในลักษณะเดียวกันได้ทั้งหมด ในทุกรูปแบบของสรรพสิ่งตั้งแต่ระดับสูงถึงระดับล่าง^{๑๑} อย่างไรก็ตาม ความพยายามคิดค้นการสร้างเครื่องจักรให้

^๗ Robert W. Lundin, *Theories and Systems of Psychology*, 5th ed (MASS : D.C Heath andCo., 1996), p. 394.

^๘ Robert Lundin, *Theories and Systems of Psychology*, 5th ed, p. 398.

^๙ James F. Brennan, *History and Systems of Psychology*, 3rd ed (NJ : Prentice-HallInternational,Inc., 1991), p. 339, 402.

^{๑๐} C. James Goodwin, *A History of Modern Psychology*, 2nd ed (MA : John Wiley & SonsInc., 2005), p. 4255

^{๑๑} Elizabeth R. Valentine, *Conceptual Issues in Psychology*, 2nd ed (London : Routledge,1992), p. 141.

มีความสามารถเทียบเท่าสมองมนุษย์นั้น ทำให้นักประสาทวิทยาโต้แย้งว่าเป็นการปฏิเสธความจริง (fact) ของข้อค้นพบต่างๆ ทางด้านเซลล์ประสาท^{๑๒} เพราะสมองมีการทำงานที่ซับซ้อนกว่า และระบบการทำงานไม่ได้อยู่ในลักษณะสมการชั้นเดียว แต่เชื่อมต่อกันกับเซลล์ประสาทในส่วนต่างๆ ของสมองเป็นระบบซับซ้อนกว่ามาก อีกทั้งเป็นการปฏิเสธส่วนสำคัญของความเป็นมนุษย์คืออารมณ์หรือแรงจูงใจต่างๆ อย่างไรก็ตามในการศึกษากระบวนการภายในข้อมูลข่าวสารนั้น จอห์น โลเวน (John Lowen) ยังคิดว่าไม่ใช่ระดับจิตวิญญาณของมนุษย์^{๑๓} ซึ่งเขาอ้างจากบันทึกย่อของนอร์เบิร์ต ไวเนอร์ (Norbert Weiner) ซึ่งเป็นนักจิตวิทยาคนสำคัญคนหนึ่งของกลุ่มนี้ในเรื่อง cybernetic ที่เขียนไว้ว่าอธิบายระดับของความแตกต่างของสสารและพลังงานว่า “ข้อมูลข่าวสารก็คือข้อมูลข่าวสาร ไม่ใช่สสาร และไม่ใช่พลังงาน” ประเด็นที่สำคัญอีกประเด็นหนึ่งของแนวคิดกลุ่มนี้ คือ แนวความคิดในเรื่องพัฒนาการของภาษา ทั้งนี้เพราะเชื่อว่าการแสดงออกในเรื่องภาษาสามารถอธิบายเชื่อมโยงกับ การทำงานของการคิด ความเข้าใจ การแก้ปัญหา การรับรู้ภายในของแต่ละบุคคล และปฏิสัมพันธ์กับสังคมซึ่งเหล่านี้คือกระบวนการทำงานภายในของจิตชั้นสูง การเริ่มศึกษาวิจัยของนักจิตวิทยาชาวสวิสคือ เพียเจท์ (Piaget : ๑๘๙๖-๑๙๘๐) ที่ได้เสนอพัฒนาการทางสติปัญญาในวัยเด็ก ว่าเป็นเรื่องของ การที่เด็กมีปฏิสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม แล้วเกิดพัฒนาการขึ้นมา และมีความแตกต่างกันในเด็กแต่ละคน^{๑๔} แนวคิดนี้เป็นจุดเริ่มต้นในศึกษาพัฒนาการ โครงสร้าง และการใช้ภาษา ในลักษณะของการสื่อสาร ภาษาและลักษณะการสื่อสารในมนุษย์ โดยศึกษาโครงสร้างของประโยคและการจัดการภาษา นอร์ม ชอมสกี (Norm Chomsky : ๑๙๒๘-ปัจจุบัน) เป็นบุคคลสำคัญผู้บุกเบิกของการศึกษาเรื่องภาษาศาสตร์จิตวิทยา (Psycholinguistics) เขาพบว่า การเรียนรู้ภาษาในมนุษย์เป็นเรื่องที่ติดตัวมาตั้งแต่กำเนิด ความสามารถในเรื่องภาษาของมนุษย์นั้น เป็นเรื่องความสัมพันธ์ของการแปลความหมายและการจัดการกับเสียงที่ได้ยินจากภายนอก^{๑๕} นั่นคือไม่ได้เกิดมาจากเฉพาะสิ่งเร้าและการตอบสนองแต่เพียงอย่างเดียว เช่นเดียวกับที่กลุ่มพฤติกรรมนิยม โดยเฉพาะการอธิบายของสกินเนอร์ (Skinner)^{๑๖} เขาคิดว่าการเรียนรู้เรื่องภาษาของเด็กที่จะพูดออกมานั้น มีความซับซ้อนมากกว่า การเรียนรู้แบบการตอบสนองสิ่งเร้า และการวางเงื่อนไขอย่างเดียว เพราะมนุษย์มีความนึกคิด มีอารมณ์จิตใจ และความรู้สึกภายใน ที่เป็นกระบวนการภายในจิตที่แตกต่างกันออกไป ซึ่งแนวโน้มในปัจจุบันของการวิจัยเรื่องภาษาศาสตร์จิตวิทยา ยิ่งเพิ่มการทำความเข้าใจกระบวนการทางจิตใต

^{๑๒} C. James Goodwin, Op. cit., p.421.

^{๑๓} John Rowan, **The Transpersonal : Psychotherapy and Counselling**, (London :Routledge, 1993), p. 207-8.

^{๑๔} James F. Brennan, Op. cit., p. 283.

^{๑๕} James F. Brennan, Ibid., p. 285.

^{๑๖} B. Michael Thorne and Tracy B. Henry, Op. cit., p.543.

ขึ้น และเป็นแนวการศึกษาแบบสหวิทยาการ เช่น พฤติกรรมศาสตร์มนุษยวิทยา สังคมศาสตร์ คอมพิวเตอร์ และปรัชญา^{๑๗}

สรุป แนวคิดของกลุ่มจิตวิทยาเชิงรู้คิด คือ

๑) กระบวนการ “รู้คิด” เป็นตัวแสดงสำคัญของพฤติกรรมทางจิต ซึ่งวิธีการศึกษากระบวนการทำงานของจิต จะรวมถึงกระบวนการภายในสมองและระบบประสาทเป็นสิ่งสำคัญ

๒) พฤติกรรมทางกายเกิดจากกระบวนการ “รู้คิด” เป็นเรื่องสำคัญ

๓) การสร้าง “กระบวนการคิด” คือ กระบวนการสร้างความเป็นตัวตนของบุคคล

๔) กระบวนการสร้างความคิดเป็นตัว “ควบคุม” พฤติกรรมของบุคคล เป็นเสมือนการลง “โปรแกรม” เพื่อให้มีการปฏิบัติการตามที่ต้องการให้เกิดขึ้น การคาดหมายผลจึงสามารถกำหนดได้อย่างแน่นอนตายตัว

๑๐.) กลุ่มจิตวิทยาผ่านตัวตน (Transpersonal Psychology)

จิตวิทยาผ่านตัวตน (Transpersonal Psychology) เป็นจิตวิทยาสาขาที่ขยายออกไปจากแนวคิดจารีตที่มีอยู่เดิม ในระบบและกฎเกณฑ์ มาเพิ่มเติมในมิติจิตวิญญาณ (spiritual dimension) ซึ่งเป็นเรื่องเกี่ยวกับคุณงามความดี เป็นความรู้สึกพิเศษ หรือมิติที่เป็นประสบการณ์ทางจิตที่อาจดูเหมือนจริงต่างๆ ที่จิตวิทยาแนวจารีตปฏิเสธ เช่น ประสบการณ์ของหมอผี หรือคนทรงเจ้า ซึ่งรอเจอร์ เวลส์ (Roger Walsh) นักวิชาการสหสาขา ที่เป็นทั้งจิตแพทย์ นักปรัชญา และนักมนุษยวิทยา เสนอว่าจิตวิทยาแนวจารีตมีความจำกัดทั้งในด้านของความเชื่อเชิงทฤษฎีและความจำกัดรูปแบบของการวิจัย ทำให้คำถามในการศึกษาทางจิตวิทยาจึงมุ่งไปที่วิธีการมากกว่าที่จะพิจารณาตรงที่ปัญหาทางจิตใจทั้งหลายที่เกิดขึ้นในมนุษย์^{๑๘} ทั้งนี้ด้วยเหตุที่ความเชื่อและรูปแบบของจิตวิทยาเชิงจารีตนั้นมีลักษณะเป็นวัตถวิสัย กฎและระเบียบของจิตวิทยาจึงเน้นภาวะเชิงประจักษ์ ซึ่งคือการวัดและการวิเคราะห์เชิงปริมาณ เช่น จำนวนตัวเลขที่นับได้ ตำแหน่งที่สามารถกำหนดได้ หรือการเคลื่อนที่ที่กำหนดอัตราความเร่งได้ แต่ในส่วนที่เป็นอัตวิสัย ที่เป็นอารมณ์ ความรู้สึก และการหยั่งรู้ นั้น ตัวแปรเหล่านี้ถูกมองว่าเป็นส่วนที่ไม่อาจพิสูจน์ให้เป็นจริงเชิงประจักษ์ ในการบอกความแน่นอนผ่านการสังเกตจากภายนอกได้ชัดเจน อย่างไรก็ตาม ความสนใจที่จะศึกษาปัญหาจิตใจมนุษย์เชิงอัตวิสัยนี้ ไม่ได้ถูกละทิ้งโดยสิ้นเชิง การเสนอการวิจัยในปัญหาทางจิตลักษณะอัตวิสัยต่างๆ นี้ วิ

^{๑๗} James F. Brennan, Ibid., p. 285.

^{๑๘} Roger Walsh, “The Search for Synthesis : Transpersonal Psychology and the meeting of East and West, Psychology and Religion, Personal and Transpersonal”, *Journal of Humanistic Psychology*, Vol.32 No1 (1992) : 20-26.

ลเลียม เจมส์ เป็นบุคคลแรกที่เสนอให้ยอมรับประสบการณ์ที่ลึกลับเหล่านี้ว่า น่าจะเป็นไปได้ในการศึกษา เพื่อเรียนรู้กระบวนการทางจิตของผู้ที่มีความสามารถพิเศษนั้น ซึ่งเป็นมิติอื่น ที่นอกเหนือความสามารถของบุคคลทั่วไปจะรับรู้ได้ ในลักษณะประสบการณ์เชิงประจักษ์ที่คนทั่วไปสามารถรับรู้ได้อย่างเดียวกัน คำว่าจิตวิทยาผ่านตัวตน (Transpersonal Psychology) มีรากศัพท์มาจากคำภาษาละติน trans แปลว่าเหนือ หรือผ่าน (beyond, through) และ คำว่า persona แปลว่า หน้ากาก (mask, façade) ซึ่งเมื่อแปลรวมความหมายแล้ว จิตวิทยาเหนือตนหมายถึงความถึง การข้ามพ้นหรือข้ามผ่านของอัตลักษณ์ของบุคคลหรือตัวตนของคนๆ นั้นออกไป^{๑๙} ตัวตน (self) เป็นความหมายเชิงสัญลักษณ์ และรวมทั้งในแง่ชีวภาพของร่างกาย ในหน้าตา รูปร่าง ลักษณะที่เป็นอยู่ของบุคคล และในแง่ของภาพลักษณ์ในจิตใจที่ถูกพัฒนาจากสิ่งแวดล้อมมาตั้งแต่เด็ก

เคน วิลเบอร์ (Ken Wilber) ได้อธิบายการผสมผสานทฤษฎีความรู้จิตวิทยาผ่านตัวตนกับแนวคิดจิตวิทยาศาสตร์เชิงประจักษ์นิยม จากแนวคิดของเซนต์โบนาเวนเจอร์ (St. Bonaventure :๑๒๒๑-๑๒๗๔) ซึ่งนักปรัชญาคริสเตียนยุคกลาง ที่เคยอธิบายการได้มาของความรู้จาก ๓ ระดับ คือของทางด้านจิตดวงตา ๓ ระดับ คือ ๑) ดวงตาเนื้อ (eye of flesh) ๒) ดวงตาเหตุผล (eye of reason) ๓) ดวงตาสมาธิ (eye of contemplation)^{๒๐} ดวงตาเนื้อเป็นตาที่เราใช้โลกภายนอกในอวกาศ กาล และวัตถุต่างๆ ดวงตาที่ ๒ หรือ ดวงตาเหตุผลเป็นความรู้จากขอบเขตของวิชาการต่างๆ เช่น ปรัชญา ตรรกะ ภาพพจน์ในใจ แนวคิดต่างๆ หรืออาจเรียกว่าเป็นดวงตาของจิตเองและดวงตาสมาธิเป็นความรู้ที่เราใช้เพื่อข้ามผ่านความจริงเชิงวัตถุวิสัย และความเป็นเหตุผลต่างๆ ออกไป โดยความรู้จากดวงตาทั้ง ๓ ระดับ ต่างก็มีความเชื่อมต่อกันตามลำดับ ถึงแม้ว่าความรู้จากดวงตา ๓ ระดับนี้ ได้รับอิทธิพลจากศาสนาคริสต์ แต่วิลเบอร์คิดว่าความเชื่อนี้มีความคล้ายคลึงกัน และมักปรากฏในคำอธิบายที่พบได้ในทั้งจิตวิทยา ปรัชญาและศาสนาต่างๆ เพื่อการพิจารณานิยามของจิตวิทยากลุ่มนี้ให้ชัดเจนขึ้น จอห์น โรวาน (John Rowan) ^{๒๑} นักจิตบำบัดชาวอังกฤษ ได้เสนอระดับการแบ่งชั้นของการศึกษาประสบการณ์ต่างๆของมนุษย์ ได้เป็น ๔ ระดับ ซึ่งเขาเรียกว่า “๑-๒-๓-และไร้ขอบเขต” คือ ๑) ระดับของร่างกายและการสัมผัสต่างๆ (body and sensations) ๒) ระดับของอารมณ์และความรู้สึก รวมทั้งความต้องการต่างๆ (emotions, feelings and desires) ๓) ระดับของการคิดและกระบวนการของการคิด (intellectual) ๔) ระดับไร้ขอบเขต (infinity) ซึ่ง

^{๑๙} William Braud and Rosemarie Anderson, **Transpersonal Research Methods for the Social Sciences**, (London : Sage Publications, 1998), p. xxi.

^{๒๐} Ken Wilber, “Eye to Eye : Science and Transpersonal Psychology”, **Paths beyond Ego**, ed. By Roger Walsh & Frances Vaughan, (NY : Putnam Inc., 1993), p. 184-186.

^{๒๑} John Rowan, **The Transpersonal : Psychotherapy and Counselling**, (London :Routledge, 1993), p. 9.

เป็นการกล่าวถึงความลึกลับ (mystical)^{๒๒} หรือคุณภาพจิตที่นึกถึงถึงงามเชิงคุณธรรม (spirituality) หรืออาจอธิบายได้ว่าความไม่ชัดเจนเมื่อเปรียบเทียบกับ การรับรู้เชิงประจักษ์ และเป็นประสบการณ์เฉพาะตัวของบุคคล ซึ่งผู้อื่นรู้ได้เพียงการถูกถ่ายทอดของมาของผู้ประสบเท่านั้น

ลักษณะและแนวคิดสำคัญของจิตวิทยาผ่านตัวตน รอเจอร์ เวลส์^{๒๓} อธิบายว่า เริ่มต้นจากการค้นพบของมาสโลว์ เรื่องภาวะประสบการณ์ที่มึนดำ (peak experience) ที่นำไปสู่ประสบการณ์การข้ามผ่าน ที่มีลักษณะแปลกออกไปจากประสบการณ์ทั่วไปในชีวิต และมักนำไปสู่ภาวะความเจริญงอกงามของบุคคล นอกจากนี้ยังพบว่าเกิดขึ้นได้ในทุกวัฒนธรรม ไม่จำกัดกาลเวลา ซึ่งประสบการณ์เช่นนี้จะใช้ชื่อเรียกแตกต่างกันไปตามสภาพการณ์ อาจเป็นประสบการณ์ที่ดูลึกลับที่กล่าวไว้ของศาสนาต่างๆ หรือประเพณีต่างๆ ของกลุ่มชน แต่มีลักษณะประสบการณ์ที่เหมือนกัน คือเกิดขึ้นแบบเป็นไปเองตามธรรมชาติ (spontaneous) โดยไม่มีการกระตุ้นหรือกระทำใดๆ ให้เกิดขึ้น ซึ่งการศึกษาวิจัยในเรื่องนี้เป็นการรวมทฤษฎีทางจิตวิทยา ศาสนาทั้งที่เชื่อในพระเจ้า และไม่เชื่อในพระเจ้า และปรัชญาต่างๆ ทั้งในอดีต และปัจจุบัน เวลส์เชื่อว่าจะเป็นการขยายขอบเขตของความรู้ในแง่ของทฤษฎี ข้อมูล และการวิจัยที่เกี่ยวข้องกับธรรมชาติและศักยภาพของมนุษย์ ซึ่งเขาเชื่อว่าไม่มีทฤษฎีใด หรือรูปแบบใด ที่จะสามารถแสดงความเป็นจริง (truth) ได้ทั้งหมด แม้แต่แนวคิดจิตวิทยาผ่านตัวตนเองด้วย^{๒๔}

จิตวิทยาผ่านตัวตน ตั้งอยู่บนความเชื่อเบื้องต้นว่า ความเจริญงอกงามทางร่างกายอารมณ์ สติปัญญา และจิตตงามเชิงคุณธรรม มีความเกี่ยวข้องซึ่งกันและกัน และพยายามที่จะเพิ่มการศึกษาในเรื่องความตระหนักรู้ในตนเอง (Awareness) หรือความมีความรู้สึกตัว หรือสติในการรับรู้ เพื่อศึกษาส่วนของจิตที่รู้สึกตัว ทั้งนี้เป็นการขยายประสบการณ์ของบุคคล เพื่อที่จะนำไปสู่วิธีที่จะผสมผสานความเป็นเนื้อเดียวกันกับประสบการณ์ต่างๆ ทุกสภาวะอย่างสมบูรณ์

ตามความคิดของจิตวิทยาผ่านตัวตน เชื่อว่าการหยั่งรู้หรือการรับรู้ที่เกิดขึ้นเองในใจของบุคคล (Intuition) จินตนาการ (imagination) ประสบการณ์ที่เกิดขึ้นในขณะที่มีสติในระดับต่างๆ เช่น ขณะฝัน ขณะทำสมาธิ ขณะที่ได้รับสารกระตุ้นต่างๆ เป็นประสบการณ์ของมนุษย์ และควรได้รับการศึกษาพิจารณา กลุ่มจิตวิทยาผ่านตัวตนจึงพยายามที่จะพัฒนาทุกองค์ประกอบของบุคคลทั้ง

^{๒๒} ลักษณะความลึกลับ เป็นสิ่งที่ทั้งกลุ่มปรัชญาสสารนิยมและธรรมชาตินิยมปฏิเสธ สสารนิยมเรียกลักษณะนี้ว่า อสสาร (immaterial) เพราะถือว่าไม่มีอยู่จริง และกลุ่มธรรมชาตินิยมเรียกว่า ธรรมชาติ (nonnatural), เหนือธรรมชาติ (super-natural) หรือ นอกประสบการณ์ (transempirical) เพราะถือว่ารับรู้ไม่ได้ ไม่สามารถทำความเข้าใจได้ด้วยประสบการณ์ประสาทสัมผัส แต่กลุ่มจิตนิยมถือว่าความลึกลับนี้อาจรู้จักได้หรือเข้าถึงได้ด้วยวิธีการพิเศษบางอย่าง และถือว่ามีอยู่จริง

^{๒๓} Roger Walsh, Op. cit., p. 22-23.

^{๒๔} Roger Walsh, Ibid., p. 23.

ร่างกาย อารมณ์ ความคิด การหยั่งรู้ พลังลึกลับที่ซ่อนเร้นอยู่ในตัวบุคคล (ESP) และพลังจิต (psycho kinesis) เป็นต้น ซึ่งวิธีการที่จิตวิทยาผ่านตัวตนใช้ศึกษา มักมีความหลากหลายดังนี้

๑) การพัฒนาทางด้านร่างกาย ในรูปแบบของ การวิ่ง โยคะ การเดินรำเชิง พิธีกรรมศาสนา และการนวด วัตถุประสงค์ของการออกกำลังกายเพื่อให้คนมีสติในการรับรู้ร่างกายของตน และเพื่อช่วยให้คลายเครียด

๒) การพัฒนาทางด้านอารมณ์ (emotion) ใช้เทคนิคของจิตบำบัด เช่น เทคนิคจิตบำบัดแบบเกสตัลท์ (Gestalt therapy) จิตสังเคราะห์ (Psycho synthesis) ของนักจิตวิทยาชาวอิตาลีชื่ออัสซาจิโอลี (Assagioli) หรือ การแสดงออกทางดนตรี และ ศิลปะ ไม่ว่าจะเป็สภาพทกวี ฯลฯ

๓) การพัฒนาทางด้านจิตหรือความคิด (mental development) ในรูปแบบของสมาธิ การรับรู้การปฏิกิริยาสะท้อนกลับของร่างกาย (bio-feedback)๖๗ การสวดมนต์ จนถึงการใช้โหราศาสตร์ ดังนั้น ทุกๆ ประสบการณ์ที่เกิดขึ้นกับมนุษย์ ไม่ว่าจะดุ้ลับ การเปลี่ยนแปลงระดับจิตใจ การเปลี่ยนแปลงตนเอง สมาธิ การตระหนักรู้ในตนเอง ล้วนแล้วแต่เป็นเรื่งที่ยอมรับได้ และสามารถนำมาศึกษาได้อย่างเป็นระบบ อีกทั้งยังมีการผสมผสานทฤษฎีทางศาสตร์อื่นๆ เช่น ศาสนา มานุษยวิทยา การแพทย์ สังคมศาสตร์ และปรัชญาสมัยใหม่ รวมทั้งศาสตร์ทางตะวันออกเช่น โยคะ ศิลปะแนวสร้างสรรค์ แนวคิดการบำบัดต่างๆ ทั้งทางร่างกายและจิตใจ รวมเข้าด้วยกัน วัตถุประสงค์เพื่อการเพิ่มขยายศักยภาพ และความมอกงามให้บุคคลออกไปโดยไม่มีเขตจำกัดด้วยวิธีการต่างๆ และในระดับต่างๆ ทั้งนี้ภาวะผ่านพ้นตัวตน ไม่ได้หมายความว่าปฏิเสธตัวตน(self) แต่ยังคงศึกษาทั้งภาวะที่มีตัวตน และการข้ามผ่านนั้นด้วย อีกทั้งไม่ใช่เป็นวิชาเทววิทยาแต่เพียงศึกษาประสบการณ์ศาสนา ในแง่ของกระบวนการทางจิตที่เกิดขึ้นเท่านั้น แนวคิดของจิตวิทยาผ่านตัวตน สะท้อนให้เห็นถึงแนวโน้มของจิตวิทยาตะวันตก ในการให้ความสำคัญต่อการรับรู้ทางใจ และองค์ประกอบทางจิตเพิ่มมากขึ้น

ข้อโต้แย้งของกลุ่มนี้ จะถูกมองว่าการอธิบายแนวคิดของจิตวิทยาผ่านตัวตนยังขาดความชัดเจน และการวิจัยยังไม่มากพอ ทั้งนี้เพราะเพิ่งเริ่มก่อตั้งและรวมกลุ่มนักวิชาการที่มีความคิดเห็นคล้ายๆ กันขึ้นมา ถึงแม้จะมีวารสารเป็นของตนเอง หรือมีมหาวิทยาลัยที่เปิดสอนแนวคิดนี้โดยตรง หรืออยู่ในบางคณะของมหาวิทยาลัย๖๘

สรุป แนวคิดของกลุ่มจิตวิทยาผ่านตัวตน คือ

๑) การศึกษาพฤติกรรมจิตในมิติที่หลากหลายกว่าเดิม ที่นอกเหนือไปจากพฤติกรรมทางกาย อารมณ์ ความรู้สึก และกระบวนการคิดทั้งหมด

๒) วิธีการศึกษายังคงเน้นรูปแบบของการศึกษาแบบวิทยาศาสตร์ เพื่อค้นหาการอธิบายที่น่าเชื่อถือในทุกๆ ปรัชญาการณ ทุกๆ มิติ ของมนุษย์อย่างเป็นระบบให้มากที่สุด

แต่มีความหลากหลายในวิธีการศึกษาให้เหมาะสมกับประเด็นที่นำมาศึกษา ทั้งนี้เน้นการบรรลุวัตถุประสงค์ที่ศึกษาเป็นหลัก

อย่างไรก็ตามเราจะพบว่า ปัจจุบันนี้กลุ่มต่าง ๆ ทางจิตวิทยาได้สลายตัวไป และมีการรวมความคิดเข้าด้วยกันกลายเป็นพวก “เอกเคล็กติก” (Eclectic) คือผสมผสานหลายแนวความคิดเข้าด้วยกัน แม้แต่พวก พฤติกรรมนิยมขนานแท้ก็ยังยอมรับแนวคิดพวกคอกินิทิฟเข้ามาแล้วเรียกว่า จิตวิทยาพฤติกรรมทางพุทธิปัญญา (Cognitive Behaviorism) แต่ก็ยังยึดถือเรื่องการวางเงื่อนไข การเรียนรู้ และผลกระทบของสิ่งแวดล้อม ขณะเดียวกันก็รวมความสนใจเรื่องมโนภาพ ความคาดหวังและการรับรู้ เข้ามาในการอธิบายพฤติกรรมมนุษย์

ดังนั้น การแบ่งแยกแนวความคิดทฤษฎีจิตวิทยาในปัจจุบันที่ชัดเจนที่สุดน่าจะใช้เกณฑ์ความเป็นวิทยาศาสตร์ และไม่เป็นวิทยาศาสตร์มาตัดสิน แนวความคิดที่ไม่นิยมในวิธีการศึกษาแบบวิทยาศาสตร์ ได้แก่ เรื่องการหยั่งรู้ของบุคคล ค่านิยม ประสบการณ์ส่วนตัว และการแสวงหาปรัชญาชีวิต ความคิดที่มีค่า ต่าง ๆ ได้เข้าสู่จิตวิทยาด้วยวิธีการเหล่านี้ โดยเฉพาะแนวคิดด้านทฤษฎีบุคลิกภาพและจิตบำบัด ส่วนแนวความคิดที่นิยมในวิธีการศึกษาแบบวิทยาศาสตร์ก็จะสนใจในทุกเรื่องที่ได้รับการพิสูจน์ทดลองให้เห็นจริงได้ อย่างไรก็ตาม ไม่ว่าจะเป็วิทยาศาสตร์หรือลางสังหรณ์ ความคิดสร้างสรรค์หรือระเบียบวินัย การหยั่งรู้หรือการสังเกตล้วนแล้วแต่เป็นสาระของการศึกษาจิตวิทยาสมัยใหม่นี้ทั้งสิ้น

๒.๒.๔ การจัดกลุ่มแนวคิดทางจิตวิทยาของตะวันตก

จากการกล่าวมาทั้งหมดถึงการจัดกลุ่มศึกษาจิตวิทยาในสมัยใหม่ถึงสมัยปัจจุบันนั้นเราสามารถที่จะจัดแบ่งกรอบการศึกษาได้เป็นกลุ่มที่สำคัญๆดังนี้

๒.๒.๔.๑ แบ่งตามหลักการการศึกษา สามารถแบ่งออกเป็น ๒ ลักษณะใหญ่ คือ การแบ่งแบบ วัตถุวิสัย (objective) และอัตวิสัย (subjective) ลักษณะที่ขึ้นอยู่กับตัวผู้รับรู้หรือการรับรู้ภายในตัวบุคคล เป็นโลกส่วนตัวในอารมณ์ ความรู้สึก ทักษะคิด ที่เป็นอิสระของบุคคล (อัตวิสัยหรือจิตวิสัย subjective) และลักษณะตรงข้ามที่ไม่ขึ้นกับการรับรู้ของผู้ใด โลกภายนอกที่มีความจริงรองรับ สามารถพิสูจน์ได้ตรงกัน(วัตถุวิสัย หรือปรวิสัย objective) ดังนี้ คือ

๑. กลุ่มที่ศึกษาเน้นเรื่องวัตถุวิสัย (Objective study)
 - ๑.๑ กลุ่มพฤติกรรมนิยม (Behaviorism)
 - ๑.๒ กลุ่มชีวประสาทวิทยา (Neurobiology)
 - ๑.๓ กลุ่มจิตวิทยาเชิงรู้คิด (Cognitive Psychology)
๒. กลุ่มที่ศึกษาเน้นเรื่องอัตวิสัย (Subjective study)
 - ๒.๑ กลุ่มที่ศึกษาจิตสำนึก (Consciousness)
 - ๒.๑.๑ กลุ่มโครงสร้างนิยม (Structuralism)

๒.๑.๒ กลุ่มหน้าที่นิยม (Functionalism)

๒.๒ กลุ่มที่ศึกษาจิตไร้สำนึก (Unconsciousness)

๒.๒.๑ กลุ่มจิตวิเคราะห์ (Psychoanalysis)

๒.๓ กลุ่มที่ศึกษาทั้งจิตสำนึก จิตไร้สำนึก หรืออื่นๆ

๒.๓.๑ กลุ่มจิตวิทยาเกสตัลท์ (Gestalt Psychology)

๒.๓.๒ กลุ่มจิตวิทยามนุษยนิยม (Humanistic Psychology)

๒.๓.๓ กลุ่มจิตวิทยาอัตถิภาวนิยม (Existential Psychology)

๒.๓.๔ กลุ่มจิตวิทยาผ่านตัวตน (Transpersonal Psychology)

๒.๒.๔.๒ แบ่งตามลักษณะข้อโต้แย้งของแต่ละแนวคิด ข้อโต้แย้งของแต่ละแนวคิด ซึ่งถือว่าเป็นพัฒนาการของศาสตร์ในจิตวิทยา สามารถแบ่งได้เป็น ๔ กลุ่ม ดังนี้

๑. การแบ่งแบบเหตุวิสัย (Determinism)

๑.๑ กลุ่มพฤติกรรมนิยม (Behaviorism) แบบสิ่งเร้าภายนอก

๑.๒ กลุ่มจิตวิเคราะห์ (Psychoanalysis) แบบติดตัวมาตั้งแต่

วัยเด็ก

๒. การแบ่งแบบตัวตน (Self)

๒.๑ กลุ่มจิตวิเคราะห์ (Psychoanalysis)

๒.๒ กลุ่มจิตวิทยามนุษยนิยม (Humanistic Psychology)

๒.๓ กลุ่มจิตวิทยาอัตถิภาวนิยม (Existential Psychology)

๒.๔ กลุ่มจิตวิทยาผ่านตัวตน (Transpersonal Psychology)

๓. การแบ่งแบบเจตจำนงเสรี (Free will)

๓.๑ กลุ่มจิตวิทยามนุษยนิยม (Humanistic Psychology)

๓.๒ กลุ่มจิตวิทยาอัตถิภาวนิยม (Existential Psychology)

๓.๓ กลุ่มจิตวิทยาผ่านตัวตน (Transpersonal Psychology)

๔. การแบ่งแบบปรากฏการณ์วิทยา (Phenomenology)

๔.๑ กลุ่มจิตวิทยาเกสตัลท์ (Gestalt Psychology)

๔.๒ กลุ่มจิตวิทยามนุษยนิยม (Humanistic Psychology)

๔.๓ กลุ่มจิตวิทยาอัตถิภาวนิยม (Existential Psychology)

๔.๔ กลุ่มจิตวิทยาผ่านตัวตน (Transpersonal Psychology)

จะเห็นได้ว่ากรอบในการจัดแบ่งประเภทของจิตวิทยายุคใหม่นั้นก็เพื่อที่จะได้ง่ายต่อการศึกษถึงความมีเอกลักษณ์ร่วมกันของกลุ่มผู้ศึกษาจิตวิทยาที่เป็นไปในทางเดียวกัน เช่น กลุ่มพฤติกรรมนิยมก็จะแบ่งย่อยลงไปได้อีกหลายกลุ่ม แม้กลุ่มอื่นๆก็เช่นกัน ซึ่งกรอบในการแบ่งเช่นนี้ย่อมให้ค่ากับผู้ศึกษาแนวของจิตวิทยาได้ดี

๒.๓ วิธีการศึกษาและการอธิบายแนวคิดเรื่องจิตวิทยาตะวันตก

สำหรับพื้นฐานของจิตวิทยาตะวันตกนั้นมีพัฒนาจากวิทยาศาสตร์ธรรมชาติ โดยทุกแนวคิดของจิตวิทยามุ่งศึกษาทำความเข้าใจและอธิบาย การเกิดขึ้นของพฤติกรรมในลักษณะของการกระทำว่าเป็นไปในลักษณะเช่นใด การกระทำนั้นมีมูลฐานหรือแรงผลักดันมาจากสาเหตุอะไร ฯลฯ ทั้งนี้เป็นไปเพื่อการตอบคำถามว่ากระบวนการภายในของจิต ที่เกิดมาพร้อมร่างกายนั้น ว่าทำงานอย่างไร และด้วยวิธีการอย่างไร จึงจะสามารถเข้าใจพฤติกรรมมนุษย์ได้มากที่สุด พร้อมทั้งการทำความเข้าใจสิ่งแวดล้อมภายนอกว่ามีผลกระทบอย่างไรต่อมนุษย์ เนื่องจากทุกแนวคิดของจิตวิทยาต่างใช้หลักเกณฑ์ทางวิทยาศาสตร์เป็นพื้นฐานในการศึกษา การศึกษาแบบวิทยาศาสตร์ต้องมีลักษณะสำคัญ^{๒๕} คือ

๑) ต้องได้มาจากการสังเกตจากระยะสัมผัสและทดสอบได้ด้วยประสาทสัมผัสคือสามารถที่จะสังเกต พิสูจน์ และทดลองได้ จากการใช้ ตา หู จมูก ลิ้น และกาย ทั้งนี้อาจใช้เครื่องมือหรืออุปกรณ์ที่ช่วยขยายขอบเขตความสามารถของร่างกายได้ และต้องสามารถการนำผลการทดลองนั้น มาสร้างคำอธิบายเพื่อยืนยันหรือปฏิเสธสมมุติฐานที่ตั้งไว้ได้ต่อไป โดยจะต้องมีผลการทดสอบซ้ำที่เหมือนเดิมทุกครั้ง

๒) มีความเป็นสาธารณะ คือ จำเป็นต้องสามารถอธิบายหรือทดลอง ทำให้ผู้อื่นเข้าใจได้ ตรงกันสิ่งที่ซึ่งอาจเป็นไปได้ทั้งในหลักฐานเชิงประจักษ์หรือเชิงการให้เหตุผล

๓) ต้องเป็นความจริงสากล คือ จะต้องสามารถแสดงความจริงของทุกๆ สิ่ง หรือ สิ่งที่กำลังเกิดขึ้น หรือปรากฏการณ์อื่นๆ ที่อยู่ในบริบทเดียวกัน ซึ่งมีลักษณะหรือสาเหตุเดียวกันเช่นนั้น ทุกครั้ง ทุกสถานที่ ไม่จำกัดกาลและเวลา จนสามารถสร้างเป็นข้อสรุปของกฎได้

๔) สามารถคาดหมายอนาคตได้ถูกต้องแม่นยำ ซึ่งเป็นเรื่องของการทำนายผลที่จะเกิดขึ้นในอนาคต โดยเชื่อว่าถ้าทำซ้ำในหลักการ กฎ หรือเงื่อนไขที่กำหนดไว้แล้วในอดีต ผลที่ออกมาจะตรงกับสิ่งที่กำหนดไว้ จึงจะถือว่ามีความแม่นยำในการคาดการณ์ในอนาคตหลักการของ

^{๒๕} อ่างแล้ว, วิทย์ วิชาแพทย์, ปรัชญาทั่วไป, หน้า ๑๕๐-๑๕๘.

วิทยาศาสตร์ดังกล่าวข้างต้นนี้ มีความสอดคล้องกับวิธีการอ้างเหตุผลแบบอุปนัย (induction) เพราะว่า วิธีการคิดแบบนี้จะต้องมีข้อเท็จจริง (fact) จากภายนอกรองรับความคิดนั้นๆ เสมอ โดยจะเป็นหลักฐานมาประกอบหรือสนับสนุนทุกครั้ง กล่าวได้ว่า จิตวิทยาเป็นข้อมูลทางสถิติ ของความสัมพันธ์ระหว่างวัตถุวิสัย และข้อมูลเชิงนามธรรมที่ถูกป้อนเข้าไป

หรือผลที่ได้รับออกมา” ซึ่งพบว่าในการศึกษาของจิตวิทยาตะวันตกนั้น กลุ่มที่ประสบความสำเร็จมากในการใช้วิธีนี้ ต้องศึกษาในลักษณะของวัตถุวิสัย ได้แก่ กลุ่มพฤติกรรมนิยม (Behaviorism) และกลุ่มชีวประสาทวิทยา (Neurobiology) เพราะศึกษาจากพฤติกรรมทางกาย หรือสมอง โดยไม่ให้ความสนใจต่อกระบวนการภายในจิต ที่ยังไม่สามารถหาหลักฐานหรือเหตุผลรองรับตามข้อตกลงเบื้องต้นดังกล่าวมาแล้ว ซึ่งอาจแปลความหมายต่อไปได้ว่าการศึกษาเช่นนี้ แนวคิดเรื่องจิตจะถูกมองว่าเป็นตัวแปรที่ไม่มีความสำคัญใดๆ ถึงแม้ว่ากลุ่มเชิงรู้คิดจะไม่ปฏิเสธกระบวนการของจิตอย่างสิ้นเชิง แต่วิธีการศึกษาก็เน้นความเป็นปรนัยเช่นเดียวกันกับ ๒ กลุ่มแรก ทำให้สิ่งที่สนใจจึงเป็นของกระแสประสาท ตำแหน่งการทำงาน หรือการเปลี่ยนแปลงภายในสมอง และกล้ามเนื้อเป็นส่วนใหญ่ แม้ว่าจะศึกษาปฏิสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมภายนอกพร้อมด้วยเป็นบางกรณีแต่ความสำคัญก็คงเน้นที่กระบวนการของสมองเป็นหลัก

การศึกษาในลักษณะวิทยาศาสตร์เชิงอัตวิสัยนั้น กระบวนการศึกษาจะใช้ข้อตกลงเบื้องต้นแบบวิทยาศาสตร์ แต่ไม่ได้ปฏิเสธเรื่องการเมืองของจิตอย่างสิ้นเชิง ในยุคเริ่มต้นของการศึกษาจิตวิทยา กลุ่มที่ใช้หลักเกณฑ์นี้ ได้แก่ กลุ่มโครงสร้างนิยม (Structuralism) กลุ่มหน้าที่นิยม (Functionalism) กลุ่มจิตวิเคราะห์ (Psychoanalysis) และกลุ่มจิตวิทยาเกสตัลท์ (Gestalt Psychology) โดยเฉพาะการศึกษาของกลุ่มเกสตัลท์นำมาสู่เรื่องกระบวนการของจิต ในประเด็นการแก้ปัญหาอย่างสร้างสรรค์แบบหยั่งเห็น (insight) ที่เป็นลักษณะพิเศษ ในการ “ประยุกต์” ใช้ข้อมูลที่มีอยู่ในขณะนั้นๆ เพื่อตอบสนองต่อสภาพการณ์ หรือปัญหาที่กำลังประสบอยู่เฉพาะหน้าทำให้เห็นว่ นอกจากสิ่งเร้าที่เป็นสิ่งแวดล้อมภายนอกที่ก่อให้เกิดการเรียนรู้แล้ว ยังมีการกระทำจากการจัดการภายในอินทรีย์อีกด้วย ในการจัดรูปแบบของภาพที่เห็นได้ใหม่

นอกจากนี้ ยังเป็นการเรียนรู้ที่พิเศษกว่าการเรียนรู้ของแนวพฤติกรรมนิยม คือรูปแบบของการลองผิดลองถูก เพราะเป็นปัญหาที่เข้าใจได้ทันทีจากการประมวลความคิดภายในถึงแม้ว่าจะไม่สามารถระบุรูปแบบของกระบวนการเกิดได้ชัดเจน เช่น ในการศึกษาพฤติกรรมของลิงชิมแปนซีชื่อ สุลต่านในเรื่องการเรียนรู้ ซึ่งถูกกำหนดการศึกษาภายในกรงขังในห้องทดลองและสุลต่านแสดงให้ถึงการแก้ปัญหาแบบหยั่งเห็น โดยสามารถนำไม้มาต่อกันเพื่อหยิบกล้วยที่วางไว้อยู่นอกกรง^{๒๖} ๗๐ หรือ

^{๒๖} B. Michael Thorne and Tracy B. Henry, Op. cit., p.405; C. James Goodwin, Op. cit., p.259.

ตัวอย่างในเด็กเล็กอายุเพียง ๖ ปี ที่สามารถแก้ปัญหาโจทย์คณิตศาสตร์อย่างรวดเร็วและสร้างสรรค์กว่าเด็กโตและผู้ใหญ่ ที่ผ่านการเรียนรู้เรื่องคณิตศาสตร์มาแล้ว^{๒๗}

แต่อย่างไรก็ตาม การเรียนรู้แบบการหยั่งเห็นนี้ ยังมีจุดอ่อนที่เป็นข้อโต้แย้งนำมาสู่การศึกษาในเรื่องปรากฏการณ์วิทยา (Phenomenology) ของกลุ่มจิตวิทยามนุษยนิยม (Humanistic Psychology) กลุ่มจิตวิทยาอัตถิภาวนิยม (Existential Psychology) และกลุ่มสุดท้ายที่เพิ่งเป็นแนวคิดใหม่ของจิตวิทยาตะวันตก คือ กลุ่มจิตวิทยาผ่านตัวตน (Transpersonal Psychology) ซึ่งใช้วิธีการหลายหลากมากกว่าจิตวิทยาทุกๆ กลุ่ม

เมื่อพิจารณาลักษณะของแนวคิดพื้นฐานของจิตวิทยาตะวันตก พบว่าเป็นลักษณะของรูปแบบและกระบวนการคิดที่ได้รับอิทธิพลจากโลกยุคสมัยใหม่ (modernity) ความเป็นสังคมสมัยใหม่สื่อให้เห็น ความนิยมการจัดระเบียบสรรพสิ่งในโลกตามลำดับชั้น หรือ ลำดับชั้น การจำแนกความแตกต่าง การแสวงหาโครงสร้าง หรือหน้าที่ ที่เป็นแก่นของเรื่องต่างๆ โดยมีมนุษย์เป็นศูนย์กลางของระบบ การจัดให้มนุษย์เป็นศูนย์กลางของระบบ เพราะเชื่อว่ามนุษย์เป็นผู้มีเหตุผล ในการใช้หลักการคิดวิเคราะห์ เพื่อสร้างความก้าวหน้า พร้อมทั้งมีระบบวิทยาศาสตร์เป็นตัวพิสูจน์ความเป็นระบบของความรู้จากความเชื่อนั้น^{๒๘} โดยมีความคาดหวังว่าจะสามารถนำความรู้ที่ได้นี้ นำไปสู่ลักษณะของความเป็นสากลและอนุमानไปได้อย่างทั่วถึงทุกระดับ ทุกกลุ่มทุกประเภทตั้งนั้นจากความเชื่อดังกล่าว ได้นำไปสู่การแสวงหาความรู้ลักษณะการลดทอนสิ่งต่างๆ ที่มีอยู่จริง (fact) นั้น ลงให้เล็กที่สุด (reduction) ในลักษณะของทวิภาพ (dualism) เช่นจิตและกาย ที่ถือว่าเป็นสิ่งที่มีอยู่จริงในการสัมผัสรู้ทั้งคู่ เป็นต้น ฉะนั้น การสร้างแนวคิด “ตัวตน(self, ego)”^{๒๙} จึงเป็นไปเพื่อยืนยันการมีอยู่จริง และความเป็นศูนย์กลางของมนุษย์ ซึ่งเป็นรูปแบบของระบบอย่างหนึ่งเพื่อนำไปสู่การวิเคราะห์เชิงนามธรรม “ตัวตน” จึงเป็นภาพที่ถูกสร้างขึ้นให้บรรจุเอกลักษณ์หรือบุคลิกภาพที่แน่นอนของบุคคล และเป็นหน้ากากหรือบทบาท ที่ใช้เชื่อมสัมพันธ์ของการมีอยู่ในสังคม เดส์คาสต์ เป็นนักปรัชญายุคกลาง และเป็นคนแรกที่กำหนดความแตกต่างอย่างชัดเจนของจิตและกายดังกล่าวมาแล้วข้างต้น ว่าเป็นสิ่งสองสิ่งที่ไม่เหมือนกันวิธีการที่จะศึกษาจึงต้องแตกต่างกัน แนวคิดของเดส์คาสต์เป็นจุดเริ่มต้นของการศึกษาแบบวัตถวิสัยและแบบอัตวิสัย ซึ่งแบบแรก ได้แก่ กลุ่มพฤติกรรมนิยม ที่เน้นการศึกษา

^{๒๗} Wayne Viney, *A History of Psychology : Ideas and Context*, (Mass : Allyn and Bacon,1993), p. 356.

^{๒๘} Del Loewenthal & Robert Snell, Op. cit, p.1, 4-5; Ken Wilber, *The Marriage of Science and Soul*, (NY : Broadway Books, 1998), p. 42-43; พริตจ็อล์ฟ คาปรั้า, *จุดเปลี่ยนแห่งศตวรรษ เล่ม 2*, แปลโดย พระประชา ปสนธมโม และคณะ, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์โกมลคีมทอง, ๒๕๓๙), หน้า ๑๑๑-๑๑๓.

^{๒๙} Del Loewenthal & Robert Snell, Op. cit., p. 3.

พฤติกรรมภายนอกและปฏิเสธความมีอยู่ของจิตใจ และแบบที่สอง ได้แก่ กลุ่มโครงสร้างนิยมที่พยายามสำรวจที่ความรู้สึกตัว เพื่อการวิเคราะห์แยกย่อยของหน่วยพื้นฐาน จิตที่เดส์คาสต์เชื่อจึงเป็นจิตที่อิสระเป็นอมตะ และเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับจิตสำนึกรู้ (consciousness) ที่ส่งผ่านสัมพันธ์กับกายทางต่อมไพเนียล (pineal gland) ซึ่งขณะนั้นเป็นเพียงสมมุติฐานตั้งเป็นชื่อสมมุติเท่านั้น (ปัจจุบันผลการทดสอบปรากฏชัดเจนแล้วว่า สมมุติฐานนี้ไม่ถูกต้อง) อีกประการหนึ่งคือ เขายังเชื่อว่าการเข้าใจเหตุผลเกิดขึ้นจากจิต โดยการรับข้อมูลผ่านทางกายก่อนมาประมวลด้วยเหตุผลในจิต และถือว่าเป็นความจริงที่แน่นอนปราศจากข้อสงสัย ที่ไม่อาจสงสัยความคิดได้จากประโยคที่ว่า “ฉันคิดฉันจึงมีอยู่”^{๓๐} ซึ่งเป็นการยอมรับการมีอยู่ของตัวตนในฐานะสถานะหรือปรากฏการณ์ของจิตโดยอาศัยหลักทางตรรกวิทยาเชื่อมโยงความคิดนี้ในการพิสูจน์ความมีอยู่จริง และเป็นจุดตั้งต้นของแนวคิดเรื่องตัวตนที่ได้มีการพัฒนาต่อมา ในจิตวิทยากลุ่มหน้าที่นิยม กลุ่มจิตวิเคราะห์ กลุ่มจิตวิทยามนุษยนิยมของร็อบเจอร์ส หรือมาสโลว์ ฯลฯ ซึ่งกลุ่มมนุษยนิยมให้ความหมายของตัวตนที่แตกต่างไปจากเดส์คาสต์ โดยให้ความหมายเป็นแนวโน้มที่จะเกิดขึ้น มากกว่าเป็น “สิ่ง” ซึ่งเป็นออสสาร^{๓๑} ตัวตน (self, ego) จึงเป็นแนวคิดที่สำคัญที่ใช้เป็นตัวแทนของบุคคล ที่ทำให้เข้าใจกระบวนการของจิตของบุคคลนั้น สังเกตได้ว่ากลุ่มที่ศึกษาแบบวัตถุนิยม ไม่สนใจศึกษาประเด็นเช่นนี้ เพราะการอธิบายให้เป็นรูปธรรมทำได้ไม่ชัดเจน และแต่ละแนวคิดที่อธิบายเรื่องนี้ก็อธิบายไว้ต่างกันออกไป อย่างไรก็ตามถือว่าตัวตนเป็นตัวแทนของแนวคิดเชิงอัตวิสัยที่เป็นแนวคิดสำคัญ และสามารถพัฒนาได้ ดังเช่นกลุ่มจิตวิทยามนุษยนิยมกล่าวถึงการเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์กลุ่มอัตถิภาวะนิยมค้นหาความหมายที่ทำให้มนุษย์สมบูรณ์ขึ้น หรือความสามารถผสมผสานตัวตนหรือยกระดับตัวตนของกลุ่มแนวคิดจิตวิทยาผ่านตัวตนความแตกต่างของการอธิบายตัวตนนั้น พบว่าการอธิบายตัวตนของกลุ่มจิตวิเคราะห์ไม่ได้อธิบายตัวตนที่มีภาวะยึดหยุ่น เลื่อนไหลเช่นที่กล่าวไว้แล้วข้างบน แต่ตัวตนของกลุ่มจิตวิเคราะห์นั้นพรอยด์เชื่อว่าเป็นผลของการพัฒนาที่ติดตรึงจากวัยเด็กในการพัฒนาของโครงสร้างทางจิต-เพศ และไม่สามารถพัฒนาได้ในวัยผู้ใหญ่ ยกเว้นการค้นหาร่องรอยที่ทำให้เกิดการพัฒนาที่ติดขัด โดยผู้เชี่ยวชาญเพื่อทำการแก้ไขส่วนที่เป็นปัญหานั้นๆ ซึ่งจัดว่าการติดตรึงนี้เป็นลักษณะของเหตุวิสัยที่มีการกำหนดไว้แล้วจากภายในของสภาพจิต อย่างไรก็ตามเหตุวิสัยของกลุ่มจิตวิเคราะห์ มีความแตกต่างจากเหตุวิสัยของกลุ่มพฤติกรรมนิยม ตรงที่สาเหตุ คือกลุ่มพฤติกรรมนิยมเชื่อว่าสาเหตุเกิดมาจากสิ่งแวดล้อมภายนอก แต่กลุ่มจิตวิเคราะห์เชื่อว่าสาเหตุภายในตัวบุคคลแต่อย่างไรก็ตาม ในการแก้ไขปัญหาทักษะทางจิตของจิตวิทยาตะวันตกเกือบทุกแนวคิดยกเว้นกลุ่มจิตวิทยาผ่านตัวตน การที่จะ

^{๓๐} Kirk J. Schneider, James F. T. Bugental & J. R. Pierson, **The Handbook of Humanistic Psychology : Leading Edges in Theory, Research, and Practice**, (London : Sage Publications, 2001), p. 87-88.

^{๓๑} Kirk J. Schneider, James F. T. Bugental & J. R. Pierson, *Ibid.*, p. 82-83.

พัฒนาแนวคิดเรื่องตัวตน ได้ต้องอาศัยผู้เชี่ยวชาญทั้งสิ้น ถึงแม้ว่าในกลุ่มจิตวิทยามนุษยนิยมและอัตติภาวะนิยม จะกล่าวถึงความมีเจตจำนงเสรีของมนุษย์ที่เป็นอิสระในการเลือก แต่การเลือกที่สามารถบรรลุวัตถุประสงค์ของการพัฒนาจะต้องผ่านมาจากผู้เชี่ยวชาญ ไม่ว่าจะเป็นการบำบัดแบบรายบุคคลหรือกลุ่มบำบัด แนวคิดสุดท้ายคือปรากฏการณ์วิทยา (phenomenology) ตามศัพท์แปลว่าการให้หรือการศึกษาอธิบายเกี่ยวกับข้อมูลประสบการณ์ขณะนั้นๆ ของบุคคล โดยไม่มีการตั้งสมมุติฐานใดๆ ไว้ล่วงหน้าก่อน ซึ่งเป็นเรื่องความเข้าใจมากกว่าการอธิบายความ กล่าวว่ ปรากฏการณ์วิทยาน่าจะเป็นจุดเริ่มต้นของการศึกษาของทุกศาสตร์ในเชิงวิทยาศาสตร์ เพราะวิทยาศาสตร์เริ่มต้นการศึกษาที่ “การสังเกต” ^{๓๒} เกสตัลท์จึงจัดว่าเป็นจิตวิทยากลุ่มแรก ที่สนใจศึกษาภาวะปรากฏการณ์วิทยา ในกระบวนการของจิต คือ การรับรู้ การเรียนรู้ การจำ การคิด และความรู้สึกกลุ่มอัตติภาวะนิยมก็อธิบายภาวะนี้ เพื่อทำให้เกิดความชัดเจนในปรากฏการณ์ของบุคคลขณะมีการรับรู้ในขณะนั้น ภายใต้ภาวะ “การมีอยู่” กลุ่มจิตวิเคราะห์อาศัยภาวะนี้ในการบำบัดที่เรียกว่า “การเชื่อมโยงเสรี” จากการเล่าเรื่องที่อยู่ในใจของผู้ที่มารักษา แม้กระทั่งกลุ่มจิตวิทยามนุษยนิยมก็เชื่อมโยงภาวะนี้กับการสร้างทฤษฎีโครงสร้างตน (self theory) ของรอร์เจอร์ส อีกทั้งมาโลว์ได้ศึกษาวิจัยภาวะบุคคลที่สมบูรณ์จากปรากฏการณ์ของบุคคล อีกทั้งกลุ่มจิตวิทยาผ่านพ้นตนกำลังพยายามศึกษาประเด็นต่างๆ ของประสบการณ์ทุกๆ รูปแบบ และทุกมิติ เพราะเชื่อว่าจะนำไปสู่เรื่องความสัมพันธ์ของกายและจิตได้ละเอียดขึ้น

๒.๔ สรุป

จากการกล่าวมาทั้งหมดเกี่ยวกับประวัติความเป็นมา หลักและวิธีการศึกษาและรายละเอียดเกี่ยวกับการศึกษาจิตวิทยาในทัศนะของชาวตะวันตกนั้นเราจะพบว่าจิตวิทยา เดิมที่ไม่ได้เรียกชื่อจิตวิทยาแต่จะเรียกชื่อว่าวิชาการศึกษาว่าด้วยจิต ว่าด้วยความคิด หรือเรียกตามศาสตร์แห่งการศึกษาคือปรัชญาว่าเป็นปรัชญาว่าด้วยเรื่องจิต หรือ Philosophy of Mind ซึ่งเป็นการศึกษาถึงแนวคิดเรื่องจิต ความคิดและความมีอยู่รวมถึงลักษณะสำคัญของจิตจากจุดเล็กๆ ที่เรียกว่าความคิดไปจนถึงการตีความว่าจิตคือพระเจ้า ซึ่งการศึกษาตามแนวทางดังกล่าวนี้เป็นการศึกษาแบบปรัชญาและศาสนาโดยอาศัยตรรกวิทยาอันเป็นหลักการและเหตุผล หรือตามหลักศรัทธาที่มีต่อคำสอนของศาสนาแต่ละศาสนา ต่อมาเมื่อวิทยาการโลกได้เปลี่ยนไปโลกตะวันตกได้มีท่าทีต่อการศึกษารื่องจิตที่แตกต่างออกไปโดยการนำเอาหลักการทางวิทยาศาสตร์มาศึกษา เพื่อหาคำตอบที่นักปรัชญาในอดีต

^{๓๒} Calvin S. Hall and Gardner Lindzey, *Theories of Personality*, 3rd ed. (NY : John Wiley & Sons, 1981), p.312-313.

ได้ศึกษามาว่าความคิดหรือจิตมีอยู่โดยเป็นการศึกษาในแนวพฤติกรรมศาสตร์ซึ่งมีการพิสูจน์และทดลองอันจะนำไปสู่การหาของสรุปและพยากรณ์พฤติกรรมของมนุษย์หรือสัตว์โดยทั่วไป ซึ่งถือว่าเป็นวิธีการที่ให้ผลในเชิงประจักษ์และนำไปสู่การแก้ไขปัญหาที่เกี่ยวข้องกับพฤติกรรมของมนุษย์ให้สามารถปรับปรุงตัวเองให้ดีขึ้น ซึ่งจิตวิทยาตะวันตกนั้นพยายามที่จะเข้าถึงการรักษาหรือแก้ไขปัญหาทางจิตของมนุษย์ผ่านพฤติกรรมที่แสดงออกมาภายนอก

แต่อย่างไรก็ตามเราก็พบว่ากรอบการศึกษาจิตวิทยาตะวันตกนั้นก็ยังมีข้อดีข้อเสียอยู่ ซึ่งข้อดีและข้อเสียของจิตวิทยาตะวันตกนั้นเราสามารถที่จะพิจารณาได้ดังนี้

๑) ข้อดีของการใช้หลักเกณฑ์ของการศึกษาทางวิทยาศาสตร์นั้น พบว่าสามารถนำไปสู่การบูรณาการเชิงวิชาการของจิตวิทยาอย่างมาก ในเรื่องทฤษฎีความรู้(Epistemology)ความก้าวหน้าของวงการจิตวิทยาก้าวมาสู่ความเจริญอย่างสูงสุด มีสาขาของจิตวิทยาเกิดขึ้นใหม่อย่างมากมาย ทำให้เกิดความชัดเจนในเรื่องศึกษาเหตุผลและสาเหตุของพฤติกรรม ทำให้เข้าใจพฤติกรรมมนุษย์เชิงประจักษ์มากขึ้น ทั้งอารมณ์ ความรู้สึก และการคิดข้อความที่มีความหมายทางจิตวิทยาถือว่าเมื่อสามารถทดสอบได้ว่าถูกหรือผิด ซึ่งอาศัยวิธีการสังเกตหรือทางตรรกวิทยาเท่านั้น วิธีการจิตบำบัดของฟรอยด์นับว่าเป็นความก้าวหน้าทางการเยียวยาผู้มีปัญหาทางด้านจิตใจ การศึกษาระบบประสาทโดยใช้เครื่องคอมพิวเตอร์ การรักษาทางการแพทย์ประสบความสำเร็จมาก ในการแยกแยะผู้ป่วยที่มีพฤติกรรมผิดปกติ ว่าเกิดจากการผิดปกติของระบบร่างกายหรือจิตใจ วงการศึกษาได้รับประโยชน์อย่างมากในเรื่องทฤษฎีการเรียนรู้ การควบคุมพฤติกรรม และการสร้างเสริมพฤติกรรมที่พึงประสงค์ นอกจากนี้ยังสามารถนำความรู้ทางจิตวิทยาไปปรับใช้ในเกือบทุกวงการ ไม่ว่าจะเป็นด้าน สังคม พัฒนาการ อุตสาหกรรมองค์กร การกีฬา สิ่งแวดล้อม ฯลฯ ซึ่งความรู้ทางจิตวิทยา เมื่อถูกปรับนำไปใช้ได้เปลี่ยนแปลงจากการศึกษาเฉพาะเรื่องของจิต มาเป็นการศึกษาว่า ควรใช้ความรู้ความเข้าใจเรื่องของพฤติกรรม

อย่างไรให้เป็นประโยชน์กับสังคม^{๓๓} สังเกตได้ว่าทำให้การศึกษาของจิตวิทยาสามกลุ่มแรกเริ่มคือ กลุ่มโครงสร้างนิยม กลุ่มหน้าที่นิยม และกลุ่มจิตวิทยาเกสตัลท์นั้น ไม่ได้รับความนิยมในการศึกษาค้นคว้าต่อ จึงเสื่อมความนิยมไป แต่เนื้อหาที่ได้ศึกษาไว้บางประเด็น ยังมีจิตวิทยายุคถัดมานำประเด็นต่างๆ นั้น มาศึกษาต่อ

๒) ข้อด้อยของการใช้หลักเกณฑ์ของการศึกษาทางวิทยาศาสตร์ พบว่าแนวคิดที่ประสบความสำเร็จมาก คือกลุ่มที่ศึกษาแบบวัตถุนิยมส่วนกลุ่มที่เป็นอัตวิสัยมักได้รับการวิจารณ์ในความไม่เป็นระบบของการสร้างภาวะสันนิษฐาน (construct) เพราะเมื่อใดก็ตามที่ไม่สามารถนิยามตัวแปรใดชัดเจน เช่น จิตคืออะไร ซึ่งจะไม่สามารถนำเข้าสู่กระบวนการแบบอุปนัยได้ ทำให้พฤติกรรม

^{๓๓} Thomas H. Leahey, Op. cit., p.349.

ทางจิตที่ซับซ้อนบางพฤติกรรม ในกระบวนการของจิตระดับสูง เช่น เจตจำนงเสรี ความริษยา ฯลฯ ที่ไม่อาจลดทอนมาเป็นพฤติกรรมทางกายได้ชัดเจน ทำให้ไม่สามารถนำมาศึกษาเชิงประจักษ์ได้ครบถ้วน

นอกจากนี้ ยังพบว่าการอธิบายความสัมพันธ์ ระหว่างพฤติกรรมทางกายและพฤติกรรมทางจิต ยังไม่อาจอธิบายระบอบอย่างชัดเจนได้ว่าเป็นสาเหตุซึ่งกันและกันได้อย่างไร จุดไหนที่ทั้งสองสิ่งมากระทบกันหรือเชื่อมต่อกัน ในกรณีนี้ บางกลุ่มเชื่อว่าพฤติกรรมทางกายและจิตไม่มีผลกระทบต่อกัน หรือบางกลุ่มเชื่อว่าทั้งสองสิ่งมีผลกระทบต่อกัน ในลักษณะเป็นผลซึ่งกันและกัน หรือคู่ขนานกัน หรือพฤติกรรมทางจิตเป็นเพียง “เงา” ของกายเท่านั้น หรือมีแต่เพียงพฤติกรรมทางกายเท่านั้นไม่มีจิต ซึ่งในระยะหลังเป็นการผสมผสานความเชื่อที่มีแนวโน้มไปศึกษาพฤติกรรมทางกายเท่านั้น เมื่อข้อถกเถียงยังสรุปไม่ได้ และไม่อาจพิสูจน์หลักฐานเชิงประจักษ์ได้จึงทำให้มีการแยกการศึกษาเป็นแบบวัตถวิสัย หรือ แบบอัตวิสัย แต่ผลการศึกษาของทั้งสองกลุ่มก็ยังไม่สามารถหาข้อสรุปได้ชัดเจน

๓) ปัญหาของการศึกษาของจิตวิทยาตะวันตก ถึงแม้ว่าจะเป็นระบบของการศึกษาแบบแรกที่มีการอธิบายเรื่องจิตอย่างเป็นระบบ แต่พบว่าการวัดการประเมินตามหลักเกณฑ์ของวิทยาศาสตร์จะไม่สามารถครอบคลุมบางพฤติกรรม ที่ไม่สามารถแสดงได้อย่างเชิงประจักษ์^{๓๔} (ดังที่อธิบายมาแล้ว) นอกจากนี้ทุกๆ แนวคิดของจิตวิทยาต่างอธิบายบางมุมบางด้าน โดยไม่สามารถครอบคลุมเรื่องกระบวนการของจิตทั้งหมด^{๓๕} ซึ่งเคน วิลเบอร์ นักจิตวิทยาผ่านตัวตนคิดว่าเป็นปัญหาใหญ่ของวงการจิตวิทยา ที่จิตวิทยาตะวันตกแต่ละกลุ่ม ต่างมีแนวคิดในการอธิบายเรื่องของจิตที่แตกต่างกันและมีทัศนะเฉพาะในด้านของตนเท่านั้น^{๓๖} เมื่อพิจารณาจากแนวคิดพื้นฐานของกลุ่มต่างๆ ที่เกิดขึ้น พบว่า การอธิบายที่จะตอบคำถามเรื่องพฤติกรรมจิตให้ชัดเจนด้วยหลักเกณฑ์วิทยาศาสตร์ เนื่องจากพฤติกรรมจิตเป็นเรื่องนามธรรม การที่จะนำการวัดการประเมินมาใช้ย่อมทำให้เกิดช่องว่างในการอธิบาย เช่น การศึกษาในลักษณะของแบบวัตถวิสัยและแบบอัตวิสัย การศึกษาในลักษณะวัตถวิสัยย่อมนำมาซึ่งความชัดเจน และสามารถยืนยันความถูกต้องได้อย่างสอดคล้องตามหลักเกณฑ์ของวิทยาศาสตร์เชิงประจักษ์ แต่ก็นำมาซึ่งการลดทอนในคุณค่ามนุษย์ แม้นว่ากลุ่มที่ศึกษาในลักษณะอัตวิสัยจะให้ความสำคัญต่อมนุษย์ในมิติต่างๆ แต่ก็ไม่สามารถแสดงความชัดเจน และสอดคล้องอย่างสมบูรณ์ตามหลักเกณฑ์วิทยาศาสตร์ นั่นคือการอธิบายจิตซึ่งเป็นนามธรรมด้วยการค้นหาความจริงทั้งหมดเชิงประจักษ์อาจจะไม่ใช่วิธีการที่ถูกต้องทีเดียว

อย่างไรก็ตามเราก็จะพบว่าแม้ว่าเราจะพบทั้งข้อดีและข้อเสียของจิตวิทยาตะวันตกแล้วก็ตามในปัจจุบันขณะที่ยังไม่มีศาสตร์ใดๆที่จะสามารถนำมาแก้ไขปัญหาเรื่องจิตและพฤติกรรมของ

^{๓๔} Jay Friedenberg & Gordon Silverman, Op. cit., p. 88-89.

^{๓๕} Jay Friedenberg & Gordon Silverman, Op. cit., p. 89.

^{๓๖} Ken Wilber, *Integral Psychology*, (London : Shambhala, 2000), p. 1.

มนุษย์ได้มากไปกว่าศาสตร์ด้านจิตวิทยา ตราบนั้นชาวตะวันตกก็ยังคงมีความเชื่อมั่นว่าจิตวิทยาจะเป็นวิทยาศาสตร์ทางจิตอย่างหนึ่งที่สามารถแก้ไขปัญหาพฤติกรรมและความคิดของมนุษย์ได้ต่อไป

บทที่ ๓

แนวคิดเรื่องพุทธจิตวิทยาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

๓.๑ บทนำ

สำหรับประเด็นเรื่องจิตถือว่าเป็นเรื่องที่มีความสำคัญเนื่องจาก เรื่องจิตเป็นเรื่องที่มีความลึกซึ้งละเอียดอ่อน และเป็นประเด็นที่มีผู้คนสนใจที่จะศึกษามาเป็นระยะเวลาอันยาวนานเพราะจิตนั้นถือว่าเป็นช่องทางที่ทำให้มนุษย์ (๑) เข้าใจตัวเองเพราะจิตเป็นสิ่งที่อยู่ในร่างกายตัวเอง (๒) เข้าใจคนอื่นเพราะจิตนั้นนอกจากจะมีอยู่ในตัวเองแล้วยังมีอยู่ในคนอื่น ๆ ด้วย และ (๓) เข้าใจสังคม เพราะเรื่องจิตเป็นเรื่องของสังคม และจิตเป็นสิ่งที่สามารถสร้างสรรค์และนำพาสังคมให้ก้าวหน้าพัฒนาไปได้ (๔) เข้าใจเรื่องที่อยู่เลยประสาทสัมผัสหรืออยู่เหนือจินตนาการของมนุษย์ เช่น เรื่องพระเจ้า จิต วิญญาณ ซึ่งมนุษย์เชื่อว่าเวลาเราจากโลกนี้ไปแล้วจะไม่ดับสูญแต่ยังมีดวงจิตที่ทำงานและไปเกิดในภพภูมิต่าง ๆ ได้

พระพุทธศาสนาถือว่าเป็นอีกศาสนาหนึ่งที่มีความสำคัญกับการศึกษาเรื่องจิตเพราะพระพุทธศาสนาเห็นว่าจิตมีอำนาจและเป็นแกนกลางในการพัฒนาหรือการกระทำทุกอย่างของมนุษย์ มนุษย์หรือสัตว์จะตกต่ำหรือพัฒนาดีชั่วต่างกันก็เพราะจิตไม่ใช่เรื่องอื่น ดังนั้นพระพุทธศาสนาจึงสอนให้มนุษย์เข้าใจในเรื่องจิต และหาวิธีการเพื่อที่จะพัฒนาจิตนั้นให้ก้าวไปสู่ความเป็นจิตที่ปลอดจากกิเลส เป็นต้น

๓.๒ แนวคิดเรื่องจิตในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

เนื่องจากพระพุทธศาสนานั้นถือว่าเป็นศาสนาแห่งความจริงในเรื่องต่าง ๆ โดยความจริงนั้นเราอาจจะเรียกว่า ธรรมบ้าง กฎสากลหรือกฎธรรมชาติบ้าง โดยกฎธรรมชาติที่พระพุทธศาสนาสอนนั้นเราจะพบว่าประเด็นเรื่องจิตถือว่าเป็นอีกประเด็นหนึ่งที่จัดว่าเป็นกฎธรรมชาติหรือความจริงที่มีอยู่ในโลก โดยจิตนั้นเป็นกฎข้อหนึ่งในนิยาม ๕ คือจิตนิยาม หมายความว่าจิตเป็นกฎธรรมชาติของสรรพสิ่งในโลกอย่างหนึ่งที่ว่าด้วยความคิดหรือกระบวนการคิดของมนุษย์หรือสัตว์ และความจริงเรื่องจิตนี้ก็ถือว่าเป็นความจริงที่พระพุทธศาสนาเน้นย้ำหรือสอนกันอยู่เสมอว่าจิตมีพลังและควรทำจิตให้

สะอาดหมดจดผ่องแผ้ว เป็นต้น ซึ่งแนวคิดเรื่องจิตในทางพระพุทธศาสนานั้นเราสามารถที่จะพิจารณาได้ดังต่อไปนี้

๓.๒.๑ ความหมาย

จากการศึกษามาเราจะพบว่า คำว่าจิต ตามพระคัมภีร์ฝ่ายเถรวาท หมายถึง ธรรมชาติที่รู้ อารมณ์, สภาพที่นึกคิด, ความคิด, ใจ

๑ ธรรมชาติที่รู้อารมณ์หรือการนึกคิดนี้ก็ได้อันการตามรู้อารมณ์ที่เข้ามาทางทวารทั้ง ๕ คือ รูปผ่านเข้ามาทางตา เสียงผ่านเข้ามาทางหู กลิ่นผ่านเข้ามาทางจมูก รสผ่านเข้ามาทางลิ้น และสัมผัสผ่านเข้ามาทางกาย นอกจากนี้จิตยังนำเอาอารมณ์ ต่าง ๆ ที่ผ่านเข้ามาทางปัญจทวารมาปรุงแต่ง และนึกคิดไปตามอารมณ์อีกด้วย อารมณ์ประเภทหลังนี้เรียกว่าธรรมารมณ์^๑ ซึ่งการรู้อารมณ์ของจิตนี้อาจแบ่งได้เป็น ๓ แบบ คือ (๑) การรู้แบบสัญญา คือจำได้ เช่นจำได้ว่า สีดำ สีขาว คนนั้น คนนี้ ผู้ชาย และผู้หญิง เป็นต้น (๒) การรู้แบบปัญญา คือรู้ตามความจริง เช่นรู้ว่าสิ่งนั้นดี สิ่งนี้ชั่ว เป็นต้น (๓) การรู้แบบวิญญาน คือการรู้อารมณ์ที่เกิดตามทวาร ๖ เช่น เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส รู้สิ่งที่ถูกต้องกาย และรู้ธรรมารมณ์ เป็นต้น

คำว่า จิต นั้นมีคำอื่นที่เป็นไวพจน์แก่กันมากมายโดยเราอาจเข้าใจศัพท์ที่ใช้เหล่านี้ในความหมายของคำว่าจิตได้เช่นกัน คือ คำว่า มโน มนัส หทัย มนินทรีย์ และวิญญาน เป็นต้น ซึ่งอาจจะไม่ใช่คำที่มีความหมายตรงกันอย่างสมบูรณ์ แต่ในบางโอกาสก็สามารถใช้แทนกันได้ ดังปรากฏในพระพุทธพจน์ที่ว่า

ตถาคตเรียกสิ่งนี้ว่า จิตบ้าง มโนบ้าง วิญญานบ้าง จิตเป็นต้นนั้น ดวงหนึ่งเกิดขึ้น ดวงหนึ่งดับไปตลอดทั้งคืนและวัน เปรียบเหมือนลึงเมื่อเที่ยวไปในป่าเล็กและป่าใหญ่จับกิ่งไม้ ปล่อยกิ่งไม้นั้นแล้ว ย่อมจับกิ่งอื่น ปล่อยกิ่งนั้นแล้วย่อมจับกิ่งอื่นต่อไป ฉะนั้น ตถาคตจึงเรียกสิ่งนี้ว่า จิตบ้าง มโนบ้าง วิญญานบ้าง จิตเป็นต้นนั้น ดวงหนึ่งเกิดขึ้น ดวงหนึ่งดับไปตลอดทั้งคืนและวัน^๒

จากการที่คำว่าจิตนั้นมีไวพจน์ที่สามารถนำมาใช้ได้หลายคำที่นอกเหนือจากคำว่าจิต มโน วิญญานแล้วในคัมภีร์ธัมมสังคณี แสดงคำที่มีความหมายถึงจิตไว้ถึง ๑๐ ดังนี้

๑. จิต คือ ธรรมชาติที่คิดอารมณ์
๒. มโน คือ ธรรมชาติที่นึกไปหาอารมณ์
๓. หทัย คือธรรมชาติของจิตที่เก็บรวบรวมอารมณ์ไว้ภายใน

^๑ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์ (กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๓๘, หน้า ๔๓.

^๒ บุญทัน มูลสุวรรณ, พระไตรปิฎกสำหรับพระนวกะและพุทธศาสนิกชนทั่วไป เล่ม ๙ (กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช), ๒๕๓๙, หน้า ๕.

^๓ ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๖๑/๑๑๖.

๔. มานัส คือธรรมชาติที่มีฉันทะ หมายถึงความพอใจภายในจิต
๕. ปันพระ คือธรรมชาติที่มีลักษณะผ่องใส
๖. มนายตนะ คือธรรมชาติที่ต้องเข้าไปอาศัยอายตนะอันเป็นเครื่องติดต่อ หรือเชื่อมต่อกับ อารมณ์ที่มากระทบ
๗. มนินทรีย์ คือธรรมชาติที่ครองความเป็นใหญ่ในกิจการทั้งปวง
๘. วิญญาน คือธรรมชาติที่รู้แจ้งอารมณ์
๙. วิญญานขันธ คือธรรมชาติที่มีวิญญานเป็นเหตุปัจจัยประกอบ
๑๐. มโนวิญญานธาตุ คือธรรมชาติที่รู้อารมณ์^๔
- ในคัมภีร์ฝ่ายอภิธรรม พระอาจารย์ทั้งหลาย ได้ให้คำจำกัดความธรรมชาติของจิตไว้เมื่อกล่าวโดยสรุปแล้วมี ๓ อย่างคือ

(๑)มีการคิดคือรับรู้อารมณ์(จินตตติ จิตต์ อารมมณ วิชานาตีนิ อตฺถโ) ธรรมชาติที่ชื่อว่าจิต เพราะอรรถว่า คิดคือรู้อารมณ์

(๒)เป็นเหตุให้เจตสิกทั้งหลายรู้อารมณ์(จินตสิ เอเตน กรณภูเตน สมปยุตตธมมาติ จิตต์) ธรรมชาติที่ชื่อว่าจิต เพราะเป็นเหตุให้สัมปยุตตธรรม คือเจตสิกทั้งหลายรู้อารมณ์

(๓)ทำให้สิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิตวิจิตรพิสดาร(จิตติ กโรตติ จิตต์) ธรรมชาติที่ชื่อว่าจิต เพราะทำสัตว์และสิ่งของทั้งหลายให้วิจิตร^๕

นอกจากนั้นจะพบว่าคำว่าจิตนั้นหากพิจารณาจากการทำหน้าที่ยังมีความหมายอีก ๔ ประการคือ (๑) ความหมายในแง่ “คิด/รู้อารมณ์” ดังข้อความที่ว่า “จินตตติ จิตต. อารมมณ วิชานาตีนิ อตฺถโ” แปลว่า ธรรมชาติใด ย่อมคิด อธิบายความว่า ย่อมรู้แจ้งอารมณ์ (๒) ความหมายในแง่ “ก่อ/สร้าง” ดังข้อความที่ว่า “วิจิตรกรณา จิตต์” แปลว่า ที่ชื่อว่าจิตเพราะก่อ/สร้างให้วิจิตร (๓) ความหมายในแง่ “เก็บ/สั่งสม” ดังข้อความที่ว่า “จิโนติ อตตสนตานิ” ที่ชื่อว่าจิต เพราะสั่งสมสันดาน(การสืบต่อ) ของตน หรือ “จิตต์ กมมกิเลสสิ” แปลว่า ที่ชื่อว่า จิต เพราะสั่งสมไว้ด้วยกรรมและกิเลส และ (๔) ความหมายในแง่ “วิจิตร” ดังข้อความที่ว่า “จิตต์ ตายติ” แปลว่า ที่ชื่อว่า จิต เพราะรักษาไว้ซึ่งความวิจิตร หรือ “วิจิตตารมมณ” แปลว่า ที่ชื่อว่าจิต เพราะมีอารมณ์อันวิจิตร หมายถึงวิจิตรทั้งตัวจิตเองและอารมณ์ที่จิตปรุงแต่งขึ้น^๖ ความหมายของจิตดังกล่าวนี้ถูกนิยามขึ้นบนฐานคิดที่ว่าจิตมี

^๔ พระเทพวิสุทธิกวี (พิจิตร ฐิตวณโณ), *จิตวิทยาในพระอภิธรรม*, (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย), ๒๕๔๓, หน้า ๑๕. ,บรรจบ บรรณรุจิ, *จิตวิเคราะห์เปรียบเทียบพระพุทธเจ้ากับซิกมันด์ ฟรอยด์*, หน้า ๘-๑๐.

^๕ พระสัทธัมมโชติกะ อัมมาจริยะ, *ปรมัตถโชติกะ*, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทิพยวิสุทธิ์, ๒๕๔๓), หน้า ๕.

^๖ อภ.ส.อ.(บาลี)๑/๑/๑๑๐-๑๑๓., ดูเพิ่มเติมใน *วิภาวินี*(บาลี) ๒/๑๖๕-๑๖๖.

โครงสร้าง-หน้าที่แตกต่างกันหลายระดับ จิตบางระดับทำหน้าที่รับรู้โลกทางอายตนะ บางระดับทำหน้าที่ปรุงแต่งโลกที่รับรู้ให้วิจิตรพิสดาร และบางระดับทำหน้าที่เป็นที่เก็บสั่งสมผลแห่งการกระทำทั้งหมดทั้งที่ดีและไม่ดี

นอกจากนั้นเราจะพบว่ามึ้นักปราชญ์ทางอภิธรรมได้ให้ความเห็นไว้ว่า

จิตคือ ธรรมชาติใดที่รู้อารมณ์ ธรรมชาตินั้นคือ จิต อารมณ์คือสิ่งที่ถูกจิตรู้ปกติ การรู้ มี ๓ ชนิด คือ ๑. รู้โดยสัญญาเจตสิก เหมือนเด็กเห็นเหรียญเงิน รู้ว่าเป็นของกลมๆ แต่ไม่รู้ว่าเป็นเงิน ๒. รู้โดยวิญญาณ เหมือนผู้ใหญ่เห็นเหรียญเงิน รู้ว่าเป็นของกลมๆ และเป็นเงิน ๓. รู้โดยปัญญา เหมือนผู้เชี่ยวชาญดูเหรียญเงิน รู้ซึ่งว่าเป็นเหรียญจริงหรือเหรียญปลอม และประกอบด้วยธาตุอะไร ด้วย ดังนั้น การรู้โดยจิตเป็นการรู้มากกว่าการรู้โดยสัญญา แต่ไม่รู้ชัดแจ้งเหมือนการรู้โดยปัญญา^๗

ส่วนอาจารย์บุญมี เมธางกูร ได้ให้ความเห็นไว้น่าสนใจว่า

จิตคือธรรมชาติอย่างหนึ่ง ที่มีลักษณะรู้อารมณ์ คือรู้ในอารมณ์ทั้ง ๖ และรู้ตามประตู คือทาง เช่นเมื่อรูป อันได้แก่คลื่นแสงมากระทบตา ก็เห็น สัททะ ได้แก่คลื่นเสียงมากระทบหู ก็ได้ยิน จมูกกระทบกลิ่น ก็ได้กลิ่น ลิ้นลิ้มรสก็ รู้รส กายสัมผัส เย็นร้อน อ่อน แข็ง ก็ รู้ว่าได้สัมผัส คือรู้ในลักษณะของเย็น ร้อน อ่อน แข็งนั้น ส่วนทวารที่เรียกกันว่า มโนทวาร คือจิตหรือใจนั้น จิตที่เกิดขึ้นทางทวารนี้ ก็มีความรู้จักถึงการคิดนึกอารมณ์ที่เป็นเรื่องราวต่างๆ มีติบ้าง ชั่วบ้าง พุดให้ฟังง่ายๆ ก็คือ เห็นได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส รู้สึกเย็น ร้อน อ่อน แข็ง และคิดนึก เหล่านี้แหละเรียกว่า ธรรมชาติรู้คือ จิต^๘

กล่าวโดยสรุปก็คือจิตเป็นนามธรรมไม่มีตัวตนที่มองเห็นหรือสัมผัสได้ แต่แสดงออกให้รู้ว่ามีอยู่ได้โดยทางความรู้สึก การจำได้หมายรู้ การนึกคิด และการรับรู้อารมณ์ดังกล่าว โดยจิตนั้นจะมีสภาวะที่มนุษย์ไม่อาจจะมองเห็นได้ด้วยตาเปล่าแต่สามารถที่จะรู้ได้จากการแสดงออกของจิตผ่านทางพฤติกรรมทางกายนั้นเอง

๓.๒..๒ ธรรมชาติของจิต

ตามทรรศนะทางพุทธศาสนาเถรวาทพอจะสรุปธรรมชาติของจิตได้ดังนี้

๑.) เป็นธรรมชาติผ่องใส หมายถึง จิตที่อยู่ในภาวะเดิม แต่ที่กลับต้องเศร้าหมองไป เพราะกิเลสต่างๆ เข้ามารบกวน

๒.) เป็นธรรมชาติตื่นรณกวัดแกว่งรักษาไว้ได้ยาก ห้ามไว้ได้ยาก หมายถึง ภาวะของจิตขณะที่รับอารมณ์ย่อมไม่คงที่ ย่อมเปลี่ยนแปลงอารมณ์อยู่เสมอ พระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายความหมายของแต่ละคำไว้ดังนี้

^๗ วินัย อ.ศิวะกุล, **ทฤษฎีพุทธจิตวิทยา**, (กรุงเทพมหานคร: สถาบันพุทธวิทยาศาสตร์ประยุกต์อภิธรรมมูลนิธิ วัดพระเชตุพนฯ), ๒๕๒๓, หน้า ๒๔.

^๘ บุญมี เมธางกูร, **ความมหัศจรรย์ของจิต**, (กรุงเทพฯ: เลียงเชียง), ๒๕๔๕, หน้า ๒๔.

(๑) ที่ว่าดินรน (ผนทน) หมายถึง ดินรนไปหาอารมณ์ต่างๆ เมื่อกล่าวโดยสรุปรูป คือ รูป (อารมณ์ที่รับรู้ทางตา) เสียง (อารมณ์ที่รับรู้ทางหู) กลิ่น (อารมณ์ที่รับรู้ทางจมูก) รส (อารมณ์ที่รับรู้ทางลิ้น) โผฏฐัพพะ (อารมณ์ที่รับรู้ทางกายสัมผัส) และ ธรรมารมณ (อารมณ์ที่รับรู้ทางใจ)

(๒) ที่ว่ากวัดแกว่ง (จปล) หมายถึง จับอยู่หรือหยุดอยู่ในอารมณ์เดียวไม่ได้นาน เปรียบเทียบเหมือนกับเด็กๆ ที่อยู่ในอิริยาบถเดียวได้ไม่นาน

(๓) ที่ว่ารักษาไว้ได้ยาก (ทุรกข) หมายถึง การรักษาไว้ได้ในอารมณ์ที่ถึงแม้จะเป็นสัปปายะ คือ ไม่เป็นข้าศึกต่อกิเลสทำได้ยาก อุปมาเหมือนการควบคุมโคจะไม่ให้เคี้ยวกินข้าวกล้าในที่ที่มีข้าวกล้าขึ้นย่อมควบคุมได้ยากฉะนั้น

(๔) ที่ว่าห้ามได้ยาก (ทุนนิวารย) หมายถึง จะห้ามจิตไม่ให้ไปสู่อารมณ์ที่เป็นวิสภาค คือ อารมณ์ที่ก่อให้เกิดความไม่สงบแห่งจิตย่อมทำได้ยาก

๓) เป็นธรรมชาติที่ไม่มีตัวตน เทียบกับผู้เดียว เทียบไปได้ไกล มีถ้าเป็นที่อาศัย ความหมายของแต่ละคำมีพระอรธกถาจารย์อธิบายดังนี้

(๑) ที่ว่าไม่มีตัวตน (อสรีร) หมายถึง ว่าจิตนั้นไม่มีเรื่อรูปร่างให้เห็น ไม่มีสีสัน เช่น สีเขียว สีแดง ให้กำหนดได้

(๒) ที่ว่าเทียบกับผู้เดียว (เอกจร) หมายถึง ว่าการเกิดขึ้นของจิตนั้นเป็นไปทีละขณะนั้นคือ จิตจะเกิดขึ้นพร้อมกันทีละ ๗-๘ ขณะนั้นไม่มีเมื่อถึงคราวเกิดย่อมเกิดขึ้นทีละขณะ เมื่อถึงคราวดับก็ดับไปทีละขณะเหมือนกัน (จิตหนึ่งดวงมีการเกิดดับอยู่ ๑๗ ขณะ)

(๓) ที่ว่าเทียบไปได้ไกล (ทุรงคมิ) หมายถึง จิตนั้นสามารถรับอารมณ์แม้จะอยู่ในที่ไกลได้นั้นทางไปและทางมาของจิตนั้นก็ไม่มีปรากฏเลยแม้เพียงใยแมงมุม

(๔) ที่ว่ามีถ้าเป็นที่อยู่อาศัย (คุหาสย) หมายถึง ร่างกายของมนุษย์และสัตว์นั้น ประกอบขึ้นจากมหาภูตรูป ๔ (รูปใหญ่หรือรูปต้นเดิม) คือ ปฐวี (ดิน) อาโป (น้ำ) เตโช (ไฟ) วาโย (ลม) หทัยรูปเป็นรูปที่อาศัยของจิตเกิดมาจากมหาภูตรูปนั้น ฉะนั้น หทัยรูปจึงเหมือนถ้ามีค้ำกล่าวที่แสดงไว้ในพระสุตตันตปิฎกเล่มที่ ๒๕ ว่า จิตเป็นธรรมชาติที่ไม่มีตัวตน เทียบกับผู้เดียว เทียบไปได้ไกล มีถ้าเป็นที่อยู่อาศัย ผู้ใดจักสำรวมจิตได้ ผู้นั้นจักพ้นจากมาร และบ่วงแห่งมารและในทางอภิธัมมัตถกวิภาวิณี ในปริจเฉทที่ ๑ กล่าวว่ ธรรมชาติที่มีชื่อว่าจิต

- เพราะทำสิ่งอันวิจิตร
- เพราะความที่ตนเองก็วิจิตร
- เพราะอันกรรมกิเลสสั่งสมไว้ หรือ รักษาสิ่งที่มีกรรมกิเลสสั่งสมไว้
- เพราะสั่งสมไว้ซึ่งสันดานของตน
- เพราะมีอารมณ์อันวิจิตร

ความหมายของจิตที่กล่าวข้างบนนี้สามารถขยายความตามพระอรธกถาได้ดังนี้

๑) ที่ชื่อว่าจิต เพราะสร้างสิ่งอันวิจิตร (จิตที่ปรุงแต่งขึ้น) ไว้ (วิจิตตกรรม) หมายถึงสิ่งที่วิจิตรทั้งมวลในโลก เช่น ศิลปะต่างๆ ที่เกิดขึ้นได้ก็เพราะอาศัยจิตเป็นต้นคิด

๒) ที่ชื่อว่าจิต เพราะตนเองเป็นธรรมชาติวิจิตร (จตตโน วิจิตตตาย) หมายถึง ตัวจิตเองนั้นเป็นธรรมชาติวิจิตร (จิตที่ปรุงแต่งขึ้น) รวมอยู่ด้วย (เตสิกคณสมบัติของจิต) ภูมิ (ระดับของจิต) และอารมณ์ (สิ่งที่จิตเกาะเกี่ยวหรือยึดถือ) ทั้งที่เลว ประณีต และปานกลาง

๓) ที่ชื่อว่าจิต เพราะ อันกรรมและกิเลสเก็บสังขมาไว้ (จิตต กมมกิลเสหิ) หมายถึง วิบากจิต (จิตอันเป็นวิบากอันเกิดจากกรรมและกิเลส)

๔) ที่ชื่อว่าจิต เพราะเก็บสังขมาไว้ซึ่งสันดานของตน (จิโนติ อตตสันตทาน) หมายถึง พฤติกรรมต่างๆ ที่เก็บสังขมาไว้ในจิตแล้วเกิดขึ้นกับวิถีจิตด้วย

๕) ที่ชื่อว่าจิต เพราะมีอารมณ์อันวิจิตร (วิจิตตตารมณ) หมายถึง จิตนั้นรับอารมณ์ได้มากมายไม่มีที่สิ้นสุด หรือจิตจะเวียนเสียจากอารมณ์ไม่ได้

จากที่ได้กล่าวมาแล้วเป็นความหมายของจิต ส่วนที่เป็นลักษณะของจิตยังสามารถแบ่งออกได้ ๔ ประการ คือ

๑) ชื่อว่าจิต เพราะเป็นสภาพธรรมที่รู้แจ้งอารมณ์

๒) ชื่อว่าจิต เพราะสังขมาสันดานของตนด้วยการเสพอารมณ์

๓) ชื่อว่าจิต เพราะเป็นสภาพธรรมอันประกอบด้วยกิเลสสังขมาวิบากผล

๔) จิตแม้ทุกดวงชื่อว่าจิต เพราะเป็นธรรมชาติวิจิตร (ความแตกต่างกันของจิตนั้นไม่มีที่สิ้นสุด) ตามสมควรโดยอำนาจแห่งเจตสิกเกิดร่วมด้วย^๙

๓.๒.๓ ลักษณะของจิต

พระพุทธศาสนายังอธิบายลักษณะของจิต ซึ่งเป็นลักษณะทางพฤติกรรมของจิต ปกตินิสัยของจิต หรือธรรมชาติที่เป็นปกติของจิต นั้น สามารถแบ่งอย่างกว้างๆ ได้ ๒ ลักษณะ คือ

๑. ลักษณะที่เป็นพฤติกรรมทั่วไปของจิต การแบ่งจิตในลักษณะนี้มุ่งสนใจไปที่พฤติกรรมและความสามารถในการแสดงพฤติกรรมโดยทั่วไปของจิต ไม่เจาะจงว่าเป็นจิตของปุถุชน หรือพระอรหันต์ มี ๔ ลักษณะ คือ ๑๒

๑.๑ ไปได้ไกล (ทฺรุงคม) หมายความว่า มีความสามารถในการรับอารมณ์ได้ไกล และมีความสามารถที่จะดึงหรือเหนี่ยวอารมณ์ที่อยู่ไกล เข้ามาหาตัวเองได้ ทั้งอารมณ์ที่มีอยู่ในปัจจุบัน อารมณ์ในอดีต และอารมณ์ในอนาคต

^๙ สุจินท์ บริหารวนเขตต์, **ปรมัตถธรรมสังเขปจิตสังเขปและภาคผนวก**, (กรุงเทพฯ : ชวนพิมพ์), ๒๕๓๖, หน้า ๑๘๐.

๑.๒ เทียวไปแต่ผู้เดียว (เอกจร) หมายความว่า มีการเกิดดับอยู่ทุกขณะ และเกิดขึ้นคราวละดวงแล้วทำหน้าที่อย่างซับซ้อน จึงได้ชื่อว่าเทียวไปแต่ผู้เดียว เพราะเป็นการทำงานของจิตดวงเดียวกัน แต่ทำงานในรูปของการเกิดดับ

๑.๓ ไม่มีรูปร่าง (อสรีร) หมายความว่า จิตไม่รู้รูปร่างให้สัมผัสได้ทางประสาทสัมผัสทั้ง ๕ คือ ตา หู จมูก ลิ้น และสัมผัสทางกาย แต่มีอยู่ในรูปของพลังงานนามธรรมซึ่งสามารถทำงานและเทียวไปมาได้ โดยไม่ทิ้งร่องรอยที่เป็นรูปธรรมไว้

๑.๔ มีถ้าเป็นที่อาศัย (คฺหาสย) หมายความว่า จิตนั้นแม้จะเป็นนามธรรม แต่ต้องอาศัยอยู่ในถ้าคือร่างกายชนิดใดชนิดหนึ่ง จึงจะสามารถทำหน้าที่ของตนได้อย่างสมบูรณ์ร่างกายจึงเปรียบเสมือนเครื่องที่ทำให้จิตสามารถทำงานได้สะดวกขึ้น เช่น ในการรับรู้กับโลกภายนอกของจิตจะต้องอาศัยประสาทสัมผัสทั้ง ๕ ที่อยู่ในส่วนของร่างกายอย่างใดอย่างหนึ่งหรือแม้แต่การมีปฏิกริยาต่อโลกภายนอก จิตจะต้องใช้เจตนาของตนผลักดันให้ร่างกายทำงานอย่างใดอย่างหนึ่งตามเจตนารมณ์ของตน เมื่อร่างกายได้ทำตามเจตนารมณ์ของจิตนั้นเราเรียกว่ากายกรรมบ้าง วจกรรมบ้าง

๒. ลักษณะของจิตที่สัมพันธ์กับการฝึกหัด การแบ่งจิตตามลักษณะนี้เป็นการแบ่งในเชิงเตือนล่วงหน้าแก่ผู้ปฏิบัติธรรมว่า ธรรมชาติของจิตปุถุชนมักจะเป็นอย่างนี้ อย่างนั้น อาจจะเป็นการยากในการที่จะควบคุมสำหรับผู้ไม่เคยฝึกจิตมาก่อน จะต้องอาศัยความพยายามพอสมควรจึงจะควบคุมจิตได้ จิตในแง่นี้ท่านแบ่งเป็น ๗ ลักษณะ คือ ๑๓

๒.๑ ดิ้นรน (ผนฺทนิ) หมายถึง ดิ้นรนไปกับอารมณ์ต่างๆ ที่มากระทบทางทวาร ทั้ง ๖ เปรียบเหมือนปลาที่ถูกเหวี่ยงขึ้นบนบก แต่ก็ยังดิ้นรนจมลงไปใต้น้ำอีก

๒.๒ กวัดแกว่ง (จปฺล) หมายความว่า ขาดความมั่นคง จับอยู่หรือหยุดอยู่ในอารมณ์เดียวไม่ได้นาน แม้บางครั้งจะสงบนิ่ง แต่เมื่อมีอารมณ์มากระทบเข้าก็อดที่จะหวั่นไหวไปตามอารมณ์นั้นไม่ได้ เปรียบเหมือนเด็กๆ ที่อยู่ในอิริยาบถเดียวไม่ได้นาน หรือเหมือนกับลิงที่อยู่หนึ่งไม่ค่อยจะเป็น จิตของปุถุชนก็มีลักษณะคล้ายกัน คือ มีการกระโดดไปจับอารมณ์นั้นบ้างอารมณ์นี้บ้างตลอดเวลา

๒.๓ รักษาได้ยาก (ทฺรฺกข) หมายความว่า การที่จะรักษาจิตให้มั่นคงสงบนิ่งอยู่ตลอดเวลา เป็นสิ่งที่ทำได้ยากมาก การรักษารมณ์ที่เป็นสัปปายะ (Suitable) คือเหมาะสมไม่เป็นข้าศึกต่อความมั่นคงของจิต ทำได้ยากยิ่ง เปรียบเหมือนการควบคุมโคไม่ให้เคี้ยวกันข้าวกล้าในที่ที่มีข้าวกล้า ย่อมควบคุมได้ยาก

๒.๔ ห้ามได้ยาก (ทฺนฺนิวารย) หมายความว่า จะห้ามจิตไม่ได้โน้มไปสู่อารมณ์ที่เป็นข้าศึกต่อความสงบของจิต เป็นสิ่งที่ทำได้ยาก เพราะธรรมชาติของจิตมักจะไหลไปสู่อารมณ์ที่ต่ำเสมอ เปรียบเหมือนกระแสน้ำที่มักจะไหลไปสู่ที่ราบลุ่มเสมอ การห้ามจิตไม่ให้ตกต่ำจึงเหมือนการทวนกระแสน้ำ ย่อมเป็นการกระทำที่ยากกว่าการว่ายน้ำตามกระแสน้ำเพราะไม่ต้องออกแรง

๒.๕ ช่มได้ยาก (ทุนุคคหิ) หมายความว่า เมื่อจิตเคลื่อนกั้วอยู่กับอารมณ์ที่ชั่วแล้ว การที่จะบีบบังคับให้จิตถอยห่างออกจากอารมณ์ที่ชั่วนั้น ต้องใช้กำลังมากในการที่จะหยุดนิ่งและฝืน เปรียบเหมือนการบีบบังคับให้คนที่ติดยาเสพติดอย่างหนัก ไม่ให้เสพอีกย่อมเป็นสิ่งที่ทำได้ยาก๑๓

๒.๖ เป็นธรรมชาติที่เบา (ลหุณ) หมายความว่า จิตมีการเกิดดับอย่างรวดเร็ว และสามารถเปลี่ยนไปยึดเกาะอารมณ์ต่างๆ ได้อย่างรวดเร็ว เพราะจิตมีธรรมชาติที่เบาแน่นเอง จึงทำให้สามารถเคลื่อนที่ไปยึดเกาะอารมณ์ได้อย่างรวดเร็ว

๒.๗ หมกมุ่นอยู่ในอารมณ์ที่น่ารัก (กามนิปาตนิ) หมายความว่า จิตปุถุชนมักติดอยู่ในกามสุข น้อมไปแสวงหามาเสพเสวย คำว่า “กาม” หรือสิ่งที่น่ารักปรารถนามี ๒ ประการคือ กิเลสกาม ได้แก่ ความอยากที่เป็นตัวกิเลส และวัตถุกาม ได้แก่ วัตถุหรือสิ่งที่น่าปรารถนาเกิดขึ้นในใจของปุถุชนตลอดเวลา ไม่ว่าจะไปเกี่ยวข้องกับเรื่องอะไร ปุถุชนก็จะส่งกระแสนี้ไปสัมพันธ์กับมัน คือคอยแต่แสวงหากามสุข เพื่อสนองตัณหาของตน^{๑๐}

นอกจากนี้ยังมีผู้อธิบายถึงลักษณะสำคัญของจิตเอาไว้ ดังนี้

๑. กระทำให้วิจิตรต่างๆ สิ่งที่ไม่มีชีวิตทั้งหมดที่วิจิตรพิสดารนั้น ก็เพราะอำนาจแห่งจิตเป็นผู้ทำให้วิจิตร เช่น สรรพวัตถุที่เกิดขึ้น มีเครื่องยนต์กลไก ประดิษฐ์กรรม ศิลปะลวดลายวิจิตรกรรมต่างๆ ล้วนแต่เกิดด้วยจิตทั้งสิ้น สัตว์ทั้งหลายที่กำเนิดขึ้นวิจิตร ก็เพราะการกระทำทางกายวาจา ใจ วิจิตร การกระทำวิจิตรก็เพราะตัณหาความพอใจวิจิตร ตัณหาความพอใจวิจิตรก็เพราะสัญญาความจำวิจิตร และสัญญาความจำวิจิตรก็เพราะจิตวิจิตร

๒. วิจิตรด้วยตนเอง หมายถึงจิตเป็นไปได้อย่างต่างๆ เช่น จิตเป็นบุญเป็นกุศล เป็นบาปเป็นอกุศลได้ เป็นวิบากคือผลของบุญของบาป ทำให้สัตว์โลกทั้งหลายต่างกันด้วยกรรม ต่างกันด้วยเพศ ต่างกันด้วยสัญญาและคติก็ได้ เป็นต้น

๓. สังสมกรรมและกิเลส หมายความว่า กรรมคือการทำงานที่บังเกิดขึ้นด้วยเจตนา (เจตนาเจตสิก) ไม่ว่าจะมากน้อยเพียงใด แม้แต่เพียงอารมณ์หนึ่งมากระทบจิตก็รู้ขึ้น เช่น เมื่อตาเห็นรูปเจตนาเจตสิกเกิด แลกรรมคือการทำงานบังเกิดขึ้นจิตก็ย่อมเก็บเอาการงานนั้นประทับเอาไว้จึงเป็นอันว่าไม่ว่าการกระทำคือ กุศล หรืออกุศลกรรมใดๆ จะมากเล็กน้อยประการใดก็ตามย่อมจะเก็บประทับไว้ในจิตทั้งสิ้น ในทำนองนี้สรรพกุศลกรรมคือทาน ศีล ภาวนา หรืออกุศลกรรมคือกิเลส เช่น โลภะ โทสะ และโมหะ ที่เกิดขึ้นมากมายก็ย่อมถูกประทับสั่งสมไว้ที่จิต

๔. รักษาไว้ซึ่งวิบากของกรรมและกิเลสที่สั่งสมไว้ หมายความว่า กรรมและกิเลสที่สั่งสมไว้ในจิตนั้นไม่สูญหายไป จิตคงรักษาวิบากของกรรมและกิเลสเหล่านั้นไว้ให้นอนเนื่องอยู่ในสันดาน เมื่อถึงคราวใดที่มีโอกาสวิบากก็จะเกิดขึ้นแสดงไปตามอำนาจของกรรมนั้นๆ วิบากคล้ายกับพลังงานคอยหา

^{๑๐} พุ.ธ.(ไทย)๒๕/๑๓/๑๙. ,บรรจบ บรรณรุจิ, จิต มโน วิทยญาณ, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สุภาพใจ), ๒๕๓๕, หน้า ๓๒-๓๓.

โอกาสแสดงออกอยู่เสมอ เมื่อได้ช่องก็จะแสดงออกในทันที ดังนี้แหละบุคคลจึงได้รับวิบากผลในปัจจุบันภพต่างๆ นานา

๕. สังสมสันดานตนเอง หมายความว่า จิตดวงหนึ่งเกิดขึ้นแล้วดับลง เป็นปัจจัยอุดหนุนให้จิตอีกดวงหนึ่งเกิดขึ้นแล้วก็ดับ และอีกดวงหนึ่งเกิดขึ้นแล้วก็ดับติดต่อกันไปไม่ขาดสาย คือ เกิดดับเกิดดับเป็นสันตติต่อเนื่องสืบกัน ลงภวังค์แล้วก็เกิดขึ้นใหม่อีกดับไปอีกเสมอเป็นนิยตกาล ไม่ใช่แต่เพียงการเกิดดับสืบเนื่องเท่านั้น ยังส่งมอบรับช่วงบรรดากรรมและกิเลสที่จิตได้รับและเก็บสะสมไว้แล้วนั้นต่อไปอีกด้วย

๖. มีการวิจิตรด้วยอารมณ์ต่างๆ หมายความว่า จิตนี้ย่อมรู้อารมณ์ต่างๆ ไม่ว่าจะอารมณ์นั้นจะเกิดกระทบในทางทวารใด จิตเป็นสามารถไปรับรู้รับเห็นได้ทั้งสิ้น เช่น รูปกระทบจักขุทวารจิตก็แล่นไปรู้คือเห็น ครั้นเสียงกระทบโสตทวาร จิตก็แล่นไปรู้คือได้ยิน เมื่อกายถูกต้องปถวีของแข็ง จิตก็แล่นไปรู้การกระทบนั้น อย่างนี้แหละจึงเรียกว่าจิตนั้นวิจิตรด้วยอารมณ์ต่างๆ^{๑๑}

จากการที่จิตมีลักษณะต่างๆ ดังที่กล่าวมา ก็เป็นที่เข้าใจได้ว่าจิตนั้นเป็นสิ่งที่ควบคุมได้ยากเพราะมีการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา มีการเกิดดับ สามารถปรุงแต่งอารมณ์ต่างๆ ได้อย่างวิจิตร รวมทั้งเป็นที่สั่งสมของกรรมและกิเลส ฉะนั้น การที่มนุษย์สามารถควบคุมจิตใจตนเองได้นับว่าเป็นสิ่งที่ประเสริฐมากที่สุด เพราะกิจกรรมหรือ การกระทำต่างๆ ของมนุษย์ ไม่ว่าจะผ่านทางกาย หรือทางวาจา ล้วนเป็นผลผลิตมาจากจิตทั้งสิ้น หากจิตมีสภาพบริสุทธิ์ผ่องใส พฤติกรรมที่แสดงออกมาทั้งทางกาย และวาจา ย่อมดีและมีประโยชน์ด้วยสัมผัสของมนุษย์ เราให้เกิดมีเกิดเป็นขึ้นมา และมีการสั่งสมภาพต่างๆ เหล่านั้นไว้ในจิต และสามารถดึงออกมาใช้เมื่อไหร่ก็ได้

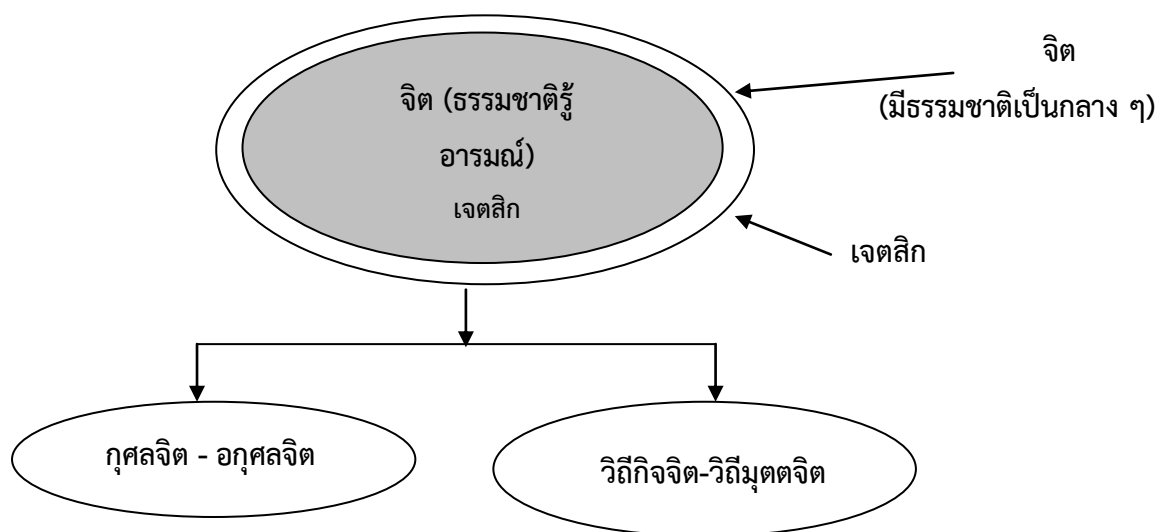
๓.๒.๔ จำนวนของจิต

จิตนั้นมีเพียงดวงเดียว^{๑๒} เท่านั้น แต่ที่มีชื่อแตกต่างกันก็เพราะเจตสิกที่เกิดพร้อมกับจิต ซึ่งจะทำให้จิตมีหน้าที่(กิจ)ได้หลายอย่าง^{๑๓} ธรรมดาแล้วจิตมีธรรมชาติเป็นกลาง ๆ ไม่เป็นบุญเป็นบาป มีธรรมชาติรู้หรือทำหน้าที่รู้เท่านั้น แต่ที่เป็นกุศล อกุศล นั้นเพราะมีเจตสิกมาประกอบเข้า ซึ่งโดยธรรมชาติ จิตจะเกิดขึ้นโดยขาดเจตสิกไม่ได้ จิตจะมีเจตสิกเกิดขึ้นเป็นองค์ประกอบที่สำคัญทุกครั้ง และเจตสิกนั้นก็มียารมณ์เดียวกันกับจิต เกิด-ดับพร้อมกับจิต มีที่ตั้งอันเดียวกับ จิตเหมือนกับความร้อน และแสงสว่างของไฟที่ไม่สามารถจะแยกจากกันได้ ดังนั้น เราจึงได้ข้อสรุปว่า จิตนั้นมีดวงเดียว แต่มีชื่อแตกต่างกันหรือมีจำนวนมาก เช่น จิต ๘๑, ๘๙, ๑๒๐ ก็เพราะการทำหน้าที่(กิจ) โดยข้อเท็จจริงแล้วจิตที่แยกออกไปนั้นก็เป็จิตดวงเดียวเพียงแต่ทำหน้าที่ต่างกันเท่านั้น ดังปรากฏในภาพ

^{๑๑} อ่างแล้ว, พระเทพวิสุทธิกวี (พิจิตร ฐิตวณฺโณ). *จิตวิทยาในพระอภิธรรม*, หน้า ๑๔ – ๑๗.

^{๑๒} คำว่าจิตมีเพียงดวงเดียวในที่นี้ไม่ได้หมายถึงจิตสากลเหมือนแนวคิดเรื่องพรหมันหรือปรมาตมันของพราหมณ์-ฮินดู จิตดวงเดียวในที่นี้หมายถึงจำนวนจิตของมนุษย์แต่ละคน จะมีเพียงดวงเดียว-ผู้วิจัย

^{๑๓} ศ.นพ.เขวง เดชโกศยะ *ของดีในพระอภิธรรม* (กรุงเทพฯ : คัลเลอร์เพรส), ๒๕๓๗, หน้า๑๒-๑๓.

ภาพ ค. แสดงจิต+เจตสิก และรายละเอียดของจิตที่แยกออกไป

จากภาพ จะพบว่า จิตนั้นมีเพียงดวงเดียวแต่ที่แยกออกไปและเรียกชื่อต่างกันไปเพราะอำนาจของเจตสิกที่ประกอบกับจิต ถ้าขณะใดเจตสิกที่เป็นกุศลเข้าประกอบจิตนั้นก็เป็นกุศล แต่ถ้าขณะใดอกุศลเจตสิกเข้าประกอบจิตก็จะเป็นอกุศลตามไปด้วย นอกจากนั้นเจตสิกยังทำให้จิตมีหน้าที่(กิจ) ที่แตกต่างกันออกไป เช่น บางขณะเป็นวิถิกจิต คือจิตที่รับรู้อารมณ์ บางขณะก็ทำหน้าที่เป็นวิถิมุตตจิต คือจิตที่พ้นวิถิไม่มีการรับรู้อารมณ์ แต่เมื่อกล่าวโดยสรุปแล้ว จิตที่แยกออกไปตามหน้าที่ หรือตามชื่อที่ปรากฏหลายชนิดนั้นเมื่อรวมแล้วก็มีเพียง ๑ ดวงเท่านั้น

๓.๒.๕ สมรรถนะของจิต

จิตแม้จะเป็นนามธรรม แต่ก็ เป็นสิ่งที่มีสมรรถนะโดยตัวของมันเอง และสามารถที่จะพัฒนาให้มีสมรรถนะเพิ่มขึ้นจนสามารถที่จะก่อให้เกิดประโยชน์กับชีวิตของมนุษย์ได้ ดังมีพุทธภาษิตหลายข้อที่ได้กล่าวถึงสมรรถนะของจิตว่าจิตเมื่อพัฒนาหรือฝึกฝนดีแล้วก็จะสามารถยังประโยชน์ให้ตนเองและสังคมได้ เช่น สิ่งทั้งหลายมีจิตเป็นที่ตั้ง มีจิตประเสริฐสุด และล้วนสำเร็จลงได้ด้วยจิต หรือจิตที่ฝึกดีแล้วย่อมนำสุขมาให้ เป็นต้น โดยวิธีฝึกฝนจิตนั้นพระพุทธศาสนาได้แบ่งไว้เป็น ๒ วิธีคือ สมถวิธี และวิปัสสนาวิธี หากกล่าวถึงสมรรถนะของจิตแล้วก็มีอยู่ ๖ ประการ คือ

๑. สมรรถนะด้านการกระทำ จิตเป็นตัวนำในการกระทำทั้งปวง เพราะจิตนี้เองจึงทำให้มนุษย์มีการกระทำหรือพฤติกรรมต่าง ๆ ทั้งที่ดีและไม่ดีตลอดจนทำให้มนุษย์ทำสิ่งต่าง ๆ ขึ้นมาทั้งที่มีประโยชน์และไม่มีประโยชน์ น่าดูและไม่น่าดู เป็นต้น

๒. สมรรถนะภายในตัวเอง สภาพของจิตเองมีความหลากหลายทั้งที่เป็นกุศล อกุศล วิบาก กิริยา เช่น จิตประกอบด้วยยราคะ โทสะ โมหะ หรือจิตมีศรัทธา มีปัญญา เป็นต้น

๓. สมรรถนะในการสั่งสมกรรม จิตเป็นตัวเก็บสั่งสมกรรมที่บุคคลนั้น ๆ กระทำทั้งที่เป็นกรรมดี การชั่วไว้ทั้งหมดทั้งยังสามารถนำกรรมทั้งหลายเหล่านี้ข้ามภพชาติไปก่อให้เกิดการชดใช้กรรมในชาติต่อไปด้วย

๔. สมรรถนะในการรักษาผลแห่งกรรม ได้แก่การรักษาผลกรรมหรือวิบากที่บุคคลได้กระทำลงไปทั้งที่ดีและชั่วมิให้สูญหายจนกว่าจะปรากฏเมื่อมีโอกาส นอกจากนั้นตัวจิตเองก็ต้องเสวยวิบากแห่งกรรมนั้นด้วย

๕. สมรรถนะในการพัฒนาตัวเอง หรือสั่งสมสันดานของตน หมายถึง จิตสามารถพัฒนาตัวเองได้ทั้งที่เป็นทางดีหรือทางชั่วจากการกระทำหรือพฤติกรรมที่ทำหรือแสดงออกเสมอ ๆ จนเกิดเป็นความชำนาญหรือความคุ้นเคยจนกลายเป็นนิสัยหรือสันดานของบุคคลนั้นไปในที่สุด

๖. สมรรถนะในการรับอารมณ์ ได้แก่ การที่จิตสามารถรับอารมณ์ต่าง ๆ ที่เข้ามาทั้งในด้านการเห็นรูป ฟังเสียง ดมกลิ่น ลิ้มรส รับรู้สัมผัสและปรุงแต่งอารมณ์สลับเปลี่ยนหมุนเวียนอยู่ในอารมณ์ทั้ง ๖ อยู่ตลอดเวลาไม่เคยว่างจากอารมณ์^{๑๔}

จะเห็นว่าจิตนั้นเป็นธรรมชาติที่มีสมรรถนะหรือศักยภาพเป็นของตัวเองในด้านต่าง ๆ มากมายทั้งนี้ก็เพราะว่าจิตนั้นเป็นเสมือนพื้นฐานที่สำคัญของชีวิตมนุษย์และสัตว์จะขาดไปไม่ได้ เพราะเมื่อใดที่จิตของมนุษย์และสัตว์ไม่มีก็จะไม่สามารถที่จะดำรงชีวิตอยู่อย่างสมบูรณ์ จิตนั้นจะต้องทำงานควบคู่ไปกับกาย การมีสมรรถนะและแสดงสมรรถนะเหล่านั้นก็เป็นการแสดงออกผ่านทางกายเป็นหลัก

๓.๒.๖ ที่อาศัยของจิต

นับเป็นเรื่องธรรมดาของสรรพสิ่งที่ต้องมีที่อาศัย จิตก็เช่นกันเมื่อเกิดขึ้นมีขึ้นก็ต้องมีที่อาศัยที่อาศัยของจิตมีอยู่ ๖ แห่งคือ

๑. ประสาทตา (จักขุปสาท) เป็นที่อาศัยอยู่ของจิตที่ทำหน้าที่ในการเห็น คือจักขุวิญญาณ หมายถึงประสาทที่ทำให้เกิดการเห็นมีความสามารถรับคลื่นแสง (รูปรามณ์) ทำให้เกิดการเห็นภาพขึ้นมา

๒. ประสาทหู (โสตปสาท) เป็นที่อาศัยของจิตที่ทำหน้าที่ได้ยินคือ โสตวิญญาณ หมายถึงประสาทที่สามารถรับคลื่นเสียง (สัททารมณ์) ทำให้เกิดการได้ยินเสียงขึ้น

๓. ประสาทจมูก (ฆานปสาท) เป็นที่อาศัยของจิตได้กลิ่นคือฆานวิญญาณ หมายถึงประสาทที่สามารถรับกลิ่น (คันธารมณ์) ทำให้เกิดการได้กลิ่นขึ้น

^{๑๔} บุญทัน มูลสุวรรณ, พระไตรปิฎกสำหรับพระนวกะและพุทธศาสนิกชนทั่วไป เล่ม ๙. (กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช), ๒๕๓๙, หน้า ๕.

๔. ประสาทลีน(ชีวหาปสาท) เป็นที่อาศัยของจิตลัมรสคือชีวหาวิญญูณ หมายถึง ประสาทที่สามารถรับรส (รสารมณ) ทำให้เกิดการรู้รสขึ้น

๕.ประสาทกาย (กายปสาท) เป็นที่อาศัยของจิตรับรู้สัมผัส คือ กายวิญญูณ หมายถึง ประสาทที่สามารถรับการสัมผัสจากความเย็น ร้อน อ่อน แข็ง (โณฐัพพารมณ) ทำให้เกิดการรับรู้สัมผัสขึ้น

๖.หัวใจ (หทัยวัตถุ) เป็นที่อาศัยของจิตอื่น ๆ นอกจากจิตซึ่งเป็นที่อาศัยของประสาท ทั้ง ๕ ดังกล่าวมาแล้ว

จะเห็นว่า การรับอารมณ์ของประสาททั้ง ๖ ก็ถือว่าเป็นที่ตั้งของจิตด้วยเหมือนกันใน ฐานะที่ประสาททั้งหมดนั้นทำหน้าที่ในการรับรู้อารมณ์ ซึ่งแท้จริงการรับรู้อารมณ์ก็คือตัวจิตนั่นเอง ดังนั้น จิตจึงมีที่อาศัยในประสาททั้ง ๖ ที่ทำหน้าที่ในการรับรู้อารมณ์นั่นเอง

๓.๒.๗ หน้าทีของจิต

หน้าทีของจิตนั้นเรียกว่า “กิจ” จิตแต่ละดวงก็มีหน้าทีหรือกิจแตกต่างกัน โดยสรุปแล้ว จิตมีหน้าทีอยู่ ๑๔ อย่าง คือ

๑. หน้าทีในการสืบทอดภพชาติใหม่ เรียกว่า “ปฏิสนธิกิจ”

๒.หน้าทีรักษาภพชาติ คือทำให้ภพชาติตั้งอยู่เท่าที่อายุของสัตว์จะพึงอยู่ได้ เรียกว่า “ภวังคกิจ ”

๓. หน้าทีในการน้อมนึกถึงอารมณ์ที่ปรากฏขึ้นใหม่ เรียกว่า “ อาวัชชนกิจ ”

๔. หน้าทีเห็นโดยอาศัยประสาทตา เรียกว่า “ ทัสสนกิจ ”

๕. หน้าทีได้ยินโดยอาศัยประสาทหู เรียกว่า “ สวณกิจ ”

๖. หน้าทีได้กลิ่นโดยอาศัยประสาทจมูก เรียก “ ฆายนกิจ”

๗. หน้าทีรู้รสโดยอาศัยประสาทลิ้น เรียกว่า “ สายนกิจ”

๘. หน้าทีรับสัมผัสโดยอาศัยประสาทกาย เรียก “ มุสนกิจ”

๙. หน้าทีรับอารมณ์ทั้ง ๕ อย่าง คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส แล้วส่งอารมณ์นั้นต่อให้ จิตดวงต่อไป เรียกว่า “ สัมปฏิจฉันนกิจ”

๑๐. หน้าทีพิจารณาอารมณ์ทั้ง ๕ นั้นเฉพาะที่ผ่านมาจากตา หู จมูก ลิ้น กาย ว่าเป็น อารมณ์ใดเท่านั้น เรียกว่า “ สันตีรณกิจ”

๑๑.หน้าทีตัดสินอารมณ์ทั้ง ๕ นั้นว่าเป็นอารมณ์ที่เป็นกุศลหรืออกุศล เป็นต้น เรียกว่า “ โวณฐัพพนกิจ”

๑๒. หน้าทีเสวยอารมณ์ คือ ถ้าอารมณ์ที่ได้รับเป็นอารมณ์ที่ดี เช่น รูปสวย เสียงเพราะ ก็พอใจ(ยินดี) แต่ถ้าตรงกันข้ามก็ไม่น่าพอใจ (ยินร้าย) เรียกว่า ชวนกิจ

๑๓. หน้าที่ได้รับเก็บอารมณ์หรือยึดเหนี่ยวอารมณ์ที่ได้เสวยในชั้นของขวนกิจนั้นก่อนที่จิตจะตกสู่ภวังค์ เรียกว่า “ตทาลัมพณกิจ”

๑๔. หน้าที่เกิดจากภพปัจจุบันก่อนที่จะถือปฏิสนธิหรือเกิดในภพอื่น ๆ ต่อไป เรียกว่า “จตุตถกิจ”^{๑๕}

จะเห็นได้ว่าจิตแม้จะมีดวงเดียวแต่ก็มีหน้าที่หลายอย่าง หน้าที่แต่ละอย่างก็มีเอกลักษณ์เฉพาะตัวไม่ก้าวก่ายซึ่งกันและกันแต่จะมีการทำหน้าที่เชื่อมโยงกันอย่างเป็นระบบตั้งแต่เริ่มต้นคือปฏิสนธิกิจ จนถึงจุดสิ้นสุดกระบวนการทำงานของจิตคือจตุตถกิจ และผลของการทำหน้าที่ก็ก่อให้เกิดสมรรถนะอันเป็นผลจากการทำหน้าที่เหล่านั้นแตกต่างกันไป

๓.๒.๘ ประเภทของจิต

จิตเมื่อกล่าวตามสภาวะแล้วก็มีอยู่เพียงดวงเดียว^{๑๖} คือ เป็นธรรมชาติที่คิดหรือรับรู้อารมณ์ แต่ที่แบ่งจิตออกเป็นหลายประเภทก็เพราะแบ่งตามลักษณะของเจตสิกหรือธรรมชาติที่ประกอบกับจิตผสมอยู่ในจิต เปรียบเหมือนน้ำกับสีที่ผสมในน้ำ ตามปกติน้ำบริสุทธิ์มีธรรมชาติไม่มีสีไม่มีกลิ่น แต่เมื่อใส่สีลงไปน้ำจึงกลายเป็นน้ำสีต่าง ๆ เช่น น้ำเขียว น้ำแดง น้ำดำ น้ำเปรี้ยวได้กับจิต ส่วนสีที่เติมเข้าไปก็เปรียบได้กับเจตสิก ดังนั้น เมื่อจิตมีเจตสิกประเภทต่าง ๆ ผสมอยู่จึงพลอยทำให้จิตแตกต่างกันไป ทำให้เราสามารถจัดประเภทจิตที่มีลักษณะที่แตกต่างกันเป็นประเภทต่าง ๆ ได้ดังนี้

๓.๒.๘.๑ การแบ่งประเภทจิตตามแนวพระสูตร

ในพระสูตรต้นปิฎก ปรากฏว่ามีการวิเคราะห์จิตเป็นประเภทต่าง ๆ เช่นเดียวกับในพระอภิธรรม แต่การวิเคราะห์จิตเป็นประเภทต่าง ๆ ในพระสูตรนั้นไม่ละเอียดเหมือนในพระอภิธรรม เพราะพุทธพจน์ที่อธิบายจิตในพระสูตรนั้นเป็นแนวเดียวกับการอธิบายกาย คือมุ่งประโยชน์ในทางปฏิบัติมากกว่าในแง่เหตุผลทางเมตาฟิสิกส์ การจัดประเภทจิตตามที่ปรากฏในพระสูตรนั้น มีอยู่ในสูตรหลายสูตรด้วยกัน แต่ในที่นี้จะนำสูตรเพียงบางสูตรมาเพื่อเป็นแนวในการศึกษาพิจารณา ดังนี้

ก.การจัดประเภทจิตตามนัยชั้น ๕ ตามนัยของชั้น ๕^{๑๗} ถือว่า สิ่งที่บัญญัติเรียกว่า “คน” หรือ “สัตว์” เป็นต้นนั้น เป็นสิ่งที่ประกอบขึ้นด้วยองค์ประกอบ ๕ อย่าง เรียกว่าเบญจขันธ์ หรือชั้น ๕ ขันธ์ ๕ นั้นมีดังนี้

๑. รูปขันธ์ คือส่วนที่เป็นรูปทั้งหมด ได้แก่แก้วหาญรูป ๔ และอุปาหารรูป ๒๔

^{๑๕} อ่างแล้ว, พระเทพวิสุทธิกวี,จิตวิทยาในพระอภิธรรม, หน้า ๔๒.

^{๑๖} คำว่าจิตมีเพียงดวงเดียว หมายถึง จิตของมนุษย์เราแต่ละคนจะมีเพียงหนึ่งดวง ไม่ได้หมายความว่าจิตดวงเดียวที่เป็นจิตใหญ่หรือจิตของจักรวาลดังที่ปรากฏในแนวความคิดของปรัชญาฮินดู เรื่องพรหมันหรือปรมาตมัน - ผู้วิจัย

^{๑๗} ส. ส.(ไทย)๑๗/๙๓/๔๖ อภ.วิ.(ไทย)๓๕/๑/๑.

๒. เวทนาชั้น ๓ คือธรรมชาติที่เสวยอารมณ์ เช่นความรู้สึกสบาย ไม่สบาย ดีใจ เสียใจ หรือเฉยๆ

๓. สัญญาชั้น ๓ คือธรรมชาติที่จำได้หมายรู้ เป็นความจำได้หมายรู้อารมณ์นั้น ๆ หรือสิ่งต่างๆ ว่าเป็นอะไร เช่น เป็นคน สัตว์ หรือสิ่งของ หรือมีลักษณะอย่างไร เช่น ดีหรือไม่ดี หอมหรือเหม็น เป็นของเราหรือของเขา เป็นต้น

๔. สังขารชั้น ๓ คือธรรมชาติที่มีการประสม เป็นความคิดปรุงแต่งเกี่ยวกับอารมณ์นั้น ๆ หรือสิ่งต่าง ๆ เช่น ดีหรือไม่ดี ชอบหรือไม่ชอบ อยากได้หรือไม่อยากได้ รักหรือเกลียด เป็นต้น

๕. วิญญาณชั้น ๓ คือธรรมชาติที่รู้แจ้งอารมณ์ต่าง ๆ เช่น เห็นรูป ได้ยินเสียง ได้กลิ่น รู้รส เป็นต้น

ชั้น ๕ นี้ ย่อลงเป็น ๒ ส่วน คือ รูปกับนาม รูปเป็นรูป ส่วนเวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณเป็นนาม รูปเป็นธรรมชาติที่ไม่น้อมไปสู่อารมณ์ ส่วนนามเป็นธรรมชาติที่น้อมไปสู่อารมณ์ ดังนั้น นามชั้น ๔ คือ เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณจึงมีธรรมชาติเป็นอย่างเดียวกัน คือ ธรรมชาติที่น้อมไปสู่อารมณ์ ซึ่งเราเรียกธรรมชาติเช่นนี้ว่า “ จิต ” ดังนั้นหากพิจารณาจากหลักชั้น ๕ นามชั้น ๔ ประการนั้นจัดว่าเป็นจิต

ข. การจัดประเภทจิตตามนัยของมหาสติปัฏฐานสูตร ในมหาสติปัฏฐานสูตร^๑ ตอนที่ว่าด้วยจิตตานุปัสนา ได้แสดงประเภทจิตไว้เป็น ๑๖ ประเภท ดังนี้

(๑) สราคจิต	จิตมีราคะ
(๒) วิตราคจิต	จิตปราศจากราคะ
(๓) สโทสจิต	จิตมีโทสะ
(๔) วิตโทสจิต	จิตปราศจากโทสะ
(๕) สโมหจิต	จิตมีโมหะ
(๖) วิตโมหจิต	จิตปราศจากโมหะ
(๗) สัจตจิต	จิตหดหู่
(๘) วิตัจตจิต	จิตฟุ้งซ่าน
(๙) อหัตตจิต	จิตเป็นใหญ่ด้วยสามารถข่มกิเลสได้
(๑๐) อมหัตตจิต	จิตที่ไม่เป็นใหญ่ คือไม่อาจข่มกิเลสได้
(๑๑) สอตุตตรจิต	จิตที่มีธรรมที่ยิ่งกว่า
(๑๒) อนตุตตรจิต	จิตที่ไม่มีธรรมที่ยิ่งกว่า
(๑๓) สมาhitจิต	จิตเป็นสมาธิ
(๑๔) อสมาhitจิต	จิตที่ไม่เป็นสมาธิ
(๑๕) วิมุตติจิต	จิตหลุดพ้น

(๑๖) อวิมุตตจิต จิตที่ยังไม่หลุดพ้น

ในวิสุทธิธรรมคทธานอบิบายจิตทั้ง ๑๖ ประเภทนี้ว่า จิตที่มีราคะนั้นได้แก่ จิตที่ประกอบด้วยโลภะ ๘ ดวง จิตปราศจากราคะได้แก่จิตที่เหลือ คือจิตที่เป็นกุศลและอัพยาภกตที่เป็นไปในภูมิ ๔ (ส่วนจิต ๔ ดวงคือ โทมนัสจิต ๒ วิจิกิจฉาจิต และอุทธัจจจิต ไม่นับเข้าในจิตหมวด ๒ นี้ แต่พระเถระบางท่านสงเคราะห์จิต ๔ นี้เข้าด้วย) จิตมีโทสะได้แก่โทมนัสจิต ๒ จิตปราศจากโทสะได้แก่จิตที่เป็นกุศลและอัพยาภกตที่เป็นไปในภูมิ ๔ จิตมีโมหะได้แก่จิตที่ประกอบด้วยวิจิกิจฉาและอุทธัจจะอนึ่ง แม้อกุศลและอัพยาภกตที่เป็นไปในภูมิ ๔ จิตมีโมหะได้แก่จิตที่ประกอบด้วยวิจิกิจฉาและอุทธัจจะอนึ่ง แม้อกุศลจิต ๑๒ ดวง ก็เป็นจิตที่มีโมหะด้วย เพราะโมหะมีอยู่ในอกุศลทั้งหมด จิตปราศจากโมหะได้แก่จิตที่เหลือทั้งหมด(คือจิตที่ตรงกันข้ามกับจิตที่มีโมหะ) จิตหลุดได้แก่จิตที่ตกไปตามถีนมิทระ จิตฟุ้งซ่านได้แก่จิตที่ตกไปตามอุทธัจจะ จิตที่เป็นใหญ่ด้วยสามารถขมกิลเลสได้ ได้แก่จิตที่เป็นรูปาวจรและอรูปาวจร จิตที่ไม่ถึงความใหญ่ได้แก่จิตที่เป็นกามาวจร จิตมีธรรมที่ยิ่งกว่าได้แก่จิตที่เป็นไปในภูมิทั้ง ๓ ทั้งหมด จิตไม่มีธรรมที่ยิ่งกว่าได้แก่จิตที่เป็นโลกุตตระ จิตเป็น

สมาธิได้แก่จิตที่เป็นอุปปจารและที่ถึงอัปปนา^{๑๘} จิตหลุดพ้นได้แก่จิตที่ถึงตทังควิมุตติ วิกขัมภณวิมุตติ สมุจเฉทวิมุตติ ปฏิปัสสทธิวิมุตติ และนิสสรณวิมุตติ จิตที่ยังไม่หลุดพ้นได้แก่จิตที่ยังไม่เข้าถึงวิมุตติทั้ง ๕

๓.๒.๘.๒ การจัดประเภทของจิตตามแนวพระอภิธรรม

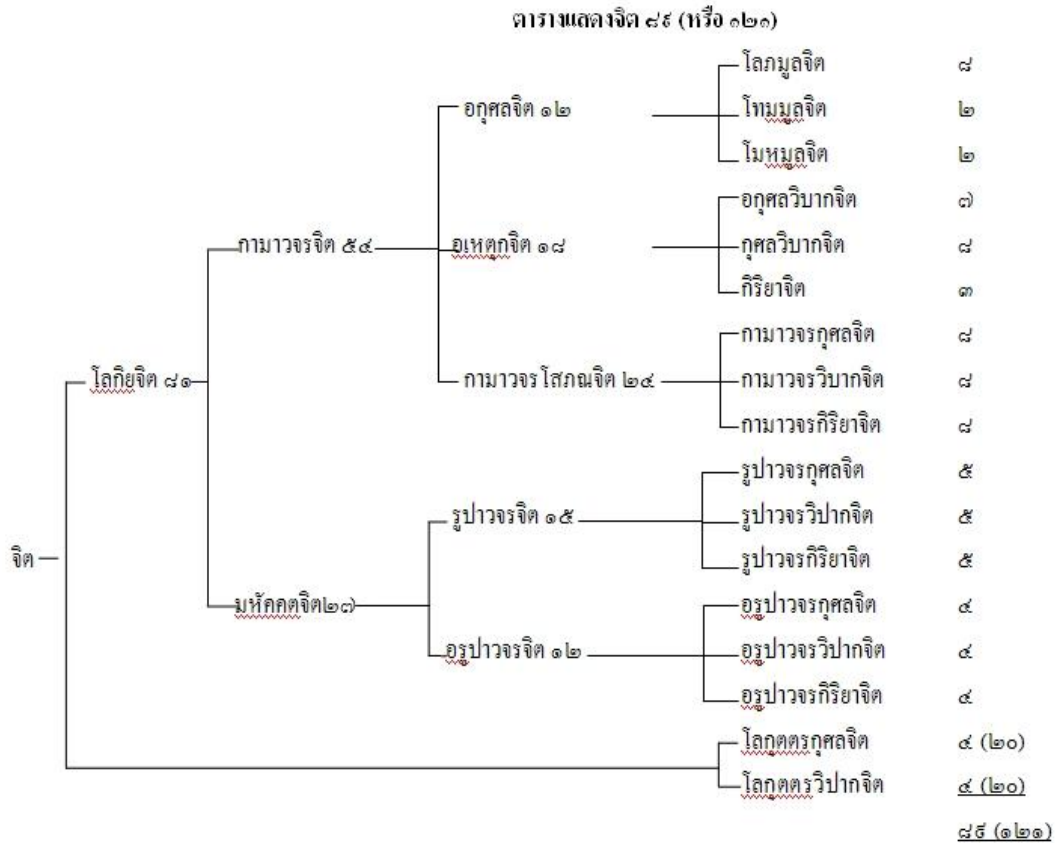
สำหรับหลักคำสอนเรื่องจิตที่ปรากฏในหลักอภิธรรมนั้นเราจะพบว่ามีความละเอียดมาก เนื่องจากคัมภีร์อภิธรรมเป็นคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา คัมภีร์หนึ่งที่เน้นย้ำในเรื่องของการศึกษาเรื่องจิต เป็นการเฉพาะดังนั้น การจัดประเภทของจิตตามนัยอภิธรรมจึงเป็นเรื่องที่มีความละเอียดค่อนข้างสูง ซึ่งรายละเอียดเกี่ยวกับประเภทของจิตในอภิธรรมนั้นมีดังต่อไปนี้

๑. การจัดประเภทจิตโดยการทอนย่อยจิตลงเป็นประเภทย่อย

ในพระอภิธรรม ถือว่าจิตเมื่อกล่าวโดยสภาวะแล้วมีอย่างเดียว คือธรรมชาติที่รู้ อารมณ์ ขณะใดจิตเกิดขึ้น ขณะนั้นการรับรู้อารมณ์ก็เกิดขึ้น จะห้ามการรับรู้อารมณ์ไม่ให้เกิดไม่ได้ ถ้ากล่าวถึงลักษณะที่รู้อารมณ์ของจิตแล้ว จิตมีความสามารถรู้อารมณ์ไม่เหมือนกัน และต่างกัน โดยอำนาจแห่งเหตุปัจจัยบ้าง โดยหน้าที่ที่ทำบ้าง และโดยอำนาจการปรุงแต่งของเจตสิกที่เกิดร่วมกันบ้าง

^{๑๘} สมาธิจิตที่เป็นอุปปจารนั้น คือเมื่อเจริญกรรมฐานโดยการเบ่งกสิณ อุกคณินิตต์จะปรากฏ(อุคคณินิตต์คือภาพกสิณนั้นจะติดตาม แม้หลับตาให้เห็น) นีวรณก็สงบ ซึ่งเป็นขั้นเริ่มต้นของการที่จิตมีสมาธิสมาธิจิตขั้นเริ่มต้นนี้เรียกว่าขั้นที่เป็นอุปปจาร แต่เมื่อเจริญกรรมฐานต่อไป ปรากฏกณินิตต์ก็เกิด คือ อาจนึกขยายส่วนหรือย่อส่วนแห่งอุคคณินิตต์นั้นให้ใหญ่เล็กสมส่วนตามที่ต้องการได้ ซึ่งเป็นขั้นที่จิตมีสมาธิแน่วแน่นคงอยู่กับปฏิภาณินิตต์นั้น สมาธิจิตในขั้นนี้เรียกว่าขั้นที่เป็นอัปปนา

เพราะถือเอาตามนัยนี้เอง จิตจึงถูกวิเคราะห์ทอนย่อยเป็นประเภทต่าง ๆ โดยย่อเป็น ๘๙ ประเภท หรือ ๘๙ ดวง โดยพิสดารเป็น ๑๒๑ ประเภท หรือ ๑๒๑ ดวง ดังต่อไปนี้

จิต ๘๙ หรือ ๑๒๑ ดวงตามที่ได้แสดงในตารางนั้น อาจจัดเป็นประเภทต่าง ๆ จากประเภทใหญ่ไปหาประเภทย่อยได้ดังนี้

(๑) จิต จัดเป็น ๑ คือประเภทเดียว ได้แก่ ธรรมชาติที่รู้อารมณ์ _____ ๘๙

(๒) จิต จัดเป็น ๒ ประเภท คือ

๑) โลกียจิต	๘๑	}	๘๙
๒) กุตตรจิต	๘		

๓. จิตจัดเป็น ๓ ประเภท คือ

๑) กามาวจรจิต	๕๔	}	๘๙
๒) มหัคคตจิต	๒๗		
๓) โลกุตตรจิต	๘		

๔. จิตรจัดเป็น ๔ ประเภท คือ

๑) กามาวจรจิต	๕๔	}	๘๙
๒) รูปาวจรจิต	๑๕		
๓) อรูปราวจรจิต	๑๒		
๔) โลกุตตรจิต	๘		

<u>๕. จิตจัดเป็น ๖ ประเภท</u>	๑) อกุศลจิต	๑๒	} ๘๕
	๒) อเหตุกจิต	๑๘	
	๓) กามาวจรโสภณจิต	๒๔	
	๔) รูปาวจรจิต	๑๕	
	๕) อรูปาวจรจิต	๑๒	
	๖) โลกุตตรจิต	๘	
<u>๖. จิตจัดเป็น ๑๗ ประเภท คือ</u>	๑) โลกมุขจิต	๘	} ๘๕
	๒) โทสมุขจิต	๒	
	๓) โมหมุขจิต	๒	
	๔) อเหตุกอกุศลวิปากจิต	๗	
	๕) อเหตุกกุศลวิปากจิต	๘	
	๖) อเหตุกิริยาจิต	๓	
	๗) กามาวจรกุศลจิต	๘	
	๘) กามาวจรวิปากจิต	๘	
	๙) กามาวจรกิริยาจิต	๓	
	๑๐) รูปาวจรกุศลจิต	๕	
	๑๑) รูปาวจรกุศลจิต	๕	
	๑๒) รูปาวจรกิริยา	๕	
	๑๓) อรูปาวจรกุศลจิต	๔	
	๑๔) อรูปาวจรวิปากจิต	๔	
	๑๕) อรูปาวจรกิริยาจิต	๔	
	๑๖) โลกุตตรกุศลจิต	๔	
	๑๗) โลกุตตรวิปากจิต	๔	

ซึ่งจิต ๘๕ ดวงนั้น มีดังนี้

ก. โลกมุขจิต ๘

- (๑) จิตที่เกิดพร้อมด้วยความยินดี ประกอบด้วยความเห็นผิด (เกิดขึ้น) โดยไม่มีการชักนำ
- (๒) จิตที่เกิดพร้อมด้วยความยินดี ประกอบด้วยความเห็นผิด (เกิดขึ้น) โดยการชักนำ
- (๓) จิตที่เกิดพร้อมด้วยความยินดี ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด โดยไม่มีการชักนำ
- (๔) จิตที่เกิดพร้อมด้วยความยินดี ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด โดยมีการชักนำ
- (๕) จิตที่เกิดพร้อมด้วยความเฉย ๆ ประกอบด้วยความเห็นผิด โดยไม่มีการชักนำ

- (๖) จิตที่เกิดพร้อมด้วยความเฉย ๆ ประกอบด้วยความเห็นผิด โดยมีการชักนำ
 (๗) จิตที่เกิดพร้อมด้วยความเฉย ๆ ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด โดยไม่มีการชักนำ
 (๘) จิตที่เกิดพร้อมด้วยความเฉย ๆ ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด โดยมีการชักนำ

ข. โทสมลจิต ๒

- (๙) จิตที่เกิดพร้อมด้วยความเสียใจ ประกอบด้วยความโกรธ โดยไม่มีการชักนำ
 (๑๐) จิตที่เกิดพร้อมด้วยความเสียใจ ประกอบด้วยความโกรธ โดยมีการชักนำ

ค. โมหมลจิต ๒

- (๑๑) จิตที่เกิดพร้อมด้วยความเฉย ๆ ประกอบด้วยความฟุ้งซ่าน
 (๑๒) จิตที่เกิดพร้อมด้วยความเฉย ๆ ประกอบด้วยความฟุ้งซ่าน

ง. อกุศลวิปากจิต ๗ (อเหตุกกุศลวิปากจิต)

- (๑๓) จิตที่อาศัยจักขุวัตถุ เกิดพร้อมกับความเฉย ๆ เป็นผลของอกุศลกรรม
 (๑๔) จิตที่อาศัยโสตวัตถุ เกิดพร้อมกับความเฉย ๆ เป็นผลของอกุศลกรรม
 (๑๕) จิตที่อาศัยฆานวัตถุ เกิดพร้อมกับความเฉย ๆ เป็นผลของอกุศลกรรม
 (๑๖) จิตที่อาศัยชีวหาวัตถุ เกิดพร้อมกับความเฉย ๆ เป็นผลของอกุศล
 (๑๗) จิตที่อาศัยกายวัตถุ เกิดพร้อมกับความเฉย ๆ เป็นผลของอกุศล
 (๑๘) จิตที่รับอารมณ์ทั้ง ๕ เกิดพร้อมกับความเฉย ๆ เป็นผลของอกุศล
 (๑๙) จิตที่พิจารณาอารมณ์ทั้ง ๕ เกิดพร้อมกับความเฉย ๆ เป็นผลของอกุศล

จ. กุศลวิปากจิต ๘ (อเหตุกกุศลวิปากจิต)

- (๒๐) จิตที่อาศัยจักขุวัตถุ เกิดพร้อมกับความเฉย ๆ เป็นผลของกุศล
 (๒๑) จิตที่อาศัยโสตวัตถุ เกิดพร้อมกับความเฉย ๆ เป็นผลของกุศล
 (๒๒) จิตที่อาศัยฆานวัตถุ เกิดพร้อมกับความเฉย ๆ เป็นผลของกุศล
 (๒๓) จิตที่อาศัยชีวหาวัตถุ เกิดพร้อมกับความเฉย ๆ เป็นผลของกุศล
 (๒๔) จิตที่อาศัยกายวัตถุ เกิดพร้อมสุขเวทนา เป็นผลของกุศล
 (๒๕) จิตที่ทำหน้าที่รับอารมณ์ทั้ง ๕ เกิดพร้อมกับความเฉย ๆ เป็นผลของกุศล
 (๒๖) จิตที่ทำหน้าที่รับอารมณ์ทั้ง ๕ เกิดพร้อมกับความเฉย ๆ เป็นผลของกุศล
 (๒๗) จิตที่ทำหน้าที่พิจารณาอารมณ์ทั้ง ๕ เกิดพร้อมกับความเฉย ๆ เป็นผลของกุศล

ฉ. กิริยาจิต ๓ (อเหตุกิริยา)

- (๒๘) จิตที่ทำหน้าที่น้อมนึกถึงอารมณ์ทางปัญจทวาร เกิดพร้อมกับความเฉย ๆ
 (๒๙) จิตที่ทำหน้าที่น้อมนึกถึงอารมณ์ทางมโนทวาร เกิดพร้อมกับความเฉย ๆ
 (๓๐) จิตที่ทำให้เกิดการยิ้มแย้มของพระอรหันต์ เกิดพร้อมกับความเฉย ๆ

ช. กามาวจรกุศลจิต ๘ (มหากุศลจิต)

(๕๕) ปัญจมนานกุศลจิต พร้อมด้วยอุเบกขา เอกัคคตา

ฐ.รูปาวจรวิปากจิต ๕

(๖๐) ปฐมมนานกุศลจิต พร้อมด้วยวิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา

(๖๑) ทุตติยมนานกุศลจิต พร้อมด้วยวิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา

(๖๒) ตติยมนานกุศลจิต พร้อมด้วยปีติ สุข เอกัคคตา

(๖๓) จตุตถมนานกุศลจิต พร้อมด้วยสุข เอกัคคตา

(๖๔) ปัญจมนานกุศลจิต พร้อมด้วยอุเบกขา เอกัคคตา

ฑ.รูปาวจรกิริยาจิต ๕

(๖๕) ปฐมมนานกุศลจิต พร้อมด้วยวิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา

(๖๖) ทุตติยมนานกุศลจิต พร้อมด้วยวิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา

(๖๗) ตติยมนานกุศลจิต พร้อมด้วยปีติ สุข เอกัคคตา

(๖๘) จตุตถมนานกุศลจิต พร้อมด้วยสุข เอกัคคตา

(๖๙) ปัญจมนานกุศลจิต พร้อมด้วยอุเบกขา เอกัคคตา

ฒ.อรูปาวจรกุศลจิต ๔

(๗๐) อากาसानัญญาตนกุศลจิต ที่พร้อมด้วยอุเบกขา เอกัคคตา

(๗๑) วิญญาณัญญาตนกุศลจิต ที่พร้อมด้วยอุเบกขา เอกัคคตา

(๗๒) อากิญจัญญาตนกุศลจิต ที่พร้อมด้วยอุเบกขา เอกัคคตา

(๗๓) เนวสัณญานาสัณญาตนกุศลจิต ที่พร้อมด้วยอุเบกขา เอกัคคตา

ณ.อรูปาวจรวิปากจิต ๔

(๗๔) อากาसानัญญาตนวิปากจิต ที่พร้อมด้วยอุเบกขา เอกัคคตา

(๗๕) วิญญาณัญญาตนวิปากจิต ที่พร้อมด้วยอุเบกขา เอกัคคตา

(๗๖) อากิญจัญญาตนวิปากจิต ที่พร้อมด้วยอุเบกขา เอกัคคตา

(๗๗) เนวสัณญานาสัณญาตนวิปากจิต ที่พร้อมด้วยอุเบกขา เอกัคคตา

ด.อรูปาวจรกิริยาจิต ๔

(๗๘) อากาसानัญญาตนกิริยาจิต ที่พร้อมด้วยอุเบกขา เอกัคคตา

(๗๙) วิญญาณัญญาตนกิริยาจิต ที่พร้อมด้วยอุเบกขา เอกัคคตา

(๘๐) อากิญจัญญาตนกิริยาจิต ที่พร้อมด้วยอุเบกขา เอกัคคตา

(๘๑) เนวสัณญานาสัณญาตนกิริยาจิต ที่พร้อมด้วยอุเบกขา เอกัคคตา

ต.มรรคจิต ๔

(๘๒) โสตาปัตติมรรคจิต

(๘๓) สกทาคามีมรรคจิต

(๘๔)อนาคามีมรรคจิต

(๘๕)อรหัตตมรรคจิต

ณ.ผลจิต ๔

(๘๖)โสดาปัตติผลจิต

(๘๗)สกทาคามีผลจิต

(๘๘)อนาคามีผลจิต

(๘๙)อรหัตตผลจิต

จากการกล่าวมาทั้งหมดจะพบว่าแม้เราจะทราบเป็นเบื้องต้นว่าจิตนั้นมีเพียงหนึ่งเดียว หรือมีเพียงดวงเดียว แต่การทำงานของจิตในแต่ละช่วงในกระบวนการทำงานของจิตและเกิดจากการปรุงแต่งจิตของกิริยาของจิตคือเจตสิกย่อมทำให้จำนวนของจิตเพิ่มจำนวนมากขึ้นตามหน้าที่ของจิตที่ถูกปรุงแต่งด้วยกิริยาจิตคือเจตสิก ซึ่งความหลากหลายของจิตดังกล่าวทำให้มีการจัดแบ่งประเภทของจิตตามหน้าที่ซึ่งในพระสูตรอันเป็นคัมภีร์ดั้งเดิมของพระพุทธศาสนาก็แบ่งไว้แต่ไม่มาก แต่พอมาถึงคัมภีร์อภิธรรมซึ่งเป็นคัมภีร์ที่ว่าด้วยเรื่องจิตอย่างเดียวกันก็มีการจัดแบ่งประเภทไว้อย่างละเอียด ซึ่งทำให้ผู้ศึกษาสามารถศึกษารายละเอียดเกี่ยวกับเรื่องจิตได้มากขึ้น

๓.๒.๘.๓ การจัดประเภทจิตโดยการรวมจิตประเภทย่อยแต่ละประเภทลงเป็นกลุ่ม ๆ

ในพระอภิธรรมนอกจากจะจัดประเภทของจิตโดยการทอนย่อยจิตเป็นชนิดต่าง ๆ ได้ถึง ๘๙ หรือ ๑๒๑ ชนิดตามที่กล่าวแล้ว ท่านยังได้นำจิต ๘๙ หรือ ๑๒๑ มาแสดงไว้ในแง่ของการจัดประเภทจิตเป็นกลุ่ม ๆ ได้อีกถึง ๙ นัย ดังนี้

(๑) ชาติเภทนัย

ชาติเภทนัย คือการแบ่งกลุ่มจิตโดยถือตามความแตกต่างแห่งชาติหรือฐานที่เกิด คืออกุศล อกุศลวิปาก และกิริยา จิต ๘๙ หรือ ๑๒๑ ดวงนั้นเมื่อแบ่งประเภทโดยชาติหรือฐานที่เกิดแล้ว ก็จะได้เป็น ๔ ประเภท คือ

(๑) อกุศลชาติ คือจิตที่เป็นอกุศล จิตที่เป็นอกุศลนี้มี ๑๒ ดวง เป็นจิตที่เป็นแดนเกิดแห่งโทษและให้ผลเป็นทุกข์

(๒) กุศลชาติ คือจิตที่เป็นฝ่ายกุศล เป็นจิตที่ไม่มีโทษและให้ผลเป็นความสุข มี ๒๑ ดวง

(๓) วิปากชาติ คือวิปากจิต เป็นจิตที่เป็นผลของบาปและบุญ มี ๓๖ ดวง และ

(๔) กิริยาชาติ คือกิริยาจิต เป็นจิตที่ไม่เป็นบุญและบาป และทั้งไม่ใช่เป็นผลของบุญและบาปด้วย เป็นจิตที่เกิดเป็นเพียงกิริยา คือทำหน้าที่เพียงสักว่าทำหน้าที่นั้น มี ๒๐ ดวง

(๒) ภูมิเภทนัย

ภูมิภทณัย คือการแบ่งจิตโดยถือตามความแตกต่างแห่งภูมิอันได้แก่ระดับหรือสถานที่ อาศัยจิต ๘๙ หรือ ๑๒๑ ดวงนั้นเมื่อแบ่งประเภทตามความต่างกันแห่งภูมิ ก็จะแบ่งเป็นได้ ๔ ประเภท คือ

- (๑)กามาวจรภูมิ คือจิตที่เป็นไปในกามภูมิ ๑๑ ภูมิ มี ๔๕ ดวง
- (๒)รูปาวจรภูมิ คือจิตที่เป็นไปในรูปาวจรภูมิ ๑๖ ภูมิ มี ๑๕ ดวง
- (๓)อรูปรูปาวจรภูมิ คือจิตที่เป็นไปในอรูปรูปาวจรภูมิ ๔ ภูมิ มี ๑๒ ดวง
- (๔)โลกุตตรภูมิ คือจิตที่พ้นจากภูมิทั้ง ๓ คือ กามภูมิ รูปาวจรภูมิ และอรูปรูปาวจรภูมิ มี ๘ (หรือ ๔๐) ดวง

(๓)โสภณภทณัย

โสภณภทณัย คือการแบ่งจิตเป็นประเภทจิตที่ต้งาม และประเภทจิตที่นอกจากจิตต้งาม จิต ๘๙ หรือ ๑๒๑ ดวงนั้น เมื่อแบ่งเป็นประเภทโดยโสภณนัย ก็จะได้เป็น ๒ ประเภท ดังนี้

- (๑)โสภณจิต คือจิตที่ต้งาม มี ๕๙ ดวง
- (๒)อโสภณจิต คือจิตที่นอกจากจิตต้งาม เป็นจิตที่ไม่ดี และจิตที่เป็นกลาง ๆ คือ ไม่ดีและไม่ชั่ว หรือเป็นกิริยา มี ๓๐ ดวง

(๔)โลกภทณัย

โลกภทณัย คือการแบ่งจิตที่ท่องเที่ยววนเวียนไปในโลกทั้ง ๓ คือ กามโลก รูปโลก และอรูปรูปโลก และจิตที่พ้นจากการเป็นไปหรือท่องเที่ยวไปในโลกทั้ง ๓ จิต ๘๙ หรือ ๑๒๑ ดวงเมื่อแบ่งประเภทโดยโลกภทณัยก็จะได้เป็น ๒ ประเภท ดังนี้

- (๑)โลกียจิต คือจิตที่เป็นไปในโลกทั้ง ๓ ได้แก่ กามาวจรจิต รูปาวจรจิต รูปาวจรจิต และอรูปรูปาวจรจิต มี ๘๑ ดวง
- (๒)โลกุตตรจิต คือจิตที่พ้นจากโลกทั้ง ๓ มี ๘ (หรือ ๔๐) ดวง

(๕)เหตุภทณัย

เหตุภทณัย คือการแบ่งจิตโดยถือตามความแตกต่างของเหตุที่มาประกอบ จิต ๘๙ หรือ ๑๒๑ ดวง เมื่อแบ่งตามเหตุภทณัยแล้ว ก็จะได้เป็น ๒ ประเภท ดังนี้

- (๑)อเหตุกจิต คือจิตที่ไม่มีทั้งเหตุบาป(อกุศลเหตุ) และเหตุบุญ(กุศลเหตุ) ประกอบ มี ๑๘ ดวง
- (๒)สเหตุกจิต คือจิตที่ประกอบด้วยเหตุทั้งที่เป็นอกุศลเหตุและกุศลเหตุ สเหตุกจิตนี้ ที่เป็นเอกเหตุกจิตคือประกอบด้วยเหตุเดียวก็มี เป็นทวิเหตุกจิตคือประกอบด้วยเหตุ ๒ ก็มี และเป็นติเหตุกจิตคือประกอบด้วยเหตุ ๓ เหตุก็มี สเหตุกจิตนี้มีทั้งหมด ๗๑ ดวง

(๖)ฌานภทณัย

ฉานเภทนัย คือการแบ่งจิตโดยถือเอาความต่างกันของจิตที่ประกอบด้วยองค์ฉาน และไม่ประกอบด้วยองค์ฉานเป็นหลักในการแบ่ง จิต ๘๙ หรือ ๑๒๑ เมื่อแบ่งโดยฉานเภทนัย ก็จะได้เป็น ๒ ประเภท ดังนี้

(๑)อฉานจิต ได้แก่จิตที่ไม่ประกอบด้วยองค์ฉาน มี ๕๔ ดวง

(๒)ฉานจิต ได้แก่จิตที่ประกอบด้วยองค์ฉาน มี ๓๕ ดวง โดยจัดเป็นโลกียฉานจิต ๒๗ ดวง และโลกุตตรฉานจิต ๘ ดวง

(๗)เวทนาเภทนัย

เวทนาเภทนัย คือการแบ่งจิตโดยถือตามความแตกต่างของเวทนา ๕ คือ สุขเวทนา การเสวยอารมณ์ที่ดีทางกาย ทุกขเวทนา การเสวยอารมณ์ที่ไม่ดีทางกาย โสมนัสเวทนา การเสวยอารมณ์ที่ดีทางใจ โทมนัสเวทนา การเสวยอารมณ์ที่ไม่ดีทางใจ อุเบกขาเวทนา การเสวยอารมณ์ปานกลางทางใจ จิต ๘๙ หรือ ๑๒๑ ดวงเมื่อแบ่งตามเวทนาเภทนัย ก็ได้ ๕ ประเภท ดังนี้

(๑)สุขเวทนาจิต คือจิตที่เกิดพร้อมกับสุขเวทนา (สุขกาย) มี ๑ ดวง คือ สุขสหคตกายวิญญูณจิต (จิตที่ ๒๔ ในกุศลวิปากจิต ๘)

(๒)ทุกขเวทนาจิต คือจิตที่เกิดพร้อมกับทุกขเวทนา(ทุกข์กาย) มี ๑ ดวง คือ ทุกขสหคตกายวิญญูณจิต (จิตที่ ๑๗ ในอกุศลวิปากจิต ๗)

(๓)โสมนัสเวทนาจิต คือจิตที่เกิดพร้อมกับโสมนัสเวทนา(สุขใจ) มี ๓๐ ดวง คือ

โสมนัสโลภมุลจิต ๔ (คือจิตที่ ๑-๔ ในอกุศลจิต ๘)

โสมนัสโลภมุลจิต ๑ (คือจิตที่ ๒๗ ในกุศลวิปากจิต)

โสมนัสกามาวจรกุศลจิต ๔ คือจิตที่ ๓๑-๓๔ ในกามาวจรกุศลจิต ๘)

โสมนัสกามาวจรวิปากจิต (คือจิตที่ ๓๙--๔๒ ในกามาวจรวิปากจิต ๘)

โสมนัสกามาวจรกิริยาจิต ๔ (คือจิตที่ ๔๗-๕๐ ในกามาวจรกิริยาจิต ๘)

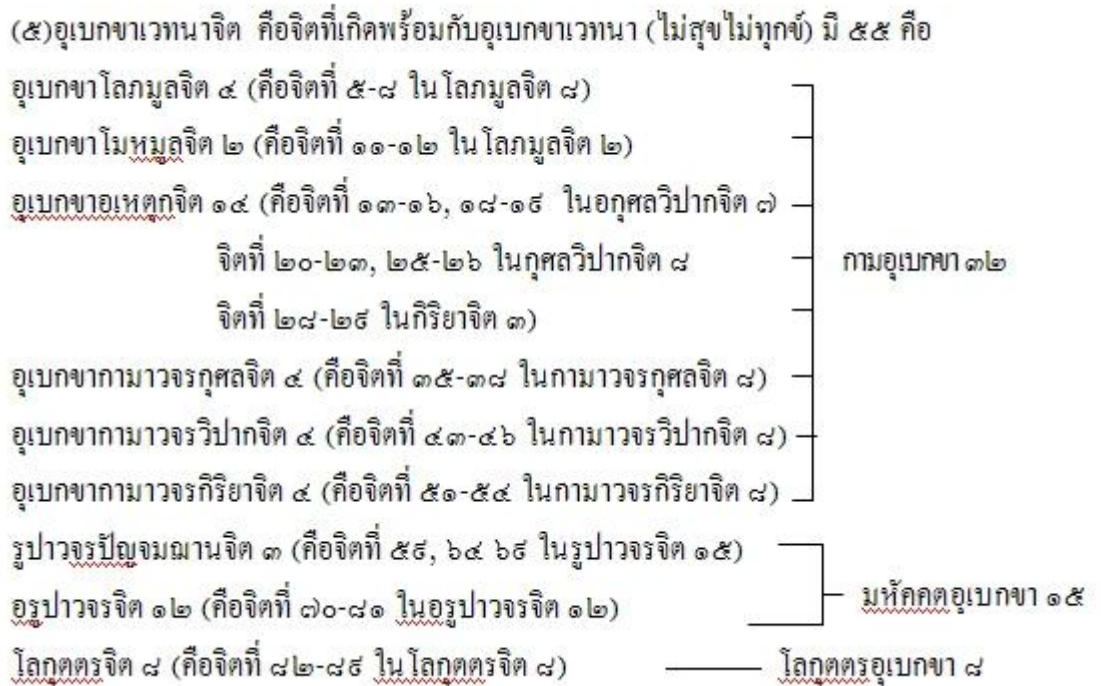
รูปาวจรกุศลจิต ๔ (คือจิตที่ ๕๕-๕๘ ในรูปาวจรกุศลจิต ๕)

รูปาวจรวิปากจิต ๔ (คือจิตที่ ๖๐-๖๓ ในรูปาวจรวิปากจิต ๕)

รูปาวจรกิริยาจิต ๔ (คือจิตที่ ๖๕-๖๘ ในรูปาวจรกิริยาจิต ๕)

(๔)โทมนัสเวทนาจิต คือจิตที่เกิดพร้อมกับโทมนัสเวทนา (ทุกข์ใจ) มี ๒ ดวง คือ โทสมุลจิต ๒ (คือจิตที่ ๙-๑๐)

(๘) สัมปโยคณัย

สัมปโยคณัย คือการแบ่งจิตโดยถือตามความแตกต่างแห่งสภาพธรรมบางอย่างที่มาประกอบจิตและไม่มาประกอบจิต จิต ๘๙ หรือ ๑๒๑ แบ่งตามสัมปโยคณัยนี้ได้ ๒ ประเภท คือ

(๑) สัมปยุตจิต คือจิตที่ประกอบด้วยสภาพธรรมบางอย่างมีความเห็นผิดเป็นต้น สัมปยุตจิตมี ๕๕ ดวง แบ่งประเภทตามสภาพธรรมเป็น ๕ ประเภท คือ

(๑) ทัฏฐิตตสัมปยุตจิต คือจิตที่ประกอบด้วยความเห็นผิด มี ๔ ดวง คือ โลกมุลจิต ที่เป็นทัฏฐิตตสัมปยุต ๔ ดวง (คือจิตที่ ๑, ๒, ๕, ๖ ในโลกมุลจิต ๘)

(๒) ปฏิกขสัมปยุตจิต คือความจิตที่ประกอบด้วยความโกรธ มี ๒ ดวง คือ โทสมูลจิต ๒ (คือจิตที่ ๙, ๑๐ ในโทสมูลจิต ๒)

(๓) วิจิกิจฉาสัมปยุตจิต คือจิตที่ประกอบด้วยความสงสัย มี ๑ ดวง คือ โมหมูลจิตดวงที่ ๑ (คือจิตดวงที่ ๑๑ ในโมหมูลจิต ๒)

(๔) อุทัจจสัมปยุตจิต คือจิตที่ประกอบด้วยความฟุ้งซ่าน มี ๑ ดวง คือ โมหมูลจิตดวงที่ ๒ (คือจิตดวงที่ ๑๒ ในโมหมูลจิต ๒)

(๕) ญาณสัมปยุตจิต คือจิตที่ประกอบด้วยปัญญา มี ๔๗ ดวง คือ

- กามาวจรกุศลจิต ๔ ดวง (คือจิตที่ ๓๑, ๓๒, ๓๕, ๓๖ ในกามาวจรกุศลจิต ๘)

- กามาวจรวิปากจิต ๔ ดวง (คือจิตที่ ๓๙, ๔๐, ๔๓, ๔๔ ในกามาวจรวิปากจิต ๘)

- กามาวจรกิริยาจิต ๔ ดวง (คือจิตที่ ๔๗, ๔๘, ๕๑, ๕๒ ในกามาวจรกิริยาจิต ๘)

- รูปาวจรจิต ๑๕ ดวง (คือจิตที่ ๕๕-๕๙)

- อรูปาวจรจิต ๑๒ ดวง (คือจิตที่ ๗๐-๘๑)

- โลกุตตรจิต ๘ ดวง (คือจิตที่ ๘๒-๘๙)

(๒)วิปยุตจิต คือจิตที่ไม่ประกอบด้วยสภาพธรรมอย่าง มีความเห็นผิดเป็นต้น วิปยุตจิตนี้มี ๒๔ ดวง โดยแบ่งเป็น ๓ ประเภทดังนี้

(๑)ทวิภูตวิปยุตจิต คือจิตที่ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด มี ๔ ดวง คือ โลกมุขจิตที่เป็นทวิภูตวิปยุต ๔ (คือจิตที่ ๓, ๔, ๗ และ ๘ ในโลกมุขจิต ๘)

(๒)ณานวิปยุตจิต คือจิตที่ไม่ประกอบด้วยปัญญา มี ๑๒ ดวง คือ กามาวจรโสภณจิตที่เป็นญาณสัมปยุต ๑๒ ดวง (คือจิตที่ ๓๓, ๓๔, ๓๗, ๓๘, ๔๑, ๔๒, ๔๕, ๔๖, ๔๙, ๕๐, ๕๓ และ ๕๔ ในกามาวจรโสภณจิต ๒๔)

(๓)วิปยุตจิต คือจิตที่ไม่ประกอบด้วยสภาพธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง มี ๑๘ ดวง คือ อเหตุกจิต ๑๘ (คือจิตที่ ๑๓-๓๐)

(๙) สังขารเภทนัย

สังขารเภทนัย คือการแบ่งจิตโดยถือตามความแตกต่างของจิตที่เกิดได้โดยลำพัง ไม่มีการชักนำ และจิตที่ไม่อาจเกิดได้โดยลำพัง ต้องมีผู้อื่นชักนำ จิต ๘๙ ประเภทเมื่อแบ่งตามสังขารเภทนัยก็จะเป็น ได้ ๒ ประเภท คือ

(๑) อสังขาริกจิต คือจิตที่เกิดขึ้นเอง ไม่มีการชักนำ มี ๓๗ ดวง คือ

อกุศลอสังขาริกจิต ๗ (คือจิตที่ ๑, ๓, ๕, ๗, ๙, ๑๑, และ ๑๒)

อเหตุกจิต ๑๘ (คือจิตที่ ๑๓-๓๐)

กามาวจรโสภณอสังขาริกจิต ๑๒ (คือจิตที่ ๓๑, ๓๓, ๓๕, ๓๗, ๓๙, ๔๑, ๔๓, ๔๕, ๔๗, ๔๙, ๕๑ และ ๕๓)

(๒)สังขาริกจิต คือจิตที่ไม่อาจเกิดเองโดยลำพัง ต้องมีการชักนำ มี ๕๒ ดวง คือ

อกุศลสังขาริกจิต ๕ ดวง (คือจิตที่ ๒, ๔, ๖, ๘ และ ๑๐)

กามาวจรโสภณสังขาริกจิต ๑๒ ดวง (คือจิตที่ ๓๒, ๓๔, ๓๖, ๓๘, ๔๐, ๔๒, ๔๔, ๔๖, ๔๘, ๕๐, ๕๒ และ ๕๔)

มหัคคตจิต ๒๗ ดวง (คือจิตที่ ๕๕-๘๑)

โลกุตตรจิต ๘ ดวง (คือจิตที่ ๘๒-๘๙)^{๑๙}

^{๑๙} วิชิต มณโฑวงศ์ , พระอภิธรรมตถสังคหที่ปณี จิตปรมัตถ์, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์บริษัท ส. พยุงพงศ์) , ๒๕๐๑, หน้า ๑๐๘.

๓.๒.๙ องค์ประกอบของจิต (เจตสิก)

องค์ประกอบของจิตเรียกว่า “เจตสิก” โดยทั่วไปหมายถึง ธรรมที่ประกอบกับจิต เป็นอาการ หรือคุณสมบัติต่างๆ ของจิต เช่น ความโลภ ความโกรธ ความหลง ศรัทธา เมตตา สติปัญญา เป็นต้น เจตสิกมีทั้งหมด ๕๒ ดวง ซึ่งสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช^{๒๐} อธิบายเจตสิกว่าเป็นธรรมะที่มีในใจของบุคคล มีความสำคัญต่อเนืองกับจิตเพราะเจตสิกเป็นอย่างไรจิตเป็นอย่างนั้น จิตมีดวงเดียวเปลี่ยนไปตามเจตสิก เกิดและดับไปพร้อมกัน ซึ่งเจตสิก มีลักษณะ ๔ ประการ คือ

เอกุบุบาท	เกิดพร้อมกับจิต
เอกนิโรธ	ดับพร้อมกับจิต
เอกาลมพณ	มีอารมณ์เดียวกับจิต
เอกวัตถุ	อาศัยวัตถุเดียวกับจิต

จิตและเจตสิกที่อิงอาศัยกันนี้ ถ้าเปรียบจิตเป็นน้ำ เจตสิกเป็นสีแดง ผสมกันเป็นน้ำแดง เมื่อผสมกันแล้วไม่สามารถแยกน้ำออกจากสีแดงได้ฉันใด จิตและเจตสิกก็ไม่สามารถแยกออกจากกันเป็นอิสระได้ฉันนั้น และเมื่อว่าโดยลักษณะอีกประการหนึ่งของเจตสิกก็มีดังนี้

จิตตนิสสิตลกขณ	มีการอาศัยจิตเกิดขึ้น เป็นลักษณะ
อวิโยคุปาทนรสี	เกิดร่วมกับจิต เป็นกิจ
เอกาลมพณปจจุภูฐาน	รับอารมณ์อย่างเดียวกับจิต เป็นผล
จิตตูปาทปทภูฐาน	มีการเกิดขึ้นแห่งจิต เป็นเหตุใกล้

เจตสิกนี้แม้ว่าจะเป็นสิ่งปรุงแต่งจิต ให้จิตมีพฤติกรรมเป็นไปตามลักษณะของเจตสิกก็ตาม แต่ก็ต้องถือว่าจิตเป็นใหญ่ เป็นประธาน เพราะเจตสิกเป็นสิ่งที่ต้องอาศัยจิตเกิด ไม่ว่าจะเป็นความพอใจ ความไม่พอใจ ความรัก ความเกลียด ความสงบ หรือฟุ้งซ่าน ล้วนเป็นคุณสมบัติของเจตสิกทั้งสิ้น แต่เจตสิกเกิดขึ้นเอง และแสดงพฤติกรรมเองไม่ได้ ต้องอาศัยจิตเป็นตัวแสดงพฤติกรรมแทน

เจตสิกเมื่อว่าโดยประเภทสามารถแบ่งออกเป็นอัญญาสมานาเจตสิก ๑๓ ดวง, อกุศลเจตสิก ๑๔ ดวง, และกุศลหรือโสภณเจตสิก ๒๕ ดวง รวม ๕๒ ดวงดังนี้

๑. อัญญาสมานาเจตสิก ทั้งหมด ๑๓ ดวง แบ่งเป็น ๒ ประเภท คือ สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ดวง และ ปกิณณกเจตสิก ๖ ดวง

๑.๑ สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ดวง คือเจตสิกที่สามารถเกิดพร้อมกับจิตเสมอไม่ว่าประเภทใด คือ

๑. ผัสสะ คือ กระทบอารมณ์

^{๒๐} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช, ความเข้าใจเรื่องพระอภิธรรม, (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย), ๒๕๔๒, หน้า ๓๔.

๒. เวทนา คือ เสวยอารมณ์
๓. สัญญา คือ จำอารมณ์
๔. เจตนา คือ กระตุ้นชักชวนให้ธรรมชาติที่เกิดร่วมทำหน้าที่กับอารมณ์
๕. เอกัคคตา คือ แน่วแน่ในอารมณ์เดียว
๖. ชีวิตินทรีย์ คือ รักษาธรรมชาติที่เกิดร่วม
๗. มนสิการ คือ มุ่งและนำธรรมชาติที่เกิดร่วมสู่อารมณ์

๑.๒ ปกิณณกเจตสิก ๖ ดวง คือ เจตสิกที่เกิดแยกประกอบกับจิตบางประเภท บางดวงเกิดกับกุศล บางดวงเกิดกับอกุศล คือ

๘. วิตก คือ นำธรรมชาติที่เกิดร่วมขึ้นสู่อารมณ์ ได้แก่ คิด หรือตรึก
๙. วิจาร คือ เคล้าคลึงอารมณ์ หรือตรอง
๑๐. อธิโมกข์ คือ ตัดสิน ปักใจลงในอารมณ์
๑๑. วิริยะ คือ ความพากเพียรพยายาม แรงจูงใจ
๑๒. ปีติ คือ ความชื่นชม อิ่มใจ

๑๓. ฉันทะ คือ ปราบปรามอารมณ์

๒. อกุศลเจตสิก เป็นเจตสิกฝ่ายชั่ว หยาบ บาบ ไม่ตั้งงาม และไม่ฉลาด เมื่อประกอบกับจิตทำให้จิตเศร้าหมอง เร่าร้อน มีทั้งหมด ๑๔ ดวง มี ๕ กลุ่ม แบ่งเป็น ๒ กลุ่ม ๑) สัพพากุศลสาธารณเจตสิก และ ๒) ปกิณณกอกุศลเจตสิก

๒.๑ สัพพากุศลสาธารณเจตสิก (เรียกอีกอย่างว่า โมจตุกกเจตสิก) มี ๔ ดวง คือ อกุศลเจตสิกที่เกิดกับอกุศลจิตทุกดวง ประกอบกับจิตอื่นไม่ได้เลย

๑๔. โมหะ คือ ความหลง
๑๕. อหิริกะ คือ ความไม่ละอายต่อบาป
๑๖. อนอตตปปะ คือ ความไม่สะดุ้งกลัวต่อบาป
๑๗. อุทัจจจะ คือ ความฟุ้งซ่าน

๒.๒ โลติกเจตสิก คือ อกุศลเจตสิกที่เลือกเกิดกับอกุศลจิตเฉพาะโลภมูลจิต แบ่งเป็น อกุศลเจตสิกกลุ่มโลภ ๓

๑๘. โลภะ คือ ความอยากได้อารมณ์
๑๙. ทิฏฐิ คือ ความเห็นผิด
๒๐. มานะ คือ ความถือตัว

๒.๓ โทจตุกกเจตสิก คือ อกุศลเจตสิกกลุ่มโทสะ มี ๔ ดวง

๒๑. โทสะ คือ ความคิดประทุษร้าย
๒๒. อิสสา คือ ความริษยา

๒๓. มัจฉริยะ คือ ความตระหนี่

๒๔. กุกกัจจะ คือ ความเดือดร้อนใจ

๒.๔ ถิทุกะ คือ อกุศลเจตสิกกลุ่มหตุหุ มี ๒ ดวง

๒๕. ถีนะ คือ ความหตุหุ

๒๖. มิทระ คือ ความง่วงเหงา ถดถอย

๒.๕ วิจิกิจฉาเจตสิก คือ อกุศลเจตสิกดวงสุดท้าย ที่มีธรรมชาติสงสัย

๒๗. วิจิกิจฉา คือ ความกลางแกลง สงสัย

๓. โสภณเจตสิก หรือกลุ่มกุศล เป็นเจตสิกฝ่ายดีงาม ประกอบกับจิตแล้วทำให้จิตผ่องใส สงบ ตั้งอยู่ในความดี มี ๒๕ ดวง มี ๔ กลุ่ม

๓.๑ โสภณสาธารณเจตสิก เป็นกลุ่มคุณธรรมพื้นฐานทั่วไป ๑๙ ดวง เกื้อกูล ชัก จูงส่งเสริม

๒๘. สัทธา คือ ความเชื่อ

๒๙. สติ คือ ความสำนึกพร้อมอยู่

๓๐. หิริ คือ ความละอายต่อบาป

๓๑. โอตตปปะ คือ ความสะดุ้งกลัวต่อบาป

๓๒. อโลภะ คือ ความไม่ยอกได้อารมณ์

๓๓. อโทสะ คือ ความไม่คิดประทุษร้าย

๓๔. ตัตตรัมชฉัตตตา คือ ความเที่ยงตรง

๓๕. กายปัสสัทธิ คือ ความสงบแห่งกองเจตสิก

๓๖. จิตตปัสสัทธิ คือ ความสงบแห่งจิต

๓๗. กายลหุตา คือ ความเบาแห่งเจตสิก

๓๘. จิตตลหุตา คือ ความเบาแห่งจิต

๓๙. กายมฺหุตา คือ ความนุ่มนวลแห่งกองเจตสิก

๔๐. จิตตมฺหุตา คือ ความนุ่มนวลแห่งจิต

๔๑. กายกัมมัญญตา คือ ความควรแก่การงานแห่งกองเจตสิก

๔๒. จิตตกัมมัญญตา คือ ความควรแก่การงานแห่งจิต

๔๓. กายปาคูญญตา คือ ความคล่องแคล่วแห่งกองเจตสิก

๔๔. จิตตปาคูญญตา คือ ความคล่องแคล่วแห่งกองจิต

๔๕. กายชุกตา คือ ความชือตรงแห่งกองเจตสิก

๔๖. จิตตชุกตา คือ ความชือตรงแห่งจิต

๓.๒ วิรติเจตสิก หรือกลุ่มพื้นฐานปฏิบัติ เป็นเจตสิกที่งัดเว้นจากการทำบาป มี ๓ ดวง เป็นกุศลเจตสิกที่รองรับการปฏิบัติในชีวิตประจำวัน

๔๗. สัมมาวาจา คือ เจรจาชอบ

๔๘. สัมมากัมมันตะ คือ การกระทำชอบ

๔๙. สัมมาอาชีวะ คือ เลี้ยงชีพชอบ

๓.๓ อัปมัชฌญาเจตสิก หรือ กลุ่มความสัมพันธ์ดีงาม มี ๒ ดวง คือ เจตสิกที่กำหนดสภาวะอันไร้ขอบเขต

๕๐. กรุณา คือ ความสงสารสัตว์ผู้มีทุกข์

๕๑. มุทิตา คือ ความยินดีต่อสัตว์ผู้ได้สุข

๓.๔ ปัญญินทรีย์เจตสิก เป็นกลุ่มปัญญา ที่ตามรู้เรื่องตามความเป็นจริงมีดวงเดียว

๕๒. ปัญญินทรีย์ หรืออโมหะ ความรู้เข้าใจ ไม่หลง เป็นธรรมชาติตรงข้ามกับโมหะหรืออวิชา

จากการกล่าวมาเราจะพบว่านอกจากจำนวนของจิตที่ได้กล่าวมาแล้วซึ่งจะดูว่ามีจำนวนรายละเอียดที่มากแล้ว เมื่อกกล่าวมาถึงเจตสิกก็จะพบว่าจำนวนเจตสิกหรือองค์ประกอบที่เกิดดับพร้อม กับจิตก็ยังมีจำนวนมากเกือบเท่า ๆ กับจำนวนของจิตด้วย โดยจำนวนของเจตสิกนั้นเราสามารถที่จะพิจารณาได้จากแผนภาพดังนี้

อัญญาสมาณเจตสิก ๑๓

๑. สัพพะจิตตสารณเจตสิก ๗

๑. ฝััสสะ
๒. เวทนา
๓. สัญญา
๔. เจตนา
๕. เอกัคคตา
๖. ซีวิตินทรีย
๗. มนสิการ

๒. ปกิณณกเจตสิก ๖

๘. วิตก
๙. วิจาร
๑๐. อธิโมกข์
๑๑. วิริยะ
๑๒. ปีติ
๑๓. ฉันทะ

อุกุศลเจตสิก ๑๔

๑. สัพพากุศลสารณเจตสิก ๔

๑๔. โมหะ
๑๕. อหิริกะ
๑๖. อโนตตปโป
๑๗. อุทธีจจะ

๒. ปกิณณกเจตสิก ๑๐

๑๘. โลกะ
๑๙. ทิฏฐิ
๒๐. มานะ
๒๑. โทสะ
๒๒. อีสสา
๒๓. มัจฉริยะ
๒๔. กุกกุจจะ
๒๕. ทีนะ
๒๖. มัทธะ
๒๗. วิจิกิจจา

โสภณเจตสิก ๒๔

๑. โสภณสารณเจตสิก ๑๔

๒๘. สัทธา
๒๙. สติ
๓๐. หิริ
๓๑. โอตตปโป
๓๒. อโลภะ
๓๓. อโทสะ
๓๔. ตัตตรมัชฌัตตตา
๓๕. กายปัสสัทธิ
๓๖. จิตตปัสสัทธิ
๓๗. กายลหุตตา
๓๘. จิตตลหุตตา
๓๙. กายมุตตา
๔๐. จิตตมุตตา
๔๑. กายกัมมัณฺญุตตา
๔๒. จิตตกัมมัณฺญุตตา
๔๓. กายปาคุณฺญุตตา
๔๔. จิตตปาคุณฺญุตตา
๔๕. กายชุกตา
๔๖. จิตตชุกตา

๒. วิรตีเจตสิก ๓

๔๗. สัมมาวาจา
๔๘. สัมมากัมมันตะ
๔๙. สัมมาอาชีวะ

๓. อัปมัญญาเจตสิก ๒

๕๐. กรุณา
๕๑. มุทิตา

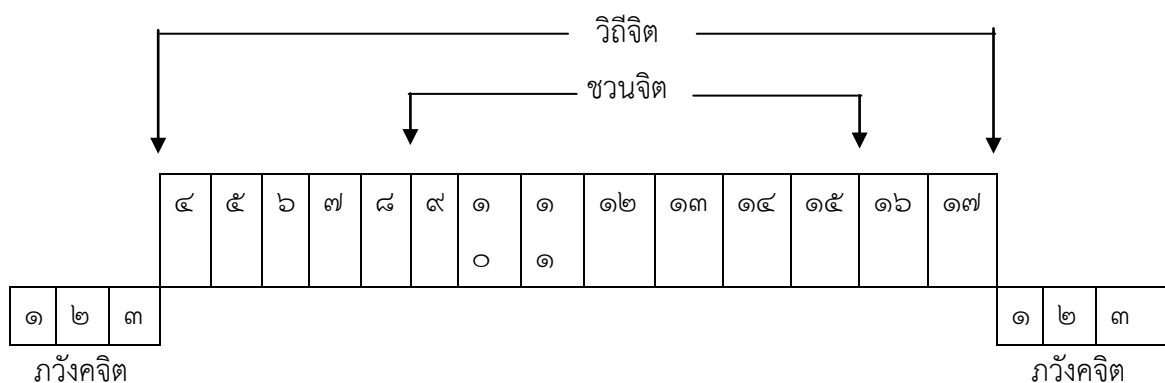
๔. ปัญฺณินทรียเจตสิก ๑

๕๒. ปัญฺณินทรีย หรืออโมหะ

ภาพ ง แสดงจำนวนของเจตสิกที่จัดแบ่งออกเป็นประเภทต่าง ๆ

๓.๒.๑๐ กระบวนการทำงานของจิต

ดังได้กล่าวมาแล้วว่าจิตมีธรรมชาติรับอารมณ์ทางทวารทั้ง ๖ (ตา หู จมูก ลิ้น กาย และ ใจ) ซึ่งเมื่อจิตรับอารมณ์เข้ามาแต่ละครั้งก็จะมีระบบการทำงานภายในเพื่อที่จะแปรสภาพอารมณ์และส่งผลจากระบบการทำงานออกไปข้างนอกซึ่งก็ได้แก่บรรดาพฤติกรรมที่มนุษย์และสัตว์ได้แสดงออกมาต่าง ๆ กัน กล่าวได้ว่าระบบการทำงานของจิตนั้นมีความสลับซับซ้อนเป็นอย่างยิ่งจนบางครั้งก็ยากที่จะทำความเข้าใจได้ง่าย ๆ อย่างไรก็ตามก็ได้มีผู้คิดรูปแบบของระบบการทำงานของจิตออกมาเพื่อที่จะทำให้เกิดความเข้าใจถึงระบบการทำงานของจิตได้ง่ายขึ้น โดยรูปแบบดังกล่าวถือว่าเป็นของแนวคิดทางอภิธรรมของฝ่ายเถรวาท การทำงานของจิตแต่ละครั้งจะมีรูปแบบการทำงานดังปรากฏในแผนภาพนี้คือ

ภาพ จ. แสดงกระบวนการทำงานของจิต

จากภาพ จะพบว่า กระบวนการทำงานของจิตที่รับรู้อารมณ์ในแต่ละครั้งจะมีลักษณะหรือขั้นตอนกระบวนการเกิดดับของจิตอยู่ ๑๗ ขณะ ในภาพ รูปสี่เหลี่ยมแต่ละรูปนั้นหมายถึงหนึ่งขณะจิต ช่วงการรับรู้หนึ่งจะมีอยู่ ๑๗ ขณะจิตโดย ๓ ขณะแรกเป็นจักษุจิตซึ่งอยู่นอกวิถิจิต นอกนั้นเป็นขณะจิตที่ขึ้นรับอารมณ์หรือวิถิจิตมี ๑๔ ขณะแต่ละขณะจิตมีความหมายดังนี้

ขณะจิตที่ ๑. จักษุจิตเก่า (อดีตจักษุ) เป็นขณะจิตที่ยึดห่วงอารมณ์เก่าลงสู่จักษุ

ขณะจิตที่ ๒. จักษุใหม่ (จักษุจรณะ) จิตเริ่มรับอารมณ์ใหม่เกิดหวั่นไหวเพราะแรงกระทบ ของอารมณ์ใหม่

ขณะจิตที่ ๓. ตัดกระแสจักษุ (จักษุปัจเฉท) ได้รับอิทธิพลของอารมณ์ใหม่เต็มที่ จักษุจิตจึงสิ้นสุดลง

ขณะจิตที่ ๔. จิตเริ่มขึ้นสู่วิถิจิตเพื่อรับอารมณ์ทางใดทางหนึ่งใน ๕ ทาง เช่น ทางตา ทางหู เป็นต้น (ปัญญาทวาราวชชนะ)

ขณะจิตที่ ๕. จิตเริ่มรับอารมณ์ใหม่ปรากฏเป็นความรู้แจ้งอารมณ์หรือวิญญาน เช่น จักขุวิญญาน

ขณะจิตที่ ๖. รับอารมณ์ใหม่เต็มที่ (สัมปฏิจฉันนะ)

ขณะจิตที่ ๗. พิจารณาอารมณ์ว่าเป็นกุศลหรืออกุศล เป็นต้น (สันตிரณะ)

ขณะจิตที่ ๘. ตัดสินอารมณ์ว่าเป็นกุศลหรืออกุศล เป็นต้นได้แล้วเพื่อจะเสวยอารมณ์นั้นต่อไป(โฆฏฐัพพะ)

ขณะจิตที่ ๙-๑๕ พินิจอารมณ์ (ชวนะ) หรือเสพอารมณ์

ขณะจิตที่ ๑๖-๑๗ จิตยึดห่วงอารมณ์ที่พินิจต่อจากชวนะก่อนตกลงสู่ภวังค์ (ตทาลัมพะ)^{๒๑}

จะเห็นว่า กระบวนการทำงานของจิตเมื่อครบ ๑๗ ขณะแล้วก็จะตกลงสู่ภวังค์เป็นอันสิ้นสุดและอายุของอารมณ์นั้นก็สิ้นสุดลงไปด้วยจนกว่าจะมีอารมณ์ใหม่มากระทบอีกหรืออาจจะเป็นอารมณ์เดิมเกิดขึ้นมาอีกครั้งหนึ่งก็ได้ กระบวนการทำงานของจิตก็จะดำเนินไปเป็นวัฏจักรและเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นและดำเนินไปอย่างรวดเร็วมากจนไม่อาจจะนับได้ว่าขณะที่เราคิดอยู่นั้นกระบวนการทำงานของจิตได้ดำเนินไปถึงขั้นตอนใดบ้าง

อนึ่ง ในกระบวนการทำงานของจิตนั้นไม่ได้หมายความว่ากระบวนการหรือขั้นตอนต่าง ๆ จะเกิดขึ้นครบทั้ง ๑๗ ขณะเสมอไปเพราะในบางขณะจิตก็มีกระบวนการทำงานที่ไม่ครบ เช่น บางครั้งอาจเหลือแค่ ๘ ขณะหรือ ๑๑ ขณะ เป็นต้น ซึ่งก็ขึ้นอยู่กับอารมณ์ที่มนุษย์และสัตว์จะรับเข้ามาหรืออยู่ในช่วงเวลาใดเวลาหนึ่งซึ่งก็จะมีผลต่อการทำงานของจิต เช่น ในขณะเกิด(ปฏิสนธิ) กับขณะตาย(คือจุติ) กระบวนการทำงานของจิตย่อมแตกต่างกัน แต่ที่นำมาแสดงในภาพนี้ก็เพื่อที่จะให้เข้าใจถึงภาพรวมทั้งหมดของกระบวนการทำงานของจิตตามปกติซึ่งจะมีมาตรฐานอยู่ที่ ๑๗ ขณะ

๓.๒.๑๑ ความสำคัญของจิตในทัศนะของพุทธศาสนา

แม้พุทธศาสนาจะเห็นว่ากายกับจิตไม่ใช่สิ่งเดียวกัน แต่กายกับจิตก็จัดว่าเป็นสิ่งที่มีความสัมพันธ์กัน อาศัยกันและกันอย่างที่จะแยกออกจากกันไม่ได้ ดังข้อความในวิสุทธิมรรคที่ว่า “รูปและนาม (กายและจิต) เป็นของคู่กัน ทั้งคู่อาศัยกันและกัน เมื่ออย่างหนึ่งแตกสลาย ก็แตกสลายทั้งคู่ตามปัจจัย ” (มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖: ๑๙) โดยทั้งจิตและกายก็ต่างทำหน้าที่อย่างสอดประสานกัน คือ หน้าที่ของกาย ได้แก่ การทำหน้าที่เชื่อมต่อหรือเป็นทางในการรับรู้โลกภายนอกผ่านทางอายตนะ และทำหน้าที่แสดงพฤติกรรมหรือการกระทำต่อโลกภายนอก แต่อย่างไรก็ตาม พุทธศาสนาถือว่า กายนั้นเป็นเพียงตัวเชื่อมต่อหรือเป็นทางให้จิตรับรู้ กายจึงไม่ได้เป็นสิ่งที่รู้ แต่สิ่งที่รู้คือจิต จิตเป็นตัวรับรู้ ดังนั้น ถ้ามองในแง่นี้ กายก็เป็นเพียงเครื่องมือของจิตในการรับรู้อารมณ์ อารมณ์คือสิ่งที่ยึดเหนี่ยวจิตหรือสิ่งที่ถูกรู้ อารมณ์ของจิตหรือสิ่งที่ยึดเหนี่ยวจิตนั้นก็คืออารมณ์ ๖ หรืออายตนะภายนอก ๖ อันได้แก่ รูป รส กลิ่น เสียง โผฏฐัพพะ(สิ่งต้องกาย) และธรรมารมณ์ (เรื่องในใจ) นั่นเอง ดังนั้น จิตจึงมีความสำคัญมาก ทั้งนี้ก็เพราะจิตเป็นมูลบท หรือเป็นแกนกลางที่สำคัญของคำ

^{๒๑} สุนทร ฌ รัชชี, พุทธปรัชญาจากพระไตรปิฎก, พิมพ์ครั้งที่ ๒. (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย) , ๒๕๔๓, หน้า ๒๖๔.

สอนทั้งหมด จะเห็นได้ว่าคำสอนเรื่องต่างๆ เช่น คำสอนเกี่ยวกับความทุกข์หรือความสุขก็ตาม กุศลหรืออกุศลก็ตาม หรือที่เป็นฝักฝ่ายโลกียะ และโลกุตระเป็นต้นก็ตาม เมื่อวิเคราะห์ถึงที่สุดแล้ว ทั้งหมดล้วนมีจิตเป็นแกนกลางหรือเป็นตัวกลางที่เป็นหลักยึดให้แก่ธรรมเหล่านั้นทั้งสิ้น ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่าสภาพธรรมที่เป็นกุศลหรืออกุศล บุญหรือบาป เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นแต่จิต ถ้าไม่มีจิตเป็นฐานให้แล้ว ถ้าไม่มีจิตเป็นฐานให้แล้ว สภาพธรรมเหล่านั้นจะเกิดขึ้นไม่ได้เลยดังนั้น จิตหรือใจนี้จึงเป็นสิ่งสำคัญเป็นอย่างยิ่ง ดังข้อความที่ปรากฏต่างๆ ซึ่งยกมาเป็นตัวอย่างพอสังเขป คือ

๓.๒.๑๑.๑ ความสำคัญของจิตในพระไตรปิฎก จากการศึกษามาทั้งหมดเราจะพบว่า พระพุทธศาสนาได้ระบุว่าจิตมีความสำคัญไว้ในคัมภีร์พระไตรปิฎก ดังปรากฏในหลักฐานหลายแห่งว่า

“ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จแล้วด้วยใจ ถ้าบุคคลมีใจร้ายแล้ว กล่าวอยู่ที่ดี ทำอยู่ที่ดี ทุกข์ย่อมเป็นไปตามเขา...”^{๒๒}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย อกุศลธรรมที่เป็นไปในส่วนอกุศล ที่เป็นไปในฝักฝ่ายอกุศลทั้งหมด มีใจเป็นหัวหน้า ใจเกิดก่อนธรรมเหล่านั้น อกุศลธรรมเกิดขึ้นทีหลัง ดูกรภิกษุทั้งหลาย กุศลธรรม ที่เป็นไปในส่วนกุศล ที่เป็นไปในฝักฝ่ายกุศลทั้งหมด มีใจเป็นหัวหน้า ใจเกิดก่อนธรรมเหล่านั้น

กุศลธรรมเกิดขึ้นทีหลัง ”^{๒๓}

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายจะเศร้าหมอง เพราะจิตเศร้าหมอง สัตว์ทั้งหลายจะบริสุทธิ์ เพราะจิตผ่องแผ้ว ”^{๒๔}

“ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนห้วงน้ำขุ่นมัวเป็นตม บุรุษผู้มีจักขุยืนอยู่บนฝั่ง ไม่พึงเห็น หอยโข่งและหอยกาบบ้าง ก้อนกรวดและกระเบื้องถ้วยบ้าง ผุงปลาบ้าง ซึ่งเที่ยวไปบ้าง ตั้งอยู่บ้าง ในห้วงน้ำนั้น ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะน้ำขุ่น ฉนใดภิกษุก็ฉนนั้นเหมือนกัน จักรู้ประโยชน์ตนบ้าง จักรู้ประโยชน์ผู้อื่นบ้าง จักรู้ประโยชน์ทั้งสองบ้าง จักกระทำให้แจ้งซึ่งคุณพิเศษ คือ อุตตริมนุสสรธรรม อันเป็นความรู้ความเห็นอย่างประเสริฐ อย่างสามารถ ได้ด้วยจิตที่ขุ่นมัว ข้อนี้ไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้ ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะจิตขุ่นมัว.”^{๒๕}

^{๒๒} พุ.ธ.(ไทย)๔๐/๑๑/๑.

^{๒๓} อจ. เอก.(ไทย)๓๒/ ๕๗-๕๘/๑๐๗.

^{๒๔} ส.ข.(ไทย)๒๗/๒๕๙/๓๔๓.

^{๒๕} อ.เอก.(ไทย)๓๒/๔๖/๙๔.

“ โลกอันจิตย่อมนำไป อันจิตย่อมเสือกใส่ไป โลกทั้งหมดเป็นไปตามอำนาจของธรรมอันหนึ่ง คือ จิต ” ^{๒๖}

จากพระพุทธที่ได้ยกมากล่าวนั้นจะพบว่าจิตมีความสำคัญมาก และดูเหมือนว่าจิตจะเป็นองค์ประกอบที่สำคัญของชีวิต โลกและจักรวาลทั้งมวล ทั้งนี้เนื่องมาจากจิตนั้นเป็นผู้นำหรือก่อให้เกิดการกระทำกรรมต่างๆทั้งดีและชั่วอันเป็นเหตุให้เกิดการเวียนว่ายตายเกิดเป็นวัฏฏสงสารสืบมา

๓.๒.๑๑.๒ ความสำคัญของจิตในทัศนะของนักวิชาการไทย อย่างไรก็ตามข้อความยืนยันว่าจิตมีความสำคัญนั้นไม่ได้มีเฉพาะในคัมภีร์เท่านั้น บรรดานักปราชญ์ชาวพุทธในสังคมไทยปัจจุบันก็ได้เน้นย้ำเป็นคำรับรองหลักฐานในคัมภีร์ว่าจิตนั้นมีความสำคัญดังปรากฏในหลักฐานที่ท่านได้แสดงไว้ดังนี้

(๑) **พร รัตนสุวรรณ** ในทัศนะของท่านอาจารย์พร รัตนสุวรรณท่านได้กล่าวถึงความสำคัญของจิตเอาไว้ว่า “ ร่างกายกับจิตใจมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด เหมือนต้นไม้กับดิน ดินดีต้นไม้งามดินไม่ดีต้นไม้งาม...ถ้าหากความสุขใจมันต้องขึ้นอยู่กับความสบายกาย ความสมบูรณ์ทางวัตถุนั้นก็คือทางที่จะทำให้จิตใจมีความอ่อนแอ และไม่สามารถพ้นทุกข์ได้ เพราะความจริงจิตใจของคนเรานั้น ถ้าตั้งใจรักษาไม่ให้ความทุกข์ใดๆ เกิดขึ้น เป็นสิ่งที่ได้โดยไม่ต้องอาศัยวัตถุหมายความว่าแม้ร่างกายจะเจ็บป่วย จะมีความยากจนมีความลำบากในความเป็นอยู่ หรือเกิดภัยอันตรายใดๆ แก่ร่างกายแก่ทรัพย์สินสมบัติ สำหรับผู้ฝึกจิตเอาไว้ดีแล้ว เหตุการณ์เหล่านั้นจะไม่สามารถก่อให้เกิดความทุกข์ได้เลย... ” ^{๒๗} และอีกแห่งหนึ่งว่า “...ความทุกข์ในทางจิตใจนี้ เป็นยาพิษที่ทำให้ระบบประสาทเกิดความพิการไปที่ละน้อยๆ จนกระทั่งกลายเป็นโรคประสาท...ความทุกข์ในทางจิตใจ คือ ยาพิษที่ทำให้การฆ่ามนุษย์ชาติไปที่ละน้อย ๆ แต่เราส่วนมากยังไม่รู้สึกถึงภัยอันนี้กันเลย...” ^{๒๘}

(๒) **สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราชสกลมหาสังฆปริณายก** ท่านได้แสดงความเห็นเกี่ยวกับประเด็นความสำคัญของจิตในทางพระพุทธศาสนาไว้ว่า “...ใจสำคัญที่สุด ความสุขความทุกข์ของทุกคนเกิดขึ้นจากใจ ใจดีทำให้เกิดสุข ใจไม่ดีทำให้เกิดทุกข์...” ^{๒๙} และว่า “บุคคลที่มีใจร้าย คือ บุคคลผู้มากด้วยกิเลส บุคคลผู้มีใจพองใสคือบุคคลผู้ไกลกิเลส หรือมีกิเลสเบาบาง ...บุคคลผู้มากด้วยกิเลส คือ ความโลภ ความโกรธ ความหลง จะคิด จะพูด จะทำอะไร ย่อมเป็น

^{๒๖} ส.ส.(ไทย)๒๔/๑๘๑/๒๘๖.

^{๒๗} พร รัตนสุวรรณ. **คู่มือการฝึกอานาปานสติสมาธิ**. (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญูญาณ, ๒๕๓๗, หน้า ๓๘-๔๑).

^{๒๘} พร รัตนสุวรรณ. **สุขภาพทางจิต**. (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญูญาณ, ๒๕๓๗) หน้า ๘๘.

^{๒๙} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก. **ความสุขหาได้ไม่ยาก**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, ๒๕๓๓, หน้า ๑๕.

เหตุให้ตนเองเป็นทุกข์ ส่วนบุคคลผู้เกลียดชัง หรือมีเกลียดชังบ้าง คือ ไม่มีความโลภ ความโกรธ ความหลง หรือ มีเพียงบางเบา จะคิด จะพูด จะทำอะไร ย่อมเป็นเหตุให้ตนเองเป็นสุข”^{๓๐}

(๓) สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า (พิมพ์ ธมฺมธโร) ท่านได้แสดงความเห็นเกี่ยวกับความสำคัญของจิตเอาไว้ที่น่าสนใจว่า “...สิ่งสำคัญที่สุดของตัวเราคือใจ เมื่อบำรุงร่างกายให้มีอนามัยแล้ว ต้องบำรุงใจให้มีอนามัยด้วย เพราะร่างกายสมบูรณ์ปราศจากโรคภัยแล้ว แต่ใจมีโรคเบียดเบียนให้เดือดร้อน ก็จะไม่เป็นสุขสำราญ...”^{๓๑} หรือว่า “...โรคใจก็เช่นกัน ย่อมมีพิษร้ายกาจ...เพราะว่าจิตใจเป็นมูลฐานของชีวิต เมื่อจิตใจของเรามีโรคต้องเดือนร้อน กระทบกระชวยไม่เป็นสุขแล้ว อวัยวะร่างกายทั้งหลายก็ต้องพลอยเกิดอันตรายให้เดือดร้อนไปตามๆ กัน เป็นอันทอนกำลังกาย กำลังใจ และกำลังความคิดให้เสื่อมถอยลงทุกวัน”^{๓๒}

(๔) ท่านพุทธทาส ท่านได้กล่าวว่า “...การศึกษาของเรามันเรียนแต่หนังสือ กับเรียนวิชาชีพ ไม่ได้เรียนเรื่องชีวิตจิตใจไม่ได้เรียนเรื่องว่าจะเป็นคนอย่างไร จึงจะได้สิ่งที่ดีที่สุดในมนุษย์ควรจะได้รับ ดังนั้นให้เรียนมาปริญญายาวเป็นหาง มันก็ไม่รู้เรื่องนี้ คือ ไม่รู้เรื่องชีวิต ...มันก็หยุดอยู่แค่ว่า ทำอาชีพได้ดีมีเงินมาก แล้วก็มีความสุขสนุกสนานเอร็ดอร่อยทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย...เมื่อยังไม่มีความรู้ทางจิตใจ ก็ต้องเป็นทาสของกิเลส ของกามารมณ์ทางเพศ แล้วก็เป็นที่ให้ทำผิด ต่อไปอีกหลายขั้นตอน”^{๓๓}

(๕) พระธรรมโกศาจารย์ (ปัญญานันทภิกขุ) ท่านได้กล่าวถึงจิตที่มีความสำคัญต่อการพัฒนาชีวิตมนุษย์ว่า “...ถ้าเรามีจิตใจไม่ถูกปรุงแต่ง ก็เรียกว่าเรามีจิตเป็นพุทธะขึ้นมา เป็นผู้รู้ขึ้นมาทันที รู้อะไรถูกต้องขึ้นมาแล้ว ก็เป็นตัวเองอย่างแท้จริง...ไม่ถูกฉาบด้วยกิเลส เรียกว่าไม่ถูกปรุงแต่ง...”^{๓๔} หรือว่า “...คนเรามีแต่ร่างกายแล้วจะเป็นอยู่ได้เมื่อไหร่? เราต้องมีใจด้วย เราจึงพูดว่ากายกับใจรูปกับนาม รูปก็คือร่างกาย นามก็คือเรื่องใจ มันมี ๒ เรื่อง ๒ อย่าง ถ้า ๒ อย่างนี้อยู่ด้วยกันอย่างถูกต้อง ชีวิตก็ดีขึ้น แต่ถ้า ๒ อย่างนี้อยู่ด้วยกันอย่างไม่ถูกต้อง ชีวิตก็ไม่ดีขึ้น คือ มีแต่ร่างกาย แต่ไม่มีใจ ใจที่ไม่มีธรรมะก็เหมือนกับไม่มีชีวิตชีวา เป็นอะไรที่เขาเรียกว่าเป็นศพเดินได้ แล้วก็ไม่ได้เดินเปล่านะ

^{๓๐} อ่างแล้ว, สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก. **ความสุขหาได้ไม่ยาก**, หน้า ๑๔.

^{๓๑} สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า (พิมพ์ ธมฺมธโร), **พิมพ์พจน์**, (กรุงเทพมหานคร: วัดพระศรีมหาธาตุวรมหาวิหาร), ๒๕๔๐, หน้า ๑๒๕.

^{๓๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๗.

^{๓๓} พุทธทาส, **พื้นฐานของชีวิต**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ธรรมสภา), ๒๕๔๒, หน้า ๑๕๗-๑๕๘.

^{๓๔} พระธรรมโกศาจารย์(ปัญญานันทภิกขุ), **ความสงบ**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ธรรมสภา. ม.ป.ป.) หน้า ๘๕.

เดินไปสร้างปัญหาในสังคม ไปเที่ยวฉกชิงวิ่งราว ล้วงกระเป๋า อะไรของเขาไปตามเรื่องตามราว มันสร้างปัญหา”^{๓๕}

(๖)พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต) สำหรับพระธรรมปิฎก(ป.อ.ปยุตฺโต) ท่านได้แสดงความเห็นเกี่ยวกับประเด็นความสำคัญของจิตไว้ว่า “...ชีวิตของคนเรานั้น ประกอบด้วยกายกับใจ มีสองส่วนเท่านั้น กายกับใจรวมกันเข้าเป็นชีวิตของเรา กายก็ตาม ใจก็ตาม จะต้องให้อยู่ในสภาพที่ดี ต้องรักษาไว้ให้มีสุขภาพดีจึงจะมีความสุข ชีวิตจึงจะดำเนินไปโดยราบรื่น...เมื่อร่างกายไม่สบาย จิตใจก็พลอยไม่สบายไปด้วยในทางกลับกัน เมื่อจิตใจไม่สบายมีความทุกข์ มีความหวาดระแวง มีความกลัว มีความกังวลใจ มีห้วงหน้าพะวงหลังต่างๆ มีความไม่สมปรารถนา ผิดหวัง ท้อแท้ใจต่างๆ ก็ทำให้แสดงออกมาทางร่างกาย เช่นว่าหน้าตาไม่สดชื่น ผิวพรรณไม่ผ่องใส ยิ้มแย้มไม่ออก ตลอดจนกระทั่งว่าเบื่ออาหารเป็นต้น ไม่มีเรี่ยวแรงไม่มีกำลัง...การรักษาใจนั้นเป็นเรื่องสำคัญ ในยามเจ็บไข้ได้ป่วยนี้ กายเป็นหน้าที่ของแพทย์...แต่ใจนั้นเป็นของเราเอง ต้องรักษาใจตนเอง...จริงอยู่ก็เป็นธรรมดาที่ว่าทุกขเวทนา ความเจ็บปวดต่างๆ ความอ่อนแรงอ่อนกำลังของร่างกายนั้น ย่อมมีผลต่อจิตใจ แต่ถ้ารักษาใจไว้ให้ดีแล้ว ความเจ็บปวดนั้นก็มิแต่่น้อย พระพุทธเจ้าจึงตรัสไว้เสมอว่า ให้รักษาใจของตนเอง...เพราะว่าชีวิตของคนเรานั้นก็เป็นดังที่ได้กล่าวไว้ว่า มีกายกับใจสองอย่าง โบราณกล่าวไว้ว่า ใจเป็นนายกายเป็นบ่าว กายนั้นรับใช้ใจ ใจเป็นแกนของชีวิต ถ้ารักษาใจไว้ได้แล้ว ก็นับว่าเป็นการรักษาส่วนประเสริฐของชีวิตไว้”^{๓๖}

ความสำคัญของจิตมีมากอย่างไร เราอาจเห็นได้จากประสบการณ์ธรรมดาในชีวิตประจำวันของเรา เช่น ร่างกายใดไม่ว่าจะเป็นร่างกายของคนหรือสัตว์ ถ้าปราศจากจิตหรือมีจิตแยกออกไปแล้ว ร่างกายนั้นก็ไม่ได้ทำอะไรกับก้อนหินหรือก้อนไม้ เป็นร่างกายที่ไร้ชีวิต และไม่อาจดำรงอยู่ในสภาพของสิ่งมีชีวิตได้ต่อไป ต้องเปื่อยเน่าผุพังไปในเวลาอันรวดเร็ว แต่ถ้ายังเป็นร่างกายที่ยังมีชีวิต ประกอบอยู่ ร่างกายนั้นก็ปรากฏเป็นสิ่งมีชีวิตอย่างตัวเราเวลานี้ ไม่เปื่อยเน่าผุพังไปในเวลาอันรวดเร็ว เมื่อได้อาศัยเหตุปัจจัยเหมาะสมค้ำจุนสนับสนุนร่างกายซึ่งปรากฏเป็นสิ่งมีชีวิตนั้นก็อาจดำรงอยู่ได้โดยไม่เปื่อยเน่านับเวลาเป็นเดือนเป็นปีหรือเป็นสิบๆ ปี สภาพดังกล่าวมานี้เป็นสิ่งที่เราอาจพิจารณาเห็นได้จากปรากฏการณ์และประสบการณ์ในชีวิตประจำวันตามปกติทั่วไป^{๓๗}

๓.๒.๑๒ ความสัมพันธ์ระหว่างกายกับจิต

นับว่าเป็นประเด็นที่มีการถกเถียงกันมากอีกประเด็นหนึ่งที่เกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ระหว่างกายกับจิต เนื่องจากพระพุทธศาสนานั้นเป็นศาสนาที่ยอมรับว่ากายกับจิตนั้นเป็นเหตุปัจจัยแก่

^{๓๕} อ่างแล้ว, พระธรรมโกศาจารย์ (ปัญญานันทภิกขุ). ความสงบ, หน้า ๑๖๒.

^{๓๖} พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต). รักษาใจยามป่วยไข้. (กรุงเทพมหานคร: บริษัทสหธรรมมิก จำกัด), ๒๕๓๗, หน้า ๒-๗.

^{๓๗} อ่างแล้ว, สุนทร ฌ รังสี, พุทธปรัชญาจากพระไตรปิฎก, หน้า ๒๖๐.

กันในการทำหน้าที่ แต่แม้ว่าจะเป็นเช่นนั้นก็ตามก็ปรากฏว่ามีหลักฐานขั้นต้นคือคัมภีร์พระไตรปิฎกได้ระบุในลักษณะที่โน้มเอียงไปในทางที่เข้าใจว่าจิตนั้นมีค่ามากกว่ากาย ดังปรากฏในพระพุทธพจน์ว่า “เหล่าชนรู้จักสารวมจิตที่ไม่มีรูปร่าง มีของหทัยเป็นที่อยู่อาศัย ดวงเดียวเที่ยวไปไกลก็จะพ้นจากปวงมารได้”^{๓๘} หมายความว่า จิตคือธรรมชาติไปที่ไกล ไปด้วยการคิด เทียวไปดวงเดียวคือการที่จิตคิดได้ที่ละเอียดแต่มีการเกิดขึ้นต่อเนื่องกันเร็วมากจนเราเข้าใจว่ามันเกิดขึ้นพร้อมกัน ไม่มีรูปร่าง อาศัยอยู่ในร่างกายนี้ แสดงว่าจิตไม่ได้เป็นตัวการอิสระที่อยู่ภายนอกร่างกาย และคอยบังคับบัญชาร่างกาย แต่เป็นธรรมชาติ ที่เนื่องด้วยร่างกาย คืออาศัยร่างกายจึงมีจิต ซึ่งตรงกับวิญญานในชั้น ๕ ตามหลักพระพุทธศาสนาสอนว่า ชีวิตประกอบขึ้นจากส่วนสำคัญ ๕ ส่วน อันเรียกว่า ชั้น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาน หรือว่าโดยย่อ มีสองส่วนคือ รูปธรรมและนามธรรมหรือรูปชั้นและนามชั้น ชั้น ๕ นี้ เป็นกระบวนการที่ดำเนินไปตามกฎแห่งปฏิจสมุปบาท คือมีอยู่ในรูปกระแสแห่งปัจจัยต่างๆ ที่สัมพันธ์เนื่องอาศัยสืบต่อกัน ไม่มีส่วนใดในกระแสที่อยู่ได้มีแต่การเกิดขึ้นแล้วสลายไปพร้อมกับที่เป็นปัจจัยให้มีการเกิดขึ้นแล้วสลายตัวต่อๆ ไปอีก ดังพุทธพจน์ที่ว่า

เมื่อสิ่งนี้มีอยู่ สิ่งนี้ย่อมมี
 เพราะสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงบังเกิดขึ้น
 เมื่อปัจจัยนี้ไม่มีอยู่ ผลนี้ย่อมไม่มี
 เพราะการดับแห่งปัจจัยนี้ ผลนี้จึงดับ^{๓๙}

พุทธธรรมแยกแยะชีวิต พร้อมทั้งองค์ประกอบทั้งหมดที่บัญญัติเรียกว่า “สัตว์” “บุคคล” ฯลฯ ออกเป็นส่วนต่างๆ ๕ ประเภท หรือ ๕ หมวด เรียกทางธรรมว่า เบญจขันธ์ คือ

๑. รูป (Corporeality) ได้แก่ ส่วนประกอบฝ่ายรูปธรรมทั้งหมด ร่างกาย และพฤติกรรมทั้งหมดของร่างกาย หรือสสาร และพลังงานฝ่ายวัตถุ พร้อมทั้งคุณสมบัติและพฤติกรรมต่างๆ ของสสารพลังงานเท่านั้น

๒. เวทนา (Feeling หรือ Sensation) ได้แก่ความรู้สึก สุข ทุกข์ หรือเฉยๆ ซึ่งเกิดจากผัสสะทางประสาททั้ง ๕ และทางใจ

๓. สัญญา (Perception) ได้แก่ ความกำหนดได้ หรือ หมายรู้ คือ กำหนดรู้อาการ เครื่องหมายต่างๆ อันเป็นเหตุให้จำอารมณ์นั้นได้ (อารมณ์ในที่นี้หมายถึงสิ่งที่ถูกรับรู้โดยอาศัยทวารทั้ง ๖ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์)

๔. สังขาร (Mental Formation หรือ Volitional Activities) ได้แก่ องค์ประกอบหรือคุณสมบัติต่างๆ ของจิตมีเจตนาเป็นตัวนำ ซึ่งแต่งจิตให้ดีหรือชั่ว หรือ เป็นกลางๆ ประปรุงการตรัสรู้ นึกคิดในใจ และการแสดงออกทางกายวาจา ให้เป็นไปต่างๆ เป็นที่มาของกรรม เช่น ศรัทธาสติ

^{๓๘} พุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๓๗/๒๕.

^{๓๙} ส.น.(ไทย) ๑๖/๒๑-๒๒/๓๕-๓๖.

หิริโอตตปปะ เมตตา มุทิตา อุเบกขา ปัญญา โมหะ โลภะ โทสะ มานะ ทิฐิ เป็นต้น เรียกรวมอย่างง่าย ๆ ว่า เครื่องปรุงของความจิต เครื่องปรุงของความคิด หรือ เครื่องปรุงของกรรม

๕. วิญญาณ (Consciousness) ได้แก่ ความรู้แจ้งอารมณ์ทางประสาททั้ง ๕ และทางใจ คือการเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้สัมผัสทางกาย และการรู้อารมณ์ทางใจ^{๔๐}

จะเห็นได้ว่าทั้งกาย และจิตหรือใจนี้ต่างอิงอาศัยกันและกัน และเกี่ยวโยงกันอย่างแยกไม่ออกขั้นทั้ง ๕ นั้น ต่างเกี่ยวโยง อาศัยซึ่งกันและกัน โดยรูปขันธ์เป็นส่วน กาย และนามขันธ์ทั้ง ๔ เป็นส่วนใจ มีทั้งกาย และใจ จึงจะเป็นชีวิต กายกับใจ ทำหน้าที่เป็นปรกติ และประสานสอดคล้องกัน ชีวิตจะดำรงอยู่ได้ด้วยดี เช่น กิจกรรมของใจ ต้องอาศัยความรู้เกี่ยวกับโลกซึ่งเกิดขึ้นได้ด้วยอาศัยอารมณ์ คือ รูป เสียง กลิ่นรส และสิ่งต้องกาย ผ่านเข้ามาทาง ตา หู จมูก ลิ้นและกาย อารมณ์ทั้ง ๕ ก็ดี ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ก็ดี ต่างก็เป็นรูปธรรมอยู่ในรูปขันธ์ คือ เป็นฝ่ายกาย^{๔๑} และจากการศึกษามาจะพบว่าคำสอนของพระพุทธศาสนา ที่แสดงให้เห็นถึงความเกี่ยวโยงระหว่าง กาย กับจิตนั้นมีมาก ขอยกมาสัก ๒ ตัวอย่าง ดังนี้

“เมื่อเราตริตรองอยู่นานเกินไป ร่างกายก็เหน็ดเหนื่อย เมื่อร่างกายเหน็ดเหนื่อย จิตก็ฟุ้งซ่าน เมื่อจิตฟุ้งซ่าน จิตก็ห่างจากสมาธิ”^{๔๒}

“ถ้าบุคคลมีใจชั่วแล้ว จะพูดหรือทำก็ตาม ทุกข์ย่อมตามเขาไป...ถ้าบุคคลมีใจดีแล้ว จะพูดหรือทำก็ตาม สุขย่อมตามเขาไป”^{๔๓}

จะเห็นได้ว่า ทั้งจิตและกายต่างก็มีความสำคัญด้วยกัน และอิงอาศัยกัน รวมกันเป็นชีวิต ถ้ามีร่างกายหรือจิตเพียงอย่างเดียวก็ไม่สามารถเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ได้ เพราะจิตใจก็ต้องอาศัยร่างกาย และร่างกายก็เป็นไปตามความรู้สึกนึกคิดของจิตใจเช่นกัน อย่างไรก็ตามเราจะพบว่าในทัศนะของพระพุทธศาสนาเห็นว่ากายกับจิตมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด ความสัมพันธ์กันนี้มองได้หลายลักษณะ ทั้งในแง่ของหน่วยมูลฐานที่ทำให้เกิดชีวิต ทั้งในแง่ของการทำงานประสานสัมพันธ์กัน และในแง่ของการส่งผลกระทบต่อกัน ดังนี้

๓.๒.๑๒.๑ ความสัมพันธ์ในฐานะเป็นองค์ประกอบของชีวิต

ในทัศนะของพระพุทธศาสนาชีวิตเกิดมาจากการรวมตัวกันขององค์ประกอบหลัก ๒ ประเภท คือ องค์ประกอบฝ่ายนามธรรมและองค์ประกอบฝ่ายรูปธรรม ในองค์ประกอบสองอย่างนี้ ถ้าขาดอย่างใดอย่างหนึ่ง ชีวิตก็เกิดขึ้นไม่ได้ ดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า

^{๔๐} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับขยายความ**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๔๖, หน้า ๑๖.

^{๔๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔-๒๕.

^{๔๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๐๙/๒๒๑.

^{๔๓} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑-๒/๑๗.

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อปัจจัยสามประการมาประจวบกันเข้า การตั้งครุภย่อมเกิดขึ้น แม้มารดาและบิดาจะมีเพศสัมพันธ์กัน แต่มารดายังไม่อยู่ในวัยมี ระบุและคันธัพพะ ก็ได้ปรากฏ การตั้งครุภย่อมไม่สามารถเกิดมิได้ แม้มารดาและบิดาจะมีเพศสัมพันธ์กัน และมารดาก็อยู่ในวัยมีระบุ แต่คันธัพพะมิได้ปรากฏการตั้งครุภย่อมไม่สามารถเกิดมิได้ ภิกษุทั้งหลาย เมื่อใดก็ตามที่มารดาและบิดามีเพศสัมพันธ์กันมารดาอยู่ในวัยมีระบุ และคันธัพพะปรากฏ เมื่อปัจจัยสามประการตามที่กล่าวมานี้ประจวบพร้อม การตั้งครุภย่อมเกิดขึ้นได้”^{๔๔} ๑๘จากพุทธพจน์ที่ยกมานี้ จะเห็นได้ว่า ชีวิตจะเกิดขึ้นมาไม่ได้เลยถ้าขาดองค์ประกอบสองฝ่าย คือ ฝ่ายรูปธรรม ได้แก่ การมีระบุของมารดา และการมีเพศสัมพันธ์ของบิดา และมารดา และองค์ประกอบฝ่ายนามธรรม คือ การที่คันธัพพะ หรือปฏิสนธิวิญญาณก้าวลงสู่ครุภยมารดา นั่นคือ ชีวิตเริ่มต้นได้ต้องประกอบไปด้วย ๑) มีจิตดวงแรกที่เกิดในครุภยมารดา ๒) อรูปขันธ์ ๓) ที่มาเกาะเกี่ยวกับจิต ๓) กลละรูปที่เกิดพร้อมกับจิต จะเป็นกลละรูปของหญิงหรือชายก็ได้ซึ่งมีขนาดเล็กมาก จนได้เปรียบเทียบไว้ว่า “ขนาดจะเท่าหยาดน้ำมันที่ซ้อนขึ้นด้วยปลายข้างหนึ่งของขนแกะแรกเกิด และเป็นวัตถุใส”

อีกประการหนึ่ง นอกจากจะมององค์ประกอบที่ทำให้เกิดมีชีวิตขึ้นมาแล้ว พุทธศาสนายังได้มองความสัมพันธ์ระหว่างกายกับจิต ในฐานะเป็นองค์ประกอบที่ทำให้ชีวิตแต่ละชีวิตดำรงอยู่ได้ ชีวิตหน่วยหนึ่งๆ เมื่อวิเคราะห์จนถึงที่สุดแล้ว ไม่มีอะไรเลยที่เรียกว่า “อัตตา” หรือ “อาตมัน” ที่เป็นตัวตน หรือ วิญญาณอมตะ มีเพียงการรวมตัวกันของขันธ์ ๕ เท่านั้น^{๔๕}

๓.๒.๑๒.๒ ความสัมพันธ์ในแง่ของการทำงานประสานสัมพันธ์กัน

กายกับจิตทำงานสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด แม้ว่าในแง่ของบทบาทแล้ว จิตจะเป็นตัวนำเป็นตัวบงการ แต่ถ้าไม่มีองค์ประกอบฝ่ายกายเป็นเครื่องมือ การทำงานของจิตก็จะมีประสิทธิผล ในขณะเดียวกันการทำงานของกายจะเกิดขึ้นไม่ได้ถ้าไม่มีจิตเป็นตัวชักนำ ดังนั้น ในการทำงานที่สัมพันธ์กับโลกภายนอก กายและจิตทำงานสัมพันธ์กัน ดังนี้^{๔๖}

การเสวยสเวทโลก หรือการรับรู้ข้อมูลจากภายนอก กระบวนการรับรู้ข้อมูลจากภายนอก เป็นการทำงานสัมพันธ์กันระหว่างกายกับจิต เช่น การรับรู้ข้อมูลทางตา จะต้องมีเจตนาหรือความตั้งใจฝ่ายจิตเป็นตัวนำ (มโนสัญญาเจตนา) แล้วผลักดันให้กายหรือตาทำงาน (กายกรรม)รับรู้ข้อมูลจาก

^{๔๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๕๒/๔๘๗.

^{๔๕} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๔๓, หน้า ๑๕-๑๖.

^{๔๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๐.

ภายนอก ในขณะที่ข้อมูลผ่านเข้ามาทางตานั้น จิตก็ทำหน้าที่รับรู้พร้อมกันไปด้วยเรียกว่าจักขุวิญญาณ การประจวบพร้อมกันแห่งองค์ประกอบ ๓ อย่าง คือ ประสาทตา (กาย) ข้อมูลภายนอก (อารมณ์) และ วิญญาณ (จิต) รวมเรียกว่า ผัสสะ^{๔๗}

๓.๒.๑๓.๓ ความสัมพันธ์ในแง่ที่ส่งผลกระทบต่อถึงกัน

ความสัมพันธ์ในแง่ที่ส่งผลกระทบต่อถึงกัน หมายความว่า กายและจิตมีการถ่ายทอด ผลกระทบบางอย่างถึงกันได้ เช่น คนที่มีจิตประกอบด้วยเมตตา มีความโอบอ้อมอารีมีจิตผ่องใสย่อม ส่งผลทำให้ใบหน้าเบิกบานแจ่มใส ผิวพรรณผุดผ่องด้วย หรือคนที่มีจิตใจขุนมัว เป็นคนมักโกรธ มี อารมณ์อุนเฉียว ย่อมจะส่งผลให้ผิวพรรณเศร้าหมองด้วย๒๔ ในทางตรงกันข้าม คนที่ได้รับความ เจ็บปวดทางร่างกาย เช่น ถูกทรมานด้วยการเอาไฟจี้ เป็นต้น ย่อมจะส่งผลให้เกิดความกดดัน บีบคั้น ทางจิตใจอย่างรุนแรง จนอาจจะทำให้เป็นคนจิตหลอนมีอาการหวาดผวาก็ได้

๓.๓ พลังอำนาจจิต

จิตใจที่จะมีพลังอำนาจได้นั้นก็ย่อมมีการฝึกฝนอบรมจิต ให้ได้ซึ่งสมาธิในขั้นต่างๆ มีขณิก สมาธิ อุปจารสมาธิ และ อัปนาสมาธิ ซึ่งเป็นพื้นฐานแห่งพลังอำนาจจิตที่บุคคลทั้งหลายได้มาซึ่ง อำนาจจิต

สมาธิ คือ การบำเพ็ญภาวนาอบรมจิตให้ตั้งมั่นมีอารมณ์เป็นหนึ่งเดียวไม่ให้จิตฟุ้งซ่าน อ่อนไหวต่ออารมณ์ที่มาทบททางทวารทั้งหลายมีตา หู จมูก ลิ้น กาย และ ใจ เป็นต้น

ขณิกสมาธิ คือ ความตั้งใจชั่วขณะหนึ่ง หรือสมาธิชั่วขณะ เช่น คนที่เจริญสมาธิภาวนา พุทธโร จิตใจก็จดจ่ออยู่กับพุทธโร ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่คิดเรื่องอื่น หรือจะภาวนาสัมมาอรหัง หรือยุบหนอ พองหนอ จิตที่เป็นสมาธิชั่วขณะนั้นก็ตั้งมั่นในอารมณ์ที่กำหนดนั้น ๆ หรือ คนที่อ่านหนังสือ จิตใจก็ จดจ่ออยู่กับการอ่านไม่คิดไปในที่อื่นเรื่องอื่น เมื่ออ่านก็ย่อมได้รับความเข้าใจในเนื้อหาเป็นอย่างดี ลักษณะ เช่นนี้ เรียกว่า ขณิกสมาธิ

อุปจารสมาธิ คือ สมาธิที่เฉียดจะได้ฌาน แต่ไม่ถึงฌาน ในขณะที่จิตละนิวรณ์ทั้งห้าได้ หมดแล้ว แต่องค์ของฌานทั้งห้าไม่ปรากฏชัด

องค์ทั้ง ๕ ของฌาน ก็คือ วิตก วิจารณ์ ปิติ สุข และเอกัคคตา โดยเฉพาะ เอกัคคตานี้ ท่านว่าจิตนั้นยังสำยอยู่ชนิด ๆ ยังไม่แนบแน่น สมาธิในขั้นอุปจารสมาธินี้จิตเป็นสมาธิมาก หูการได้ยิน เสียงข้างนอกนั้นแทบจะไม่ได้ยินแล้ว เพราะจิตนั้นเป็นสมาธิมาก

^{๔๗} อ่างแล้ว, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๔๐.

อัปปยสมาธิ คือ สมาธิที่แนบแน่น เป็นสมาธิขั้นฌานที่เดียว จิตละองค์ ๕ ได้องค์ ๕ จิตละองค์ ๕ คือละนิเวรทั้ง ๕ ได้ และพร้อมกันนั้นจิตก็มีคุณสมบัติ ๕ ประการเกิดขึ้นประดับตัวผู้นั้น คือ องค์ฌานทั้ง ๕ ได้แก่ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข และเอกัคคตา

การที่ได้อารมณ์เช่นนี้เป็นขั้นของสมาธิจิต เมื่อจิตได้รับการฝึกฝนอบรมอยู่เสมอจิตนั้นก็ยกระดับของจิตขึ้นสูงกว่าสมาธิจิตธรรมดาเป็นขั้นของอภิญาจิต อภิญาจิตนี้เป็นขั้นที่ได้ฤทธิ์ได้อำนาจและหมดกิเลส สำหรับพลังอำนาจจิตในระดับอภิญาจิตเมื่อโยคินั้นได้ปฏิบัติสมาธิจนดำรงอยู่ในจตุตถฌานได้อย่างสะดวกสบาย ย่อมสามารถทำให้เกิดอภิญา 6 อย่าง คือ

อิทธิวิธญาณ	แสดงฤทธิ์ได้
ทิพโสตญาณ	หูทิพย์
เจโตปริยญาณ	รู้ใจคนอื่น
ทิพพจักขุญาณ	ตาทิพย์
บุพเพนิวาสานุสสติญาณ	ระลึกชาติก่อนๆ ได้
อาสวักขยญาณ	ญาณที่ทำให้อาสวะสิ้นไป ^{๔๘}

คำว่า อิทธิวิธี หมายถึง การเปลี่ยนร่าง ทิพโสต หมายถึง เห็นการได้ยินของมนุษย์เจโตปริยญาณ หมายถึง การเข้าใจความคิดของผู้อื่น บุพเพนิวาสานุสสติญาณ หมายถึง การจำอดีตชาติได้ ทิพจักขุ หมายถึง เห็นการเห็นของมนุษย์ อาสวักขยญาณ หมายถึงหมดกิเลสตัณหา โลภะ โทสะ โมหะ

สำหรับวิชา ๘ นั้น เพิ่ม วิปัสสนาญาณ คือญาณในวิปัสสนา ญาณที่เป็นวิปัสสนา คือ ปัญญาที่พิจารณาเห็นสังขารคือนามรูปโดยไตรลักษณ์ มีต่างกันออกไปเป็นขั้น ๆ ต่อเนื่องกัน และมโนมยิทธิ ฤทธิ์สำเร็จด้วยใจ คือนิรมิตกายอื่นนอกจากนี้ดูจักษุได้จากหญ้าปล้อง ชักดาบจากฝัก หรือ ชักงูออกจากคาบ

สำหรับวิชา ๓ นั้น ก็ตรงกับวิชา ๘ นั้นเอง คือ บุพเพนิวาสานุสสติญาณ ระลึกชาติก่อนๆ ได้ จตุปปาตญาณ ญาณกำหนดรู้จุดและอุบัติแห่งสัตว์ทั้งหลาย อันเป็นไปตามกรรม เห็นการเวียนว่ายตายเกิดของสัตว์ทั้งหลาย เรียกอีกอย่างว่า ทิพพจักขุญาณ อาสวักขยญาณ ญาณที่ทำให้อาสวะสิ้นไป

๓.๔ ความเกิดแห่งจิต ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดับแห่งจิต

^{๔๘} ที.ปา.(ไทย)๑๑/๔๓๑/๓๐๑.

พระพุทธองค์ตรัสว่า ลัดนิ้วครึ่งเดียว จิตเกิดขึ้นตั้งแสนโกฏิกขณะ ในหนึ่งวินาที จิตเกิดดับๆ ตั้งล้านล้านขณะขึ้นไป หากเราตั้งคำถามว่า ในตัวเราซึ่งประกอบด้วยร่างกายและจิตใจอะไรเกิดดับรวดเร็วที่สุด ร่างกายของคนเราซึ่งเรียกว่ารูปธรรม แม้จะเกิดดับรวดเร็วแต่ช้ากว่าจิตประมาณ ๑๗ เท่า ซึ่งจิตใจของคนเรามีการเกิดดับๆ อย่างรวดเร็วโดยไม่มีหยุดนิ่ง หากมีใครถามขึ้นว่า คุณเคยเสิร์ชโคสเสียใจติดต่อกันนานสัก ๑ วินาทีไหม? ผู้นั้นอาจตอบว่า อ่าว่า ๑ วินาทีเลย ๑ ชั่วโมง ก็เคยเสียใจมาแล้ว ผู้ถามนั้นย้ำว่า คุณต้องเสียใจติด ๆ กันนะ ผู้ถูกถามก็ตอบว่า ก็ใช่สิ การตอบเช่นนี้ถูกต้องหรือไม่ เราจะทราบว่าคุณหรือไม่ เราต้องอาศัยพระปัญญาขององค์สัมมาสัมพุทธเจ้าเท่านั้น จึงจะทราบ หาใช้วิสัยของนักวิชาการอื่นใดในโลกอันผู้หนาไปด้วยกิเลส ปัญหานี้ตอบได้ดังนี้ การกล่าวว่ามี ความเสิร์ชโคสเสียใจติดต่อกันนาน ๑ วินาที ความจริง ใน ๑ วินาที ความเสิร์ชโคสไม่สามารถติดต่อกันในเวลาเช่นนั้นเนื่องด้วยมีความรู้สึกอื่นมาสลับคั่นอย่างรวดเร็วจนทำให้ผู้เสิร์ชโคสไม่รู้ตัว คิดว่าเสิร์ชโคสตลอด ๑ วินาที สำหรับ การเสิร์ชโคสนาน ๑ ชั่วโมง จึงไม่จำเป็นต้องไปกล่าวถึง เปรียบได้กับกระแสไฟฟ้าที่วิ่งผ่านสายไฟหรือดวงไฟที่เปิดอยู่ ซึ่งมีการเกิดดับอยู่ตลอดเวลา อนึ่ง เราจะพบว่าจิตของคนเราหรือสัตว์โลกนั้นยอมสิ้นสุดลงได้ด้วยการดับกิเลสโดยไม่มีเบญจขันธ์เหลือคือการพ้นจากอำนาจแห่งตัณหา ภพชาติ ไม่เกิดไม่แก่ไม่เจ็บ ไม่ตายอีกต่อไป จิตใจนั้นก็ดับว่างจากอำนาจแห่งกิเลสทั้งหลายทั้งปวง

บทที่ ๔

วิเคราะห์แนวคิดเรื่องจิตวิทยาเชิงพุทธในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

๔.๑ บทนำ

ภายหลังจากที่เราได้ทำการศึกษารอบแนวคิดเรื่องจิตวิทยาทางพระพุทธศาสนา จะพบว่ามีความสำคัญกับพระพุทธศาสนา เช่น ประเด็นเกี่ยวกับท่าทีของจิตวิทยาพระพุทธศาสนากับจิตวิทยาตะวันตกว่าเหมือนหรือแตกต่างกันอย่างไร หรือกรอบการอธิบายเรื่องจิตนั้นพระพุทธศาสนาได้เสนอแนวทางที่เป็นไปตามกรอบของจิตวิทยาตะวันตกหรือไม่ หรือประเด็นเกี่ยวกับจิตวิทยาทางพระพุทธศาสนาทั้งส่วนของกรอบแนวคิดเชิงปรัชญา เช่น การหาความจริงเรื่องจิตว่าเป็นสิ่งที่บริสุทธิ์มาแต่ดั้งเดิมหรือไม่หรือว่าเป็นเพียงแค่กระบวนการ หรือประเด็นเกี่ยวกับจิตกับการบรรลุธรรมหรือจิตกับการหาคำตอบว่าเป็นเอกจิตนิยมหรือไม่ เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีประเด็นที่เกี่ยวข้องกับการพยายามหาแนววิเคราะห์จิตกับการพัฒนา จิตกับการบรรลุธรรมหรือการหาคำตอบเกี่ยวกับจิตวิทยาในเชิงประยุกต์ เช่น การศึกษาถึงกระบวนการเรียนรู้ของจิต เป็นต้น ซึ่งถือว่าเป็นประเด็นที่เราจะต้องนำมาศึกษากันไป

๔.๒ วิเคราะห์แนวคิดเรื่องจิตในพระพุทธศาสนาเถรวาท

หลังจากที่เราได้ทำการศึกษารอบแนวคิดเรื่องจิตในพระพุทธศาสนาเถรวาทมาเป็นที่ยาวเรียบร้อยแล้ว ประเด็นต่อไปที่จะต้องนำมาศึกษาต่อเพื่อให้ทราบถึงรายละเอียดเกี่ยวกับแนวคิดเรื่องจิตวิทยาพระพุทธศาสนาเถรวาทมากขึ้นก็คือการนำเอาประเด็นต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับจิตในทางพระพุทธศาสนา มาวิเคราะห์เป็นประเด็นๆ ไป ทั้งนี้ก็เพื่อที่จะทำให้เราได้ทราบถึงความจริงเกี่ยวกับหลักการทางจิตวิทยาของพระพุทธศาสนามากขึ้น โดยรายละเอียดเกี่ยวกับจิตที่จะต้องนำมาวิเคราะห์นั้นมีดังต่อไปนี้

๔.๒.๑ วิเคราะห์แนวคิดเรื่องจิตวิทยาในพระพุทธศาสนาเถรวาทกับจิตวิทยาตะวันตก

นับเป็นประเด็นที่จะต้องนำมาศึกษาเป็นอันดับแรกก็คือประเด็นที่เกี่ยวข้องกับการวิเคราะห์แนวคิดเรื่องจิตวิทยาเชิงพุทธกับจิตวิทยาตะวันตก ทั้งที่สืบเนื่องมาจากผู้วิจัยได้ดำเนินการศึกษารอบแนวคิดเรื่องจิตวิทยาตะวันตกมาเป็นเบื้องต้นแล้วและเพื่อให้เห็นถึงประเด็นในเชิง

เปรียบเทียบและสารัตถะที่เกี่ยวข้องกับความคิดเรื่องจิตวิทยาตะวันตกว่ามีความเหมือน แตกต่างกันอย่างไรบ้าง

จากการศึกษามาจะพบว่า เนื่องจากคัมภีร์ของพระพุทธศาสนาหมักยั่นยันการมีอยู่ของจิตว่า มีอยู่ตั้งแต่เกิด และสิ่งที่พระพุทธศาสนาอธิบายเรื่องของจิตนั้น มีความแตกต่างกับจิตวิทยาตะวันตกอย่างมากโดยเฉพาะในกรณีนี้จะแตกต่างจากกลุ่มพฤติกรรมนิยมโดยสิ้นเชิง เนื่องจากกลุ่มนี้ปฏิเสธเรื่องของจิต และมองว่าพฤติกรรมเท่านั้นที่มีความหมาย รวมทั้งกลุ่มชีวประสาทวิทยาด้วย ที่เชื่อว่าสมองและจิตคือสิ่งเดียวกัน การจะเข้าใจเรื่องจิตก็เพียงการศึกษาทำความเข้าใจการทำงานของสมอง ก็สามารถเข้าใจจิตได้ เพราะนั่นคือสิ่งเดียวกัน ถึงแม้ว่ากลุ่มจิตวิทยาเชิงรู้คิดจะยอมรับว่ามีสิ่งหนึ่งหรือกระบวนการหนึ่งในร่างกาย ที่ทำงานอยู่ด้วยตลอดเวลา นอกจากสิ่งเร้าและการตอบสนองทางพฤติกรรมแล้ว แต่นั่นก็ไม่ได้หมายความว่ายอมรับเรื่องการมีอยู่ของจิต กลุ่มนี้ให้ค่าเพียงเท่ากับโปรแกรมระบบการจัดการของเครื่องคอมพิวเตอร์ เมื่อมีสิ่งเร้าหรือข้อมูลถูกบรรจุลงไป โปรแกรมคอมพิวเตอร์ต่างๆ ก็จะทำงานตามระบบที่คงที่ และก็จะให้ผลผลิตอย่างหนึ่งออกมา ซึ่งที่จริงแล้ว เมื่อกล่าวถึงความคงที่หรือคงอยู่โดยถาวรนั้นกลุ่มจิตวิเคราะห์ กลุ่มจิตวิญญานมนุษยนิยม กลุ่มจิตวิทยาอัตถิภาวนิยม หรือจิตวิทยาผ่านตัวตน ก็ไม่ได้แสดงข้อความยืนยันว่ามีจิตอยู่จริง เพียงแต่อธิบายว่ามีกระบวนการหนึ่งที่เกิดขึ้นพร้อมร่างกาย และมีการทำงานลักษณะที่พิเศษกว่าการทำงานของร่างกาย เช่น กลุ่มจิตวิเคราะห์จะเห็นว่ากระบวนการนี้สะสมรูปแบบหนึ่งในจิตไร้สำนึก พรอยด์เรียกภาวะปกติของกระบวนการนี้เป็นภาวะจิตสำนึก ซึ่งเป็นภาวะที่รู้ตัว ส่วนกลุ่มจิตวิญญานมนุษยนิยม คิดว่าภาวะที่พิเศษของมนุษย์ก็คือมีการเลือกอย่างเจตจำนงเสรี ซึ่งกลุ่มจิตวิทยาอัตถิภาวนิยมเรียกว่าเป็นความหมายของชีวิต ที่ทำให้มนุษย์สามารถดำเนินชีวิตต่อไปได้ไม่ว่าจะได้รับความยากลำบากเพียงใดก็ตาม แต่เพื่อความหมายที่แท้ที่พัฒนาไปตามต้องการหรือเป้าหมายแต่ละขณะ ทำให้มนุษย์ดำเนินชีวิตไปได้ เช่น วิกเตอร์ แฟรงเคิล (Victor Frankl) ที่ถูกกักกันตัวในค่ายนาซี โดยไม่มีทรัพย์สิน เงินทอง ลูกและภรรยาที่หายสาบสูญ แต่ก็ไม่ได้ท้อแท้ และยังรับรู้ผ่านความรู้สึกจากเพื่อนๆ ที่อยู่ในค่ายนั้น ซึ่งบางคนก็ไม่ได้ท้อแท้หมดหวังไปกับสภาพที่รันทนต์หู่ของชีวิต ทั้งตัวเขายังสามารถผลิตงานเชิงวิชาการออกมาได้ จนตั้งเป็นแนวทางการบำบัดแบบโลโกส(Logotherapy) หลังสงครามโลกยุติลงแล้ว ความหมายของชีวิตของวิกเตอร์ แฟรงเคิล จึงอธิบายเกี่ยวเนื่องกับภาวะจิตวิญญานที่อยู่ภายในใจ

แม้กระทั่งกลุ่มจิตวิทยาผ่านตัวตน ก็อธิบายถึงประสบการณ์ลึกลับต่างๆ ที่ยอมรับว่าเป็นประสบการณ์ชนิดหนึ่ง ที่ยอมรับว่าเป็นจริงได้เช่นเดียวกับประสบการณ์เชิงสสารที่พิสูจน์ และเห็นจริงได้ หรือการอธิบายถึงการพัฒนาจิตสำนึกรู้ (A Developmental View of Consciousness) ของเคน วิลเบอร์

^๑ นักทฤษฎีของกลุ่มจิตวิทยาผ่านตัวตน ก็อธิบายในความหมายของกระบวนการ

วิวัฒนาการตั้งแต่หน่วยเล็กที่สุดของสสาร คือ อะตอม (atom) วิวัฒนาการเรื่อยมาจนกระทั่งเป็นจิต ร่วมกับ ด้านสังคม ด้านศาสตร์ต่างๆ และด้านภาษา ตั้งแต่กลุ่มเล็กๆ จนเป็นจักรวาล นั่นคือ ทุกระบบของจิตวิทยาตะวันตก ไม่ได้ยอมรับการปรากฏอยู่ มีอยู่ของจิตเชิงจิตนิยม (Idealism) ซึ่งเป็นความเชื่อการมีอยู่ของจิต อย่างมีตัวตน เป็นของจริง มีความเป็นนิรันดร์ ไม่เปลี่ยนแปลง หรือมีความสมบูรณ์ด้วยตนเอง ลักษณะการยอมรับการมีอยู่ของจิตของกลุ่มจิตวิทยาตะวันตกนี้ มีอยู่ในลักษณะของแนวปรัชญาธรรมชาตินิยม ที่มีทัศนระหว่งกลางของปรัชญาสสารนิยมและจิตนิยม ที่เชื่อว่าจิตเป็นผลิตผลวิวัฒนาการของสสาร ที่ทำให้เกิดสิ่งใหม่ และคุณสมบัตินี้ หรือตัวจิตนี้เอง ก็ไม่สามารถลดทอนต่อไปได้ยังต้นกำเนิดของมัน และเชื่อต่อมาว่าจิตไม่ใช่ “ของจริง” ที่เป็นอิสระจากร่างกาย แต่กระนั้นก็มีความสามารถดำรงคุณสมบัติที่เรียกว่า “ปรากฏการณ์” ที่สสารหรือกายไม่สามารถกระทำได้ เช่น ความรู้สึก ความคิดอารมณ์ การตัดสินใจ หรือ ปัญญา (wisdom) ฯลฯ ด้วยเหตุนี้เมื่อจิตวิทยาตะวันตกกลุ่มที่ยอมรับเรื่องจิต และเมื่อกล่าวถึงจิต จึงเป็นปรากฏการณ์หนึ่งที่เกิดขึ้น และมีลักษณะพิเศษเป็นแบบของตัวเอง

การศึกษาเรื่องของจิตแบบการศึกษาวิทยาศาสตร์เชิงสสาร หรือกึ่งสสารนั้น ไม่ตรงกับ การอธิบายเรื่องแนวคิดในพระพุทธศาสนา เพราะประการแรก พระพุทธศาสนายอมรับการมีอยู่ของจิต และให้ความสำคัญของการมีอยู่นั้น ประการที่สองการมีอยู่ของจิตในพระพุทธศาสนาไม่ได้คงอยู่ตายตัวและเป็นอมตะ แต่เป็นลักษณะของความเป็นอนัตตา ไม่มีรูปร่าง หรือไม่มีตัวตน และต่อเนื่องไม่ใช่สิ่ง (thing) เชิงสสาร แต่อยู่ในรูปของปรากฏการณ์ ประการที่สามเป็นเรื่องความสัมพันธ์ของจิตและกาย เป็นไปในลักษณะคล้ายมโนทัศน์ของจิตวิทยาตะวันตก แต่ไม่แยกอิสระต่อกันเด็ดขาดจึงอยู่ในลักษณะของการผสมกลมกลืนที่มักเรียกว่า “กระแส” ที่เกิดเป็นปรากฏการณ์แต่ละขณะความเกิด-ดับของจิต เป็นลักษณะพิเศษที่สำคัญของจิต ดังที่อธิบายมาแล้วว่าจิตวิทยาตะวันตกทุกแนวคิด ไม่มีแนวคิดใด ยืนยันการมีอยู่ของจิต แต่ละแนวคิดเพียงแต่อธิบายว่าเป็นสภาวะหนึ่งที่ดำรงอยู่จริง ถึงแม้ว่าจะคิดว่ามีอยู่ แต่ก็หลีกเลี่ยงที่จะพูดถึง เพราะจิตวิทยาตะวันตกใช้ระบบการค้นหาคำความรู้แบบวิทยาศาสตร์ทั้งหมด จึงไม่ตอบคำถามเชิงอภิปรายทั้งสิ้น อย่างไรก็ตามผลที่ได้จากการศึกษาที่ไม่ตรงตามหลักการที่วางไว้นั้น จะเป็นการศึกษาบทต่อไปของอีกกลุ่มหนึ่งที่จะศึกษาต่อไป แม้แต่จิตวิทยาผ่านตัวตนก็ยังหลีกเลี่ยงที่จะไม่กล่าวถึงเพียงตั้งเป็นสมมุติฐานเพื่อการนำไปสู่การศึกษาวิจัยปรากฏการณ์ต่างๆ เพื่อชี้ให้เห็นว่าเป็นเรื่องจริง (fact) ก่อน จึงสรุปว่ามีสิ่งนั้นจริง หลักการนี้เป็นหลักการวิทยาศาสตร์ที่น่าสนใจ และพระพุทธเจ้าก็ทรงใช้หลักการนี้ในการอธิบาย เห็นได้จากการทรงทรมานกายเพื่อศึกษาผลของการปฏิบัติสมาธิที่คัมภีร์ต่างๆ ในยุคนั้นเชื่อ หรือการอธิบายปัญหาเกี่ยวกับพราหมณ์ เช่น เรื่อง

^๑ Ken Wilber, “A Developmental View of Consciousness”, *The Journal of Transpersonal Psychology*, Vol.11 No1 (1979) : 1-21.

กำเนิดของพราหมณ์ ว่า “เป็นวรรณะที่พราหมณ์สร้างขึ้น... เกิดจากโอษฐ์ของพราหมณ์...” แต่ทรงแย้งกลับตามสภาพความจริงของมนุษย์ผู้หญิงทั้งหลาย คือ

“... ก็ปรากฏชัดอยู่ว่า นางพราหมณ์ของพราหมณ์ทั้งหลายมีระดูบ้าง มีครรภ์บ้างคลอดอยู่บ้าง ให้ลูกตีมนมบ้าง นั้นพราหมณ์เหล่านั้น เป็นผู้เกิดจากช่องคลอดของนางพราหมณ์ทั้งนั้น”^๒

ประเด็นเรื่องของการแสวงหาความรู้^๓ จึงเป็นเรื่องการฝึกฝนในความรู้ระดับญาณและโพธิ์ ดังนั้น การอธิบายของจิตในพระพุทธศาสนาเป็นการอธิบายเชิงอภิปรัชญา คล้ายกับในปรัชญาตะวันตกเดิม เมื่อกล่าวถึงจิตก็ใช้หลักตรรกศาสตร์ แต่จิตของปรัชญาตะวันตกมักหมายถึงวิญญาณอมตะ (soul) ที่สภาพไม่สูญหายถึงแม้ร่างกายจะดับสูญแล้ว แต่จิตในพระพุทธศาสนาเป็นธาตุประเภทหนึ่งที่มีธรรมชาติการเกิดและดับ โดยอธิบายไว้ว่า จิตเป็นธรรมชาติที่เกิดดับเร็วที่สุด^๔ ไม่มีสิ่งใดในโลกที่สามารถเกิดและดับได้รวดเร็วเท่าจิต กล่าวไว้ในช่วงเวลาที่ดีนิ้วมือแปะเดียวจิตจะเกิดดับเป็นแสนโกฏี หรือล้านล้านดวง หรือช่วงอายุของจิตหนึ่ง หรือขณะจิตหนึ่งเท่ากับ ๑๐-๑๒ วินาที เมื่อจิตดวงหนึ่งดับไป ก็จะมีจิตอีกดวงหนึ่งเกิดขึ้นมาแทนที่ แต่ที่สำคัญคือก่อนที่จิตดวงก่อนจะดับ จะทิ้งเชื้อของกรรมและกิเลสไว้ให้จิตดวงต่อไปด้วย ซึ่งจิตและเจตสิกหรือเครื่องประกอบจิตที่เกิดขึ้นก่อน เป็นปัจจัยหนุนให้จิตและเจตสิกดวงถัดมาให้สืบต่อเชื้อที่เหลือทิ้งไว้ โดยไม่มีช่องว่าง เป็นไปตามลำดับ โดยไม่มีหยุดพักจนกว่าจะถึงนิพพาน การฝึกฝนเพื่อให้เกิดความรู้เชิงประจักษ์ในระดับโพธิ์จึงต้องทำความรู้นั้นให้เป็นเนื้อเดียวกับตัวเอง ทฤษฎีความรู้ของพระพุทธศาสนาจึงแยกไม่ออกกับการปฏิบัติเนื่องจากจิตเป็นสภาพที่ไวจรับอารมณ์หรือสิ่งที่จิตรับรู้อยู่เสมอ อีกนัยหนึ่งคือไม่มีจิตที่ไม่รับอารมณ์ แต่จะรับได้เพียงอารมณ์เดียวในขณะจิตหนึ่งๆ ไม่สามารถเกิดได้หลายอารมณ์ การภาวะปกติรู้สึกว่ามีความรู้สึกหลายแบบ เป็นเพราะธรรมชาติของจิตเองที่อยู่นิ่งไม่ได้และเกิดดับได้อย่างรวดเร็ว จนดูคล้ายกับมีหลายความรู้สึกเกิดขึ้นในขณะเดียวกัน การสังเกตจึงต้องใช้วิธีพิเศษ ซึ่งกรณีนี้การฝึกการสังเกตภายในของกลุ่มโครงสร้างนิยมจึงไม่สามารถทำได้ การตรวจสอบเป็นการตรวจสอบความจำที่เก็บไว้ ไม่ใช่ลักษณะปัจจุบันทันที ที่สำคัญไม่สามารถให้อีกผู้หนึ่งมาทำการตรวจสอบสิ่งที่รับรู้ขณะนั้นได้ตรงกันได้

การสืบต่อเชื้อในจิตดวงก่อนไปยังดวงใหม่ ไม่ใช่ในลักษณะของเหตุวิสัยจากการถูกกำหนดมาแล้วจากอดีต เพราะการส่งต่อเป็นไปตามกฎไตรลักษณ์เช่นกัน เหตุวิสัยที่กลุ่มจิตวิเคราะห์เชื่อว่าเป็นการถูกกำหนดฝังมาในจิตไร้สำนึกที่ไม่อาจแก้ไขได้ นอกจากการต้องกลับไปหาปมที่เป็นต้นกำเนิดนั้นจึงจะแก้ไขให้หายขาดได้ ถึงแม้ว่าพระพุทธศาสนาไม่ได้ปฏิเสธว่ามีบางพฤติกรรมของมนุษย์อาจเป็นผลจากการกระทำในอดีตที่สั่งสมไว้ หรือถูกกำหนดไว้โดยเงื่อนไขทางสรีรวิทยา แต่ก็ยังถือว่า

^๒ ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๑๔/๘๕.

^๓ อจ.เอก.(ไทย) ๒๐/๔๘/๙.

^๔ ระวี ภาวิไล, อภิปรัชญาสำหรับคนรุ่นใหม่, ไม่ปรากฏที่พิมพ์, ๒๕๓๕, หน้า ๒๒๓.

มนุษย์มีอิสระอยู่เสมอในการเลือกการกระทำ แต่จิตในพระพุทธศาสนาเถรวาทถือเป็นดวงใหม่เสมอ จึงทำให้เปิดโอกาสให้แก่ใจการกระทำได้เสมอ ถ้าแก่ใจกระบวนการรับรู้ ถือว่ามนุษย์เป็นอิสระที่จะเลือกได้ใหม่ตลอดเวลา อุตตาหรือตัวตนของจิตวิทยาตะวันตกเป็นเรื่องของปรากฏการณ์ของจิต เป็นลักษณะของตัวตนที่พระพุทธศาสนาเรียกว่า “อหังการ(ตัวกู) มมังการ (ของกู)” ซึ่งเป็นคำที่ท่านพุทธทาสชอบใช้^๕ สภาพทางจิตลักษณะนี้ เกิดขึ้นจากการที่เจตสิกฝ่ายอกุศลมาครอบงำให้จิตขณะนั้นไม่แจ่มใส เจตสิกไม่อาจถือว่าคงที่ตายตัว แต่ตัวตนของจิตวิทยาตะวันตกทุกสำนัก ถือว่าเป็นสภาพที่ค่อนข้างคงที่ ตายตัว เปลี่ยนแปลงได้ยากเพราะถูกหล่อหลอมพัฒนามาตั้งเด็กจากการเลี้ยงดู และสังคม เป็นภาพรวมของความคิด ความเชื่อ และการเรียนรู้ส่วนบุคคล ในลักษณะความสัมพันธ์ของตนเองกับสิ่งแวดล้อม แต่เจตสิกเป็นเพียงองค์ประกอบในจิตเพราะจิตในพระพุทธศาสนาเป็นปรากฏการณ์ ดังนั้นเจตสิกที่มาประกอบ อาจเรียกว่าเป็นเพียง “ปรากฏการณ์ ของปรากฏการณ์แต่ละขณะ” เท่านั้นปรากฏการณ์ต่างๆ ที่นอกเหนือประสาทสัมผัส เช่น การระลึกชาติ หรือภาวะนิพพาน

พระพุทธศาสนายังถือเป็นสิ่งที่จะต้องสัมผัสด้วยสภาวะทางจิตเท่านั้น และยอมรับว่าเป็นจริงเช่นเดียวกับแนวคิดของวิลเลียม เจมส์ ในกลุ่มจิตวิทยาตะวันตก คือกลุ่มหน้าที่นิยม และกลุ่มจิตวิทยาผ่านตัวตนเมื่อพิจารณากระบวนการรับรู้ของพระพุทธศาสนา แบบหรือภาพรวมของการรับรู้ก็คล้ายกับกลุ่มจิตวิทยาเกสตัลท์ และพบว่าคล้ายกับกลุ่มจิตวิทยาเชิงรู้คิดด้วย ที่ศึกษากระบวนการทำงานของการรับรู้ การคิด การจำ การใช้ภาษา ฯลฯ ซึ่งเป็นกระบวนการที่ตรงกับพระพุทธศาสนาทั้งหมด รวมทั้งแนวคิดการบำบัดด้วย แนวคิดของกลุ่มนี้ที่ใช้กระบวนการสร้างความคิดใหม่ เพื่อปรับเปลี่ยนความคิดเดิมที่ถือว่าไม่ถูกต้อง แต่ส่วนที่แตกต่างกันอย่างมากก็คือเรื่องจิต ที่กระบวนการศึกษาของกลุ่มจิตวิทยาเชิงรู้คิด เป็นกระบวนการเชิงสสารทั้งหมด ไม่ใช่ปรากฏการณ์^๖ แม้แต่กลุ่มเกสตัลท์เอง ก็ศึกษาผ่านจากประสาทสัมผัสทั้ง ๕ เท่านั้น ไม่มีกระบวนการของมนโวิญญาน จึงไม่อาจศึกษาจิตได้โดยตรง ความรู้จึงเป็นความรู้ในระดับที่ ๒หรือ ๓ หรือ ๔ ที่เป็นทฤษฎี หรือกฎเกณฑ์ที่คงที่ ที่สามารถพิสูจน์ให้ประจักษ์ชัดได้เชิงประวิสัยฉะนั้นสุดท้ายของการค้นพบ ก็อาจพบกฎเกณฑ์ของกระบวนการรับรู้เชิงประจักษ์ได้ละเอียดกว่าปัจจุบัน แต่อาจจะไม่สามารถนำไปสู่การค้นพบจิตที่เป็นอัตวิสัยที่ต้องสืบค้นด้วยตนเอง แต่ก็ถือว่านำไปสู่ความรู้ที่เป็นรูปธรรมเชิงประจักษ์ ของการอธิบายกระบวนการทำงานของจิตให้มากขึ้นอย่างมาก ดังนั้น การศึกษาแนวคิดเชิงจิตวิทยาในพระพุทธศาสนา ต้องใช้วิธีการ ๓ แบบ คือ

^๕ พุทธทาสภิกขุ, *ตัวกู-ของกู ฉบับสมบูรณ์*, (กรุงเทพฯ : ธรรมสภา), ไม่ปรากฏปีพิมพ์, หน้า ๗๔-๗๕.

^๖ Robert Lundin, *Theories and Systems of Psychology*, 5th ed (MA : D.C. Heath and Co.,1996), p.172.

๑. ความรู้ระดับประสาทสัมผัส หรือทิวทัศน์ ซึ่งโดยทั่วไปในจิตวิทยาตะวันตกจะผ่านทางประสาทสัมผัสทั้ง ๕ แต่ของพระพุทธศาสนามีเพิ่มเติมทางจิต (มโนทวาร) อีกทางหนึ่ง และเกิดขึ้นได้ทั้งมนุษย์และสัตว์โดยทั่วไป ความรู้ประเภทนี้ สามารถตรวจสอบด้วยระเบียบวิธีทางวิทยาศาสตร์ได้ แม่นยำ หรือวิธีอุปนัย

๒. ความรู้ระดับประสบการณ์ทางจิต หรือญาณ เป็นความรู้ที่อาศัยการคิดเชิงเหตุผลผ่านระบบความคิด เป็นความรู้ระดับวิชาการต่างๆ ในโลก ซึ่งเกิดขึ้นได้เฉพาะมนุษย์ อาจเป็นไปได้ว่าในสัตว์ชั้นสูงบางประเภท ก็มีความคิดเช่นนี้ สังเกตได้จากการทดลองของกลุ่มจิตวิทยาเกสตัท์ส ในลิงชิมแพนซี ก็สามารถมีการคิดแบบหยั่งเห็น (insight) เพื่อแก้ปัญหาได้ การตรวจสอบความรู้ระดับนี้ จึงเป็นการศึกษาโดยใช้หลักตรรกศาสตร์ หรือนิรนัย การวิจัยเชิงคุณภาพพหุวิธีทางจิตวิทยาหรือการตีความ

๓. ความรู้ระดับเหนือประสบการณ์ หรือโพธิญาณ ที่เป็นความรู้ที่ต้องรู้เห็น หรือประจักษ์แจ้งในตนเองเท่านั้น ซึ่งมีในมนุษย์เท่านั้น การตรวจสอบความรู้ระดับนี้ ค่อนข้างเป็นเชิงอัตนัยทั้งหมด อาจไม่สามารถทำให้เป็นเชิงประจักษ์ได้ หรือภาษาก็อาจสื่อสารไม่ได้นอกจากผู้ที่เคยผ่านความรู้ระดับนี้มาเท่านั้นที่จะสามารถตรวจสอบได้ อาจกล่าวได้ว่าความรู้ระดับนี้เป็นปรากฏการณ์วิทยาที่แท้จริง และแตกต่างจากปรากฏการณ์วิทยาที่กลุ่มจิตวิทยามนุษยนิยม และจิตวิทยาอัตถิภาวะนิยมอธิบาย เพราะแนวคิดที่เสนอให้ใส่วงเล็บ หรือเก็บความเป็นส่วนตัวไว้ในการสังเกตปรากฏการณ์ต่างๆ นั้น เกิดในภาวะจริงได้ยาก ถึงอย่างไรก็มักมีความคิดเห็น ความเชื่อ โลกทัศน์ของบุคคลนั้นปะปนอยู่ด้วยเสมอ จึงไม่อาจเรียกว่าเป็นผู้รับรู้กับสิ่งที่ถูกรับรู้เป็นสิ่งเดียวกันหรือเป็นเนื้อเดียวกัน วัตถุประสงค์หลักจึงเป็นการนำเสนอ “ความเข้าใจ(understanding)” มากกว่าเป็น “การอธิบาย(explanation)”^{๖๐} ในปรากฏการณ์ต่างๆ ซึ่งการอธิบายความเป็นการนำเสนอที่มีการวิเคราะห์ข้อเท็จจริงอย่างเป็นระบบ โดยทั้งหมดเป็นความคิดเห็นของผู้นำเสนอ แต่ความเข้าใจจะเป็นการนำเสนอเรื่องราวตามความจริงที่ปรากฏโดยไม่นำอารมณ์ หรือความรู้สึกของผู้นำเสนอเข้าไปเกี่ยวข้องใดๆ เลย อีกประการหนึ่งคือการนำภาวะของปรากฏการณ์มาสร้างเป็นการวัดเชิงวัตถุวิสัย อาจมีข้อบกพร่องที่อาจไม่สามารถประสานเป็นเนื้อเดียวกันกับปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นจริงทั้งหมดได้ เช่นแนวคิดผู้มาปรึกษาเป็นศูนย์กลาง ที่รอเจอร์และกลุ่มผู้ร่วมงานของเขา ตั้งสมมติฐานเงื่อนไขที่จำเป็น ๓ ประการของการรักษา ได้แก่ความรู้สึกที่แท้ของตน (genuineness) การยอมรับแบบไม่มีเงื่อนไข (unconditional positive regard) และความเข้าใจร่วมรู้สึก (empathic understanding) เงื่อนไขทั้ง ๓ ประการเป็นปรากฏการณ์ผู้ปรึกษาจำเป็นต้องปฏิบัติต่อผู้มาปรึกษา เพื่อก่อให้เกิดมิติการเปลี่ยนแปลงจากการสื่อสาร ที่ทำให้การรับรู้เรื่องของผู้มาปรึกษารวกับเปนี เรื่องของตนนั้น ซึ่งเป็น

^{๖๐} Elizabeth R. Valentine, *Conceptual Issues in Psychology*, 2nd ed (London : Routledge,1992), p. 178.

เรื่องยากที่จะผสมผสานได้ทั้งหมด ผลการปรึกษาจึงไม่อาจยืนยันได้เต็มที่ว่าเกิดขึ้นจากใคร ตัวผู้มาปรึกษาเอง หรือนักจิตวิทยา อีกทั้งการนำเงื่อนไขที่จำเป็นนี้ไปสร้างมาตรวัดประเมินผล ยิ่งเพิ่มความห่างไกลของความเป็นปรากฏการณ์ เพราะเป็นการมองผ่านกรอบที่ตรึงไว้แคบๆ กรอบหนึ่งเท่านั้น

ปรากฏการณ์ที่แท้จริงอย่างเป็นเนื้อเดียวกันจึงไม่น่าใช่จากวิธีนี้^{๘๘} ระเบียบวิธีวิจัยทั้งเชิงปริมาณและคุณภาพในปัจจุบันนี้ อาจไม่สามารถครอบคลุมความรู้ระดับนี้ได้เลย ความรู้ระดับการประจักษ์แจ้งในตนเอง ที่พระพุทธรูปศาสนาจะบอกว่าเกิดขึ้นได้จากการวิปัสสนาเท่านั้น ที่ต้องประสบด้วยตนเอง ผู้ประเมินภาวนานี้ได้ถูกต้อง ต้องเป็นผู้ที่เคยผ่านภาวนานี้มาแล้ว ซึ่งก็คือ พระพุทธเจ้า และพระอรหันต์ทั้งหลาย^{๘๙}

อย่างไรก็ตาม การที่จะทำให้เกิดความรู้ถึงระดับที่ ๓ ได้ ต้องผ่านการฝึกฝนมาตามระดับขั้นตั้งแต่ระดับที่ ๑ จนถึงระดับที่ ๓ เนื่องจากในพระไตรปิฎก เมื่อกล่าวถึงปฏิจจนสมุพบาทการเกิดขึ้นจะต้องมาจาก “ผัสสะ” การกระทบกัน ระหว่างข้อมูลภายนอก (อารมณ์) หรืออายตนะภายนอก และวิญญาณ (จิต) เหตุผลอีกประการหนึ่ง หลักกาลามสูตร ๑๐ ประการ^{๙๐} ที่สอนให้ไม่ปักใจเชื่ออะไรที่ดูเหมือนน่าเชื่อถือก่อนการตรวจสอบด้วยตนเอง ด้วยประสบการณ์ตรงก่อน หรือแม้แต่อ่านปาณสตีและสติปัญญา ๔ ก็เริ่มต้นที่การรับรู้จากหมวดกาย (กายานุปัสสนา) หมวดความรู้สึก (เวทนานุปัสสนา) หมวดจิต (จิตตานุปัสสนา) และหมวดธรรม (ธัมมานุปัสสนา) ซึ่งหมวดกาย เป็นการรับรู้ประสาทสัมผัสโดยตรงความรู้ในศาสนาพุทธจึงเป็นไปในลักษณะเปลี่ยนแปลงตนเอง จัดระเบียบความขัดแย้งภายในตนเอง ควบคุมตนเองเป็นปัจจัยหลัก สังคมเป็นเรื่องรอง ซึ่งผิดกับจิตวิทยาในตะวันตกที่เพื่อควบคุมพฤติกรรมของคน โดยคำนึงถึงการปรับเปลี่ยนมนุษย์ให้เข้ากับสังคมปรับตัวให้เข้ากับสังคมหรือบางแนวคิด เช่น กลุ่มพฤติกรรมนิยมก็ปรับจากสิ่งแวดล้อมภายนอกแทน “ชีวิตที่ดี” ของจิตวิทยาเกือบทั้งหมดจึงอิงอยู่กับความต้องการของสังคม มากกว่าจะอิงกับหลักปรัชญาหรือศาสนาเช่นในอดีตซึ่งทำให้ขาด “คุณค่า” บางอย่างของการมีชีวิต

^{๘๘} Del Loewenthal and Robert Snell, *Postmodernism for Psychotherapists : A CriticalReader*, (NY : BrunnerRoutledge, 2003), p. 10.

^{๘๙} วิทย์ วิศทเวทย์, “ความรู้ในทัศนะของพระพุทธศาสนา”, วารสารพุทธศาสนศึกษา, ปีที่ ๒ ฉบับที่ ๓ (ก.ย.-ธ.ค. ๒๕๓๘) : ๔๕.

^{๙๐} อง.ติก.(ไทย)๒๐/๖๖/๒๕๗ กาลามสูตร ๑๐ ประการ มีดังนี้ ๑) อย่าปลงใจเชื่อด้วยการฟังตามๆ กันมา ๒) อย่าปลงใจเชื่อด้วยการถือสืบๆ ตามกันมา ๓) อย่าปลงใจเชื่อ ด้วยการเล่าลือ ๔) อย่าปลงใจเชื่อ ด้วยการอ้างคัมภีร์หรือตำรา ๕) อย่าปลงใจเชื่อเพราะตรรกะ ๖) อย่าปลงใจเชื่อ เพราะการอนุমান ๗) อย่าปลงใจเชื่อด้วยการคิดตรองตามแนวเหตุผล ๘) อย่าปลงใจเชื่อเพราะเข้าได้กับทฤษฎีที่พินิจไว้แล้ว ๙) อย่าปลงใจเชื่อ เพราะมองเห็นรูปลักษณะน่าจะเป็นไปได้ ๑๐) อย่าปลงใจเชื่อ เพราะท่านสมณะนี้เป็นครูของเรา

สมภาร พรหมทา ได้เสนอแนวคิดที่ว่า จิตวิทยาตะวันตกรักษาได้เฉพาะทุกซ์ระดับจิตวิทยา แต่ไม่ได้รักษาทุกซ์ระดับจิตวิญญาณ^{๑๑} ทั้งนี้เพราะการพัฒนาของศาสตร์ คือจิตวิทยามีการแสวงหาความรู้แบบวิทยาศาสตร์ธรรมชาติ แต่ของพระพุทธศาสนามุ่งไปที่ความจริงตัวจิตโดยตรง ในการปฏิบัติให้ทุกซ์ในใจหายในตัวของผู้มันเอง ทุกซ์ที่เกิดระดับจิตวิญญาณ นี้คือ “ทุกซ์ในความจริงขั้นปรมาตม์” ส่วน “ทุกซ์ในเชิงจิตวิทยา” เป็นทุกซ์ของขั้นบัญญัติ ซึ่งต้องใช้การเยียวยาคนละแบบอย่างไรก็ตาม ข้อบกพร่องของแนวคิดของจิตวิทยาตะวันตกนั้น ไม่น่าจะถือเป็นข้อเสียจนไม่เห็นประโยชน์ของศาสตร์นี้ เพราะข้อมูลเชิงประจักษ์หลายประการของแนวคิดจากจิตวิทยาตะวันตก ที่เสนอความคิดเชิงนามธรรมเป็นรูปธรรมตั้งแต่เริ่มต้นของการพัฒนาศาสตร์ ในการทำความเข้าใจในชีวิต พฤติกรรมทางจิต และพฤติกรรมทางกาย เป็นร่องรอยความคิดในสาเหตุของความยึดมั่นในความคิดเห็นตนเอง และไม่ตอบสนองที่ตรงตามสภาพจริงนั้น และเป็นประโยชน์ต่อนักวิชาการ หรือผู้ต้องการศึกษาเรื่องจิตในการพัฒนาชีวิตในขั้นสูงต่อไป ซึ่งจิตวิทยาตะวันตกได้อธิบายด้านจิตใจในเรื่องของกระบวนการความรู้สึก การรับรู้ และปรากฏการณ์ต่างๆของจิต ไว้อย่างลึกซึ้ง แม้วางยังเป็นข้อถกเถียงและอยู่ระหว่างการค้นคว้าวิจัยเชิงรูปธรรม สำหรับนักจิตวิทยาบางสาขา เพื่อหาต้นตอสาเหตุของพฤติกรรมต่างๆ ต่อไป

สรุป ภาพรวมของกรอบการศึกษา พื้นฐานแนวคิดเชิงจิตวิทยาในพระพุทธศาสนาเถรวาท เมื่อพิจารณาผ่านกรอบแนวคิดพื้นฐานของจิตวิทยาตะวันตกแล้ว พบว่า แนวคิดเชิงจิตวิทยาในพระพุทธศาสนาเถรวาท มีลักษณะเป็นอัตวิสัย แบบไม่ใช่ตัวตน มีลักษณะเป็นปรากฏการณ์วิทยา และอยู่กึ่งกลางระหว่างเจตจำนงเสรีและเหตุวิสัย ที่พระพุทธศาสนามักเรียกว่า “เหตุ-ปัจจัย” ซึ่งเป็นลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างกัน และเป็นกระบวนการที่ดำเนินไปในธรรมชาติ

๔.๒.๒ วิเคราะห์ธรรมชาติดั้งเดิมของจิต

นับเป็นประเด็นที่น่าสนใจในอีกประเด็นหนึ่งที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาเรื่องจิตก็คือประเด็นเรื่อง “จิตดั้งเดิม” หรือธรรมชาติดั้งเดิมของจิตว่า ก่อนที่จิตของมนุษย์จะรับกิเลสอันนั้นจิตของมนุษย์มีสภาพเป็นอย่างไร ซึ่งความจริงในเรื่องนี้ในหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาก็มีหลักการไว้ให้พิจารณาอยู่ว่า จิตดั้งเดิมของมนุษย์นั้น (๑) มีความหมจดจ่ ผ่องแผ้ว บริสุทธิ์ (๒) แต่เศร้าหมองเพราะกิเลสที่จรมา ดังปรากฏในพระพุทธพจน์ที่ว่า

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย จิตนี้ผุดผ่อง แต่ว่าจิตนั้นและ เศร้าหมอง แล้วด้วยอุปกิเลสที่จรมา ปุถุชนผู้มีได้สติ ย่อมจะไม่ทราบจิตนั้นตามความเป็นจริง ฉะนั้น เราจึงกล่าวว่า ปุถุชนผู้มีได้สติ ย่อมไม่มีการอบรมจิต”

^{๑๑} สมภาร พรหมทา, **พุทธปรัชญา: มนุษย์ สังคม และปัญหาจริยธรรม**. (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๗๓ ; ดานิโล อี ปอนเซ, “พุทธศาสนาเป็นการบำบัดทางจิตหรือไม่” แปลโดยสมภาร พรหมทา, **วารสารพุทธศาสนศึกษา**, ปีที่ ๓ ฉบับที่ ๓ (ก.ย.-ธ.ค. ๒๕๓๙), หน้า ๖๓-๗๔.

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย จิตนี้ผุดผ่อง และจิตนั้นแล พันวิเศษ แล้วจากอุปกิเลสที่จรมาพระ อริยสาวกผู้ได้สดับ ย่อมมีการอบรมจิต”^{๑๒}

จากพระพุทธพจน์ข้างต้น แสดงให้เห็นว่าสภาพดั้งเดิมของจิตมีลักษณะผุดผ่อง แต่กลายเป็นเศร้าหมองเพราะกิเลสที่จรเข้ามา ด้วยความที่จิตใจเศร้าหมองด้วยอำนาจนี้เอง พฤติกรรมที่ มนุษย์แสดงออกมาก็เศร้าหมองไปด้วยตามกิเลสแต่ละตัวที่ปรุงแต่งนั้น ดังพระพุทธพจน์ที่ว่า

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลาย ย่อมเศร้าหมองเพราะจิตเศร้าหมอง สัตว์ทั้งหลาย ย่อมบริสุทธ์ เพราะจิตผ่องแผ้ว ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภาพนิทรศการนั้น เธอทั้งหลาย เห็นแล้วหรือ ภิกษุทั้งหลาย กราบทูลว่า เห็นแล้วพระเจ้าข้า”

พ. ภาพนิทรศการเมื่อนั้นแล ช่างเขียนคิดแล้วด้วยจิตนั้นแหละ จิตนั้นแหละ วิจิตรกว่า ภาพนิทรศการเมื่อนั้น เพราะเหตุนั้น เธอทั้งหลาย พึงพิจารณาจิตของตนเนื่องๆ ว่า จิต นี้_เศร้าหมองด้วย รากะ โทสะ โมหะ สิ้นกาลนาน สัตว์ทั้งหลายย่อมเศร้าหมอง เพราะ จิตเศร้าหมอง สัตว์ทั้งหลายย่อมบริสุทธ์ เพราะจิตผ่องแผ้ว ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราย่อม ไม่พิจารณาเห็นหมู่อื่นแม้เพียงหมู่อันหนึ่ง ซึ่งวิจิตรเหมือนอย่างสัตว์ดิรัจฉานทั้งหลายนี้ เลย

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สัตว์ดิรัจฉานแม่เหล่านี้แล คนคิดด้วยจิตนั้นแหละ จิตนั้นแหละ วิจิตรกว่าสัตว์ดิรัจฉานแม่เหล่านี้ เพราะเหตุนี้ เธอทั้งหลายพึงพิจารณาจิตของตน เนื่องๆว่าจิตนี้ เศร้าหมองแล้วด้วยรากะ โทสะ โมหะ สิ้นกาลนาน สัตว์ทั้งหลายย่อมเศร้า หมองเพราะจิตเศร้าหมอง สัตว์ทั้งหลาย ย่อมบริสุทธ์ เพราะจิตผ่องแผ้ว^{๑๓}

โลภะ โทสะ และโมหะ เป็นรากเหง้าของอกุศล ที่เรียกว่าอกุศลมูล เป็นธรรมที่เป็นไปใน ฝ่ายเสื่อม ดังที่พระพุทธพจน์ที่ว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อกุศลมูลนี้มี ๓ ประการ คือ

๑. โลภะ ความอยากได้ และติดอยู่
๒. โทสะ ความประทุษร้าย
๓. โมหะ ความหลงไม่รู้จริง^{๑๔}

จิตที่มีโลภะ โทสะ โมหะ ครอบงำนอกจากนำความทุกข์มาสู่ตนเองแล้ว ยังทำให้บุคคลผู้นั้นกระทำการที่ก่อทุกข์ให้แก่ผู้อื่นอีกด้วย ดังพระพุทธพจน์ที่ว่า

กรรมที่บุคคลกระทำทางกาย วาจา และใจจัดเป็นอกุศลกรรม แม้กรรมของบุคคลผู้มีโลภะ ถูกโลภะครอบงำ มีจิตถูกโลภะกั้มรุ่ม ก่อทุกข์ให้เกิดขึ้นแก่ผู้อื่นด้วยเรื่องที่ไม่จริง

^{๑๒} อจ.เอก.(ไทย)๒๐/๕๑-๕๒/๑๑-๑๒.

^{๑๓} ส.ข.(ไทย)๑๗/๑๐๐/๑๘๐-๑๘๑.

^{๑๔} ขุ.อติ.(ไทย)๒๕/๕๐/๓๒๖.

ด้วยการเบียดเบียน จองจำ ให้เสียทรัพย์ ติเตียน หรือขับไล่ โดยอวดอ้างว่า “เรามีกำลัง เราทรงพลัง” ก็จัดเป็นอกุศลกรรม บาปอกุศลธรรมจำนวนมากเหล่านี้ที่เกิดจากโลภะ มีโลภะเป็นเหตุ มีโลภะเป็นแดนเกิด มีโลภะเป็นปัจจัยย่อมเกิดแก่บุคคลผู้มีโลภะนั้นด้วยประการฉะนี้

“โทสะจัดเป็นอกุศลมูล...โมหะจัดเป็นอกุศลมูล...บาปอกุศลธรรมจำนวนมากเหล่านี้ที่เกิดจากโมหะ มีโมหะเป็นเหตุ มีโมหะเป็นแดนเกิด มีโมหะเป็นปัจจัยย่อมเกิดแก่บุคคลผู้มีโมหะนั้นด้วยประการฉะนี้”^{๑๕}

พระพุทธศาสนาถือว่า กิเลสต้นหาในจิตใจของคนนั่นเอง ที่เป็นแรงกระตุ้นให้คนคิดดีบ้าง คิดชั่วบ้าง เมื่อคิดดีก็ทำดี เมื่อคิดชั่วก็ทำชั่ว แล้วก็ก่อให้เกิดผลดีผลชั่วนั้น แก่ตัวผู้กระทำ นอกจากนี้ กิเลสต้นหานี้เช่นกันที่เป็นเสมือนเชื้อแห่งความสุขความทุกข์ที่มีอยู่ภายในจิตของคนและเชื้อเหล่านี้เองที่เป็นตัวทำให้จิตของมนุษย์มีความรู้สึกต่อสิ่งที่กาย และ จิตสัมผัสว่า เป็นสุข หรือเป็นทุกข์ที่เรียกว่า รู้สึกสุข หรือรู้สึกทุกข์ หากไม่มีเชื้อของความรู้สึกสุขหรือเชื้อของความรู้สึกทุกข์เหล่านี้อยู่ในจิตใจของมนุษย์แล้ว แม้กาย หรือ จิตจะสัมผัสอะไร ก็จะไม่เกิดความรู้สึกว่าสุข หรือทุกข์ แต่จะรู้สึกเพียงได้สัมผัสอะไร เช่นได้เห็นอะไร หรือได้ฟังอะไรเท่านั้น ดังนั้น จิตจึงเป็นสิ่งที่มีความสำคัญมากต่อการแสดงออกของมนุษย์ คือมนุษย์จะมีพฤติกรรมทางกายหรือวาจาที่ดีก็ได้ก็ด้วยการที่มีจิตที่บริสุทธิ์หรือผ่องแผ้ว ในทางตรงกันข้าม ถ้าจิตเศร้าหมองด้วยกิเลส คือ ราคะ โทสะ โมหะ เป็นต้น พฤติกรรมที่มนุษย์แสดงออกทางกายและวาจาก็ย่อมไม่บริสุทธิ์และเศร้าหมองไปด้วย

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าในหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาจะยืนยันความมีธรรมชาติดั้งเดิมของจิตไว้ดังกล่าวแล้ว แต่เราจะพบว่าความจริงในเรื่องนี้ คือ (๑) เรื่องจิตดั้งเดิมบริสุทธิ์ผ่องแผ้วมาแต่เดิม และ (๒) แต่เศร้าหมองเพราะถูกครอบงำด้วยกิเลสในภายหลังนี้ในระยะต่อมาตามหลักฐานทางประวัติศาสตร์ของพระพุทธศาสนาได้มีกลุ่มนักคิดชาวพุทธกลุ่มหนึ่ง คือ กลุ่มนิกายมหาสังฆิกะที่พัฒนาขึ้นมาภายหลังการปรินิพพานของพระพุทธองค์ได้ราว ๑๐๐ กว่าปี ได้นำเอากรอบความคิดเรื่องนี้ไปตีความและมีข้อสรุปดังปรากฏในคำกล่าวของอาจารย์เสถียร โพธิ์นันทะที่ว่า

ฝ่ายมหาสังฆิกะอธิบายว่า กิเลสต่างๆ เป็นเพียงสิ่งภายนอกที่มาหุ้มห่อจิตอันบริสุทธิ์ไว้ เหมือนเมฆมาบังดวงอาทิตย์ กิเลสก็ไม่ใช้จิต ธรรมชาติจิตนี้สะอาดหมดจด แต่ที่เห็นขุ่นหมอง เพราะกิเลสมาเคลือบ เหมือนน้ำบริสุทธิ์กับสี เมื่อเอาสีแดงเจือลงไปน้ำก็มีสีแดง เอาสีเขียวเจือลงไป น้ำก็มีสีเขียว สภาวะเดิมของจิตบริสุทธิ์ปลอดโปร่งจากปวงกิเลส^{๑๖}

^{๑๕} อัง.ติก.(ไทย)๒๐/๑๑๒/๓๕๔.

^{๑๖} เสถียร โพธิ์นันทะ, ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาภูมิ-ราชวิทยาลัย), ๒๕๔๑, หน้า ๒๕๕-๒๕๖.

แต่เถรวาทเราไม่ยอมรับมติด้านนี้ เราถือว่า คำว่าผุดผ่องประภัสสรนั้น ไม่ได้หมายความว่าบริสุทธิ์ พระพุทธเจ้าไม่ได้ใช้คำว่า “วิสุทธิ”...ใช้แต่เพียงคำว่า “ผุดผ่อง” คำว่าผุดผ่องนี้ไม่จำเป็นต้องบริสุทธิ์ จิตที่เป็นสมาธิ เช่น ในปฐมฌาน ก็ชื่อว่าผุดผ่องแล้ว ผุดผ่องจากนิวรรณ์ ๕...พระพุทธภาษิตที่ว่า ธรรมชาติจิตเป็นประภัสสร...จากปริยภูฏานะกับวิติกกมะเท่านั้น แต่ทว่ายังมีกิเลสที่เป็นเชื้อสายนอนอยู่ในชั้นธสันดาน คือ อนุสัยกิเลส คือ กิเลสตามนอนเนื่อง กิเลสประเภทนี้ไม่ได้อยู่ในคำว่าประภัสสรด้วยเลย^{๑๗}

จะเห็นว่า คำอธิบายเรื่องจิตประภัสสรของนิกายมหาสังฆิกะที่อาจารย์เสถียรมองว่าฝ่ายเถรวาทไม่ยอมรับนั้นเพราะเห็นว่าจะไปขัดแย้งกับแนวคิดเรื่อง “อนุสัย”^{๑๘} ของฝ่ายเถรวาท ซึ่งอาจารย์มองว่าเป็นกิเลสที่นอนเนื่องยื้นพันอยู่ตลอดเวลาไม่ว่าในขณะนั้นอุปกิเลสจะจรมาหรือไม่ก็ตาม ดังนั้น จิตประภัสสรในทัศนะของอาจารย์เสถียรก็คือช่วงเวลาที่อนุสัยยังไม่ฟุ้งขึ้นมาเป็นปริยภูฏานกิเลส (กลุ่มรุมอยู่ภายในใจ) และยังไม่ปรากฏออกเป็นวิติกกมกิเลส (แสดงออกทางพฤติกรรม) เท่านั้น และหมายถึงความผุดผ่องในจิตของผู้ได้มานสมาบัติอันเนื่องมาจากนิวรรณ์ระงับไปเท่านั้น^{๑๙}

ในประเด็นนี้พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร ได้ให้ข้อเสนอโดยละเอียดว่า แนวคิดเรื่องจิตบริสุทธิ์ไม่น่าจะเป็นประเด็นขัดแย้งระหว่างนิกาย-มหาสังฆิกะกับเถรวาท ทั้งสองฝ่ายมีความเห็นตรงกันในเรื่องนี้ แต่ประเด็นข้อขัดแย้งเป็นเรื่องของอนุสัยต่างหาก ในคัมภีร์กถาวัตถุ^{๒๐} มีข้อความว่าด้วยการถกเถียงกันระหว่างฝ่ายเถรวาทกับฝ่ายมหาสังฆิกะในเรื่องอนุสัย ฝ่ายเถรวาทมองว่าจิตของปุถุชนอยู่ในสภาพที่มีอนุสัยนอนเนื่องอยู่ตลอดเวลา ซึ่งจิตที่อยู่ในสภาพเช่นนี้เรียกว่าเป็นกลางๆ หรือ อภัยากฤต คือยังบอกไม่ได้ว่าดีหรือไม่มี เป็นกุศลหรืออกุศล เมื่อไรเกิดความคิดไม่ดีขึ้นมา เช่น คิดอยากจะทำชั่ว เราก็เรียกว่าอกุศลจิต เมื่อไรที่เกิดจิตเมตตาอยากจะทำดี เราก็เรียกว่ากุศลจิต อุปมาเหมือนน้ำที่อยู่ในแก้ว เมื่อตะกอนนอนก้นน้ำก็จะใส เมื่อตะกอนฟุ้งขึ้นมา น้ำก็จะขุ่น แต่ไม่ว่าน้ำจะใสหรือขุ่นก็ตาม จะต้องมิตะกอนชนิดละเอียดอ่อนนอนก้นอยู่ตลอดเวลา ฝ่ายมหาสังฆิกะ

^{๑๗} เสถียร โปธิ์นันทะ, **แนวพระพุทธศาสนา**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย), ๒๕๔๓, หน้า ๕๒-๕๕.

^{๑๘} คำว่า “อนุสัย” แปลตามศัพท์ว่า การนอนเนื่อง หมายถึงกิเลสที่แฝงตัวนอนเนื่องอยู่ภายในจิต กิเลสที่เป็นความโน้มเอียงภายในจิต (latent dispositions/underlying tendencies) หรือกิเลสที่ยังไม่ได้แสดงบทบาท ทำให้จิตเศร้าหมอง อุปมาเหมือนคนที่มีโรคทางกรรมพันธุ์ เช่น กรรมพันธุ์โรคเบาหวาน อนุสัยเหมือนช่วงที่โรคเบาหวานแฝงตัวอยู่ในร่างกาย อุปกิเลสเหมือนช่วงที่โรคเบาหวานปรากฏตัวออกมาทำให้ร่างกายเจ็บป่วย อนุสัยมี ๗ อย่าง คือ (๑) กามราคานุสัย อนุสัยคือความกำหนัดในกาม (๒) ปฏิฆานุสัย อนุสัยคือความหงุดหงิด (๓) ทิฏฐานุสัย อนุสัยคือความเห็นผิด (๔) วิจิกจิกขานุสัย อนุสัยคือความลังเลสงสัย (๕) มานานุสัย อนุสัยคือความถือตัว (๖) ภวราคานุสัย อนุสัยคือความกำหนัดในภพ และ (๗) อวิชขานุสัย อนุสัยคือความไม่รู้ ดู ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๓๒/๓๓๓.

^{๑๙} อ่างแล้ว, เสถียร โปธิ์นันทะ, **แนวพระพุทธศาสนา**, หน้า ๒๕๗.

^{๒๐} ดูเพิ่มเติมใน **อภิ.ธ. (ไทย) ๓๗/๖๐๕/๖๖๑-๖๗๐**.

ไม่เห็นด้วยกับแนวคิดนี้ พวกเขา มองว่าจิตจะต้องเป็นอย่างไรระหว่างกุศล กับ อกุศลเท่านั้น ไม่มีสภาพแบบกลางๆ หรืออภัยกฤต อุปมาเหมือนความมืดกับความสว่าง เมื่อความสว่างปรากฏขึ้นที่ใด ที่นั้นก็ จะไม่มีความมืดเหลืออยู่ เช่นเดียวกันเมื่อความมืดปรากฏขึ้นที่ใด ที่นั้นก็ จะไม่มีความสว่างเหลืออยู่ จะเห็นว่า ทั้งสองฝ่ายไม่ได้ถกเถียงกันเลยว่าเนื้อแท้ๆ ของจิตเป็นประภัสสรหรือไม่เป็นประภัสสร ประเด็นอยู่ที่ว่าในขณะที่เกิดกุศลจิตหรืออกุศลจิต มีอนุสัยยื่นพื้นอยู่ในจิตตลอดเวลาหรือไม่เท่านั้นเอง

ประเด็นที่ว่าฝ่ายเถรวาทไม่ยอมรับเรื่องจิตบริสุทธิ์นั้นถือว่าไม่ถูกต้อง เพราะจริงอยู่ที่ว่า พระพุทธเจ้าไม่ทรงใช้คำว่า “บริสุทธิ์” กับจิตประภัสสร แต่พระอรหันตภิกษุได้ใช้คำว่าบริสุทธิ์และคำอื่นๆ อีกมากมายสำหรับนิยามความหมายของจิตประภัสสร เช่น คำว่า “บริสุทธิ์” (บริสุทธิ์) หรือ “ปกติบริสุทธิ์” (บริสุทธิ์โดยธรรมชาติ) หรือ “ปณฺฑร” (ขาวผ่อง)^{๒๑} หรือ “สุกฺก” (ขาว/สว่าง) หรือ “โอทาท” (ขาว/หมดจด)^{๒๒} และการใช้คำว่าบริสุทธิ์กับจิตประภัสสรนี้ก็ไม่จำเป็นต้องขัดแย้งกับเรื่องอนุสัย เพราะความบริสุทธิ์ในที่นี้ไม่ได้มุ่งประเด็นว่ามีกิเลสหรือยังไม่มีกิเลส หากแต่มุ่งถึงเนื้อแท้ของจิตมากกว่า กล่าวคือ เวลาพูดถึงจิตบริสุทธิ์ เราต้องแยกเป็นสองส่วนระหว่างเนื้อแท้ของจิตกับสิ่งแปลกปลอมที่มาทำให้จิตเศร้าหมอง ธรรมชาติของจิตนั้นไม่ว่าจะอยู่ในสภาพที่ถูกกิเลสห่อหุ้มหรือไม่ก็ตาม ก็ถือว่ายังมีความบริสุทธิ์อยู่เช่นเดิม ส่วนกิเลสที่จรเข้ามาแม้จะทำให้จิตเศร้าหมอง แต่ก็ไม่ได้อำนาจให้จิตสูญเสียธรรมชาติอันเป็นเนื้อแท้ของมัน เหมือนครูอาจารย์ผู้มีความบริสุทธิ์ถึงดงาม แต่ชื่อเสียงกลับมาัวหมองลงเพราะการกระทำไม่ดีของศิษย์ ความัวหมองของ ครูอาจารย์นี้เป็นเพียงเรื่องที่คนอื่นสร้างขึ้นหรือเรื่องที่สายตาสังคมมองเข้ามาเท่านั้น ไม่ได้หมายความว่าความบริสุทธิ์ในเนื้อในตัวของครูอาจารย์จะสูญเสียตามไปด้วย หรืออุปมาเหมือนเพชรที่เปล่งประกายแวววาวอยู่โดยธรรมชาติ แต่กลับมาเศร้าหมองลงเพราะหล่นลงไปหมกอยู่ในโคลนตม ความัวหมองของเพชรนี้เป็นเพียงพื้นผิวภายนอกเท่านั้น ไม่ได้หมายความว่าเนื้อแท้ของเพชรจะสูญเสียความเปล่งประกายตามไปด้วย ธรรมชาติของเพชรเคยเป็นอย่างไรก็ยังคงเป็นอย่างนั้น ไม่ว่าจะถูกห่อหุ้มด้วยโคลนตมหรือไม่ก็ตาม

นอกจากนั้น อาจารย์เสถียรยังมองอีกว่า เพื่อไม่ให้เกิดความขัดแย้งกับแนวคิดที่ว่าจิตมีอนุสัย พระพุทธศาสนาเถรวาทจึงเลือกที่จะไม่ใช้คำว่า “บริสุทธิ์” กับจิตประภัสสรเหมือนฝ่ายมหาสังฆิกะ หากแต่ใช้คำกลางๆ ว่า “อภัยกฤต” ดังข้อความที่ว่า

ทางฝ่ายบาลีเราใช้อย่างยุติธรรมที่สุด ไม่ให้เกิดปัญหา คือมติทางพุทธศาสนาฝ่ายบาลีถือว่าธรรมชาติของจิตนั้นไม่ใช่กุศลร้อยเปอร์เซ็นต์ ไม่ใช่อกุศลร้อยเปอร์เซ็นต์...ธรรมชาติของจิตนะเป็นอภัยกฤตแท้ๆ แต่ว่าในอภัยกฤตนั้นมันเก็บเอาทั้งกุศลอกุศล อยู่ในนั้นด้วย”^{๒๓}

^{๒๑} อจ.เอกก.อ.(บาลี)๑/๔๙/๕๓.

^{๒๒} อภ.สจ.อ.(บาลี)๑/๕๑/๕๔.

^{๒๓} อ่างแล้ว, เสถียร โพธิ์นันทะ, แนวพระพุทธศาสนา, หน้า ๖๕-๖๖.

จะเห็นว่า คำว่า “อภัยากฤต” ในทัศนะของอาจารย์เสถียรมีความหมายแบบกลางๆ ไม่ใช่กุศลร้อยเปอร์เซ็นต์ และไม่ใช่อกุศลร้อยเปอร์เซ็นต์ ความหมายแบบกลางๆ นี้เข้ากันได้พอดีกับความหมายของจิตประภัสสรว่า “จิตผุดผ่อง” ในทัศนะของอาจารย์ เพราะคำว่า “จิตผุดผ่อง” ไม่ได้หมายถึงจิตบริสุทธิ์ หากหมายถึงช่วงเวลาที่ย่อนน่องเนื่องแผ่ตัวอยู่ในจิต อย่างไรก็ตาม เหตุผลของอาจารย์เสถียรตรงนี้ถือว่าตกไป เพราะจากคำนิยามจิตประภัสสรของฝ่ายเถรวาทที่ยกมาข้างต้น แสดงให้เห็นว่า ฝ่ายเถรวาทก็ได้ใช้คำว่า “บริสุทธิ์” กับจิตประภัสสรเช่นเดียวกับฝ่ายมหาสังฆิกะ

คำถามคือการใช้คำว่า “บริสุทธิ์” กับจิตประภัสสรขัดแย้งกับเรื่องอนุสัยอย่างที่อาจารย์เสถียรกล่าวหรือไม่ ถ้าตอบตามทัศนะของฝ่ายเถรวาทก็ต้องบอกว่าไม่ขัด ส่วนเหตุผลที่บอกว่าไม่ขัดก็อย่างที่ได้อธิบายมาแล้ว คือ เวลาที่ฝ่ายเถรวาทใช้คำว่า “บริสุทธิ์” กับจิตประภัสสรนั้น ไม่ได้หมายถึงจิตที่ปราศจากกิเลสอย่างสิ้นเชิง แต่หมายถึงช่วงเวลาอนุสัยยังไม่ปรากฏออกมาทำให้จิตเศร้าหมองนั่นเอง อีกเหตุผลหนึ่ง เวลาพูดถึงจิตประภัสสรเรามุ่งเอาธรรมชาติที่เป็นเนื้อแท้ของจิต จิตระดับนี้แม้จะมีอนุสัยเนื่องแผ่ตัวอยู่ แต่เราก็สามารถเรียกได้ว่าเป็นจิตบริสุทธิ์ เพราะมุ่งเอาธรรมชาติที่เป็นเนื้อแท้ของมัน เหมือนการพูดถึงธรรมชาติอันบริสุทธิ์ของน้ำในท่ามกลางการเจือปนของสีต่างๆ

การที่ฝ่ายเถรวาทใช้คำว่า “อภัยากฤต” กับจิตประภัสสรนั้น คงไม่ใช่เพราะกลัวว่าเมื่อใช้คำว่า “บริสุทธิ์” แล้วจะไปขัดแย้งกับเรื่องอนุสัย แต่เหตุผลควรจะเป็นว่า จิตประภัสสรหรือภวังคจิต เป็นแหล่งที่รวมวิบากกรรมทั้งที่เป็นกุศลและอกุศลคละเคล้ากันไป จนเราไม่สามารถบอกได้ว่ามันเป็นจิตดีหรือไม่ดี เป็นกุศลหรืออกุศล บอกได้แต่เพียงว่าเป็น “อภัยากฤต” คือเป็นกลางทางจริยธรรม (morally neutral) อีกเหตุผลหนึ่งคือ เนื่องจากภวังคจิตเป็นวิปากจิตหรือจิตที่เป็นผลของกรรม (ภวังคจิตเป็นจิตผลที่เกิดขึ้นสืบเนื่องจากจิตเหตุคือขวนจิต) พระพุทธศาสนาถือว่าวิบากกรรมและโลกแห่งวัตถุทั้งหมดเป็น “อภัยากฤต”^{๒๔} หรือมีธรรมชาติเป็นกลางๆ ไม่สามารถตัดสินในทางจริยธรรมได้ว่าดีหรือชั่ว คำว่า “ดี-ชั่ว” นั้นเป็นคำที่พระพุทธศาสนาใช้สำหรับเรียกตัวกรรมหรือการกระทำที่เกิดจากแรงจูงใจที่เป็นกุศลหรืออกุศลเท่านั้น การกระทำใดเกิดจากแรงจูงใจที่เป็นกุศล เช่น ความโลภ เป็นต้น ถือว่าการกระทำนั้นชั่ว การกระทำใดเกิดจากแรงจูงใจที่เป็นอกุศล เช่น ความเมตตา เป็นต้น ถือว่าการกระทำนั้นดี เมื่อภวังคจิตเป็นจิตที่เป็นผลของกรรม เป็นจิตที่ยังไม่ได้ทำกรรมจากแรงจูงใจที่เป็นกุศลและอกุศล ดังนั้น เราจึงบอกไม่ได้เป็นจิตดีหรือจิตชั่ว บอกได้เพียงว่าเป็นกลางๆ

^{๒๔} พระพุทธศาสนาใช้คำว่า “อภัยากฤต” สำหรับเรียกสิ่งที่เป็นวิบากกรรมทุกชนิด ทั้งที่เป็นรูปและนาม คือวิปากจิตทุกประเภท ร่างกายอันเป็นผลกรรมในอดีต (กัมมชรูป) รวมทั้งโลกแห่งวัตถุภายนอกทั้งหมด สิ่งเหล่านี้มีธรรมชาติเป็นกลางๆ ไม่ดีไม่ชั่ว ไม่ใช่กุศลไม่ใช่อกุศล ส่วนคำว่า “ดี-ชั่ว” พระพุทธศาสนาใช้สำหรับเรียกกรรมหรือการกระทำที่เกิดขึ้นบนฐานแรงจูงใจ(เจตนา)ที่เป็นกุศลและอกุศล

ในครั้งพุทธกาลมีภิกษุรูปหนึ่งชื่อว่าจูฬปันถก เป็นคนมีสติปัญญาน้อย บวชมาแล้วตั้งสี่เดือนแต่ไม่สามารถเรียนธรรมได้แม้แต่คาถาเดียว จึงถูกพระภิกษุผู้เป็นพี่ชายชื่อวามหาปันถกตำหนิว่าเป็นผู้ไม่เหมาะสมที่จะอยู่ในพระศาสนา ถ้าเรื่องเล็กน้อยแค่นี้ทำไม่ได้แล้วจะบรรลุเป้าหมายสูงสุดของบรรพชิตได้อย่างไร แล้วขับให้ท่านออกไปจากอารามพร้อมตัดกนิมนต์ ท่านจูฬปันถกรู้สึกน้อยเนื้อต่ำใจ คิดว่าอยู่ไปก็ไร้ประโยชน์ ลาสิกขาไปเลี้ยงชีพเป็นฆราวาสดีกว่า พอเรื่องราวทั้งหมดทราบถึงพระพุทธเจ้า จึงเสด็จไปลอบโยนและยับยั้งไม่ให้น่าลาสิกขา ทรงแนะนำวิธีปฏิบัติธรรมแบบง่ายๆ โดยให้ท่านนั่งหันหน้าไปทางทิศตะวันออก แล้วเอามือลูบผ้าเช็ดธุลีผืนหนึ่งพร้อมบริกรรมว่า “รโฆทรณ รโฆทรณ” (ผ้าเช็ดธุลีๆ) ขณะที่ท่านกำลังลูบผ้าไปเรื่อยๆ นั้น ปรากฏว่าผ้าเกิดการเปลี่ยนแปลงจากที่เคยสะอาดกลายเป็นผ้าเศร้าหมอง ท่านจึงเกิดความคิดว่า “ผ้าท่อนี้บริสุทธิ์อย่างยิ่ง (อติวิย ปริสุทฺธ) แต่อาศัยภาวะของตนนั้นแล้ว (ตํ อุตตภาว) ^{๒๕} กลับละธรรมชาติดั้งเดิมเสีย (ปุริมปกติ) แล้วกลายเป็นผ้าเศร้าหมองอย่างนี้ไป” เมื่อท่านจูฬปันถกคิดได้ดังนี้ พระพุทธเจ้าจึงทรงสอนโยงไปหาธุลีคือกิเลสภายในใจว่า “จูฬปันถก เธออย่าทำความเข้าใจเฉพาะท่อนผ้าที่ว่า เศร้าหมองแล้ว ติดธุลีแล้ว ก็ธุลีทั้งหลายมีธุลีคือราคะเป็นต้น มีอยู่ในภายในของเธอ เธอจงนำ (กำจัด) มันออกเสีย” ^{๒๖}

จากตัวอย่างเรื่องที่ยกมา ประเด็นที่น่าตั้งคำถามคือ ทำไมพระพุทธเจ้าให้พระจูฬปันถกนั่งหันหน้าไปหาดวงอาทิตย์ทางทิศตะวันออก ดวงอาทิตย์เป็นสัญลักษณ์ของอะไร ทำไมให้ลูบผ้าบริสุทธิ์ ผ้าบริสุทธิ์เป็นสัญลักษณ์ของอะไร และทำไมให้ลูบผ้าไปเรื่อยๆ จนกลายเป็นผ้าเศร้าหมอง ความเศร้าหมองเป็นสัญลักษณ์ของอะไร คำตอบน่าจะเป็นว่า พระพุทธเจ้าทรงต้องการให้พระจูฬปันถกเกิดความคิดเชิงเปรียบเทียบว่า ดวงอาทิตย์นั้นมีความสว่างรุ่งเรืองอยู่ตามธรรมชาติ แต่กลับเศร้าหมองลงเพราะถูกบดบังด้วยเมฆหมอก ผ้าสะอาดบริสุทธิ์โดยธรรมชาติ แต่กลับเศร้าหมองเพราะความสกปรกอันเกิดจากการลูบบ่อยๆ ในที่สุดวิธีการของพระพุทธเจ้าก็ได้ผล เมื่อ พระจูฬปันถกเกิดความคิดเช่นนั้นขึ้นมาจริงๆ จากนั้นพระองค์ก็โยงความคิดนี้เข้ามาหาเรื่องข้างในคือเรื่องจิตกับกิเลส ทรงเน้นย้ำว่า อย่าได้หยุดคิดเพียงว่าผ้าเศร้าหมองเพราะแปดเปื้อนด้วยธุลี แต่ให้คิดต่อไปอีกว่าจิตของเรา ก็เศร้าหมองเพราะแปดเปื้อนด้วยธุลีคือกิเลสเหมือนกัน แล้วทรงแนะนำให้กำจัดมันออกไปเสีย ดังนั้น ดวงอาทิตย์ก็คือสัญลักษณ์ของจิตที่สว่างหรือมีรัศมี (ประกายสร) และผ้าบริสุทธิ์ก็สัญลักษณ์ของจิตที่บริสุทธิ์โดยธรรมชาติ (ปกติบริสุทธิ์) เมฆหมอกและธุลีที่เปื้อนผ้าก็คือสัญลักษณ์ของกิเลสที่จรเข้า

^{๒๕} คำว่า “อุตตภาว” นิยมแปลทับศัพท์ว่า อตภาพ หมายถึง ภาวะของตน ธรรมชาติของตน หรือความเป็นตัวของตัวเอง ตรงกับภาษาอังกฤษว่า “one’s own nature”, “individuality”, หรือ “personality” ในข้อความนี้ท่านใช้คำว่า “ตํ อุตตภาว” เพื่อเน้นย้ำข้อความที่อยู่ข้างหน้าว่า ผ้านั้นมันมีภาวะของตน คือความบริสุทธิ์ของมันนั่นเอง

^{๒๖} พุ.ธ.อ.(บาลี)๑/๑๗/๑๘๕.

มาทำให้จิตเศร้าหมอง (อุปกิเลส) และการลูบผ้าบ่อยๆ ก็คือสัญลักษณ์ของการสังสมกิเลสไว้ในจิตอยู่บ่อยๆ

คำสอนของท่านพุทธทาสภิกขุเรื่อง “จิตเดิมแท้” หรือ “พุทธภาวะ” หลายคนวิจารณ์ว่า ท่านรับแนวคิดนี้มาจากนิกายเซนแล้วอธิบายปะปนคำสอนของเถรวาท ผู้วิจัยมองว่าส่วนหนึ่งน่าจะเป็นอย่างนั้นแต่คงไม่ใช่ทั้งหมด เหตุผลหลักน่าจะเป็นเพราะท่านมองเห็นความสอดคล้องกันระหว่างแนวคิดของเซนกับของเถรวาทมากกว่า ดังข้อความที่ว่า

จิตเดิมแท้คำแรก คือจิตที่เป็นธรรมชาติจิต เป็นธาตุของจิต เป็นของเดิมแท้ ก่อนแต่ที่จะถูกปรุง ชีวิตประกอบด้วยจิตชนิดที่ยังไม่มีการปรุง เพราะมันปรุงไม่เป็น มันยังไม่ถูกปรุง นี่ก็เรียกว่าจิตเดิมแท้ จนกว่าจะถูกปรุงเป็นจิตใหม่คือเป็นจิตที่มีกิเลส...ที่นี้เดิมแท้มันมีคุณสมบัติ คือรู้อะไรได้ นี่เรียกว่ามันประภัสสร มันมีรัศมี มีความเรืองแสงเป็นประภัสสร เพราะมันไม่ถูกหุ้มห่อด้วยอะไร ไม่ถูกหุ้มห่อด้วยกิเลส ไม่ถูกหุ้มห่อด้วยผลของกิเลส คือความดีความชั่วเป็นต้น มันจึงเรืองแสงได้เหมือนเพชร เพชรอย่างดีในตัวมันเอง มันมีรัศมีอยู่ในตัวมันเอง มันเรืองรัศมีของมันได้ แต่ถ้าเอาโคลนไปหมกเสีย มันก็รัศมีไม่ออก นี่เรียกว่ามันไม่เดิมแท้ มันไม่ประภัสสร ที่นี้ถ้าว่ามันผิดจากเดิมแท้หรือไม่ประภัสสรแล้ว เราเรียกว่าผิดปรกติแล้ว^{๒๗}

จะเห็นว่า เวลาที่ท่านพุทธทาสภิกขุพูดถึงจิตเดิมแท้หรือจิตประภัสสร ท่านจะแยกออกเป็นสองส่วน คือ จิตล้วนๆ หรือเนื้อแท้ของจิต กับ กิเลสที่เข้ามาห่อหุ้ม เนื้อแท้ของจิตมีความเรืองแสงหรือมีรัศมีในตัวมันเอง กิเลสเป็นสิ่งที่เข้ามาห่อหุ้มให้มันเปล่งรัศมีออกมาไม่ได้ เหมือนเพชรเปล่งรัศมีออกมาไม่ได้เพราะถูกหมกอยู่ในโคลนตม และจิตประภัสสรนี้เองที่ท่านมองว่ามีธรรมชาติหรือเชื้อแห่งพุทธภาวะอยู่ภายใน ดังข้อความที่ว่า

ธรรมชาติที่จะทำให้สิ่งที่มีชีวิตเจริญขึ้นมา จนถึงลักษณะอย่างนี้ในที่สุด เรียกว่าธรรมชาติแห่งความเป็นพุทธะบ้าง ธรรมชาติแห่งพุทธภาวะบ้าง ที่เรียกว่าธรรมชาติก็เพราะมีอยู่แล้ว มีอยู่เองโดยธรรมชาติ หรือจะเรียกว่าธรรมชาติที่เป็นเชื้อแห่งความเป็นพุทธะ มีอยู่แล้ว ในสิ่งมีชีวิตก็มีเชื้ออันนี้อยู่แล้ว^{๒๘}

จะเห็นว่า ท่านพุทธทาสภิกขุไม่ได้มองว่ามนุษย์เกิดมาพร้อมกับมีความเป็นพุทธะเสร็จสมบูรณ์อยู่แล้วในตัว เพียงแต่มีเชื้อหรือศักยภาพที่จะพัฒนาไปสู่ความเป็นพุทธะได้เท่านั้น ซึ่งเชื่อที่ว่าก็คือสิ่งที่ท่านเรียกว่าจิตเดิมแท้หรือจิตประภัสสรดังกล่าวมาแล้วนั่นเอง ผู้วิจัยมองว่า ถ้าเราไม่ยึดติดกับถ้อยคำแปลกใหม่ที่ท่านนำมาใช้ เช่น “จิตเดิมแท้” หรือ “พุทธภาวะ” โดยถือเอาเฉพาะ

^{๒๗} พุทธทาสภิกขุ, **ธรรมานุกรมธรรมโฆษณ์ เล่ม ๓**, รวบรวมโดย นายพินิจ รักทองหล่อ (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สุภาพใจ), ๒๕๔๐, หน้า ๘๔-๘๖.

^{๒๘} พุทธทาสภิกขุ, **ไถวัลยธรรม**, (กรุงเทพมหานคร: การพิมพ์พระนคร), ๒๕๒๓, หน้า ๑๔๖-๑๔๗.

สาระสำคัญที่ท่านต้องการอธิบาย ก็ไม่น่าจะขัดแย้งกับจารีตเดิมของเถรวาท ความจริงแล้วเวลาที่ชาวมหายานพูดถึงพุทธภาวะ พวกเขาไม่ได้หมายความว่าเรามีความเป็นพุทธะเสร็จสิ้นสมบูรณ์อยู่แล้วในตัว เพียงแต่บอกว่าเรามีธรรมชาติที่จะกลายเป็นพุทธะได้หรือมีหน่ออ่อนที่จะพัฒนาไปสู่ความเป็นพุทธะได้เท่านั้น (พุทธธาตุ/พุทธโคตร/ตถาคตครรภ์)^{๒๙}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้ชื่อว่าเป็นผู้ตีความพระพุทธศาสนาแบบเคร่งครัด คัมภีร์ ก็ได้อธิบายเรื่องจิตประภัสสรไม่ห่างไกลจากท่านพุทธทาสภิกขุ ดังคำกล่าวของท่านที่ว่า “จิตนี้โดยธรรมชาติของมันเอง มิใช่เป็นสภาวะที่แปดเปื้อนสกปรก หรือมีสิ่งเศร้าหมองเจือปนอยู่ แต่สภาพเศร้าหมองนั้นเป็นของแปลกปลอมเข้ามา ฉะนั้น การชำระจิตให้สะอาดหมดจดจึงเป็นสิ่งที่เป็นไปได้”^{๓๐} “เปรียบได้กับน้ำ ถึงจะขุ่นมัวสกปรกเพียงใด เราก็สามารถชำระให้ใสสะอาดได้ เพราะสิ่งที่ทำให้ขุ่นมัวนั้นเป็นของแปลกปลอม หมายความว่าน้ำโดยสภาวะของมันเองก็คือน้ำ มิใช่เป็นของสกปรก...” จะเห็นว่า พระพรหมคุณาภรณ์ได้อธิบายโดยแยกให้เห็นว่าอะไรคือธรรมชาติของจิตและอะไรคือสิ่งแปลกปลอมที่เข้ามาทำให้จิตเศร้าหมอง ซึ่งการแยกแบบนี้ท่านมองว่าทำให้การชำระความเศร้าหมองออกจากจิตเป็นสิ่งที่เป็นไปได้ ส่วนประเด็นเรื่องความเป็นพุทธะท่านมองในความหมายของศักยภาพภายในตัวมนุษย์ที่สามารถพัฒนาได้ ดังข้อความที่ว่า “ความเชื่อในศักยภาพของมนุษย์ เรียกเป็นศัพท์ว่า *ศรัทธาในโพธิ* หมายความว่า เป็นความเชื่อในปัญญาของมนุษย์ที่สามารถพัฒนาเป็นพุทธะได้”^{๓๑} ถ้าคำว่า “ศรัทธาในโพธิ” ในที่นี้หมายถึงความเชื่อในศักยภาพของมนุษย์ที่จะพัฒนาไปเป็นพุทธะได้ ก็คงมีความหมายไม่ห่างไกลจากสิ่งที่ท่านพุทธทาสเรียกว่า “จิตเดิมแท้” หรือที่มหายานเรียกว่า “พุทธธาตุ” มากนัก เพราะต่างก็มีฐานคิดอยู่บนเรื่องศักยภาพของมนุษย์ที่สามารถพัฒนาไปเป็นพุทธะได้

กล่าวโดยสรุปแล้วจากหลักฐานอันเป็นข้อเสนอและข้อวิพากษ์วิจารณ์ของนักวิชาการที่ยกมาทั้งหมดเราจะพบว่า คำว่าจิตดั้งเดิมของมนุษย์นั้นบริสุทธิ์และผ่องใส แต่เศร้าหมองเพราะกิเลสที่จรมา ดังที่ปรากฏในพระไตรปิฎกนั้น แม้จะมีผู้เสนอว่าจิตดั้งเดิมเช่นนั้นเป็นจิตที่ถือว่าบริสุทธิ์อยู่แล้ว จนอาจจะเรียกได้ว่าเป็นพุทธะมาแต่เดิมนั้นดูเหมือนว่าจะถูกโต้แย้งโดยนักวิชาการบางท่านที่เห็นว่าการที่จิตบริสุทธิ์อยู่แล้วนั้นเป็นหลักการที่ขัดแย้งกับคำว่าอนุสัย ดังนั้น ความคิดที่ว่าจิตมนุษย์บริสุทธิ์

^{๒๙} พุทธธาตุ แปลว่า ธรรมชาติแห่งพุทธะ (Buddha-nature) พุทธโคตร แปลว่า เมล็ดพันธ์แห่งการตรัสรู้ (Seed of Enlightenment) และ ตถาคตครรภ์ แปลว่า ตัวอ่อนหรือหน่ออ่อนแห่งพระตถาคต (Embryo of the Tathāgata) คำเหล่านี้บ่งบอกถึงความเชื่อว่า สรรพสัตว์มีศักยภาพที่จะพัฒนาไปสู่ความเป็นพุทธะได้

^{๓๐} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ (กรุงเทพมหานคร: บริษัท เอส. อาร์. พรินติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด), ๒๕๔๖, หน้า ๑๖๘-๑๖๙.

^{๓๑} พระเทพเวที (ประยูรธ ปยุตฺโต), พุทธศาสนาในฐานะเป็นรากฐานของวิทยาศาสตร์ (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๓๔, หน้า ๑๒๖.

อยู่แล้วจึงขัดแย้งกับหลักการของฝ่ายเถรวาทเรื่องอนุสัย แต่ทัศนะหรือคำอธิบายนี้ก็ไม่ได้ขัดกับคำอธิบายของนักวิชาการที่อธิบายว่าธรรมชาติของจิตนั้นบริสุทธิ์ และสามารถที่จะพัฒนาให้บริสุทธิ์ได้เหมือนเดิมหลังจากที่ถูกกิเลสครอบงำแล้ว หรือสามารถที่จะชำระกิเลสหมดจากจิตแล้วให้จิตบริสุทธิ์เหมือนเดิมได้ แต่ทั้งนี้ทั้งนั้นจะต้องเข้าใจก่อนว่า

(๑) จิตดั้งเดิมบริสุทธิ์นั้น เป็นจิตที่ไม่ได้แปดเปื้อนด้วยกิเลสและเป็นจิตที่ยังไม่ได้ทำงาน ในกรอบกระบวนการทำงานแบบเกิดดับๆ เป็นขณิกวาท พระพุทธศาสนาในยุคต้นได้เสนอแนวคิดที่ว่า ดั้งเดิมจริงๆจิตผ่องใส บริสุทธิ์ นั้นเป็นเรื่องจริง แต่เป็นการกล่าวถึงจิตในช่วงที่ยังไม่ได้ทำงานตามระบบของกระบวนการทำงานแบบรับ-เสวยอารมณ์ ธรรมชาติที่ยังไม่ได้รับเสวยอารมณ์นั้นจิตดั้งเดิมบริสุทธิ์แน่นอน จิตที่ไม่ได้ทำงานในครั้งแรกนั้นจิตจะอยู่ในสภาวะของภวังคจิต ซึ่งภวังคจิตแรกนี้ถือว่าบริสุทธิ์เพราะยังไม่ได้เสพเสวยอารมณ์ แต่ก็ต้องเข้าใจว่าภวังคจิตเริ่มแรกนี้มีกระบวนการทำงานแบบเกิดดับแล้วแต่ยังไม่รับอารมณ์ใดๆ ในคัมภีร์น่าจะหมายเอาจิตดั้งเดิมแบบนี้ซึ่งไม่มีความดีความชั่วใด แต่ก็ไม่ได้หมายความว่าจิตดวงแรกนี้เป็นจิตพระพุทธเจ้าหรือจิตพระอรหันต์ หากเป็นจิตที่มีองค์ประกอบและกระบวนการทำงานที่พร้อมสรรพที่จะทำงานแบบเสพเสวยอารมณ์ตามปกติ

(๒) แต่เมื่อจิตเริ่มกระบวนการทำงานตามปกติแบบขณิกวาท คือ เกิดดับ ๆ แล้วกระบวนการทำงานเริ่มต้นขึ้นมีการรับการเสพเสวยอารมณ์แล้ว มีการปรุงแต่ง มีการเสพเสวยอารมณ์ทางทวารทั้ง ๖ แล้ว จุดนี้เองที่เป็นจุดเริ่มของความเศร้าหมอง ซึ่งความเศร้าหมองในที่นี้ก็คือความดีความชั่วที่เกิดขึ้นนั่นเอง จิตในระยะที่สองนี้เป็นจิตที่มีกระบวนการเสพรับอารมณ์ที่เป็นแบบปุถุชน คือรับเสวยอารมณ์และแสดงออกหรือแสดงพฤติกรรมออกสู่ภายนอกตามปกติ คือ มีสุข ทุกข์ ไม่สุขไม่ทุกข์ เพราะกระบวนการทำงานแบบเสพเสวยแบบปุถุชนนั้นเป็นการเสพเสวยอารมณ์แบบปกติ คือไหลตามกิเลสที่เข้ามาสู่จิต อันนี้ถือว่าเป็นกระบวนการทำงานของจิตตามปกติ ซึ่งศักยภาพเช่นนี้ก็ได้แตกต่างไปจากศักยภาพของจิตดั้งเดิมที่ยังไม่ได้ทำงาน คือมีกระบวนการทำงานแบบเสพเสวยเช่นกัน แต่ยังไม่บริสุทธิ์เพราะยังไม่ได้ทำงาน

(๓) เมื่อมีองค์ความรู้เกี่ยวกับการฝึกจิตซึ่งในสมัยพุทธกาลนั้นมีอยู่อย่างหลากหลายไม่ว่าจะเป็นศาสนาพราหมณ์ เช่น หรือนักปฏิบัติกลุ่มอื่น ๆ คนเหล่านั้นก็จะพยายามหาวิธีการที่จะฝึกจิตเพื่อ (ก)ไม่ให้จิตไหลไปสู่ที่ต่ำหรือไหลตามกระแสกิเลส (ข) พยายามฝึกจิตเพื่อให้มีกระบวนการทำงานแบบใหม่ คือไม่ไหลไปตามกิเลส และมีกระบวนการทำงานที่สามารถที่จะทำงานให้เท่าทันกิเลส โดยคนกลุ่มเหล่านั้นมีวิธีการที่แตกต่างกัน พวกเขาทำยากๆก็นั่งทรมานร่างกายสารพัดวิธีจัดเป็นพวกอัสติกิลมณานิโยค พวกที่คิดง่ายขึ้นมาหน่อยก็อาศัยกรอบความคิดแบบหลักเหตุผล (นักปรัชญา) และพวกหนึ่งไม่คิดอะไรเลยแต่เห็นว่าจิตฝึกยากต้องตามใจมันด้วยการเสพเสวยความสุขอย่างยั้งยวด โดยเชื่อว่าเมื่อจิตมีความสมบูรณ์พูนสุขแล้วก็จะบริสุทธิ์พวกนั้นจัดเป็นพวกกามสุขัลลิกานุโยค เป็นต้น

(๔) เมื่อพระพุทธศาสนาอุบัติขึ้น พระพุทธองค์ก็ทรงทำการฝึกจิตในหลากหลายวิธีการที่บรรดานักคิดนักปรัชญาหรือนักปฏิบัติรุ่นเก่าๆทำมาแล้วจนหมดก็ไม่ประสบความสำเร็จ จนเมื่อทรงพิจารณาเห็นว่าทางที่เดินมาไม่ประสบผลสำเร็จอย่างแน่นอนจึงทรงเดินตามทางสายกลางฝึกแบบไม่เอียงไปสู่ที่สุดแห่งทุกข์ ๒ ประการ และทรงค้นพบวิธีการสำคัญที่สามารถฝึกจิตหรือควบคุมให้จิต (๑) ไม่ไหลตามกิเลส และ (๒) ทำให้จิตมีกระบวนการทำงานแบบใหม่เพื่อให้รู้เท่าทันกิเลส โดยวิธีการดังกล่าวนี้คือ วิธีการพิจารณาจิตดูการเกิดการดับของจิตที่ทำหน้าที่ในการเสพเสวยอารมณ์ แต่ไม่เข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของการรับรู้ทำหน้าที่เป็นเพียงผู้ดูและพิจารณาเพื่อจะตัดกระแสของจิตไม่เข้าไปต่อกระแสการทำงานของจิตโดยพิจารณาให้เห็นเพียง “ สักว่าแต่ ” และไม่เข้าไปรับรู้หรือเป็นส่วนหนึ่งของการทำงานของจิตนั้น ซึ่งคำสอนดังกล่าวมีปรากฏในพระพุทธพจน์ที่ทรงสอนพาทิยะทวารุจิยะว่า

พาทิยะ เพราะเหตุนั้น เธอพึงศึกษาอย่างนี้ว่า เมื่อเห็นรูปก็สักแต่ว่าเห็น เมื่อฟังเสียงก็สักแต่ว่าฟัง เมื่อรับรู้อารมณ์ที่ได้รับรู้ก็สักแต่ว่ารับรู้ เมื่อรู้แจ้งธรรมารมณ์ที่รู้แจ้งก็สักแต่ว่ารู้แจ้ง พาทิยะ เธอพึงศึกษาอย่างนี้แล เมื่อใดเธอเห็นรูปก็สักแต่ว่าเห็น เมื่อฟังเสียงก็สักแต่ว่าฟัง เมื่อรับรู้อารมณ์ ที่ได้รับรู้ก็สักแต่ว่ารับรู้ เมื่อรู้แจ้งธรรมารมณ์ที่รู้แจ้งก็สักแต่ว่ารู้แจ้ง เมื่อนั้นเธอก็จะไม่มี เมื่อใดเธอไม่มี เมื่อนั้นเธอก็จะไม่ยึดติดในสิ่งนั้น เมื่อใดเธอไม่ยึดติดในสิ่งนั้น เมื่อนั้นเธอก็ไม่มีในโลกนี้ ไม่มีในโลกอื่น ไม่มีในระหว่างโลกทั้งสอง นี่เป็นที่สุดแห่งทุกข์^{๓๒}

ซึ่งคำว่า เห็นสักว่าแต่เห็น รู้สักว่าแต่รู้ มันเป็นคำพูดที่มุ่งให้ผู้ปฏิบัติเข้าไปพิจารณาการเสพเสวยอารมณ์ของจิตว่า นั่นเป็นเพียงแค่การทำงานของจิตเท่านั้น เราต้องเข้าไปพิจารณาเพื่อรู้เพื่อเห็นเท่านั้น อย่าไปรับรู้หรือเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการดังกล่าว เมื่อพิจารณาเห็นก็ปล่อย วาง ให้รู้เพียงแค่ว่า เห็น เห็นเพียงแค่ว่าเห็นอย่าเอามาเป็นตัวเป็นตน อย่ายึดมั่นถือมั่นว่าเราว่าเขา เพราะนั่นเป็นเพียงกระบวนการทำงานของจิตเท่านั้น ไม่ใช่ตัวไม่ใช่ตนไม่ใช่เราไม่ใช่เขา เมื่อพิจารณาเช่นนี้ มนุษย์ย่อมไม่หลงไปกับกระบวนการปรุงแต่งจิตคือไม่เสพเสวยอารมณ์ที่เข้ามา หรือไม่ไปต่อกระแสให้อารมณ์เข้ามาสู่กระบวนการทำงานของจิต จิตก็จะสุข ปลอดโปร่ง สว่าง สงบ และบริสุทธิ์ได้ โดยความบริสุทธิ์ของจิตนี้ก็มาจากการที่มนุษย์รู้หลักในการพิจารณาให้เห็นสภาพตามความเป็นจริงของจิตไม่เข้าไปเป็นส่วนหนึ่งในการเก็บเอาอารมณ์ที่เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการทำงาน เป็นการพิจารณาเพื่อตัดกระแสของการทำงานของจิตเพื่อที่จิตจะไม่เสพเสวยกิเลสหรือปรุงแต่งให้มีตัวมีตนเป็นอึดตายึดมั่นถือมั่น ซึ่งจิตในลักษณะนี้ถือว่าเป็นจิตที่ปลอดจากกิเลสหรือจิตที่รู้เท่าทันกิเลสนั่นเอง

เมื่อเรารู้เช่นนี้แล้วเราย่อมจะสามารถทำความเข้าใจเกี่ยวกับประเด็นในเรื่องของจิตดั้งเดิม หรือจิตที่เป็นพุทธะ หรือจิตดั้งเดิมบริสุทธิ์ได้ ว่าจิตดั้งเดิมของมนุษย์นั้น (๑) บริสุทธิ์จริง เพราะยังไม่ได้เริ่มกระบวนการทำงาน แต่จิตดั้งเดิมนั้นบริสุทธิ์ในแง่ของการเป็นจิตแรกเริ่มไม่ได้หมายความว่า

^{๓๒} ขุ.อุ.(ไทย)๒๕/๑๐/๑๘๖.

ว่าจิตนั้นบริสุทธิ์แบบไร้กิเลส แต่เป็นจิตบริสุทธิ์ในลักษณะของการที่ยังไม่ได้ทำงาน แต่เป็นจิตที่มีศักยภาพในการทำงานอย่างเต็มที่ ความบริสุทธิ์ของจิตในขั้นนี้เป็นจิตบริสุทธิ์เพราะยังไม่ได้ทำงานเท่านั้น ไม่ได้บริสุทธิ์เพราะไม่มีกิเลส แต่พอเมื่อจิตทำงานจิตก็จะเศร้าหมองไปเอง เหมือนเด็กเกิดใหม่ เราจะยอมรับกันหรือว่าเด็กคนนั้น “ เป็นพระอรหันต์ ” เราจะยอมรับกันได้เฉพาะว่าเด็กคนนั้นเป็นผู้บริสุทธิ์จากการเรียนรู้ทั้งหลายเพราะเขาเพิ่งเกิดเท่านั้น (๒) จิตดั้งเดิมจะบริสุทธิ์ได้อย่างถาวรเพราะการฝึกฝน ฝึกฝนให้จิตเข้าถึงการตัดกระแสของการทำงานของจิตจากการรับรู้เสพส่วยก็เพียงสักว่าแต่รู้ไม่เสพส่วยในฐาณะที่ปรุงแต่ง ซึ่งเป็นการตัดกระแสการทำงานของจิตจากการรับรู้เสพส่วยด้วยความเป็นตัวเป็นตน มาเป็นการเสพส่วยหรือการรับรู้ผ่านการพิจารณาเพื่อตัดกระแสไม่ให้กิเลสเข้าสู่จิตทำให้จิตบริสุทธิ์อย่างแท้จริง

จากการกล่าวมาทั้งหมดเราจะพบว่าคำว่าจิตดั้งเดิมบริสุทธิ์ผ่องแผ้วนั้น หมายถึงจิตที่ยังไม่ได้ทำงานแบบเสพส่วยอารมณ์ไม่ได้บริสุทธิ์แบบไม่มีกิเลส การตอบคำถามหรือการพยายามตีความว่าจิตดั้งเดิมบริสุทธิ์ตามนัยเดิมของนักวิชาการนั้นถือว่ายังไม่ใช่คำตอบอย่างแท้จริงของคำว่าบริสุทธิ์ ซึ่งผู้วิจัยเห็นว่าคำว่าบริสุทธิ์นั้นไม่ได้หมายความว่าจิตดั้งเดิมบริสุทธิ์แบบไม่มีกิเลส แต่เป็นความบริสุทธิ์ตามสภาวะเท่านั้น การเข้าใจว่าจิตดั้งเดิมบริสุทธิ์ยอมทำให้เราก้าวพลาดเพราะอาจจะเข้าใจได้ว่าพระพุทธศาสนานั้นเป็นเอกนิยมหรือเทวนิยมเข้าข่ายของแนวคิดเรื่องอาตมันของพราหมณ์ได้ เพราะหากจิตดั้งเดิมบริสุทธิ์อยู่แล้ว เป็นพุทธะอยู่แล้ว แม้จะเกิดดับแต่ก็บริสุทธิ์เป็นพื้นอยู่แล้ว พระพุทธศาสนาก็จะแตกต่างอะไรกับศาสนาพราหมณ์ฮินดูที่กล่าวว่าจิตของมนุษย์ก็เป็นพระเจ้าเป็นส่วนหนึ่งของพระเจ้าหรือปรมาตมันหรือพรหมมันอยู่แล้วเป็นแต่เพียงว่าถูกอวิชชาหรืออวิชชาครอบงำเท่านั้น เมื่อบำเพ็ญตบะแล้วชำระจิตแล้วที่สุดก็จะรู้ว่าแท้ที่จริงเราก็คือพรหมมันนั่นเองว่า ตต ตวม อสสิ เจ้าคือสิ่งนั้นเท่านั้นผู้นับถือพรหมก็จะบรรลุโมกษะทันที การที่ชาวพุทธเข้าใจกันว่าจิตดั้งเดิมเป็นพุทธะอยู่แล้วก็ไม่ได้แตกต่างไปจากความคิดนั้นเพราะแค่เรากระเทาะเปลือกกิเลสออกเราก็จะรู้ว่าไอ้ที่จริงเรานี้แหละคือพระพุทธเจ้า ถ้ามองว่าความคิดเช่นนี้แตกต่างใหม่กับความคิดของพราหมณ์ฮินดู ผู้วิจัยเห็นว่ามันไม่ได้มีความแตกต่างกันเลยแม้แต่น้อย แต่ถ้าเราเข้าใจจิตว่าไม่ได้เป็นไปในแนวทางว่าจิตดั้งเดิมนั้นบริสุทธิ์ในแง่ของสภาวะ แต่ไม่ได้เป็นเหมือนพุทธภาวะ เหตุเพราะเป็นจิตที่ยังไม่ได้ทำงาน การคิดเช่นนี้ย่อมแตกต่างไปจากความคิดของพราหมณ์ฮินดูได้ และจิตในทัศนะของพระพุทธศาสนาจะบริสุทธิ์แท้จริงนั้นก็เพราะเกิดมาจากการฝึกฝนไม่ใช่บริสุทธิ์มาแต่เดิมเพราะหากคิดเช่นนั้นเราก็ไม่แตกต่างไปจากฮินดูเลย

๔.๒.๓ หลักพื้นฐานของพุทธจิตวิทยาเถรวาท

สำหรับประเด็นต่อไปที่จะศึกษานั้นก็คือประเด็นที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาว่าอะไรเป็นพื้นฐานของแนวคิดด้านจิตวิทยาของพระพุทธศาสนาเถรวาท หรือแนวคิดเรื่องจิตนั้นมีสมุฏฐานมาจาก

กรอบแนวคิดอะไร ซึ่งถือว่าประเด็นดังกล่าวนั้นมีความสำคัญไม่น้อยไปกว่าประเด็นอื่น ๆ ที่เกี่ยวกับเรื่องจิตเลย เพราะการที่เราจะเข้าใจประเด็นเรื่องจิตได้อย่างลึกซึ้งนั้นจำเป็นที่เราจะต้องค้นหาว่าอะไรคือพื้นฐานของความคิดดังกล่าว ซึ่งจากการศึกษามาทั้งหมดเราจะพบว่าหลักพื้นฐานของแนวคิดเรื่องจิตนั้นมีดังต่อไปนี้

๔.๒.๓.๑ แนวคิดเรื่องกฎธรรมชาติ (อิทัปปัจจยตา-ปฏิจจสมุปบาท)

จากการศึกษามาทั้งหมดเราจะพบว่า แนวคิดเรื่องจิตวิทยาในพระพุทธศาสนานั้นมีพื้นฐานมาจากกรอบแนวคิดเรื่อง กฎธรรมชาติ หรือกฎเกณฑ์ที่เป็นสากลของสรรพสิ่งที่พระพุทธองค์ได้ทรงค้นพบเมื่อครั้งตรัสรู้ใหม่ ๆ ซึ่งพระองค์ยืนยันว่าสิ่งที่ค้นพบนั้นไม่ใช่สิ่งใหม่ แต่เป็นสิ่งที่มียุ่ก่อนแล้ว พระองค์เป็นเพียงผู้ค้นพบ นำมาแสดงให้กับโลกได้รู้ได้เห็นตามเท่านั้นว่า

ตถาคตเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดขึ้นก็ตาม ธาตุอันนั้น คือ ความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดา ความที่มีสิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้ ก็คงอยู่อย่างนั้น ตถาคตรู้ บรรลุธาตุนั้น ครั้นรู้บรรลุถึงบอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่าย และกล่าวหาเธอทั้งหลายจงดูเถิด เพราะชาติ เป็นปัจจัย ชรา มรณะจึงมี ฯลฯ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี ตถาคตเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดขึ้นก็ตาม ธาตุอันนั้น คือ ความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดา ความที่มีสิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้ ก็คงตั้งอยู่อย่างนั้น ตถาคตรู้ บรรลุธาตุนั้น ครั้นรู้ บรรลุแล้ว จึงบอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่ายเธอทั้งหลาย จงดูเถิด ภิกษุทั้งหลาย เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารทั้งหลายจึงมี ในกระบวนการนี้ ตถตา (ความเป็นอย่างนั้น) อวิตถตา (ความไม่คลาดเคลื่อน) อนัญญถตา (ภาวะที่ไม่เป็นอย่างอื่น) อิทัปปัจจยตา (ความที่มีสิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้) ดังพรรณนามาฉะนี้แล นี้เรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท^{๓๓}

โดยกฎธรรมชาติที่ทรงค้นพบนั้นก็คือ “กฎของความเป็นเหตุ-ปัจจัยแก่กันของสรรพสิ่งดังที่ทรงตรัสย่ำว่า ความที่มีสิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้ ตามหลักอิทัปปัจจยตาที่จัดว่าเป็นหลักที่เป็นแก่นของความคิดที่พระพุทธองค์ทรงค้นพบว่า

เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น
เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับไป สิ่งนี้จึงดับ (ด้วย)^{๓๔}

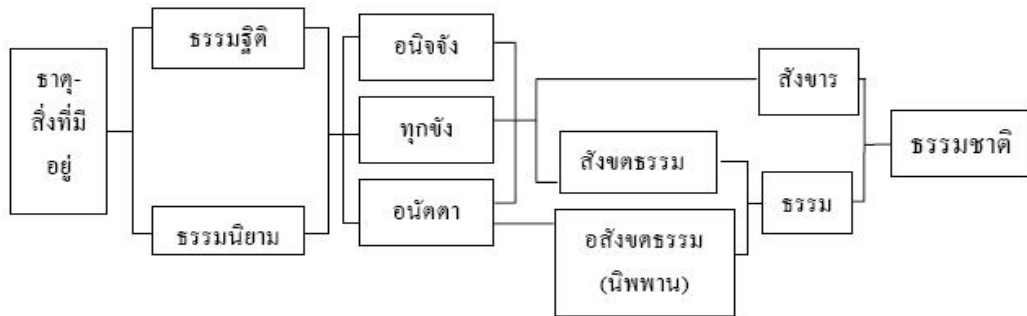
ซึ่งกฎธรรมชาติดังที่ปรากฏในพระพุทธพจน์ดังกล่าวเราสามารถที่จะพิจารณาได้จากแผนภาพดังต่อไปนี้

^{๓๓} ส.นิ.(ไทย)๑๖/๒๐/๓๔-๓๕., ส.นิ.(บาลี)๑๖/๒๐/๒๕-๒๖.

^{๓๔} ส.นิ.(ไทย)๑๖/๓๗/๗๙., ส.นิ.(บาลี)๑๖/๓๗/๖๒-๖๓.

ก. อิมสมึ สติ อิทั โหติ อิมสสุปบาทา อิทั อูปุชชติ

ข. อิมสมึ อสติ อิทั น โหติ อิมสส นิโรธา อิทั นิรุชฌติ

จากภาพเราจะพบว่ากฎธรรมชาติที่เป็นธรรมจิติ และธรรมนิยามนั้นถือว่าเป็นกฎหลัก หรือแก่นที่ทรงค้นพบว่าสรรพสิ่งนั้น(๑)ไม่มีผู้ใดสร้าง (๒)เกิดมาจากเหตุปัจจัย อันนี้ถือว่าเป็นความจริงขั้นสูงที่ถือเป็นกรอบให้พระพุทธศาสนามีความแตกต่างจากความคิดทางศาสนาฝ่ายเทวนิยมที่มีปรากฏในบริบทสังคมอินเดียในยุคนั้น และหลักการนี้ย่อมเป็นบ่อเกิดของแนวคิดเรื่อง จิต หรือเรื่องกายกับจิตที่พระพุทธองค์ทรงแสดงว่ากายกับจิตนั้นอิงอาศัยกันจึงสามารถที่จะทำงานได้อย่างสมบูรณ์ได้ หากขาดองค์ประกอบใดประกอบหนึ่งแล้วย่อมไม่สามารถที่จะทำงานได้ ทั้งนี้ก็เพราะจิตเองก็ไม่ได้เป็นสิ่งที่เกิดเอง ซึ่งจากการศึกษามาเราจะพบว่าการเกิดขึ้นของจิตนั้นก็มาจากการเกาะเกี่ยวอารมณ์จนเป็นเหตุปัจจัยทำให้เกิดกระบวนการเสพสวดยโลกขึ้นได้

อนึ่ง ยังมีหลักธรรมอีกข้อหนึ่งซึ่งถือว่ามีความเกี่ยวเนื่องกับหลักอหิंपัจจยตา นั่นก็คือหลักปฏิจจสมุปบาท ซึ่งกล่าวว่าทุกสิ่งทุกอย่างอาศัยกันและกันเกิดขึ้นและสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน ไม่มีสิ่งใดอยู่ได้อย่างโดดเดี่ยวแบบไม่ต้องพึ่งพาอาศัยสิ่งใด ส่วนย่อยก็เป็นส่วนหนึ่งของภาพรวม หรือเป็นหลักการอิงอาศัยกันและกันเป็นไปตามเหตุปัจจัย ซึ่งได้แสดงให้เห็นว่าการที่ทุกข์และชีวิตของมนุษย์จะเกิดขึ้น ดำรงอยู่และดับไปนั้นต้องมีปัจจัยต่าง ๆ สนับสนุนเสมอไม่มีสิ่งใดเกิดขึ้นอย่างอิสระโดยไม่อาศัยสิ่งอื่นเป็นปัจจัยแม้เพียงชั่วขณะเดียว โดยหลักปฏิจจสมุปบาทนี้ถือว่าเป็นกฎธรรมชาติอีกประการหนึ่งที่มีกรอบการอธิบายรายละเอียดของกระบวนการอิงอาศัยกันของสรรพสิ่งให้มากยิ่งขึ้นไปอีก และที่สำคัญหลักธรรมที่เป็นกฎธรรมชาติ ๒ ประการนี้ถือว่าเป็นรากฐานของแนวคิดเรื่องจิตหรือจิตวิทยาเชิงพุทธเพราะเป็นการอธิบายว่าสรรพสิ่งไม่ได้ถูกสร้างหรือเป็นผู้สร้างแต่เกิดมาจากการอิงอาศัยกันของเหตุปัจจัยเท่านั้น

๔.๒.๓.๒ แนวคิดเรื่องกฎธรรมชาติคือนิยาม ๕ ประการ

นอกจากเราจะพิจารณาหลักการที่เป็นพื้นฐานของแนวคิดเรื่องจิตวิทยาเชิงพุทธจากอหิंपัจจยตาแล้วเรายังสามารถที่จะพิจารณาหลักการพื้นฐานอีกประการหนึ่งก็คือ หลักกฎธรรมชาติที่ชื่อว่า “หลักนิยาม ๕” ซึ่งในอรรถกถา ทีฆนิกาย มหาวรรค ได้กล่าวถึงหลักปฏิจจสมุปบาทในรูปของนิยามอันหมายถึง ข้อกำหนดที่มีอยู่แล้วตามธรรมชาติความเป็นไป อันมีระเบียบแน่นอนของธรรมชาติหรือกฎธรรมชาติ ซึ่งท่านจำแนกไว้เป็นกฎเกณฑ์ย่อย ๆ ได้ ๕ กฎเกณฑ์กฎเกณฑ์ย่อย ๆ หรือกฎ

ธรรมชาตินี้ในภาษาบาลีใช้คำว่านิยามแปลว่า กำหนดอันแน่นอนหรือแนวทางที่แน่นอนหรือความเป็นไปอันเป็นระเบียบแน่นอน นิยาม ๕ จึงครอบคลุมปรากฏการณ์ทุกอย่างในโลกและจักรวาล ซึ่งเป็นแนวคิดพื้นฐานเกี่ยวกับกระบวนการแห่งโลกและปรากฏการณ์ที่ว่าสิ่งทั้งปวงย่อมเป็นไปตามธรรมดาแห่งเหตุปัจจัย กฎธรรมชาตินี้เป็นธาตุ คือ ภาวะที่ทรงตัวอยู่โดยธรรมดา เป็นธรรมชาติ คือ ภาวะที่ดำรงอยู่นั่นเองโดยธรรมดาเป็นธรรมนิยาม คือ กฎธรรมชาติหรือกำหนดแน่นอนแห่งธรรมดา ไม่มีผู้สร้างหรือบันดาล ปฏิเสธสมุบัติ คือกฎธรรมชาติ ธรรมนิยามในฐานะเป็นกฎสูงสุดของธรรมชาติ ซึ่งในทางพระพุทธศาสนาเถรวาทแบ่งนิยามออกเป็น ๕ ประการ^{๓๕} ได้แก่ อุตุนิยาม พีชนิยาม จิตนิยาม กรรมนิยาม ฌัมมนิยามซึ่งมีรายละเอียด ดังนี้^{๓๖}

๑. อุตุนิยาม (Physical Laws) หมายถึง ธรรมชาติที่เกี่ยวกับอุณหภูมิและฤดูกาล เป็นปรากฏการณ์ที่เกี่ยวกับ ดิน น้ำ ลม ไฟอากาศ อันเป็นสิ่งแวดล้อมสำหรับมนุษย์

๒. พีชนิยาม (Biological Laws) หมายถึง กฎเกี่ยวกับกฎธรรมชาติที่เกี่ยวกับการสืบพันธุ์ เมล็ดพืช รวมทั้งพันธุกรรม

๓. จิตนิยาม (Psychological Laws) หมายถึง กฎธรรมชาติเกี่ยวกับกลไกการทำงานของจิต กฎที่กำหนดว่าองค์ประกอบของจิตแบบนี้จะส่งผลให้เกิดพฤติกรรมทางจิตและการทำงานของจิต

๔. กรรมนิยาม (Moral Laws) หมายถึง กฎธรรมชาติเกี่ยวกับพฤติกรรมของมนุษย์ คือ กระบวนการให้ผลของกรรม (การกระทำ) ระบบจริยธรรม เป็นการให้ผลของกรรม ที่ประกอบด้วย ความตั้งใจ แบ่งออกเป็น ๒ ฝ่าย ฝ่ายกรรมดีและฝ่ายกรรมชั่ว ได้แก่ กระบวนการให้ผลของกรรมระบบจริยธรรม

๕. ฌัมมนิยาม (Causal Laws) หมายถึง กฎธรรมชาติเกี่ยวกับความสัมพันธ์และความ เป็นเหตุเป็นผลหรือเป็นปัจจัยแก่กันของสิ่งทั้งหลาย

กฎธรรมชาติทั้ง ๕ ประการ นี้เราจะพบว่า ความรู้เรื่องจิต หรือจิตนั้นจัดเป็นกฎธรรมชาติอย่างหนึ่งของมนุษย์หรือธรรมชาติที่เมื่อมีกฎว่าด้วยฤดูกาล กฎว่าด้วยการสืบพันธุ์ แล้วก็จะต้องมีกฎธรรมชาติที่ว่าด้วยการคิดหรือจิตด้วย ซึ่งกระบวนการคิดหรือหลักจิตวิทยานี้ถือว่าเป็นหลักการหรือกฎธรรมชาติที่เกี่ยวข้องกับกฎธรรมชาติอีกประการหนึ่งก็คือ กฎแห่งกรรมหรือกรรมนิยามที่เน้นว่าสรรพสิ่งจะเป็นอยู่หรือดำเนินไปได้ก็จะต้องเป็นไปตามกฎแห่งกรรม ซึ่งกรรมนั้นก็มีความหมายของจิตซ่อนอยู่ เพราะคำว่ากรรมนั้นหมายถึงการกระทำที่มีเจตนา ซึ่งเจตนา นั้นถือว่าเป็นกระบวนการทำงานของจิตคือ

^{๓๕} ที.ม.อ.(บาลี)๒/๑๗/๒๖-๒๗., อภิ.สง.อ.(บาลี) ๑/๓๓๐.

^{๓๖} สมภาร พรหมทา, *พุทธศาสนากับวิทยาศาสตร์*, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย), ๒๕๔๐, หน้า ๗๐-๗๒.

เจตสิก ดังนั้น กฎธรรมชาติที่ชื่อว่า นิยาม ๕ นี้จึงถือว่าเป็นหลักการพื้นฐานของแนวคิดเรื่องจิตวิทยาในทางพระพุทธศาสนาได้อย่างดี

๔.๒.๓.๓ แนวคิดเรื่องกฎไตรลักษณ์

สำหรับแนวคิดเรื่องไตรลักษณ์ หรือสามัญญลักษณะของสรรพสิ่งนั้นถือว่าเป็นอีกพื้นที่ทางความคิดหนึ่งที่สามารถนำมาอธิบายกรอบแนวคิดเรื่องจิตในทางพระพุทธศาสนาเถรวาทได้ โดยคำว่า ไตรลักษณ์ มาจากคำ ๒ คือ คำว่า ไตร + ลักษณะ ภาษาบาลีว่า ตี + ลกฺขณานิ คำว่า ไตร หรือ ตี แปลว่า ๓ คำว่า ลักษณะ หรือ ลกฺขณานิ แปลว่า อาการ หรือ ลักษณะดังนั้น เมื่อนำคำทั้งสองมารวมเข้ากันแล้วก็จะได้ คำว่า ไตรลักษณ์ หรือ ตีลกฺขณานิ ซึ่งแปลว่า ลักษณะ ๓ อย่างคือ อนิจจัง ความไม่เที่ยง ทุกขัง ความเป็นทุกข์ อนัตตา ความไม่ใช่ตัว ไม่ใช่ตน หลักการนี้จัดว่าเป็นกฎธรรมชาติอีกประการหนึ่งที่ไม่ว่าพระพุทธเจ้าจะอุบัติหรือไม่ก็ตาม หลักทั้งสามนี้ ก็คงมีอยู่เป็นธรรมดา พระพุทธเจ้าเป็นแต่ทรงค้นพบและนำมาเปิดเผยแสดงแก่เวไนย^{๓๗}

โดยสรุปหลักไตรลักษณ์^{๓๘} หมายถึงลักษณะที่เป็นสามัญทั่วไป ๓ ประการ คือ ความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ ความมิใช่ตัวตน สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง เรียกตามคำบาลีว่า เป็น อนิจจะ แต่ในภาษาไทยนิยมใช้คำว่า อนิจจัง หมายถึง สิ่งที่ไม่เที่ยง ภาวะที่เป็นอนิจจัง นั้น เรียกเป็นคำศัพท์ตามบาลีว่า อนิจจตา หมายถึงลักษณะที่แสดงถึงความไม่เที่ยง เรียกเป็นศัพท์ว่า อนิจจลักษณะ สังขารทั้งหลายเป็นทุกข์ ในภาษาไทย บางทีใช้อย่างภาษาพูดว่า ทุกขัง เป็นทุกข์ เป็นของคงทนอยู่ไม่ได้ มีสภาวะแห่งความบีบคั้นขัดแย้ง หรือภาวะที่เป็นทุกข์นั้น เรียกเป็นคำศัพท์ตามบาลีว่า ทุกขตา หมายถึงลักษณะที่แสดงถึงความ เป็นทุกข์เรียกเป็นศัพท์ว่า ทุกขลักษณะ “ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา”^{๓๙} ความเป็นของมิใช่ตัวตน ภาวะที่เป็นอนัตตานั้น เรียกเป็นคำศัพท์ตามบาลีว่า อนัตตตา หมายถึงลักษณะที่แสดงถึงความ เป็นอนัตตา มิใช่ตัว มิใช่ตน เรียกเป็นคำศัพท์ว่า อนัตตลักษณะ ดังนั้น คำว่า ไตรลักษณ์ จึงหมายถึง ลักษณะที่เป็นสามัญทั่วไปของสิ่งทั้งปวง ๓ ประการ คือ ความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ ความมิใช่ตัวตน^{๔๐} หรือไตรลักษณ์ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สามัญญลักษณะ คือ ลักษณะที่เสมอกันแก่สังขารธรรมทั้งปวง^{๔๑}

^{๓๗} อ่างแล้ว, สมภาร พรหมทา, *พุทธศาสนากับวิทยาศาสตร์*, หน้า ๑๐๘.

^{๓๘} *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน ๒๕๕๒*, (กรุงเทพมหานคร : นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์), ๒๕๕๖ , หน้า ๔๘๔.

^{๓๙} *อง.ติก.(ไทย) ๒๐/๑๓๗/๓๘๕*.

^{๔๐} *ดูรายละเอียดใน วิ.ม.(ไทย)๔/๒๐-๒๔/๒๗-๓๑*.

^{๔๑} *พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลธรรม*, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๔๓, หน้า ๑๐๔.

แม้ว่าคำสอนเรื่องไตรลักษณ์ จะเป็นคำสอนสากลใช้กับทุกสิ่งทุกอย่าง แต่พระพุทธองค์ทรงเน้นสอนไตรลักษณ์ ที่เป็นลักษณะเกี่ยวข้องกับชีวิตของมนุษย์ที่ประกอบด้วยรูปธรรมและนามธรรม เพราะคำสอนของพระพุทธองค์ เป็นสัจธรรมของชีวิตที่สอนให้มนุษย์รู้ชีวิตตามความเป็นจริง แล้วดำเนินชีวิตให้สอดคล้องกับความจริง เพื่อนำชีวิตไปสู่ความพ้นทุกข์ที่เรียกว่า พระนิพพาน ซึ่งเป็นจุดหมายสูงสุดของชีวิต^{๔๒}

หากได้ศึกษาอย่างละเอียดดีแล้ว ก็พบว่า หลักคำสอนเรื่องไตรลักษณ์นี้ พระพุทธเจ้าได้ทรงตรัส ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ (สมุทยวาร) และความดับแห่งกองทุกข์ (นิโรธวาร)^{๔๓} อยู่เป็นประจำซึ่งเรียกได้ว่า พหุลาอนุสาสนี คือเป็นธรรมที่ทรงตรัสอยู่เป็นนิจ เนื่องจากว่า หลักคำสอนเรื่องไตรลักษณ์นี้ เป็นหนทางที่จะนำบุคคลธรรมดา ไปสู่ความเป็นพระอริยะหรือพระอรหันต์ เพราะว่า เมื่อพระองค์ทรงอาศัยความกรุณาที่จะโปรดผู้ใด และจะได้ผลด้วยธรรมะข้อไหน ก็ทรงทราบวาระจิตของผู้นั้นว่า จะได้ดวงตาเห็นธรรม คือการเข้าใจในธรรมที่ทรงตรัสสอนด้วยธรรมะข้อนั้น จึงคัดเอาหลักธรรมที่เหมาะสมกับวาระจิตของบุคคลนั้น มาตรัสแสดงให้ฟัง ภิคุเขลานั้น “จึงเป็นผู้มีปัญญาหลุดพ้นได้ดี คือ ภิคุในพระธรรมวินัยนี้รู้ชัดว่า รากะ โทสะ และโมหะ เราละได้เด็ดขาด ตัดรากถอนโคน เหมือนตัดตาลที่ถูกตัดรากถอนโคนไปแล้ว เหลือแต่พื้นที่ ทำให้ไม่มีเกิดขึ้นต่อไปไม่ได้”^{๔๔}

และหากจะมีคำถามว่าแล้วหลักไตรลักษณ์มีความเกี่ยวข้องกับแนวคิดเรื่องจิตได้อย่างไร คำตอบก็คือในองค์ความรู้เรื่องจิตในทางพระพุทธศาสนานั้นเราจะพบว่า (๑)จิตมีธรรมชาติรับอารมณ์ (๒)มีกระบวนการทำงานแบบ ขณิกภาพ คือเกิดดับเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา ซึ่งลักษณะของจิตที่เกิดดับอยู่ตลอดเวลา นี้ถือว่ามีลักษณะที่ตรงกับหลักไตรลักษณ์คือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา เหตุเพราะจิตของสรรพสัตว์นั้นกวัดแกว่งเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลาเข้าได้ในสภาวะอนิจจลักษณะคือความไม่เที่ยง และมีลักษณะที่ถูกบีบคั้นให้เปลี่ยนรูปอยู่ตลอดเวลา ก็คือการเกิดดับที่จิตดวงแรกดับไปเกิดเป็นจิตดวงใหม่ขึ้นไม่ก่อนไม่หลัง ซึ่งการเกิดขึ้นของจิตดวงหลังพร้อมกับการดับไปของจิตดวงแรกนั้น จะว่าเหมือนกันก็ไม่ใช่ต่างกันก็ไม่เชิง ซึ่งลักษณะดังกล่าวถือว่าเป็นสภาวะของความทุกข์ และเพราะมันเปลี่ยนแปลงไม่คงรูปอยู่เช่นนั้น จิตและกระบวนการของจิต ได้แก่ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณของมนุษย์จึงถือว่าเป็นอนัตตาคือไม่ควรยึดมั่นว่าเป็นตัวเป็นตน ซึ่งจากการศึกษามานี้เราจะพบว่าจิตของมนุษย์นั้นมีสภาวะเป็นไปในลักษณะไม่เที่ยง(อนิจจัง) แปรผัน(ทุกขัง) และไม่ใช่อัตตา(อนัตตา) ดังนั้น แนวคิดเรื่องกฎไตรลักษณ์นี้จึงถือว่าเป็นพื้นฐานความคิดเรื่องจิตในทางพระพุทธศาสนา หรือ

^{๔๒} Nayanaponika Mahathera, *The Road To Inner Freedom*, Buddhist Publication Society Kandy Srilanka, 1982, p. 77.

^{๔๓} ส.นิ.(ไทย)๑๖/๑-๙/๑-๑๖.

^{๔๔} ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๖๐/๔๓๔.

อาจจะกล่าวได้อีกอย่างหนึ่งว่า จิตของมนุษย์ในทางพระพุทธศาสนานั้นไม่ขัดแย้งต่อหลักไตรลักษณ์ก็ได้

๔.๒.๔ พุทธจิตวิทยาเกี่ยวกับความเป็นมนุษย์

สำหรับประเด็นต่อไปที่จะนำมาศึกษานั้นก็คือ ลักษณะแนวคิดเชิงจิตวิทยาในทางพระพุทธศาสนานั้น ได้ให้ทรรศนะเกี่ยวกับความเป็นมนุษย์อย่างไร เหตุเพราะการศึกษาความคิดเรื่องจิตโดยทั่วไปนั้น มักจะเริ่มต้นด้วยการศึกษาถึงชีวิตมนุษย์ก่อนว่ามนุษย์เกิดมาอย่างไรและมีองค์ประกอบของชีวิตเป็นอย่างไรหรือว่าอะไรคือคุณค่าของความเป็นมนุษย์ เพราะเมื่อเราศึกษาถึงสาระตะเกี่ยวกับความเป็นมนุษย์แล้วเราย่อมจะสามารถเข้าใจถึงสภาพจิตหรือความจริงเรื่องจิตได้เหตุเพราะจิตมนุษย์นั้นเกิดขึ้นมาพร้อมกับชีวิตนั่นเองดังนั้นจึงมีความจำเป็นที่เราจะต้องศึกษา ซึ่งกรอบแนวคิดทางจิตวิทยาเกี่ยวกับมนุษย์ในทางพระพุทธศาสนานั้นมีดังต่อไปนี้

(๑) ประเด็นเรื่องชีวิตและการเกิดมีชีวิต ในทางพระพุทธศาสนา การเกิดหรือเกิดนั้นตรงกับคำในภาษาบาลีว่า ชาติ, ชนน, อุภวะ, นิพพตติ, และอุปฺตติ หมายถึง การเกิด^{๔๕} นอกจากนั้นยังมีความหมายจากข้อมูลแหล่งอื่นๆ ในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๔๒ ได้ให้ความหมายเอาไว้ว่า การเกิด หมายถึง การมีขึ้น เป็นขึ้นหรือกำเนิด^{๔๖} ส่วนพ.อ.ปิ่น มุทุกันต์ ได้ให้ความหมายว่าการเกิด หมายถึง การเกิดเป็นมนุษย์หรือสัตว์^{๔๗} พระธรรมปิฎก(ป.อ.ปยุตฺโต)ได้อธิบายว่า คำว่าการเกิดหรือเกิดนั้น หมายถึง การอุบัติหรือเกิดขึ้นโดยคำว่าเกิดตรงกับคำว่าชาติ^{๔๘} ดังนั้น การเกิด จึงหมายถึง การเกิดขึ้นของรูป และ นาม หรือ การเกิดขึ้นของขันธ์ ๕ อันประกอบด้วย รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ที่มาประกอบกันเข้าเป็นสิ่งที่บัญญัติเรียกว่า สัตว์ บุคคล เรา เขา ในการเกิดในมนุษย์กล่าวคือการเกิดในครรภ์มารดานั้น พระพุทธเจ้าตรัสว่ามีองค์ประกอบอยู่ ๓ ประการไว้ว่า ภูิกษุทั้งหลาย เพราะปัจจัย ๓ ประการประชุมพร้อมกัน การถือกำเนิดในครรภ์จึงมีได้ในสัตว์โลกนี้ มารดาบิดาอยู่ร่วมกัน แต่มารดาอย่าไม่มีระดู และคันธัพพะ^{๔๙} ยังไม่ปรากฏ

^{๔๕} พระมหาสมปอง ปมุทิโต คัมภีร์อภิธานวรรณภา พิมพ์ครั้งที่ ๒/๒๕๔๗ (กรุงเทพฯ :โรงพิมพ์ ประยูรวงศ์พรินท์ติ้ง),๒๕๔๗, หน้า๑๔๔-๑๔๕. และดูประกอบใน พระเจ้าวรวงศ์เธอกรมหลวงชินวราวุฒินิพนธ์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า พระคัมภีร์อภิธานปทีปิกา หรือพจนานุกรมภาษาบาลีแปลเป็นไทย (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย ๒๕๓๖) หน้า ๒๔.

^{๔๖} สำนักราชบัณฑิตยสถาน พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๔๒ (กรุงเทพฯ: บริษัท นานมีบุ๊คส์ จำกัด),๒๕๔๖, หน้า ๑๔๖.

^{๔๗} พ.อ.ปิ่น มุทุกันต์, พุทธศาสตร์ ภาค ๒, (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย),๒๕๓๕, หน้า ๑๙.

^{๔๘} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ (กรุงเทพฯ:บริษัท เอส.อาร์.พรินติ้ง แมส โปรดักส์),๒๕๔๖, หน้า ๔๕.

^{๔๙} คันธัพพะ ในที่นี้หมายถึงสัตว์ผู้จะมาเกิดในครรภ์นั้น(ปฏิสนธิวิญญาณ) ม.มู.อ.(บาลี)๒/๔๐๘/๒๑๘).

การถือกำเนิดในครรภ์ก็ยังมีไม่ได้ ในสัตว์โลกนี้ มารดาบิดาอยู่ร่วมกัน มารดามีระดู แต่
 คันธัพพะยังไม่ปรากฏการถือกำเนิดในครรภ์ก็ยังมีไม่ได้ แต่เมื่อใด มารดาบิดาอยู่
 ร่วมกัน มารดามีระดู และคันธัพพะก็ปรากฏ เมื่อนั้นเพราะปัจจัย ๓ ประการประชุม
 พร้อมกันอย่างนี้ การถือกำเนิดในครรภ์จึงมีได้ มารดาเยอรักษาทารกในครรภ์นั้น ๙
 เดือนบ้าง ๑๐ เดือนบ้าง จึงคลอดทารกผู้เป็นภาระหนักนั้นด้วยความกังวลใจมาก และ
 เลี้ยงทารกผู้เป็นภาระหนักนั้นซึ่งเกิดแล้วด้วยโลหิตของตนด้วยความห่วงใยมาก^{๕๐}

ในองค์ประกอบ ๓ ประการนี้การเกิดเป็นมนุษย์นั้นมีปรากฏขึ้นตั้งแต่จิตดวงแรกปรากฏ
 ในครรภ์มารดา ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย สัตว์เกิดนับตั้งแต่จิตดวงแรกวิญญาณ
 ดวงแรกเกิดปรากฏขึ้นในครรภ์ของมารดา”^{๕๑} ส่วนในพระวินัยกล่าวแสดงการกำหนดที่จัดว่าเป็น
 มนุษย์ไว้ว่า “กายมนุษย์ ได้แก่ จิตดวงแรกเกิด คือวิญญาณดวงแรกปรากฏขึ้นในครรภ์มารดา
 จนถึงเวลาตาย อตภาพในระหว่างนี้ชื่อว่ากายมนุษย์”^{๕๒}

กล่าวเฉพาะกระบวนการเกิดและพัฒนาการเกิดในครรภ์นั้นพระพุทธเจ้าจึงตรัสถึงการ
 ก่อกำเนิดมนุษย์ที่เจริญเติบโตอยู่ในครรภ์มารดาว่า “รูปนี้เบื้องต้นเกิดเป็น กลละ^{๕๓} คือ เป็นน้ำใส มี
 ลักษณะเป็นเมือก เป็นจุดเริ่มต้นแห่งการเจริญเติบโต จากกลละเป็น อัพพุทะ^{๕๔} มีลักษณะเป็นเมือก
 ชุ่มชื้น จากอัพพุทะเป็น เปลี^{๕๕} มีลักษณะแดงบางระเรื่อ จากเปลีเป็น ฆนะ^{๕๖} มีลักษณะเป็นก้อน
 ค่อย ๆ แข็งตัวขึ้น จากฆนะเป็น ปัญจสาขา มีลักษณะเป็นปุ่ม ๕ ปุ่ม^{๕๗} คือ ปุ่มศีระษะ ๑ ปุ่ม ปุ่ม
 แขน ๒ ปุ่ม ปุ่มขา ๒ ปุ่ม จากนั้นก็พัฒนาไปสู่การเป็นรูปร่างจนมี ผม ขน เล็บ เป็นต้นเกิดขึ้น มารดา
 ของสัตว์ในครรภ์บริโภคน้ำ น้ํา อย่างไร สัตว์ผู้อยู่ในครรภ์มารดาก็เลี้ยงอัตรภาพอยู่ด้วยอาหารอย่าง
 นั้นในครรภ์นั้น”^{๕๘}

^{๕๐} ดูรายละเอียดใน ม.มู.(ไทย)๑๒/๔๐๘-๔๐๙/๔๔๓-๔๔๕.

^{๕๑} วิ.มทา(ไทย)๔/๑๒๔/๑๙๑.

^{๕๒} วิ.มทา.(ไทย)๑/๑๗๒/๑๔๑, ในระหว่าง ในที่นี้หมายถึงช่วงเวลาตั้งแต่ปฏิสนธิ(เกิด)จนถึงจุด
 (ดับ) ที.ปา.อ.(บาลี)๒๐๖/๑๑๕, ที.ปา.ฎีกา(บาลี)๒๐๖/๑๓๕.

^{๕๓} กลละ หมายถึงรูปละเอียดมีลักษณะกลมใส ขนาดเท่าหยดน้ำมันที่ติดอยู่บนขนแกะซึ่งเหลือจาก
 การสับต ๓ ครั้ง ส.ส.อ.(บาลี)๑/๒๓๕/๒๘๔, ส.ฎีกา(บาลี)๑/๒๓๕/๓๒๖.

^{๕๔} อัพพุทะ หมายถึงรูปละเอียดที่เกิดถัดจากกลละนั้นไป ๗ วัน มีสีเหมือนน้ำล้างเนื้อ มีลักษณะ
 เหมือนดีบุกเหลว (ส.ส.อ. (บาลี)๑/๒๓๕/๒๘๕, ส.ฎีกา(บาลี)๑/๒๓๕/๓๒๖).

^{๕๕} เปลี หมายถึง ชื้นเนื้อเล็ก

^{๕๖} ฆนะ หมายถึง ก้อนเนื้อ

^{๕๗} ปุ่ม ๕ ปุ่ม หมายถึงในสัปดาห์ที่ ๕ เกิดเป็นปุ่ม ๕ ปุ่ม คือ แขน ๒ เท้า ๒ ศีระษะ ๑ (ส.ส.อ.(บาลี)
 ๑/๒๓๕/๒๘๕).

^{๕๘} ดูรายละเอียดใน ส.ส.(บาลี) ๑๕/๒๓๕/๒๘๘., ส.ส.(ไทย) ๑๕/๒๓๕/๓๓๗.

จะพบว่าในกระบวนการเกิดนั้นไม่ว่าจะเป็นมนุษย์หรือสัตว์ จะมีองค์ประกอบของการเกิดส่วนที่เป็นกายซึ่งมีวิวัฒนาการเจริญเติบโตในครรภ์มารดา ดังนั้น จึงจะพบว่า การเกิดของมนุษย์จึงเป็นกระบวนการทำงานของจิตกับกายที่จะต้องอิงอาศัยหรือประสานสอดคล้องกัน

(๒) ประเด็นเรื่ององค์ประกอบของความเป็นมนุษย์ พระพุทธศาสนาเห็นว่าเมื่อมีการเกิดขึ้นมาเป็นมนุษย์หรือมีการปฏิสนธิในครรภ์มารดาแล้ว และคลอดออกมาเป็นมนุษย์นั้น และมีชีวิตขึ้นมาแล้วสามารถจำแนกองค์ประกอบชีวิตออกเป็นส่วนๆ เรียกว่า “เบญจขันธ์” “ขันธ์ ๕” กล่าวโดยย่อ คือ “รูปกับนาม หรือ กายกับใจ”

๑. รูป (กาย) ประกอบด้วย มหาภูตรูป ๔ ได้แก่ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ

๑.๑ ปฐวีธาตุ หรือธาตุดิน มีลักษณะเป็นของแข็ง อยู่ในร่างกายมี ๒๐ อย่าง ได้แก่ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไต หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด ใส้ใหญ่ ใส้เล็ก อาหารใหม่ อาหารเก่า มันสมอง

๑.๒ อาโปธาตุ หรือธาตุน้ำ มีลักษณะเป็นของเหลว อยู่ในร่างกาย ๑๒ อย่าง ได้แก่ น้ำดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ น้ำตา มันขี้เนื้ เปลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูล

๑.๓ เตโชธาตุ หรือธาตุไฟ มีลักษณะเป็นของร้อน อยู่ในร่างกาย มี ๔ อย่าง ได้แก่ ไฟที่ทำให้ร่างกายอบอุ่น ไฟที่ทำให้ร่างกายทรุดโทรม ไฟที่ทำให้ร่างกายเร่าร้อน และไฟที่ทำให้ของกิน ของดื่ม ของลี้มถึงความย่อยได้ดี

๑.๔ วาโยธาตุ หรือธาตุลม มีลักษณะพัดไปมา อยู่ในร่างกาย มี ๖ อย่าง ได้แก่ ลมที่พัดขึ้นเบื้องบน ลมพัดลงเบื้องต่ำ ลมในท้องและลมในลำไส้ ลมที่แล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ ลมพัดทั่วสรรพางค์ ลมหายใจเข้าหายใจออก^{๕๙}

๒. นาม (ใจ) ประกอบด้วยธาตุรู้ ๔ อย่าง ได้แก่

๒.๑ เวทนาขันธ์ ความรู้สึกต่างๆ ทั้งทางกายและทางใจ ซึ่งแบ่งออกเป็น ๓ คือ สุข ทุกข์ และเฉยๆ

๒.๒ สัญญาขันธ์ ความจำต่างๆ เช่น ความจำทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย และทางใจ

๒.๓ สังขารขันธ์ สิ่งที่ปรุงแต่งจิตให้ดีหรือชั่ว

๒.๔ วิญญาณขันธ์ การรับรู้ผ่านประสาทสัมผัสทั้ง ๖ คือ ผ่านตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ^{๖๐}

^{๕๙} ม. มุ.(ไทย)๑๒/๑๐๐/๙๕/๓๐๑-๓๐๕/๓๒๙-๓๓๖.

^{๖๐} ม. มุ.(ไทย)๑๒/๑๐๐/๙๕.

โดยองค์ประกอบของความเป็นมนุษย์นั้นพระพุทธศาสนาเห็นว่ามียู่ ๒ ส่วน คือ กาย กับจิต และจิตกับกายนี้จะทำงานร่วมกันชีวิตจึงจะดำเนินไปได้ หากเมื่อใดก็ตามกายทำงานไม่ประสานกับจิตก็จะทำให้กระบวนการดำเนินชีวิตมีปัญหา และที่สำคัญพระพุทธศาสนาเห็นว่ากายกับจิตนั้น จิตถือว่าเป็นนาย ส่วนกายเป็นบ่าวเพราะจิตถือว่าเป็นผู้คิดผู้สั่งให้กายเป็นผู้ทำตามนั่นเอง

(๓) ประเด็นเรื่องคุณค่าความเป็นมนุษย์

ในทางพุทธจิตวิทยาหรือองค์ความรู้เรื่องจิตของพระพุทธศาสนานั้นได้ให้ความสำคัญกับชีวิตหรือการเกิดมามีชีวิตมากเนื่องจากการเกิดเป็นมนุษย์ เป็นสิ่งที่ได้โดยยาก ท่านถือว่าเป็นของมีค่าควรถนอมรักษาอย่างยิ่ง การได้เป็นมนุษย์ ซึ่งเป็นการยาก เปรียบดังได้เพชรน้ำงามเม็ดใหญ่หาค่ามิได้ไว้ในมือ เราย่อมต้องรักษาเพชรนั้นยิ่งกว่าได้เพชรกระเบื้อง การรักษาคุณค่าของความเป็นมนุษย์ก็คือ การรักษาคุณสมบัติของมนุษย์ไว้ให้สมบูรณ์ที่สุด เช่นเดียวกับการรักษาเพชรนั่นเอง การรักษาเพชรนั้นไม่เพียงแต่รักษาไม่ให้สูญหายเท่านั้น หากต้องรักษาไม่ให้แตกร้า ไม่ให้เกิดรอยขีดข่วนแม้เท่าขนแมว เพราะนั่นจะเป็นเหตุให้ความงามของเพชรลดลง เป็นเหตุให้ค่าของเพชรลดลง เป็นเหตุให้ ราคาของเพชรต่ำลง “ความได้เป็นมนุษย์เป็นการยาก” ก็คือยากนักที่จะได้เกิดเป็นมนุษย์ ที่เห็นเป็น มนุษย์กันอยู่เต็มบ้านเต็มเมืองมากขึ้นทุกวัน จนถึงกับเกิดการตกใจกลัวมนุษย์จะล้นโลก นั้น มิใช่จะเป็นเครื่องแสดงข้อคัดค้านพุทธภาษิตดังกล่าว เพราะแม้มนุษย์จะมากมายเพียงไร แต่เมื่อเปรียบกับสัตว์ทั้งหลาย มนุษย์ก็จะมีจำนวนน้อยนัก สัตว์ใหญ่สัตว์น้อยสัตว์ปีก สัตว์ไม่มีปีก รวมทั้งมดปลวกยุงแมลงในโลกเรานี้ มีจำนวนมากมายเกินกว่าจะสำรวจได้ แต่มนุษย์ยังสำรวจจำนวนได้ ซึ่งก็เป็นเครื่องแสดงความเกิดได้ยากของมนุษย์ ยืนยันพุทธภาษิตว่า “การได้ความเป็นมนุษย์เป็นการยาก”^{๖๑}

สำหรับค่าของความเป็นมนุษย์หรือการมีชีวิตนั้นไม่ได้อยู่ที่การมีชีวิตที่ได้มาโดยยากเท่านั้นแต่ค่าความเป็นมนุษย์ในทางพุทธจิตวิทยาแล้วยังมีค่าในเรื่องของการที่เกิดมาเป็นมนุษย์แล้วสามารถที่จะฝึกฝนตนเองให้เป็นผู้มีความรู้มีความเจริญและหลุดพ้นจากกิเลสได้ เพราะมนุษย์ที่เกิดมาในโลกนี้ จะมีคุณค่าธรรมชาติของความเป็นสัตว์ที่สามารถฝึกฝนพัฒนาตนเองได้แฝงอยู่ อยู่ที่ว่าจะเริ่มพัฒนาคุณค่าในตัวให้เพิ่มขึ้นหรือไม่ ซึ่งนัยนี้ ก็ปรากฏในคำกล่าวสรรเสริญคุณของพระพุทธเจ้าตอนที่ว่า “อนุตฺตโร ปุริสทมมสารถิ เป็นสารถิฝึกผู้ที่ควรฝึกได้อย่างยอดเยี่ยม”^{๖๒} ในหมู่มนุษย์ผู้ที่ฝึกตนเองแล้วเป็นคนประเสริฐสุด การจะฝึกเพื่อเพิ่มคุณค่าความเป็นมนุษย์นั้น จิตของมนุษย์นั้นถือว่า

^{๖๑} การเกิดเป็นมนุษย์ นับว่ายาก เพราะจะต้องได้มาด้วยความพยายามมากและด้วยกุศลมาก การดำรงชีวิตอยู่ นับว่ายาก เพราะต้องทำการทำงานเลี้ยงชีวิต และเพราะต้องดำรงชีวิตอยู่เพียงชั่วระยะนิคตหน้อย การได้ฟังสัทธรรม นับว่ายาก เพราะหาผู้แสดงได้ยาก การที่พระพุทธเจ้าทั้งหลายเสด็จอุบัติขึ้นนับว่ายาก เพราะจะต้องบำเพ็ญบารมีด้วยความพยายามอันยิ่งใหญ่จึงจะสำเร็จได้ และจะต้องใช้เวลาหลายพันโกฏิกัปจึงจะเสด็จอุบัติขึ้นได้ (ช.ธ.อ. (บาลี) ๖/๙๓).

^{๖๒} วิ.มทา.(บาลี) ๑/๑/๑., วิ.มทา.(ไทย) ๑/๑/๑.

เป็นธรรมชาติที่พิเศษ สามารถสร้างคุณค่าให้เกิดขึ้นได้ เมื่อจิตได้รับการฝึก อบรม เจริญ คຸ້ມครอง รักษา สำรวมอย่างดี จะให้ประโยชน์มาก ให้ผลมหาศาล^{๖๓} จะสามารถแสดงงานหลักของจิตได้ ด้วยการรับ จำ คิด รู้ เพื่อสร้างคุณสมบัติที่เด่นชัดให้แก่เจ้าของชีวิต ให้เป็นผู้มีความฉลาด มีความคิดสร้างสรรค์ จนสามารถเพิ่มคุณค่าแก่ชีวิต ด้วยการบรรลุธรรมขั้นใดขั้นหนึ่งได้ ก็ด้วย “จิต” ของมนุษย์เป็นผู้สร้าง เพียงแต่จิตมันเป็นนามธรรม จับต้องไม่ได้ ต้องได้รับการฝึกฝนจากเจ้าของชีวิต โดยอาศัยธรรมชาติที่เกิดมาพร้อมกับจิต เรียกว่า “เจตสิก” และต้องเป็นโสภณเจตสิก โดยเฉพาะสติเจตสิก สัมปชัญญะเจตสิก มาเป็นเครื่องมือในการฝึกฝนอบรมเพื่อเพิ่มคุณค่าชีวิตให้เกิดความสุข ดังพุทธพจน์ที่ว่า “จิตที่ฝึกดีแล้วนำความสุขมาให้”^{๖๔}

จากการกล่าวมาทั้งหมดเราจะพบว่าในจิตวิทยาพระพุทธศาสนาเถรวาทเห็นว่าให้ ความสำคัญกับมนุษย์ในฐานะที่เป็นศูนย์กลางของจักรวาลหรือให้ค่าความเป็นมนุษย์ในด้านของการฝึก ฝนหรือการเป็นสัตว์ที่สามารถฝึกฝนให้เจริญหรือก้าวหน้าต่อไปได้ โดยการฝึกฝนนั้นสามารถฝึกฝนได้ ทั้งทางกายและทางจิตโดยเฉพาะทางจิตนั้นถือว่าเป็นส่วนสำคัญเหตุเพราะพระพุทธศาสนาเห็นว่าจิตมี ความสำคัญมากกว่ากายและเป็นตัวควบคุมการกระทำของกาย ดังนั้น การฝึกฝนอบรมจะต้อง เริ่มต้นจากการฝึกจิตแบบหยาบๆก่อนด้วยการรู้จักการให้ทาน รักษาศีลและนำไปสู่การฝึกจิตอย่าง แท้จริงก็คือการภาวนาหรือการลงมือปฏิบัติอย่างจริงจังๆ ซึ่งการให้ค่าความสำคัญกับกายและจิต โดยเฉพาะจิตนั้นถือว่าเป็นหลักการสำคัญของพุทธจิตวิทยาเลยทีเดียว

๔.๒.๕ พุทธจิตวิทยากับปัญหาความเป็นเอกนิยมหรือสัจนิยม

เมื่อก้าวถึงเรื่องจิตนั้นเราจะพบว่าในประวัติศาสตร์ความเป็นมาของมนุษย์แล้ว มนุษย์มี ความพยายามที่จะศึกษาเรื่องของจิตซึ่งผลของการศึกษาก็มีความแตกต่างกันกล่าวคือ ในทางศาสนา โดยมากจะมีความเชื่อเรื่องจิตโดยเห็นว่าจิตนั้นคือพระเจ้าและจิตเท่านั้นที่เป็นอหัตตะ เช่นศาสนาคริสต์ ได้แบ่งจิตออกเป็น ๔ ประเภทคือ

๑. จิตผู้สร้าง ได้แก่พระเจ้า (God) เป็นจิตใหญ่ที่สร้างโลกและจักรวาลขึ้นมา
๒. จิตที่ถูกสร้าง อันประกอบไปด้วยจิตที่ไม่ต้องการอยู่ในร่างกายและจิตที่จงรักภักดีต่อพระเจ้า ได้แก่เทวดา (Angel)
๓. จิตที่ถูกสร้างขึ้น ไม่ต้องการอยู่ในร่างกาย และไม่จงรักภักดีต่อพระเจ้าได้แก่ปีศาจ (Devil)
๔. จิตที่ถูกสร้าง ที่ต้องอยู่ในร่างกาย เรียกว่าวิญญาณ (Soul) หรือเรียกว่าจิตวิญญาณก็ได้^{๖๕}

^{๖๓} อจ.เอกก.(บาลี) ๒๐/๒๑-๔๐/๔-๗., อจ.เอกก.(ไทย) ๒๐/๒๑-๔๐/๕-๗.

^{๖๔} ชุ.ธ.(บาลี) ๒๕/๓๕/๒๒. , ชุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๓๕/๓๖.

^{๖๕} กীরติ บุญเจือ, สารานุกรมปรัชญา, (กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิช), ๒๕๒๒, หน้า ๙๑.

หรือในศาสนาอิสลามที่เห็นว่าจิตก็คือพระเจ้าเช่นกัน แม้แต่ในศาสนาพราหมณ์ฮินดูก็เชื่อว่าจิตนั้นมีอยู่ ๒ ประเภท ได้แก่ ประเภทที่หนึ่งจิตของมนุษย์เรียกว่าอาตมัน ซึ่งถือว่าเป็นส่วนหนึ่งของจิตพระเจ้า และ(๒)ปรมาตมันหรือพรหมมัน ได้แก่ จิตของพระเจ้าที่เป็นที่รวมของจิตทุกประเภท

นอกจากนักศาสนาแล้วก็มีนักปรัชญาได้เสนอแนวคิดเรื่องจิตแลศึกษาในเรื่องจิตเช่นกัน โดยกลุ่มที่ศึกษาเรื่องจิตนั้นมีชื่อว่าเป็นกลุ่มจิตนิยมที่เห็นว่า สรรพสิ่งคือจิต หรือจิตเป็นที่รวมของสรรพสิ่ง และสรรพสิ่งมีอยู่ในจิต โลกเป็นเพียงมโนภาพในจิต ไม่อาจมีอยู่ได้โดยปราศจากจิต สิ่งต่าง ๆ มีอยู่เนื่องจากมันเป็นสิ่งที่ถูกรับรู้ได้ (To be is to be perceived) สิ่งที่ได้รับรู้ไม่ได้ เพราะมันไม่มีอยู่จริง หรือที่เรียกว่า จิตนิยมอัตวิสัย (Subjective Idealism) ที่เบิร์คเลย์ (George Berkeley: 1685-1753) ได้แสดงทรรศนะว่า

ถ้าวัตถุภายนอก หมายถึง สิ่งที่มีอยู่นอกตัวเองและเป็นเหตุแห่งประสบการณ์ทางประสาทสัมผัสแล้วไซ้ร้ ข้าพเจ้าก็ขอยืนยันว่า สิ่งภายนอกเหล่านั้นไม่มีอยู่เลย ทั้งเราก็ไม่สามารถรับรู้ได้ว่ามันมีอยู่ แต่ถ้าวัตถุภายนอก หมายถึงกลุ่มหรือส่วนประกอบที่ซับซ้อนของประสบการณ์ทางประสาทสัมผัสแล้วละก็ สิ่งเหล่านั้นก็มีอยู่อย่างไม่ต้องสงสัย เนื่องจากเรามีความรู้สึกกับมันทุกขณะแห่งการดำรงชีวิต ทั้งมีประสบการณ์ทางประสาทสัมผัสในรูปแบบที่เป็นระเบียบอย่างต่อเนื่องด้วย^{๖๕}

ฉะนั้น สิ่งต่าง ๆ ภายนอกอยู่ในฐานะเป็นสิ่งที่จิตรับรู้ ไม่มีอิสระในตัวเองขึ้นอยู่กับจิต สิ่งที่อยู่เหนือการรับรู้ของจิตก็ไม่มี เบิร์คเลย์กล่าวว่า ถึงแม้จะมีสิ่งที่จิตมนุษย์รับรู้ไม่ได้แต่ก็ยังคงอยู่ เพราะยังมีจิตที่ยิ่งใหญ่คือ พระผู้เป็นเจ้าของเป็นผู้รับรู้ โลกภายนอกที่เรารับรู้จึงอาศัยประสบการณ์ทางสัมผัสของเราที่ขึ้นอยู่กับจิต เพราะไม่ว่าเราจะคิดถึงคุณลักษณะใด เราก็ต้องคิดถึงมันในลักษณะที่เป็นคุณสมบัติที่เป็นผัสสะที่เกิดกับคนทั้งสิ้น ไม่ว่าจะป็นรูปร่าง น้ำหนัก ซึ่งเป็นคุณสมบัติที่มีอยู่ในตัววัตถุ หรือสี กลิ่น รส ซึ่งเป็นคุณลักษณะที่ไม่อาจเปลี่ยนแปลงไปตามสถานการณ์ของจิตผู้รู้ก็ไม่อาจพ้นไปจากการรับรู้ของมนุษย์ได้ เพราะวัตถุทั้งหลายไม่มีอยู่โดยตัวมันเอง ถ้าเราจะกล่าวถึงการมีอยู่ก็ต้องกล่าวในฐานะที่มันเป็นสิ่งที่คนเรารับรู้เท่านั้น ฉะนั้น สิ่งที่เราจึงเป็นสภาวะจิตของเราเอง ที่เรียกว่า ความคิด หรือเป็นเพียงภาพสะท้อนของจิต

กล่าวโดยสรุป ไม่ว่าจะป็นนักศาสนาหรือนักปรัชญาโดยมากก็มีข้อสรุปที่จัดอยู่ในกลุ่มจิตนิยมว่า จิตนั้นมีอยู่และเป็นบ่อเกิดของสรรพสิ่ง มีพลังอำนาจเป็นศูนย์กลางของจักรวาล เป็นต้น และที่สุดก็มีความคิดว่าจิตคือพระเจ้าจิตเป็นอมตะ คือมีอยู่อย่างนิรันดร์

แต่สำหรับแนวคิดเรื่องจิตวิทยาของพระพุทธศาสนาเถรวาทนั้นเห็นว่า จิตไม่ใช่สสาร และเห็นว่าจิตไม่เป็นอมตะ และไม่จัดอยู่ในกลุ่มจิตนิยมแบบนักปรัชญาหรือนักศาสนาแบบตะวันตก

^{๖๕} John Hospers, *An Introduction to Philosophical Analysis*, (London : Routledge,1990), p.508.

หรือตะวันออกบางศาสนา แต่แนวคิดเรื่องจิตในทางพระพุทธศาสนานั้นจัดว่าเป็นแนวคิดแบบสัจนิยม คือเห็นว่าความจริงของโลกนั้นมีอยู่แบบอิงอาศัยกัน มนุษย์มีส่วนประกอบสองส่วนคือจิตกับกาย ไม่ได้เห็นว่าจิตเท่านั้นมีอยู่ แต่เห็นว่าจิตมีอยู่ในขณะที่กายมีอยู่และทั้งกายกับจิตก็ต้องพึ่งพิงอาศัยกัน ดังนั้น ความคิดเรื่องจิตของพระพุทธศาสนาจึงไม่จัดเป็นจิตนิยม แต่จัดเป็นสัจนิยม คือพระพุทธศาสนาเถรวาทยอมรับว่าความจริงคือจิตกับกายนั้นอิงอาศัยกัน แต่การที่พระพุทธศาสนายอมรับว่าความจริงคือ กายกับจิตก็ไม่ได้หมายความว่าพระพุทธศาสนานั้นเป็นทวินิยมที่เห็นว่าความจริงมีสองอย่างคือกายกับ จิตโดยทั้งสองนั้นเป็นสสาร กินที่แยกกันอยู่หรือเป็นอิสระแก่กัน เปลี่ยนแปลง ซึ่งความคิดนี้ไม่สอดคล้องกับหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนาที่เห็นว่ากายเป็นสสาร แต่จิตไม่เป็นสสาร ดังนั้นจิตจึงมีความ เปลี่ยนแปลงเกิดดับตลอดเวลาไม่เหมือนสสารที่คงที่ ดังนั้น ความคิดเรื่องจิตในทางพระพุทธศาสนาเถรวาทจึงไม่จัดเป็นทวินิยมแต่เป็นสัจนิยมดังกล่าวมาแล้ว

๔.๒.๖ พุทธจิตวิทยาเกี่ยวกับปัญหาเรื่องเจตจำนงเสรี

นับเป็นอีกประเด็นที่จะต้องนำมาศึกษาเกี่ยวกับความคิดเรื่องจิตในทางพระพุทธศาสนา ก็คือประเด็นที่เกี่ยวข้องกับปัญหาเรื่องจิตในประเด็นที่ว่า จิตของมนุษย์ในทัศนะของพระพุทธศาสนานั้น มีอิสระหรือไม่ ซึ่งประเด็นนี้ในทางปรัชญาจัดว่าเป็นปัญหาเรื่อง “เจตจำนงเสรี” (Free Will) ซึ่งในทางปรัชญาหรือในทางจิตวิทยาที่ถามกันว่ามนุษย์มีอิสระในการตัดสินใจหรือไม่ นักปรัชญาตะวันตกได้ตอบปัญหาเรื่องนี้แบ่งได้เป็น ๒ กลุ่ม คือ กลุ่มแรกเห็นว่า มนุษย์ไม่มีอิสระในการคิดหรือการตัดสินใจเพราะจิตหรือความคิดของมนุษย์นั้นถูกกำหนดด้วยสิ่งเหนือธรรมชาติที่เรียกว่าพระเจ้าบ้าง พรหมบ้าง การกระทำหรือการตัดสินใจของมนุษย์ไม่ได้เกิดมาจากการตัดสินใจของตนเองแต่เกิดมาจากอำนาจภายนอกตัว กลุ่มนี้มีชื่อว่า นิยัตินิยม (Determinism) กลุ่มที่สองเห็นว่ามนุษย์มีเสรีภาพอย่างเต็มที่ในการตัดสินใจกระทำหรือเลือกที่ไม่กระทำ และการตัดสินใจใดๆนั้นก็ไม่ได้ถูกกำหนดโดยอำนาจนอกตัวใดๆ เป็นการตัดสินใจกระทำด้วยตัวเอง กลุ่มนี้มีชื่อว่า (Indeterminism) และหากจะมีคำถามว่าแนวคิดหรือกระบวนการคิดเรื่องจิตวิทยาเชิงพุทธว่าพระพุทธศาสนาเห็นว่ามนุษย์มีอิสระหรือจิตของมนุษย์มีอิสระในการคิดหรือไม่หรือว่าถูกบังคับโยสิ่งอื่น คำตอบก็คือ (๑) พระพุทธศาสนาปฏิเสธทั้งสองกลุ่ม เพราะพระพุทธศาสนาเห็นว่าจิตหรือความคิดของมนุษย์นั้นไม่ได้ตกอยู่ในความ สู้ดโต้งเหมือนกับสองกลุ่มความคิดนั้น แต่พระพุทธศาสนายอมรับความคิดเรื่องความมีอิสระของจิตแบบทางสายกลาง คือเห็นว่า จิตมีทั้ง (๑)ถูกบังคับให้คิดและ(๒) ความคิดของมนุษย์นั้น คิดเองได้ อย่างเสรีหรือ มีอิสระในการคิด ที่ตอบเช่นนั้นก็เพราะว่า (๑)มนุษย์หรือความคิดของมนุษย์ถูกปัจจัยภายนอกบังคับให้คิดตัดสินใจ ก็ได้แก่ การที่มนุษย์อยู่ในสังขมการคิดการกระทำใดๆจะต้องอยู่ภายใต้ กฎระเบียบจารีตประเพณีของสังขม มนุษย์ไม่สามารถคิดและตัดสินใจได้อย่างอิสระเสรีได้ แม้ว่าจะสามารถทำได้ก็ตามกรณีนี้จัดว่าความคิดถูกจำกัดด้วยเหตุบางอย่าง (๒) จิตมนุษย์มีความเป็นอิสระเสรีในการคิดหรือการกระทำบางอย่าง เช่น การกระทำตามกรอบของศีลธรรมหรือการคิดการตัดสินใจใน

เรื่องต่าง ๆ เช่นการเลือกทำงาน การเลือกอาหารเครื่องนุ่งห่มหรือเลือกที่จะนอนอยู่กับบ้านเฉยๆในวันหยุด ซึ่งการเลือกเช่นนี้ถือว่าการเลือกอย่างมีอิสระ ดังนั้น ความคิดของมนุษย์ในทัศนะของพระพุทธศาสนาจึงจัดเป็นอนิยัตินิยมบางประการได้

จากการกล่าวมาเราจะพบว่าจิตหรือความคิดของมนุษย์ในทัศนะของพระพุทธศาสนานั้นจัดว่าเป็นความคิดหรือจิตที่มีทั้งอิสระและไม่อิสระตามกรอบที่ควรจะเป็นในบริบทสังคมได้

๔.๒.๗ พุทธจิตวิทยากับหลักจริยธรรม (กรรม-เจตนา)

สำหรับประเด็นต่อไปที่จะต้องนำมาศึกษาก็คือประเด็นเรื่องพุทธจิตวิทยากับหลักจริยธรรม ซึ่งถือว่าเป็นประเด็นที่เกี่ยวข้องกับปัญหาที่ว่า ความคิดหรือจิตวิทยาทางพระพุทธศาสนานั้นมีความเกี่ยวข้องกับหลักจริยธรรมหรือหลักเกณฑ์ทางความประพฤติหรือจริยธรรมทั้งในส่วนตัวและสังคมบ้างหรือไม่ หรือกระบวนการทางจิตนั้นมีอยู่ในหลักเกณฑ์ทางจริยธรรมบ้างหรือไม่ ซึ่งจากการศึกษาเราจะพบว่า หลักจริยธรรมในทางพระพุทธศาสนานั้นมีพื้นฐานอยู่ที่การกระทำที่ประกอบไปด้วยเจตนาหรือที่เราเรียกกันว่า “กรรม” ^{๖๖}

ลักคำสอนเรื่องกรรมในพุทธปรัชญานั้น นับได้ว่าเป็นหลักคำสอนที่สำคัญที่สุด เนื่องจากเป็นกฎเกณฑ์ที่เป็นเหตุเป็นผล เป็นกฎเกณฑ์ของธรรมชาติ เป็นกฎเกณฑ์ที่เป็นเหตุผลเชื่อมโยงถึงกันระหว่างการกระทำกับผลของการกระทำ และรวมไปถึงผู้กระทำกรรมนั้น ๆ อีกด้วย ดังพระดำรัสปรากฏในพระไตรปิฎกว่า “...เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ...” ^{๖๗}

กฎแห่งกรรมเป็นกฎเกณฑ์ที่เป็นจริงในตัวเอง ทั้งที่บุคคลกระทำแล้วในอดีตและอนาคต ดังพระดำรัสปรากฏในพระไตรปิฎกว่า “...บุรุษทำกรรมเหล่าใดไว้ เขาย่อมเห็นกรรมเหล่านั้นในตน ผู้ทำกรรมดีย่อมได้รับผลดี ผู้ทำกรรมชั่วย่อมได้รับผลชั่ว บุคคลหว่านพืชเช่นใดย่อมได้รับผลเช่นนั้น...” ^{๖๘}

ดังนั้น กรรมจึงเปรียบเสมือนเงาตามตัว ซึ่งไม่สามารถมองเห็นด้วยตาเปล่า แต่กรรมดีกรรมชั่วที่บุคคลกระทำแล้วนั้นย่อมติดตามตัวเขาไปอยู่ตลอดเวลา ไม่ว่าจะยืน เดิน นั่ง หรือนอน ก็ตามที ดังนั้นบุคคลผู้ดำเนินชีวิตในทางที่มีเดบอดย่อมมองไม่เห็นสิ่งดีหรือชั่วที่ตัวเองกระทำ ^{๖๙}

ตามหลักคำสอนของพุทธปรัชญาเถรวาทนั้น ถือว่า มนุษย์ประกอบด้วยส่วนประกอบสองส่วนคือกายกับจิต ซึ่งทั้งสองส่วนล้วนมีความสัมพันธ์และอิงอาศัยกันและกัน สิ่งที่มนุษย์แสดง

^{๖๖} อ.ต.ก.๒๐/๓๔๓/๔๕๔.

^{๖๗} ส.น.๑๖/๑๕๔/๗๖.

^{๖๘} พุ.ชา.๒๗/๗๑๓/๑๖๓.

^{๖๙} วศิน อินทสระ, หลักกรรมและการเวียนว่ายตายเกิด, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ธรรมดา), ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์, หน้า ๒๓.

ออกมาทางร่างกายไม่ว่าจะเป็นทางกาย ทางวาจา และทางใจก็ดี ล้วนแล้วแต่เป็นสิ่งที่จิตสั่งการทั้งสิ้น เพราะจิตนี่เองเป็นตัวกำหนดการทำงานของร่างกาย ดังพุทธดำรัสในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ธรรมบทว่า

ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า มีใจประเสริฐที่สุด สำเร็จแล้วแต่ใจ ถ้าบุคคลมีใจอันโทษประทุษร้ายแล้ว กล่าวอยู่ที่ตาม ทำอยู่ที่ตาม ทุกข์ย่อมตามบุคคลนั้น เพราะทุจริต ๓ อย่างนั้น เหมือนล้อหมุนไปตามรอยเท้าโคผู้ลากเกวียนไปอยู่ ฉะนั้น ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า...สุขย่อมไปตามบุคคลนั้น เพราะสุจริต ๓ อย่างเหมือนงามีปรกติไปตาม ฉะนั้น^{๗๐}

หลักคำสอนเกี่ยวกับเรื่องจิตหรือเจตนา นี้ พุทธปรัชญาเถรวาทถือว่ามีความสำคัญมาก เพราะว่ามันจะกระทำความดีหรือความชั่วทางกาย วาจา ได้ นั้นก็ย่อมอาศัยจิตเป็นตัวสั่งการ ดังนั้นจิตจึงถือว่าเป็นตัวสภาวะธรรมอย่างหนึ่ง มนุษย์จะบริสุทธิ์ได้ก็ต้องชำระจิตใจให้บริสุทธิ์สะอาด เพราะว่ามันจะบริสุทธิ์หรือเศร้าหมองนั้นเพราะอุปกิเลสที่จรมาเกิดขึ้นภายในจิต

ดังพุทธพจน์ว่า “...เมื่อจิตเศร้าหมองแล้ว ทุกคติเป็นอันหวังได้... เมื่อจิตไม่เศร้าหมองแล้ว สุขคติเป็นอันหวังได้ ดังนี้...”^{๗๑} จิตจึงเป็นธรรมชาติที่วิจิตรพิศดาร ละเอียดอ่อน เกิดดับสืบเนื่องกันอยู่ตลอดเวลาอย่างรวดเร็ว เป็นการยากที่ผู้ไม่ได้ฝึกจิตตามหลักพุทธปรัชญาจะกำหนดรู้ตามในสภาวะธรรมที่เรียกว่า จิต นี้ได้

และเมื่อเราหันกลับมาพิจารณาในประเด็นที่ได้ยกมากล่าวเป็นเบื้องต้นว่า แนวคิดเรื่องจิตนั้นมีส่วนเกี่ยวข้องกับการกระทำกรรมดีหรือชั่วของมนุษย์หรือไม่ ซึ่งจากการศึกษามาทั้งหมดก็จะพบว่าในกระบวนการกระทำกรรมของมนุษย์นั้นการกระทำใดๆก็ตามที่เรียกว่า “กรรม” ก็คือการกระทำนั้นจะต้องมีเจตนาอันจัดว่าเป็นองค์ประกอบหนึ่งของจิตรวมอยู่ด้วย ซึ่งก็ถือว่านั่นเป็นกระบวนการทำงานอย่างหนึ่งของจิต และเจตนาที่ถือว่าเป็นปัจจัยสำคัญที่จะบ่งชี้ว่าการกระทำใดบ้างที่จะมีหรือไม่มีค่าทางจริยธรรม ดังนั้น เราจึงสรุปได้ว่า จิตนั้นมีส่วนสำคัญต่อการใช้เป็นเกณฑ์ตัดสินว่าการกระทำใดถูกหรือผิดได้

๔.๒.๘ พุทธจิตวิทยากับการบรรลุนิพพาน

พระพุทธศาสนามองชีวิตว่า มีศักยภาพที่จะพัฒนาได้จนถึงขั้นสูงสุด ดังพุทธพจน์ที่ว่า “ทนโต เสโร มนุสเสสุ” แปลว่า ผู้ที่ฝึกฝนพัฒนาตนแล้ว เป็นคนประเสริฐในหมู่มนุษย์ทั้งหลาย และศูนย์กลางในการพัฒนาคือจิตนั่นเอง ดังพุทธพจน์ที่ว่า “จิตตํ ทนตํ สุขาวหํ” แปลว่า จิตที่ฝึกดีแล้ว นำสุขมาให้ การที่พุทธศาสนายึดเอาจิตเป็นศูนย์กลางในการพัฒนานั้นเพราะจิตมีบทบาทในการชี้แนะ

^{๗๐} พุ.ธ.๒๕/๑๑/๑๕

^{๗๑} ม.ม.๑๒/๔๒/๔๓๓.

พฤติกรรมของบุคคล อย่างไรก็ตาม แม้ว่าจะให้ความสำคัญต่อการพัฒนาทางจิต พระพุทธศาสนาไม่ได้ ละเลยการพฤติกรรมทางด้านกายด้วย เพราะการพัฒนาทางด้านกาย หรือพฤติกรรมทางศีล ถือว่าเป็น พื้นฐานในการพัฒนาทางจิตด้วย และที่สุดของการพัฒนานั้นจิตนั่นเองจะเป็นช่องทางที่จะนำไปสู่การ บรรลุธรรมหรือการรู้แจ้งในปัญญาอย่างแท้จริง อย่างไรก็ตามเพื่อให้เห็นถึงกระบวนการของจิตกับการ บรรลุธรรมว่ามีรายละเอียดอย่างไรบ้างนั้นเราสามารถที่จะพิจารณาได้ตามลำดับดังนี้

(๑) ความหมายของการบรรลุธรรม

สำหรับคำว่า “บรรลุ” หมายถึง การเข้าถึง หรือการทำให้แจ้ง^{๗๒} ซึ่งคำว่า บรรลุเป็น คำที่คุ้นเคยและนิยมใช้กัน เช่น คำว่า “การบรรลุพระนิพพาน” แต่ความจริงแล้วคำที่ถูกต้อง คือ การทำให้แจ้งพระนิพพาน ซึ่งมาจากคำว่า “สัจฉิกิริยา”^{๗๓} อย่างไรก็ตาม ถึงแม้ว่า จะคุ้นเคยและ นิยมใช้คำว่า “การบรรลุพระนิพพาน” หรือคำว่า “การทำให้แจ้งพระนิพพาน” ก็ตาม หาก พิจารณาการเข้าถึงการบรรลุธรรมโดยสภาวะธรรม หรือโดยอาการแห่งการเข้าถึงการบรรลุธรรมแล้ว หมายถึง สภาวะของจิตที่เข้าถึงมรรคญาณ ๔ อันได้แก่ โสตาปัตติมรรคญาณ, สกทาคามีมรรค ญาณ, อนาคามีมรรคญาณ และอรหัตตมรรคญาณ^{๗๔} ซึ่งปัญญาในมรรคจิตเหล่านี้ จะพิจารณาความ เกิดและความเสื่อมแห่งรูปและนามตามความเป็นจริงในอริยสัจ มรรคญาณจะทำหน้าที่ กำหนดรู้รูป และนามว่า เป็นทุกข์, เป็นเหตุแห่งทุกข์, การทำให้แจ้งในการดับทุกข์ และการทำภาวนาเพื่อออก จากทุกข์ให้เจริญไพบูลย์^{๗๕} ตามความสามารถในอินทรีย์ของแต่ละบุคคล เมื่อจิตรู้รูปนามตามความ เป็นจริงตามอริยสัจแล้ว จิตก็จะไม่เกี่ยวเกาะในสังขารทั้งหลาย และเข้าถึงการบรรลุธรรม ที่เรียกว่า ความดับ เป็นภาวะของจิตที่ปราศจากราคะ^{๗๖} หรือเรียกตามอาการของมรรคญาณที่เข้าไปดับตัณหา ทั้งหลายได้โดยเด็ดขาดว่า นิโรธ^{๗๗} แปลว่า ความดับทุกข์ ได้แก่ ความระงับจากสังขารทั้งปวง, ความสลัดทิ้งอุปธิทั้งหมด, ความสิ้นตัณหา, ความคลายกำหนด, ความดับกิเลส, ความเย็นสนิท^{๗๘}

(๒) ประเภทของการบรรลุธรรม

สำหรับการบรรลุธรรมนั้นในทางพระพุทธศาสนาได้จัดแบ่งเป็นประเภทไว้ทั้งหมด ๒ ประเภท ได้แก่ (๑)การบรรลุธรรมในระดับโลกียะ และ(๒)การบรรลุธรรมในระดับโลกุตระ ซึ่งการ

^{๗๒} อภ.วิ.(ไทย)๓๕/๕๗๐/๔๐๓.

^{๗๓} ส.ม.(ไทย)๑๘/๒๑๑/๑๔๓.

^{๗๔} ชุ.จ.(ไทย)๑๓/๖/๖๑.

^{๗๕} ส.ม.(ไทย)๑๘/๒๑๑/๑๔๒-๑๔๔.

^{๗๖} สรุปสาระจาก ชุ.ป.(ไทย)๓๑/๖๓/๒๐๑-๑๐๔., อง.อภ.ฐก(ไทย)๒๓/๒๒/๒๖๑.

^{๗๗} อง.นวก.(ไทย)๒๓/๖๑/๕๔๕-๕๔๖.

^{๗๘} ชุ.ม.(ไทย)๒๘/๑๘๘/๓๖๔.

บรรลุลุทธิธรรม ทั้งในระดับโลกียะและในระดับโลกุตตระ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค ได้จำแนกนิโรธไว้ ๕ ประเภท คือ

๑. วิชัมภนนิโรธ ความดับกิเลสทั้งหลาย ด้วยการข่มไว้ด้วยอำนาจแห่งฌานสมาบัติ ๘ ได้แก่ ปฐมฌานสมาบัติ, ทุตติยานสมาบัติ, ตติยานสมาบัติ, จตุตถฌานสมาบัติ, อากาสนัญญายตนฌานสมาบัติ, วิญญานัญญายตนฌานสมาบัติ, อากิญจัญญายตนฌานสมาบัติ และเนวสัณญานาสนัญญายตนฌานสมาบัติ^{๗๙}

๒. ตทังคนิโรธ ความดับกิเลสทั้งหลายด้วยวิปัสสนาญาณ สามารถดับกิเลสได้ชั่วขณะๆ ซึ่งปัญญาเหล่านี้ ได้แก่ นามรูปปริจเฉทญาณ, ปัจจยปริคคหญาณ, สัมมสนญาณ, อุทยัพพญาณ, ภังคญาณ, ภยญาณ, อาทีนวญาณ, นิพพิทาญาณ, มุญจितุกัมยตาญาณ, ปฏิสังขยาญาณ, สังขารูปেকขาญาณ, อนุลอมญาณ และโคตรภูญาณ

นิโรธ ตามความหมาย ๒ ประเภทแรก หมายถึง โลกียนิโรธ เพราะดับจากกิเลสทั้งหลายเป็นการชั่วคราว^{๘๐}

๓. สมุจเฉทนิโรธ ความดับจากการละกิเลสทั้งหลายได้อย่างเด็ดขาด นิโรธในความหมายที่เป็นมรรคญาณ อันได้แก่ โสตาปัตติมรรคญาณ, สกทาคามีมรรคญาณ, อนาคามีมรรคญาณ และอรหัตมรรคญาณ^{๘๑}

๔. ปัสสัทธินิโรธ ความดับจากกิเลสทั้งหลาย เพราะเสวยผลจากการบรรลุลุทธิธรรมของมรรคญาณ ซึ่งเป็นนิโรธในความหมายที่เป็นผลญาณ ได้แก่ โสตาปัตติผล, สกทาคามีผล, อนาคามีผล และอรหัตผล^{๘๒}

๕. นิสสรณนิโรธ ความดับทั้งหลายโดยการสลัดออกไป ได้แก่ ความดับในความหมายที่เป็นพระนิพพาน^{๘๓}

นิโรธ ตามความหมาย ๓ ประเภทหลังนี้ จัดเป็นโลกุตตรนิโรธ เพราะดับจากกิเลสทั้งหลายได้โดยเด็ดขาด^{๘๔}

การที่บุคคลจะเข้าถึงการบรรลุลุทธิธรรมในแต่ละประเภทได้นั้น จะต้องเจริญสมณะและวิปัสสนาภาวนา และผลของการภาวนาทั้ง ๒ ทำให้ได้รับผลดังนี้

^{๗๙} ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๓๙/๓๕๐-๓๕๑.

^{๘๐} ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๒๔/๕๘๐., พระพุทธโฆสะ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ), พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพฯ : บริษัท ประยูรวงศ์พรีนติ้ง จำกัด), ๒๕๔๖, หน้า ๙๔๙-๑๐๘๘.

^{๘๑} ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๖๑/๙๙-๑๐๒.

^{๘๒} ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๖๓/๑๐๒-๑๐๔.

^{๘๓} ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๖๔/๑๐๔-๑๐๕.

^{๘๔} ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๒๔/๕๘๐.

ผลของการเจริญสมถภาวนา ทำให้ได้ฌานในระดับต่าง สามารถดับกิเลสด้วยการข่มไว้ด้วยอำนาจแห่งฌาน ที่เรียกว่า วิชัมภณนิโรธ

ผลของการเจริญวิปัสสนาภาวนา ทำให้เกิดวิปัสสนาญาณในระดับต่างๆ และในวิปัสสนาญาณเหล่านี้ สามารถจำแนกได้ ๒ ระดับ คือ ระดับโลกียะและระดับโลกุตระ

๑) วิปัสสนาญาณระดับโลกียะ ปัญญาที่สามารถดับกิเลสทั้งหลายได้ชั่วขณะ หรือชั่วครั้ง ชั่วคราว ที่เรียกว่า ตทังคนิโรธ

๒) วิปัสสนาญาณระดับโลกุตระ ได้แก่ มรรคญาณ ๔, ผลญาณ ๔ ทั้งนี้มรรคญาณ ๔ จะประหารกิเลสทั้งหลายได้โดยเด็ดขาด ที่เรียกว่า สมุจเฉตนิโรธ, ผลที่ได้รับจากการประหารกิเลสได้อย่างเด็ดขาดของมรรคญาณ ๔ นั้น ทำให้จิตมีความสงบ ระวัง ดับจากกิเลสทั้งหลาย ที่เรียกว่า ปฏิสัทธินิโรธ^{๘๕} และการเข้าถึงเป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา คือ พระนิพพาน ที่เรียกว่า นิสสรณนิโรธ

๓) ความแตกต่างกันของการบรรลุดรรมทั้ง ๕ ประเภท คือ ความมากน้อยของเวลาที่เข้าถึงความดับจากกิเลสเครื่องร้อยรัดทั้งหลาย กล่าวคือ วิชัมภณนิโรธและตทังคนิโรธ มีระยะเวลาสั้นๆ ชั่วคราว ที่จิตเข้าถึงภาวะของการดับจากกิเลส แต่เมื่อผู้ปฏิบัติออกจากฌาน หรือออกจากวิปัสสนาญาณแล้ว กิเลสทั้งหลายก็ยังสามารถท่วมทับจิตได้อีก ส่วนสมุจเฉตนิโรธ เป็นความดับจากอกุศลธรรมบางชนิดอย่างถาวร แต่ภาวะจิตก็ยังคงอกุศลอย่างละเอียดครอบงำอยู่ เช่น พระโสดาบัน, พระสกทาคามี และพระอนาคามี พระอริยบุคคลเหล่านี้ยังถูกอวิชชาและราคะครอบงำอยู่ และนิสสรณนิโรธ เป็นภาวะของจิตที่เข้าถึงความดับจากกิเลสทั้งหลายแล้ว ไม่ถูกอกุศลธรรมใดๆ ครอบงำอีกต่อไป หมดจดจากกิเลสทั้งหลาย อันได้แก่ พระอรหันต์

(๓) รูปแบบของการฝึกจิตที่จะนำไปสู่การบรรลุดรรม

สำหรับการฝึกจิตที่จะนำไปสู่การบรรลุดรรมพระพุทธศาสนาได้วางหลักการปฏิบัติเพื่อให้เข้าถึงการบรรลุดรรม ที่เรียกว่า ภาวนา คำว่า “ภาวนา” หมายถึง ธรรมที่เป็นเครื่องอบรมทางกาย ทางจิต และทางปัญญา^{๘๖} หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า กรรมฐาน แปลว่า อารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งสมถะและวิปัสสนาภาวนา^{๘๗} ภาวนา มี ๒ อย่าง คือ สมถะและวิปัสสนาภาวนา^{๘๘} สำหรับวิธีปฏิบัติทั้งสมถะและวิปัสสนาภาวนา ถึงแม้จะมีวิธีปฏิบัติที่แตกต่างกันก็ตาม แต่ภาวนาทั้งสองต่างช่วยสนับสนุนเกื้อกูลให้เข้าถึงการบรรลุดรรมในแต่ละระดับได้ดังนี้

^{๘๕} สรุปรจาก ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๒๔-๒๖/๕๘๑-๕๘๓.

^{๘๖} ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๐๕/๒๗๒.

^{๘๗} พระอนุรุทธะและพระญาณธชะ, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, แปลโดย พระคณธสารากิวงศ์, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวัน กราฟฟิค เพลท), ๒๕๔๖, หน้า ๗๖๐.

^{๘๘} ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๕๒/๓๖๙.

๓.๑ สมถภาวนา

การเจริญสมถภาวนา มีความสำคัญต่อการพัฒนาจิต เพราะจิตที่ผ่านการอบรมด้วยสมาธิมาอย่างดีแล้ว จิตถูกไม่ครอบงำด้วยอกุศลธรรมทั้งหลาย เป็นจิตที่ควรต่อการทำงาน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง อำนาจต่อการเกิดขึ้นของอกุศลธรรมเบื้องสูง คือ ปัญญา ให้มีความเจริญไปพลอยยิ่งขึ้น และแม้ที่สุด คือ สนับสนุนให้เข้าถึงการบรรลุธรรม^{๘๘} พระพุทธองค์ ได้ตรัสถึง ความแตกต่างระหว่างจิตของบุคคลที่ยังไม่ได้รับการฝึกอบรมด้วยสมาธิและจิตที่อบรมด้วยสมาธิมาอย่างดีแล้วว่า จิตของบุคคลที่ยังไม่ได้รับการอบรมด้วยสมาธิ จะมีธรรมชาติที่ดิ้นรน กวัดแกว่ง รักษายาก ห้ามยาก^{๘๙} และควบคุมได้ยาก มีการเปลี่ยนแปลงได้ง่าย ชอบไฟหาธรรมที่ปรารถนา และท่องเที่ยวไปได้ไกล ท้ายไปดวงเดียว เป็นจิตที่ไม่รู้แจ้งในพระสัทธรรม ไม่มีมั่นคง มีความเลื่อมใสที่เลื่อนลอย และมีปัญญาที่ไม่สมบูรณ์^{๙๐}

ส่วนจิตของบุคคลที่ได้รับการอบรมด้วยสมาธิมาอย่างดีแล้ว จะมีธรรมชาติที่เกื้อกูลต่ออกุศลธรรม คือ บริสุทธิ์ ผ่องใส ไม่มีกิเลส ปราศจากความเศร้าหมอง มีความตั้งมั่น ไม่หวั่นไหว อ่อน ควรแก่การทำงาน เป็นไปเพื่อความสุขในปัจจุบัน และเป็นไปเพื่อความบริบูรณ์ของญาณทัสสนะ เพื่อสติสัมปชัญญะ และเป็นไปเพื่อความสิ้นออกจากอาสวะทั้งหลาย^{๙๑}

ทั้งสองส่วน คือ ความแตกต่างระหว่างจิตที่ไม่ได้รับการอบรมและจิตที่ได้รับการอบรมด้วยสมาธิมาดีแล้ว จิตที่ไม่ได้รับการอบรม มักจะคล่องไปในอกุศลธรรม ส่วนจิตที่อบรมมาดีแล้ว จะตามเจริญอยู่กุศลธรรมตลอดเวลา อย่างไรก็ตาม การจะพัฒนาจิตที่ยังไม่ได้อบรมด้วยสมาธิให้กลับกลายเป็นจิตที่โน้มไปในกุศลธรรมนั้น

โดยปกติ ธรรมชาติหรือเป็นเป็นไปของจิตที่ยังไม่ได้อบรม มักกวัดแกว่งไปตามอารมณ์ที่น่ารัก น่ายินดี น่าปรารถนา หากได้อารมณ์ตามที่ตนปรารถนา ก็เกิดความยินดี ติดใจ หลงใหล หรือไม่ได้อารมณ์ตามที่ตนปรารถนา ก็เกิดความยินร้าย ขัดเคืองใจ บางครั้งเป็นเหตุให้เกิดอกุศลธรรมอื่นๆ เกิดขึ้นในจิต อาทิ ความโกรธ, ความโลภ, ความหลง, ความฟุ้งซ่าน ความครุ่นคิดในเรื่องนั้น, ความกังวลใจ ความรำคาญใจ, ตลอดทั้งความลึกลับสงสัยในเรื่องนั้นๆ เหล่านี้คือ ความไม่ไหว้รู้ทั่วถึงธรรมที่เป็นประโยชน์ของตน ประโยชน์ผู้อื่น หรือประโยชน์ทั้งสอง และไม่สามารถทำให้แจ้งในญาณทัสสนะอันประเสริฐได้ อกุศลธรรมเหล่านี้เรียกว่า นิวรณ์ คือ อกุศลธรรม

^{๘๘} อ.น.ก.(ไทย)๒๓/๓๖/๕๐๘-๕๑๓.

^{๘๙} ช.ธ.(ไทย)๒๕/๓๓/๓๕.

^{๙๐} ช.ธ.(ไทย)๒๕/๓๖-๓๗/๓๗-๓๘. คำว่า “เปลี่ยนแปลงได้ง่าย” หมายความว่า จิตเกิดดับเร็วมาก, คำว่า “ท่องเที่ยวไปได้ไกล” หมายความว่า จิตรับอารมณ์ที่อยู่ไกลได้

^{๙๑} อ.ป.จก.(ไทย) ๒๒/๗๕/๑๓๐., อ.น.ก. (ไทย) ๒๓/๓๕/๕๐๖-๕๐๗. ญาณทัสสนะ หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “ทิพพจักขุญาณ” หรือ “จตุปปาตญาณ” คือ ปัญญาหยั่งรู้ การเกิด การตาย ของสัตว์ทั้งหลาย

ทั้งหลายที่คอยเป็นอุปสรรคกัณฑ์จิตใจให้เศร้าหมอง และทอนปัญญาไม่ให้มีกำลัง นิเวศน์ มี ๕ อย่าง ได้แก่ กามฉันทะ ความพอใจในกามคุณอารมณ์, พยาบาท ความคิดร้าย, ถีนมิทธะ ความหดหู่และความเชื่องซึม, อุทธัจจะกุกกุกจะ ความฟุ้งซ่านและความรำคาญใจ, วิจิกิจฉา ความลึกลับสงสัยใส่ในกุศลธรรม^{๙๓}

เมื่อบุคคลปรารถนาจะกระทำความเพียร เพื่ออบรม คຸມครอง รักษาจิต โดยสำรวมระวังไว้ดีแล้ว เป็นไปเพื่อประโยชน์อย่างใหญ่หลวง และนำความสุขมาให้^{๙๔} ด้วยการอบรมจิตด้วยสมาธิ ที่เรียกว่า สมถภาวนา หมายถึง การอบรมจิตให้มีความสงบ ระวัง ตั้งมั่น และไม่หวั่นไหวในอารมณ์ทั้งหลาย^{๙๕} ให้ดำเนินไปอย่างถูกต้อง จะทำให้จิตไม่ฟุ้งซ่าน และซัดสายไปในอารมณ์ทั้งหลาย^{๙๖}

พระพุทธองค์ ได้ตรัสถึง แนวทางการอบรมจิตด้วยสมาธิว่า ผู้ปฏิบัติควรแสวงหาสถานที่ที่สัปปายะ ควรแก่การหลีกเร้นต่อการภาวนา อาทิ ป่า, โคนไม้, ภูเขา, ถ้ำ, ป่าช้า, ที่แจ้ง, เรือนร้าง ซึ่งเป็นสถานที่ที่ไม่มีผู้คนพลุกพล่าน^{๙๗} สัจจจากการเห็นรูป เสียงที่ไม่สบาย หรือสังขตจากกามคุณ ๕ ทั้งหลายที่ไม่สบาย^{๙๘} และเป็นอุปสรรคต่อการอบรมจิตด้วยสมาธิ^{๙๙} เมื่อผู้ปฏิบัติแสวงหาสถานที่ที่สัปปายะ ควรแก่การหลีกเร้นสำหรับภาวนาเรียบร้อยแล้ว ผู้ปฏิบัติควรเริ่มต้นการอบรมจิตด้วยสมาธิตั้งที่ ฌานวิภังค์ ได้แสดงไว้ ดังนี้

ภิกษุสำรวมด้วยดีในศีล เป็นผู้ไม่ทุศีล ถึงพร้อมด้วยการไม่ล่วงละเมิดในศีล เห็นโทษภัยในอกุศลธรรมแม้มีเพียงเล็กน้อย และสมาทานสิกขาบททั้งหลาย เป็นผู้คຸມครองในอินทริย์ทั้งหลายของตน รู้จักประมาณในการบริโภค^{๑๐๐} หมั่นประกอบความเพียรอย่าง

^{๙๓} สรุปรสาระจาก อจ.ปญจ.(ไทย)๒๒/๕๑/๘๙-๙๑.

^{๙๔} อจ.เอกก.(ไทย)๒๐/๓๐-๔๐/๖-๗.

^{๙๕} ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๐๔/๒๕๖.

^{๙๖} อ้างแล้ว, พระพุทธโฆสะ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๑๓๔.

^{๙๗} อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๕๐๘/๓๘๔.

^{๙๘} ม.ม.(ไทย)๒๙/๑๖๕/๑๖๗-๑๖๘. คำว่า “กามคุณ ๕ หมายถึง อารมณ์ที่น่ายินดี น่าพอใจ ชวนให้รัก พาใจให้กำหนัด ได้แก่ รูปารมณ์รูป, สัททะ เสียง, คันธะ กลิ่น, รส และโณภูมิจัณณะ สัมผัสต่างๆ.

^{๙๙} ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๙๔/๕๖๔.

^{๑๐๐} อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๕๐๘/๓๙๑. รู้จักประมาณในการบริโภค หมายถึง ไม่บริโภคเพื่อเล่น เพื่อความมัวเมา เพื่อประเทืองผิว และไม่บริโภคเพื่อความอ้วนพี แต่บริโภคอาหาร เพื่อให้ร่างกายดำรงอยู่ได้ และเพื่ออุปเคราะห์ต่อการประพฤติพรหมจรรย์เท่านั้น.

ต่อเนื่องทั้งในปฐมยามและปัจฉิมยาม เจริญอยู่ในโพธิปักขิยธรรม^{๑๐๑} และมี ปัญญา^{๑๐๒} เป็นอุบายในกิจทั้งหลาย

ภิกษุเป็นผู้มีสติระลึกรู้ใน อิริยาบถน้อยใหญ่ของตนที่กำลังดำเนินไป อาทิ การ เดิน การนั่ง การนอน การตื่น การก้าวไปข้าง การถอยหลัง การเหลียวดู การ นุ่งนุ่งห่ม การพูด การฟัง การดู การเหยียด การคู้ การกิน การเคี้ยว การดื่ม การนั่ง การขับถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ

ภิกษุเป็นผู้ละจากอกุศลธรรมทั้งปวง มีจิตบริสุทธิ์ สงบ ระวัง จากกามและ อกุศลทั้งปวง โดยชำระจิตให้บริสุทธิ์อยู่เสมอ จากอภิชฌา ความเพ่งเล็งอยากได้ , ความพยาบาท ความคิดร้าย, ถีนมิตตะ ความหดหู่และเซื่องซึม, อุทธัจจกุกกุ จะ ความฟุ้งซ่าน ความรำคาญใจ และวิจิกิจฉา ความลึกลับสงสัยในกุศลธรรม ทั้งหลาย

ภิกษุเป็นผู้มีจิตที่ปราศจากนิวรณ์ ซึ่งเป็นเหตุให้จิตเศร้าหมอง ทอนกำลังแห่ง ปัญญา มีจิตสงบ ระวังจากอกุศลธรรมทั้งปวง บรรลุปฐมฌาน ที่มีวิตก วิจารณ์ ปิติ สุข และมีความตั้งมั่นอยู่ภายในบรรลุทุติยฌาน เพราะวิตกและวิจารณ์คลายไป มี แต่ปิติ สุข และมีความตั้งมั่นอยู่ภายในบรรลุตติยฌาน เพราะปิติคลายไป มีสติ สงบ ระวัง มีสุข อุเบกขา และมีความตั้งมั่นอยู่ภายในบรรลุจตุตถฌาน เพราะ สุขคลายไป สงบ ระวัง ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข มีสติบริสุทธิ์ มีอุเบกขา และมีความตั้งมั่นอยู่ภายใน

บรรลุอาสนันัญญาตนฌาน เพราะปฏิขมสัมมัตตไป กำหนดปริกรรมในอากาศ ไม่มีที่สุด มีสติที่บริสุทธิ์ มีอุเบกขา และมีความตั้งมั่นอยู่ภายใน

บรรลุวิญญาณัญญาตนฌาน เพราะก้าวล่วงอากาศอาสนันัญญาตนฌาน กำหนด ปริกรรม วิญญาณไม่มีที่สุด มีสติที่บริสุทธิ์ มีอุเบกขา และมีความตั้งมั่นอยู่ ภายใน

บรรลุอาภิกขัญญาตนฌาน เพราะก้าวล่วงวิญญาณัญญาตนฌาน กำหนด

^{๑๐๑} อภ.วิ.(ไทย)๓๕/๕๐๘/๓๙๒. โพธิปักขิยธรรม หมายถึง ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้, โพธิปัก- ขิยธรรม มี ๗ ประการ คือ ๑. สติสัมโพชฌงค์ ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือ สติ ๒. ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ธรรม ที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือ ความเพียรธรรม ความสอดส่องธรรม ๓. วิริยสัมโพชฌงค์ ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือ ความเพียร ๔. ปิติสัมโพชฌงค์ ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือ ปิติ ความอิ่มเอิบใจ ๕. ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือ ความสงบกาย ความสงบใจ ๖. สมาธิสัมโพชฌงค์ ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือ ความตั้งมั่นแห่งจิต ๗. อุเบกขาสัมโพชฌงค์ ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือ ความวางใจให้เป็นกลาง

^{๑๐๒} อภ.วิ.(ไทย)๓๕/๕๐๘/๓๙๒. ปัญญา หมายถึง ความเลือกเฟ้นธรรม คือ ปัญญาที่เป็นสัมมาทิฐิ

บริกรรม ความไม่มีอะไรเป็นที่สุด มีสติที่บริสุทธิ์ มีอุเบกขา และมีความตั้งมั่น
อยู่ภายใน

บรรลุนิวาสัญญานาสัญญาตนฌาน เพราะก้าวล่วงอากิญจัญญายตนฌาน
กำหนดบริกรรมในความไม่มีสัญญาที่ไม่ใช่ มีสัญญาที่ไม่ใช่ มีสติที่บริสุทธิ์ มี
อุเบกขา และมีความตั้งมั่นอยู่ภายใน^{๑๐๓}

อังกุตรนิกาย นวกนิบาต ฌานสูตร ได้แสดงถึง จิตของบุคคลที่อบรมด้วยสมาธิ
มาอย่างดีแล้ว จะสนับสนุนเกื้อกูลปัญญาให้มีความบริบูรณ์ยิ่งขึ้น จนเป็นปัญญาที่สามารถประหาณ
กิเลสได้โดยเด็ดขาด ดังนี้

ภิกษุอาศัยฌานอย่างใดอย่างหนึ่งที่ตนสามารถปฏิบัติได้แล้ว อาทิ ปฐมฌาน,
ทุติยฌาน, ตติยฌาน, จตุตถฌาน, อาสนัญญาตนฌาน, วิญญาณัญญาตน
ฌาน, อากิญจัญญายตนฌาน และนิวาสัญญานาสัญญาตนฌาน จากนั้น
พิจารณาธรรมทั้งหลายที่เกิดพร้อมกันกับองค์ฌาน คือ รูป เวทนา สัญญา
สังขาร และวิญญาณ โดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ดุจหัวผี เป็นสิ่งที่ต้องแตก
สลาย เป็นของว่างเปล่า เป็นอนัตตา แล้วสละคืนในสังขารทั้งหลาย น้อมจิตไป
ยังพระนิพพาน และเข้าถึงความสงบ ประณีต อันได้แก่ ความระงับจากสังขาร
ความสละคืนอุปธิทั้งปวง ความสิ้นไปจากตัณหา ความคลายกำหนด ความดับ
จากกิเลสทั้งหลาย และการเข้าถึงพระนิพพาน จากฌานที่ตนปฏิบัติได้^{๑๐๔}

ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค ได้แสดงจิตของบุคคลที่อบรมดีแล้วด้วยฌานสมาธิ
จะมีคุณลักษณะ ๘ ประการ คือ ๑. เนกขัมมะ หลีกออกจากกามคุณทั้งหลาย ๒. อพยาบาท ความไม่
พยาบาทเบียดเบียน ๓. อาโลกสัญญา การกำหนดรู้ในแสงสว่าง ปราศจากความหดหู่และเชื่องซึมใน
อารมณ์ทั้งหลาย ๔. อวิกเขปะ ความไม่ฟุ้งซ่าน ๕. ธัมมวัตถาน ความกำหนดรู้ในธรรม ไม่มีความ
ลังเลสงสัยในธรรมทั้งหลาย ๖. ญาณ ประกอบด้วยปัญญาเป็นเครื่องนำออกจากอวิชชา ๗. ปามุขชะ มี
ความปราโมทย์เป็นเครื่องนำออกจากออรติ ความไม่ยินดี ความไม่พอใจ ๘. ประกอบด้วยกุศลธรรม
เป็นเครื่องนำออกจากอกุศลธรรมทั้งหลาย^{๑๐๕}

อย่างไรก็ตาม สมาธิที่สามารถสนับสนุนเกื้อกูลต่อการพัฒนาปัญญา ก็มีได้มี
เพียงสมาธิในระดับฌานเท่านั้น สมาธิในระดับรองๆ ลงไป ก็สามารถสนับสนุนเกื้อกูลต่อการพัฒนา

^{๑๐๓} อภ.วิ.(ไทย)๓๕/๕๐๘/๓๘๕-๓๘๖. ในรูปปฐมฌาน มีองค์ฌาน ๕ คือ วิตก วิจารณ์ ปิติ สุข และ
เอกัคคตา, ทุติยฌาน มีองค์ ๓ คือ ปิติ ตติยฌาน มีองค์ฌาน ๒ คือ สุข และเอกัคคตา, จตุตถฌาน มีองค์ฌาน ๒ คือ
อุเบกขาและเอกัคคตา ส่วนอรุปฌาน ๔ มีองค์ฌาน ๒ คือ อุเบกขาและเอกัคคตา.

^{๑๐๔} สรุปลสาระจาก อง.นวก(ไทย)๒๓/๓๖/๕๐๘-๕๑๓.

^{๑๐๕} ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๑๕๓/๒๓๔-๒๓๖.

ปัญญา ได้ด้วยเช่นกัน พระพุทธโฆสจารย์ ได้จำแนกสมาธิตามความแนบแน่นแห่งอารมณ์ของการ
บริการม ชไว้ ๓ ระดับ คือ

๑. ขณิกสมาธิ สมาธิชั่วคราว หรือสมาธิขั้นต้น ซึ่งสามารถนำไปใช้ในการปฏิบัติ
หน้าที่การงานในชีวิตประจำวันได้อย่างมีประสิทธิภาพ และเป็นจุดเริ่มต้นของวิปัสสนาภาวนา

๒. อุปจารสมาธิ สมาธิที่จวนจะตั้งมั่น เป็นอัปนาสมาธิ เป็นสมาธิขั้นระงับ
นิวรณ์ ก่อน ที่จะเข้าสู่สภาวะแห่งฌาน

๓. อัปนาสมาธิ สมาธิแน่วแน่ หรือสมาธิที่แนบสนิท เป็นสมาธิระดับสูงสุด
ถือว่า เป็นผลสำเร็จสำหรับผู้ปรารถนาการเจริญสมถกรรมฐาน^{๑๐๖}

พระสุตตันตปิฎก ได้จำแนกสมาธิตามวิธีการต่างๆ ดังต่อไปนี้

ก. จำแนกสมาธิ ตามลักษณะของการพิจารณาโดยความเป็นไตรลักษณ์ มี ๓
ประเภท คือ

๑) สุธมฺมสมาธิ คือ สมาธิที่เกิดจากการพิจารณาด้วยความว่างเปล่า ได้แก่
วิปัสสนาญาณ ปัญญาที่เข้าถึงความหลุดพ้น ด้วยการกำหนดอนัตตลักษณะ

๒) อนิมิตตสมาธิ คือ สมาธิที่เกิดจากการพิจารณา โดยความไม่มีนิมิต หรือ
เครื่อง หมายใดๆ ได้แก่ วิปัสสนาญาณ ปัญญาที่เข้าถึงความหลุดพ้นด้วยการกำหนดอนิจจลักษณะ

๓) อัปณิหิตสมาธิ คือ สมาธิที่เกิดจากการพิจารณาธรรม โดยความไม่มีที่ตั้ง
ของความปรารถนา หรือไม่มีที่ตั้งของกิเลส ได้แก่ วิปัสสนาญาณ ปัญญาที่เข้าถึงความหลุดพ้น
ด้วยการกำหนดทุกขลักษณะ^{๑๐๗}

ข. จำแนกสมาธิ ตามลักษณะขององค์ฌาน มี ๓ ประเภท คือ

๑) สวิตกกสวิจารสมาธิ ได้แก่ สมาธิในปฐมฌาน เป็นสมาธิที่มีวิตกและวิจารณ์

๒) อวิตกกวิจารณ์สมาธิ ได้แก่ สมาธิในทุติยฌานเป็นสมาธิที่ไม่มีวิตก มีเพียง
วิจารณ์

๓) อวิตกกอวิจารณ์สมาธิ ได้แก่ สมาธิในตติยฌาน เป็นสมาธิที่ไม่มีวิตกวิจารณ์^{๑๐๘}

พระพุทธโฆสจารย์ ได้แสดงการเตรียมตัวของผู้ปฏิบัติก่อนเข้าอบรมจิตด้วย
สมาธิ ไว้ในคัมภีร์สุทฺธิมรรค โดยสังเขปดังนี้

๑. ปลิโพธิ ความกังวลทั้งหลายที่เป็นอุปสรรคต่อการเจริญสมถกรรมฐาน ผู้
ปฏิบัติควรตัดความกังวล ๑๐ ประการ คือ ความกังวลใจในที่อยู่, ตระกูล, ลาภสักการะ, หมู่มณะ,
สิ่งปลูกสร้าง, การเดินทาง, ญาติ, โรครภัย, การเล่าเรียน และการแสดงฤทธิ์

^{๑๐๖} อ่างแล้ว, พระพุทธโฆส, คัมภีร์วิสุทฺธิมรรค, หน้า ๒๕๔.

^{๑๐๗} ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๐๕/๒๗๓., อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๘๔/๔๐๘.

^{๑๐๘} ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๐๕/๒๗๓., อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๓/๖๐.

๒. ครูอาจารย์ ผู้เป็นกัลยาณมิตร ผู้ปฏิบัติควรมีครูอาจารย์คอยแนะนำการปฏิบัติของตน

๓. จริต ผู้ปฏิบัติควรมีความเข้าใจในจริตของตนว่า ควรจะเจริญกรรมฐานแบบไหน หรือกรรมฐานแบบไหน สบายกับจริตของตน^{๑๐๙}

๔. สถานที่ที่สบายต่อการเจริญสมถกรรมฐาน ผู้ปฏิบัติควรงดเว้นวัดหรือสถานที่ที่ไม่สมควรแก่การเจริญสมถกรรมฐาน ๑๘ ประการ คือ มีขนาดใหญ่, เพิ่งก่อสร้างใหม่ๆ, มีความซำรุด, อยู่ริมทางหลวง, อยู่ริมสระน้ำ, อยู่ใกล้ป่าไม้ที่ใช้เป็นผัก, มีไม้ดอก, มีไม้ผล, มีคนมาก, ใกล้ตัวเมือง, ใกล้ป่าไม้, ใกล้ไร่, มีคนทะเลาะกัน, ใกล้ทำน้ำ, ใกล้ชุมชนติดกับชายแดน, อยู่ติดชายแดน, สถานที่ที่ไม่สบาย และสถานที่ที่หาอาจารย์ผู้เป็นกัลยาณมิตรไม่ได้ และสถานที่ที่สบายต่อการภาวนา ควรมีคุณลักษณะ ๕ ประการ คือ ๑) เป็นสถานที่ที่ไม่ใกล้และไม่ไกลจนเกินไป การเดินไปมา มีความสะดวกสบาย ๒) เงียบ สงัด ทั้งในกลางวันและกลางคืน ไม่มีผู้พลุกพล่าน ๓) ไม่มีเหลือบ ยุง และสัตว์ทั้งหลายที่ก่อให้เกิดอันตราย ๔) ปัจจัย ๔ ครื่อง ๕) สถานที่ที่มีครูอาจารย์ หรือผู้ทรงพหูสูต^{๑๑๐}

เพื่อให้การเจริญสมถกรรมฐานมีประสิทธิภาพ ผู้ปฏิบัติควรเลือกอารมณ์สมถกรรมฐานให้สบายกับจริตของตน^{๑๑๑} เพราะจะช่วยสนับสนุนให้อุปนิสัยที่เป็นเจ้าเรือนอยู่แล้ว มิให้กำเริบขึ้นมาได้ง่าย กิเลสสามารถสงบ ระงับ ไม่กำเริบได้ด้วยกับสมถกรรมฐานที่มีความสบายต่อจริตทั้ง ๖ ประเภท ดังอรรถาธิบายดังต่อไปนี้

๑. รากจริต หมายถึง ผู้มีรากะเป็นความประพฤติกติ มีลักษณะนิสัยหนักไปทางรากะ อาทิรักสวยรักงาม บุคคลผู้มีรากะจริตควรเจริญกรรมฐาน ๑๑ อย่าง คือ อสุภะ ๑๐ และกายคตาสติ ๑

๒. โทสะจริต หมายถึง ผู้มีโทสะเป็นความประพฤติกติ มีลักษณะนิสัยหนักไปทางโทสะ อาทิ ใจร้อนและหงุดหงิดง่าย บุคคลผู้มีโทสะจริตควรเจริญกรรมฐาน ๘ อย่าง คือ อัปปมัญญา ๔ และวรรณกสิณ ๔

^{๑๐๙} อ.เอกก.(ไทย)๓๓/๒๒๕-๒๔๖/๒๖๘. พระสังคีติกจารย์ ได้อธิบาย อารมณ์ของสมถกรรมฐานที่สบายกับจริต หมายถึง รูปหรืออารมณ์กรรมฐานใดที่สบายต่อจริตของบุคคล เมื่อปฏิบัติแล้วกรรมฐานมีความก้าวหน้า เช่น รูปที่มีวาระดีสบายต่อบุคคลที่มีโทสะจริต เพราะเมื่อได้สัมผัสรูปแล้ว โทสะที่เคยเป็นเจ้าเรือนก็ไม่กำเริบขึ้นมาได้ง่าย, รูปที่มีวาระทราม เหมาะแก่บุคคลที่มีรากะจริต ทั้งนี้เมื่อบุคคลที่มีรากะเป็นเจ้าเรือนได้สัมผัสกับรูปที่มีวาระทราม รากะที่มีอยู่แล้วและพร้อมที่จะกำเริบ ก็ไม่กำเริบ เหล่านี้คือ อารมณ์กรรมฐานที่มีความสบายกับจริต

^{๑๑๐} สรุปลงจาก พระพุทธโฆสะ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, พิมพ์ครั้งที่ ๖, แปลโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), (กรุงเทพฯพหุสาคร : บริษัทนาเพรส จำกัด), ๒๕๔๘, หน้า ๑๔๗-๑๕๑.

^{๑๑๑} อ.เอกก.(ไทย)๓๓/๒๒๕-๒๔๖/๒๖๘.

๓. โมหจจริต หมายถึง ผู้มีโมหะเป็นความประพฤติกติ มีลักษณะนิสัยหนักไปในทางโมหะ อาทิ มีความเขลา, เงา, ซึม และใคร่ว่าอย่างไรก็คล้อยตามไป บุคคลผู้มีโมหจจริตควรเจริญอานาปานสติกรรมฐาน

๔. วิตกจจริต หมายถึง ผู้มีวิตกเป็นความประพฤติกติ อาทิ มีนิสัยชอบครุ่นคิดวาท, นึกคิดจับจด, ฟุ้งซ่าน และไม่กล้าตัดสินใจ บุคคลผู้มีวิตกจจริตควรเจริญอานาปานสติกรรมฐาน

๕. สัทธาจจริต หมายถึง ผู้มีศรัทธาเป็นความประพฤติกติ มีลักษณะนิสัยหนักไปในทางซาบซึ้งและมีความเลื่อมใสง่าย บุคคลผู้มีสัทธาจจริตควรเจริญอนุสสติ ๖ มีพุทธานุสติ เป็นต้น

๖. พุทธิจจริต หรือญาณจจริต หมายถึง ผู้มีลักษณะนิสัยชอบหาความรู้ ชอบใช้ความคิดพิจารณาหาความจริง และมองสรรพสิ่งไปตามความจริงนั้นๆ บุคคลผู้มีพุทธิจจริตควรเจริญกรรมฐาน ๔ อย่าง คือ มรณานุสติ, อุปสมานุสติ, อาหาเรปฏิกูลสัญญา และจตุธาตุววัตถาน ส่วนกรรมฐานที่เหลือ ๑๐ อย่าง คือ ปฐวี, อาโป, เตโช, วาโย, อากาส, อาโลกะ และอรูปร-กรรมฐาน ๔ เหมาะสำหรับทุกจจริต^{๑๑๒}

๓.๒ วิปัสสนากรรมฐาน

พระพุทธองค์ ได้ตรัสถึง เหตุผลที่พระองค์และสรรพสัตว์ทั้งหลาย วนเวียนอยู่ในสังสารวัฏเป็นเวลายาวนานว่า เพราะเราและเธอทั้งหลาย ไม่รู้ในอริยสัจ ๔ จึงเที่ยวเร่ร่อนอยู่ในสังสารวัฏ^{๑๑๓} เป็นเวลายาวนาน^{๑๑๔} ตามที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ นั้น สำหรับผู้ที่ปรารถนาจะออกจากสังสารวัฏ จะต้องพัฒนาปัญญาให้ได้ว่าแจ้งในอริยสัจ ปัญญาชนิดนี้จะทำกิจ ในการรู้แจ้งในอริยสัจ ๔ ประการ คือ รู้แจ้งในทุกข์, รู้เหตุแห่งทุกข์, ความดับ หรือความหลีกออกจากกิเลสทั้งหลาย และการทำภาวนาเพื่อออกจากสังสารวัฏให้เจริญไพบูลย์ เรียกปัญญาที่กระทำกิจเช่นนี้ว่า มรรคญาณ ปัญญาเหล่านี้ จะรู้แจ้งเหตุเกิด เหตุดับ คุณ โทษ และการสลัดออกจากชั้น ๕ โดยปิดกั้น ตัดขาด และไม่ไหลกลับไปในสังสารวัฏอีก^{๑๑๕}

พระพุทธองค์ เป็นบุคคลเอกของโลก พระองค์ได้ตรัสรู้อนัตตธรรมสมาสัมโพธิญาณอันได้แก่ อริยสัจ ซึ่งเป็นหนทางดับทุกข์ในสังสารวัฏ^{๑๑๖} พระองค์ทรงเมตตาต่อสรรพสัตว์ทั้งหลาย

^{๑๑๒} ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๘๕/๓๐๔., พระพุทธโฆสะ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๑๖๗-๑๘๑., พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๒๒๒.

^{๑๑๓} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๙๑/๖๐๕. คำว่า “เที่ยวเร่ร่อน” หมายถึง ไปจากภพหนึ่ง สู่อีกภพหนึ่ง กลับมากลับมาครั้งแล้วครั้งเล่า คำว่า “สังสารวัฏ” เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “สังขารวัฏ” หมายถึง ภพที่เวียนไปเกิดเวียนตาย, การเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในโลก

^{๑๑๔} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๙๑/๖๐๖.

^{๑๑๕} ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๖/๖๑.

^{๑๑๖} ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๙๑/๕๕๐.

โดยการอนุเคราะห์ประโยชน์เกื้อกูลแก่โลกทั้งหลาย แก่พระญาติตามฐานะ และแก่สรรพสัตว์ให้ออกจากสังสารวัฏ^{๑๑๗} ดังปรากฏใน มหาสติปัฏฐานสูตร พระองค์ได้ตรัสบอกสรรพสัตว์ถึงแนวทางการปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์และออกจากสังสารวัฏว่า

ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้คือทางสายเอก เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสรรพสัตว์ เพื่อล่องพ้นจากความเศร้าโศกและความร้องไห้ รำพัน เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลुरुยิมรรค เพื่อให้แจ้งพระนิพพาน ทางนี้คือ สติปัฏฐาน ๔

ภิกษุพิจารณาภายในกาย พิจารณาเวทนาในเวทนา พิจารณาจิตในจิต และพิจารณาธรรมในธรรม มีความเพียร มีสัจฉญาณ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลก เสียได้^{๑๑๘}

สติปัฏฐานสูตร มีหลักการพิจารณาธรรมแบ่งตามหมวดหมู่มี ๔ ประเภท คือ การพิจารณาภายในกาย, การพิจารณาเวทนาในเวทนา, การพิจารณาจิตในจิต และการพิจารณาธรรมในธรรม เมื่อผู้ปฏิบัติมีสติตั้งมั่น พิจารณาเห็นภายในกาย เวทนา จิต และธรรม อย่างทั่วถึง และมีองค์ภาวนาที่บริบูรณ์ คือ มีการพิจารณาอารมณ์ที่ปรากฏในเฉพาะหน้าอย่างสม่ำเสมอ, มีอินทรีย์ที่สม่ำเสมอ, มีความเพียรต่อเนื่องและสมควรแก่ธรรม ตลอดทั้งปรารภการละถอนกิเลสทั้งหลาย กุศลธรรมที่ไม่เป็นโทษ ก็เกิดขึ้นแก่ผู้ปฏิบัติได้

(๔) วิธีการปฏิบัติเพื่อเข้าถึงการบรรลुरुยิมรรค ในขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค ได้จำแนกการปฏิบัติของผู้เข้าถึงการบรรลुरुยิมรรค โดยจำแนกตามความมากน้อยของสมถะและวิปัสสนาภาวนา มี ๔ ประเภท คือ

๑) สมถปุพพังคมวิปัสสนาภาวนา เรียกว่า การเจริญวิปัสสนามีสมถะนำหน้า^{๑๑๙} หมายถึง ผู้ที่เจริญสมถกรรมฐานจนได้อุปะจารสมาธิ หรืออัปปนาสมาธิ จากนั้น เจริญวิปัสสนาต่อด้วยการพิจารณาธรรมที่เกิดขึ้นพร้อมกับสมาธิ โดยเห็นแจ้งด้วยปัญญาว่า เป็นไตรลักษณ์ จนวิปัสสนาญาณเกิดขึ้นตามลำดับ สามารถเข้าถึงการบรรลुरुยิมรรค^{๑๒๐} เรียกผู้ปฏิบัติเช่นนี้ว่า เจริญวิปัสสนามีสมถะนำหน้า

^{๑๑๗} ที.ม.อ.(ไทย) ๑๓/๕๔-๕๕/๙๕.

^{๑๑๘} ม.ม.ุ.(ไทย) ๑๒/๑๐๖/๑๐๑-๑๐๒.

คำว่า ทางสายเอก มีความหมาย ๔ อย่าง ได้แก่ ๑. ทางสายเอก ที่บุคคลผู้ละการเกี่ยวข้องกับหมู่คณะ ไปปฏิบัติธรรมแต่ผู้เดียว ๒. ทางสายเอก ที่พระพุทธองค์ทำให้เกิดขึ้น เป็นทางของบุคคลผู้เดียว คือ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ๓. ทางสายเอก เป็นข้อปฏิบัติในศาสนาเดียว คือ พระพุทธศาสนา ๔. ทางสายเอก ที่ดำเนินไปสู่จุดหมายเดียว คือ พระนิพพาน

คำว่า “สติปัฏฐาน ๔” แปลว่า ธรรมที่เป็นที่ตั้งแห่งสติ หรือการปฏิบัติที่มีสติเป็นประธาน

คำว่า “โลก” ในสติปัฏฐาน ๔ หมายถึง กาย, เวทนา, จิต, ธรรม และอุปาทานชั้น ๕

^{๑๑๙} ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๑/๔๑๓.

^{๑๒๐} ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๒/๔๑๔-๔๑๘.

๒) วิปัสสนาบุพพังคมสมถภาวนา หรือเรียกว่า การเจริญสมณะมีวิปัสสนานำหน้า^{๑๒๑} หมายถึง ผู้ที่เจริญวิปัสสนาโดยเห็นแจ้งในสภาวะธรรมว่า สิ่งทั้งหลายมีความไม่เที่ยงเป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา เมื่อปัญญาได้รู้เห็นเช่นนี้ จึงละวางจากธรรมทั้งปวง ไม่ฟุ้งซ่าน เป็นสมาธิ ตั้งมั่นนิ่งอยู่ในอารมณ์เดียว^{๑๒๒} เรียกผู้ปฏิบัติเช่นนี้ว่า เจริญสมณะมีวิปัสสนานำหน้า

๓) สมถะวิปัสสนายุคันทรภาวนา หรือเรียกว่า การเจริญสมณะและวิปัสสนาควบคู่กันไป^{๑๒๓} หมายถึง ผู้ปฏิบัติได้พิจารณาการเข้าออกมานโดยความเป็นไตรลักษณ์ อุบุพทูตรกล่าวถึงพระสารีบุตรได้เจริญสมณะและวิปัสสนากรรมฐานควบคู่กันไปจนเข้าถึงการบรรลุธรรมว่า เมื่อบรรลุถึงปฐมฌานแล้ว ออกจากปฐมฌานมาน พิจารณาโดยธรรมที่เกิดพร้อมด้วยปฐมฌานด้วยความเป็นไตรลักษณ์ จากนั้นบรรลุถึงทุติยฌาน ออกจากทุติยฌาน พิจารณาธรรมที่เกิดพร้อมด้วยทุติยฌานโดยความเป็นไตรลักษณ์ จากนั้นบรรลุถึงตติยฌาน ออกจากตติยฌาน พิจารณาธรรมที่เกิดพร้อมกับตติยฌานโดยความเป็นไตรลักษณ์ กระทำเช่นนี้เรื่อยไปตามลำดับ จนถึงเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน แล้วพิจารณาธรรมที่เกิดพร้อมด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน โดยความเป็นไตรลักษณ์ เข้าถึงการบรรลุธรรม และหมดจดจากกิเลสหลาย^{๑๒๔}

๔) ธัมมุทธัจจวิคคิตมานัส คำว่า “ธัมมุทธัจจจะ” แปลว่า อุจัจจะในธรรมกันไว้ ส่วนคำว่า “วิคคิต” แปลว่า ชักนำให้เขวออกไป เมื่อรวมกันแล้ว คำว่า “ธัมมุทธัจจวิคคิต-มานัส” หมายถึง ผู้ปฏิบัติที่จิตถูกอุจัจจะในธรรมกันไว้ หรือที่เรียกว่า ภูวิปัสสนุกิเลสกันไว้^{๑๒๕} ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค ได้แสดงแนวทางการปฏิบัติสำหรับผู้เจริญวิปัสสนากรรมฐานแล้วภูวิปัสสนุกิเลสแทรกเข้ามากันไว้ในระหว่างการปฏิบัติ ความว่า

เมื่อเจริญวิปัสสนาในเบื้องต้นอยู่ ขณะพิจารณาอารมณ์โดยความเป็นไตรลักษณ์ จนวิปัสสนาญาณอย่างอ่อนเกิดขึ้น จากนั้น เกิดประสบการณ์เกี่ยวกับสภาวะต่างๆ ที่เรียกว่า ธัมมุจัจจะ หรือวิปัสสนุกิเลส อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้นแทรกเข้ามาแก่ผู้ปฏิบัติ จนอาจสำคัญว่า ตนได้บรรลุมรรค ผล และพระนิพพานแล้ว เพราะเป็นประสบการณ์ที่ไม่เคยมีมาก่อน ดังนั้น ผู้ปฏิบัติไม่ควรหวั่นไหวต่อสภาวะธรรมทั้งหลายที่ปรากฏเกิดขึ้น ให้พิจารณาวิปัสสนุกิเลสทั้งหลายโดยความ

^{๑๒๑} ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๑/๔๑๓.

^{๑๒๒} ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๔/ ๔๑๘-๔๑๙.

^{๑๒๓} ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๑/ ๔๑๓.

^{๑๒๔} สรุปลสารจาก ม.อ.(ไทย)๑๔/๙๔-๙๗/๑๑๑-๑๑๕.

^{๑๒๕} ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑/๔๑๔. ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๖/๔๒๕-๔๒๖. คำว่า “ธัมมุทธัจจะ” หรือเรียกอีก

อย่างหนึ่งว่า “วิปัสสนุกิเลส” หมายถึง ธรรมารมณ์ที่เกิดขึ้นแก่ผู้ได้วิปัสสนาญาณอย่างอ่อน และเข้าใจผิดว่า ตนได้บรรลุมรรค ผลและพระนิพพาน วิปัสสนุกิเลส มี ๑๐ อย่าง ได้แก่ ๑. โอภาส แสงสว่าง ๒. ญาณ ความรู้ ๓. ปีติ ความอิ่มใจ ๔. ปัสสัทธิ ความสงบกายและใจ ๕. สุข ความสุขใจ ๖. อธิโมกข์ ความน้อมใจเชื่อ ๗. ปัคคาหะ ความเพียรที่พอดี ๘. อุปฏิฐาน สติแก่กล้า ๙. อุเบกข ความวางใจเป็นกลาง ๑๐. นิกันติ ความติดใจ

เป็นไตรลักษณ์ จนวิปัสสนาญาณเกิดขึ้นตลอดสาย จนสามารถเข้าถึงการบรรลุธรรม^{๑๒๖}

โดยปกติ ผู้เข้าถึงการบรรลุธรรม จะมีการสั่งสมมาแตกต่างกัน บางคนสั่งสมมาดีแล้วด้วยสมถภาวนา บางคนมีความคุ้นเคยและเริ่มต้นการภาวนาด้วยวิปัสสนาภาวนา ดังนั้น หากจำแนกบุคคลที่เข้าถึงการบรรลุแล้ว สามารถจำแนกได้ ๒ ประเภท คือ ผู้ปฏิบัติที่จะเริ่มต้นภาวนาด้วยสมถภาวนา และสามารถเข้าถึงการบรรลุธรรม เรียกผู้ปฏิบัติเช่นนี้ว่า สมถยานิก และผู้ปฏิบัติที่เริ่มต้นการภาวนา ด้วยวิปัสสนาภาวนาอย่างต่อเนื่องตลอดสาย จนสามารถเข้าถึงการบรรลุธรรม เรียกผู้ปฏิบัติเช่นนี้ว่า วิปัสสนายานิก^{๑๒๗} ในผู้ปฏิบัติทั้งสองประเภทนั้น สมถะและวิปัสสนาภาวนามีความสัมพันธ์ซึ่งกันและอย่างไร และมีการดำเนินไปอย่างไร ดังอธิบายดังต่อไปนี้

๑) ผู้ปฏิบัติที่เริ่มต้นการภาวนาด้วยสมถภาวนา เมื่อผู้ปฏิบัติสามารถเจริญสมถภาวนาจนสามารถเข้าถึงอัปนาสมาธิ หรือฌานอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว จากนั้นพิจารณาสภาวธรรมที่เกิดขึ้นพร้อมกันกับองค์ฌานโดยความเป็นไตรลักษณ์ โดยพิจารณาเห็นด้วยปัญญาว่า แม้ความสุขทั้งหลายที่เกิดจากฌาน ก็เป็นทุกข์ ไม่เที่ยง และไม่แน่นอน หาแก่นสารไม่ได้ จึงคลายความยินดีหลงใหล จากความสุขอันเนื่องมาจากฌาน^{๑๒๘} การภาวนาในช่วงนี้ เป็นกระบวนการที่วิปัสสนาเกื้อกูลยก ระดับสมาธิไม่ให้ลุ่มหลง ยินดีอยู่ในฌาน ขณะเดียวกันสมาธิหรือสมถภาวนา ก็เกื้อกูลต่อวิปัสสนาภาวนา ให้ปัญญา ตั้่งมั่น ไม่ซัดส่ายต่อการพิจารณาในอารมณ์ทั้งหลายที่มาปรากฏเฉพาะหน้า ซึ่งความสัมพันธ์เช่นนี้ ระหว่างสมถะและวิปัสสนาภาวนาต่างเกื้อกูลซึ่งกันและกัน มีการดำเนินไปเช่นนี้อย่างต่อเนื่อง ไม่ขาดสาย โดยที่จิตมีความตั้งมั่นอยู่ ขณะเดียวกันปัญญาก็พิจารณารู้แจ้งในอารมณ์ทั้งหลาย มีความละเอียด สุขุม ลุ่มลึก ไปตามลำดับ จนปัญญาเข้าถึงความแก่กล้ารู้ทั่วในธรรมทั้งหลาย รู้แจ้งในอริยสัจและเข้าถึงการดับทุกข์ทั้งปวงได้^{๑๒๙} เหล่านี้คือ ความสัมพันธ์ระหว่างสมถะและวิปัสสนาภาวนา ของผู้ปฏิบัติที่เริ่มต้นการภาวนาด้วยสมถภาวนา

๒) ผู้ปฏิบัติที่เริ่มต้นการภาวนาด้วยวิปัสสนาภาวนา ขณะที่เริ่มต้นพิจารณาอารมณ์ที่ปรากฏเฉพาะหน้าอยู่นั้น สมาธิสั้นๆ ชั่วขณะๆ ที่เรียกว่า ขณิกสมาธิ^{๑๓๐} จะคอยเกื้อกูลประคับ-ประคองให้ปัญญาได้พิจารณาอารมณ์ชั่วขณะๆ ไม่ให้ซัดส่ายไปในอารมณ์อื่นๆ ส่วนปัญญาจะคอยเกื้อกูลสมาธิไม่ให้เกี่ยวเกาะยินดีในนิमितทั้งหลาย เป็นสมาธิสั้นๆ ตั้่งมั่นในอารมณ์ชั่วขณะๆ มีอิสระ และที่ไม่เกี่ยวเกาะในนิमितทั้งหลาย ซึ่งความสัมพันธ์ระหว่างสมาธิชั่วขณะๆ และการพิจารณาอารมณ์ชั่วขณะๆ นี้ มีการดำเนินไปเช่นนี้ อย่างต่อเนื่อง ไม่ขาดสาย จนปัญญาได้รู้แจ้งในสรรพสิ่ง

^{๑๒๖} ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๖/๔๒๕-๔๒๗.

^{๑๒๗} ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๕/๔๒๒.

^{๑๒๘} อง.นวก(ไทย)๒๓/๓๖/๕๐๘-๕๑๓.

^{๑๒๙} ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๘/๔๒๙.

^{๑๓๐} อ่างแล้ว, พระพุทธโฆสะ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๒๕๔.

ทั้งหลายว่า สรรพสิ่งล้วนเป็นทุกข์ ไม่เที่ยง และไม่มีตัวตน จิตจึงละลายออกจากกิเลสทั้งหลาย และเข้าถึงความดับทุกข์ทั้งปวง^{๑๓๑} เหล่านี้คือ ความสัมพันธ์ระหว่างสมณะและวิปัสสนาภาวนา ของผู้ปฏิบัติที่เริ่มต้นการภาวนาด้วยวิปัสสนาภาวนา

(๕) ลักษณะของผู้บรรลุธรรม

ผู้ปฏิบัติที่เข้าถึงวิปัสสนาญาณไปตามลำดับ จนสามารถเข้าถึงวิปัสสนาญาณในระดับ โลกุตตระและประหาคณิกเลสได้โดยเด็ดขาด ที่เรียกว่า มรรคญาณ ปัญญาที่ปรารถนาจะออกไปจากกิเลสชั้นและนิมิตภายนอก^{๑๓๒} ได้แก่ โสตาปัตติมรรคญาณ, สกทาคามีมรรคญาณ, อนาคามีมรรคญาณ และอรหันตมรรคญาณ^{๑๓๓} มรรคญาณเหล่านี้ จะรู้ทั่วถึงในธรรมที่เป็นสภาวะแต่ละอย่างของอริยสัจ ๔ ดังต่อไปนี้

รู้สภาวะแห่งทุกข์สัจจะว่า สังขารทั้งหลายมีความบีบคั้น, ถูกปัจจัยปรุงแต่ง, มีความเดือดร้อน และมีความแปรผันอยู่เสมอ

รู้สมุทัยสัจ เหตุเกิดทุกข์ว่า ทุกข์ทั้งหลายเป็นที่ประมวลมาแห่งสมุทัย, เป็นเหตุเกิดแห่งสมุทัย, มีความเกี่ยวข้องกับสมุทัย และมีความพัวพันกับสมุทัย

รู้สภาวะแห่งนิโรธสัจ ความดับจากกิเลสทั้งหลายว่า เป็นธรรมที่สลัดออกจากกิเลสทั้งหลาย, เป็นธรรมที่สงบระงับ, เป็นอสังขตะ และเป็นอมตนิโรธ

รู้มรรคสัจ หนทางปฏิบัติเพื่อออกจากกิเลสว่า มรรคคือเครื่องนำออก, เหตุทำให้เกิดมรรค, เห็นองค์แห่งมรรค และความเป็นใหญ่ของมรรค^{๑๓๔}

เมื่อปัญญาในมรรคญาณ ๔ แต่ละอย่าง ที่ชื่อว่า สัมมาทิฐิ รู้แจ้งในอริยสัจแล้ว จึงปรารถนาหลีกเลี่ยงออกจากกิเลสทั้งหลาย โดยการหลีกเลี่ยงออกจากมิจฉามรรค เพราะเป็นไปเพื่อสงสารวิภู ดังนั้น มรรคญาณแต่ละอย่าง จึงปรารถนาหลีกเลี่ยงออกจากกิเลสทั้งหลาย ดังต่อไปนี้

โสตปาตติมรรคญาณเกิดขึ้น ปรารถนาหลีกเลี่ยงออกจากมิจฉาทิฐิ,^{๑๓๕}

สกทาคามีมรรคญาณเกิดขึ้น ปรารถนาหลีกเลี่ยงออกจากกามราคสังโยชน์ และปฏิฆ-สังโยชน์ ที่เป็นอย่างหยาบ

^{๑๓๑} วิ.ม.(ไทย)๔/๑๔/๒๒.

^{๑๓๒} ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๖๑/๙๙.

^{๑๓๓} ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๖๑/๙๙-๑๐๒.

^{๑๓๔} ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๘/๔๒๙.

^{๑๓๕} อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๙๒๕/๕๘๐. มิจฉาทิฐิ หมายถึง ความเห็นว่า ทานที่บุคคลให้ไม่มีผล, การบูชาไม่มีผล, สมณะ หรือพราหมณ์ผู้แจ้งโลกนี้และโลกหน้าด้วยตนเองและประกาศให้ผู้อื่นให้ได้ว่าตาม ไม่มีในโลกนี้, ความเห็นผิด โดยยึดถือด้วยความวิปลาส ในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า มิจฉาทิฐิ, สัสสตทิฐิชื่อว่าอัสสาททิฐิ, สักกายทิฐิชื่อว่าอัตถานุทิฐิ, อุทเขตทิฐิชื่อว่ามิจฉาทิฐิ.

อนาคามีมรรคญาณเกิดขึ้น บรรารภเหล็กออกจากกามราคสังโยชน์และปฏิฆสังโยชน์ที่เป็นอย่างละเอียด

อรหัตตมรรคญาณเกิดขึ้น บรรารภเหล็กออกไปจากรูปราคะ ความยินดีในรูปฌาน อรูป-ราคะ ความยินดีในอรูปราคะ, มานะ ความถือตัว, อุทธัจจะ ความฟุ้งซ่าน และอวิชชา ความไม่รู้ในพระสัทธรรม^{๑๓๖}

เมื่อมรรคญาณ ละคลาย เหล็กออกจากกิเลสทั้งหลายได้แล้ว จิตก็เข้าถึงความดับออกจากกิเลสทั้งหลาย ที่เรียกว่า นิพพาน^{๑๓๗} ซึ่งในบรรดามรรคญาณ ๔ นั้น มรรคญาณ ๓ อย่างแรก อันได้แก่ โสตามรรคญาณ, สกทาคามีมรรค และอนาคามีมรรค ซึ่งมรรคญาณทั้ง ๓ สามารถเหล็กออกจากกิเลสบางชนิด กิเลสอย่างละเอียดบางชนิดยังครอบงำจิตอยู่ ส่วนอรหัตตมรรคญาณสามารถเหล็กออกจากกิเลสทั้งหลายได้อย่างหมดจด ไม่มีเหลือ

ดังนั้น เมื่อจำแนกมรรคญาณ ๔ โดยความดับสนิทจากกิเลสแล้ว มรรคญาณ ๓ อย่างแรกนั้น ดับสนิทจากกิเลสบางชนิด กิเลสบางส่วนยังคงเหลืออยู่ ส่วนอรหัตตมรรคญาณ ดับสนิทจากกิเลสทั้งหลายโดยไม่มีเหลือ ที่เรียกว่า พระนิพพาน^{๑๓๘} และเป็นธรรมที่พระอรหันต์ทั้งหลายเข้าถึงแล้ว ดังที่พระพุทธองค์ทรงเปล่งไว้อุทานว่า เป็นบุคคลที่ตัดสังสารวัฏได้ ตัณหาถูกอรหัตตมรรคญาณทำให้เหือดแห้ง ไม่ให้ไหลกลับมาอีก สังสารวัฏที่ตัดได้แล้ว ย่อมไม่หมุนวนอีก

สภาวะธรรมเหล่านี้ คือ ความสิ้นแห่งทุกข์^{๑๓๙} ขุททกนิกาย อิติวุตตกะ ได้แสดงสภาวะของพระ-นิพพาน ความดับสนิทจากกิเลส มี ๒ อย่าง คือ สอุปาทิเสสนิพพานและอนุปาทิเสสนิพพาน ดังอรรถาธิบายดังต่อไปนี้

๑. สอุปาทิเสสนิพพาน หมายถึง พระนิพพานของพระอรหันต์ที่ยังมีชีวิตอยู่หรือพระ-นิพพานที่เป็นไปกับกับขันธ ๕^{๑๔๐}

๒. อนุปาทิเสสนิพพาน หมายถึง พระนิพพานของพระอรหันต์ที่ปรินิพพานแล้วหรือพระนิพพานที่ไม่มีขันธ ๕^{๑๔๑}

พระนิพพาน เป็นสภาวะธรรมที่คลายออกจากราคะ โทสะ และอวิชชา ล่วงพ้น

^{๑๓๖} ขุ.ป.(ไทย)๑๘/๒๒๙/๒๑๙.

^{๑๓๗} ขุ.ป.(ไทย)๓๑/๖๑/๙๙-๑๐๐.

^{๑๓๘} ขุ.อุ.(ไทย)๒๕/๗๒/๓๒๒.

^{๑๓๙} ขุ.อุ.(ไทย)๒๕/๖๒/๓๑๑.

^{๑๔๐} ขุ.อติ.อ.(ไทย)๔๕/๒๒๒/๓๕๖. มาจากคำว่า ส + อุปาทิ + เสสสะ, ส แปลว่า มี, อุปาทิ แปลว่า ขันธ ๕, เสสสะ แปลว่า มีเหลืออยู่.

^{๑๔๑} ขุ.อติ.(ไทย) ๒๕/๒๔/๓๙๒-๓๙๓.

เครื่องเกี่ยวพันกับกิเลสทั้งหลาย^{๑๔๒} ซึ่งเป็นเป้าหมายสูงสุดของพระศาสนา ถึงแม้จะเป็นธรรมที่เข้าถึงได้ยาก และเห็นได้ยากก็ตาม บุคคลจะเห็นได้และรู้ได้ จะต้องปฏิบัติในทางสายกลางและปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม กล่าวคือ เป็นผู้ทำกระทำอริยมรรคมีองค์ ๘ ให้เจริญไพบูลย์ และเข้าถึงความดับแห่งกิเลสทั้งหลายได้โดยเด็ดขาด จึงจะรู้และเห็นพระนิพพาน

(๖) ผลของการบรรลุธรรม

การบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนา มี ๒ ระดับ คือ การบรรลุธรรมในระดับโลกียะและในระดับโลกุตตระ^{๑๔๓} สำหรับการบรรลุธรรมระดับโลกียะ ยังเป็นไปเพื่อการเวียนว่ายในวัฏสงสาร, ส่วนการบรรลุธรรมในระดับโลกุตตระ สามารถกำจัดอกุศลได้อย่างเด็ดขาด ภาวะที่เข้าไปเกิดก็สั้นลง และเข้าถึงการดับแห่งภพชาติ ตามอรรถาธิบายดังต่อไปนี้

(๑) การบรรลุธรรมในระดับโลกียะ การบรรลุธรรมในระดับโลกียะนี้ เป็นผลจากการปฏิบัติสมณะและวิปัสสนาภาวนา โดยที่ปฏิบัติยังไม่ถึงมรรค ผล และพระนิพพาน ซึ่งให้ผลในระดับต่างๆ ดังต่อไปนี้

(๑) ผลของการบรรลุธรรมด้วยการเจริญสมถกรรมฐาน การเจริญสมถกรรมฐานจะทำให้บรรลุผล คือ ฌาน ซึ่งองค์ฌานสามารถข่มอกุศลธรรมได้ตามระดับขององค์ฌาน และหากฌานนั้นยังไม่เสื่อม เมื่อตายไปย่อมนำไปเกิดในสุคติภูมิ ดังอรรถาธิบายดังต่อไปนี้

๑. การกำจัดอกุศลธรรม การเจริญสมถกรรมฐาน จนสามารถบรรลุรูปฌาน และอรุณ-ฌาน สามารถข่มอกุศลธรรมตามระดับของฌานตามลำดับ คือ

๑) รูปฌาน เป็นฌานที่มีรูปธรรมเป็นอารมณ์^{๑๔๔} อาทิ กสิณ ๑๐ เป็นต้น รูปฌาน มี ๔ ระดับ คือ ปฐมฌาน, ทุตติยฌาน, ตติยฌาน และจตุตถฌาน ในฌานแต่ละระดับ สามารถข่มอกุศลธรรมได้ตามระดับของฌาน คือ^{๑๔๕}

(๑) ปฐมฌาน ภาวะจิตในฌานนี้ มีองค์ฌานเกิดร่วม ๕ ประการ คือ

วิตก การยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ หรือน้อมจิตเข้าไปหาอารมณ์ที่กำหนดนั้น องค์ฌานนี้จะขจัดถิ่นมิทระ ความหดหู่ท้อถอยให้หมดไป

วิจาร์ การประคองจิตให้ตั้งมั่นแนบสนิทอยู่กับอารมณ์ องค์ฌานนี้จะช่วยขจัดวิจิกิจฉา ความลึกลับสงสัยให้หมดไป

ปีติ ความรู้สึกซาบซึ้ง องค์ฌานนี้จะขจัดความพยายามให้หมดไป

^{๑๔๒} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๒๘/๒๑๙.

^{๑๔๓} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๖/๓๖.

^{๑๔๔} อ่างแก้ว, พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๗๐.

^{๑๔๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๘๗/๓๒๖-๓๒๗.

สุข ความแช่มชื่นใจ องค์กรงานข้อนี้จะช่วยขจัดอุทัจจะ ความ
ฟุ้งซ่าน คุกคามจะ ความรำคาญใจให้หมดไป

เอกัคคตา การที่จิตแน่วแน่ ตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เดียวเป็น
เวลานานๆ จะช่วยขจัดกามฉันทะ ความยินดีติดใจในรูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัสให้หมดไป^{๑๔๖}

(๒) ทุตติยฌาน ภาวะจิตในฌานนี้ มีองค์ฌานที่เกิดร่วมกัน ๓
ประการ คือ ปิติ, สุข และเอกัคคตา ส่วนวิตก วิจารณ์ จะหายไป^{๑๔๗}

(๓) ตติยฌาน ภาวะจิตในฌานนี้ มีองค์ฌานที่เกิดร่วมกัน ๒
ประการ คือ สุข และเอกัคคตา ส่วนวิตก วิจารณ์ และปิติ จะหายไป^{๑๔๘}

(๔) จตุตถฌาน ภาวะของจิตในฌานนี้ มีองค์ฌานเกิดร่วมกัน ๒
ประการ คือ อุเบกขา และเอกัคคตา ส่วนสุขจะหายไป มีอุเบกขา ความวางเฉยเข้ามาแทน^{๑๔๙}

๒) อรูปฌาน คือ ฌานที่มีรูปธรรมเป็นอารมณ์^{๑๕๐} อรูปฌานมีองค์
ฌานที่เกิดร่วม-กัน ๒ อย่าง คือ อุเบกขา และเอกัคคตา^{๑๕๑} ถึงแม้รูปฌานมีองค์ ๒ ประการ และมี
องค์ฌานเหมือน-กันกับรูปจตุตถฌานก็ตาม แต่อารมณ์ของอรูปฌานนั้นมีความประณีตกว่า เพราะ
อรูปฌานมีรูปเป็นอารมณ์ อรูปฌาน มี ๔ ระดับ คือ

(๑) อากาसानัญญาตณฌาน อรูปฌานที่มีกสิณอุคฆาฏิมากาส
บัญญัติเป็นอารมณ์ การกำหนดอากาศเป็นอารมณ์

(๒) วิญญานัญญาตณฌาน อรูปฌานที่มีอากาसानัญญาตณฌาน
เป็นอารมณ์ การกำหนดวิญญานเป็นอารมณ์

(๓) อากิญจัญญาตณฌาน อรูปฌานที่มีนัตถิภาวะบัญญัติเป็นอารมณ์
การกำหนดภาวะที่ไม่มีอะไรเป็นอารมณ์

(๔) เนวสัญญานาสนัญญาตณฌาน อรูปฌานที่มีอากิญจัญญาตณ
ฌานเป็นอารมณ์ การไม่กำหนดสิ่งใดเป็นอารมณ์^{๑๕๒}

^{๑๔๖} ที.สี.(ไทย)๙/๒๒๖-๒๒๗/๗๕-๗๖.

^{๑๔๗} ที.สี.(ไทย)๙/๒๒๘-๒๒๙/๗๖.

^{๑๔๘} ที.สี.(ไทย)๙/๒๓๐-๒๓๑/๗๖-๗๗.

^{๑๔๙} ที.สี.(ไทย)๙/๒๓๒-๒๓๓/๗๗.

^{๑๕๐} ม.มู.(ไทย)๑๒/๘๑/๗๐.,

^{๑๕๑} ส.สพ.(ไทย)๑๘/๒๖๓/๒๙๐.

^{๑๕๒} ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๓๒/๓๓๖., ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๒๖๓/๒๙๐.

๒. อภิญญา คือ ผลของการเจริญสมาธิ เป็นความสามารถบรรลุความรู้พิเศษ ที่เรียกว่า อภิญญา^{๑๕๓} ซึ่งสมาธิที่จะใช้เป็นบาทของอภิญญาได้จะต้องเป็นสมาธิระดับจตุตถฌาน ที่ขนิกาย ปาฎิกวรรค แสดงอภิญญา มี ๖ ประการ คือ

๑) อิทธิวิธา การแสดงฤทธิ์และอิณินหาร เช่น เดินบนน้ำ, การล่องหนหายตัว, การเนรมิตสิ่งของต่างๆ, เนรมิตกายคนเดียวให้เป็นหลายคน, การย่นระยะทาง^{๑๕๔}

๒) ทิพพโสต ความรู้ที่ทำให้มีหูทิพย์ สามารถได้ยินเสียงต่างๆ ทั้งใกล้และไกลที่คนทั่วไปไม่สามารถจะได้ยิน^{๑๕๕}

๓) เจโตปริยญาณ หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ปรจิตตวิชชา แปลว่า ความรู้ที่สามารถจะรู้วารจิต หรือความคิดของผู้อื่นได้^{๑๕๖}

๔) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ความรู้ที่สามารถจะระลึกอดีตชาติได้^{๑๕๗}

๕) ทิพพจักขุ หรือเรียกว่า จตุปปาตญาณ ความรู้ทำให้มีตาทิพย์ สามารถมองเห็นสิ่งที่คนทั่วไปมองไม่เห็น^{๑๕๘} เช่น มองเห็นความเป็นไปในอบายภูมิ เห็นความเกิด ความตายของสัตว์ทั้งหลาย^{๑๕๙}

๖) อาสวักขยญาณ ความรู้ที่ทำให้อาสวะทั้งหลายสิ้นไป^{๑๖๐}

ในอภิญญาเหล่านี้ อภิญญา ๕ ประการแรก จัดเป็นอภิญญาระดับโลกีย์ เพราะเป็นความรู้ที่ไม่ทำให้สิ้นกิเลส และเป็นอภิญญามีโอกาสเสื่อมได้ ส่วนอภิญญาประการสุดท้าย จัด เป็นอภิญญาระดับโลกุตตระ เพราะเป็นความรู้ที่ทำให้สิ้นจากกิเลส^{๑๖๑}

๓. ภพที่จะไปเกิด ผู้ที่เจริญสมถกรรมฐานจนได้รูปฌาน และอรุณฌานแล้ว และรักษามาณไม่ให้เสื่อม หลังจากตายไปอำนาจแห่งฌานนี้ จะนำไปเกิดในรูปภูมิและอรุณภูมิ ตามระดับของฌานที่ตนได้^{๑๖๒} เพราะอำนาจแห่งองค์ฌานเหล่านี้ สามารถข่มอกุศลธรรม มีนิวรณ์ เป็นต้น ให้สงบระงับ และหากฌานยังไม่เสื่อมเมื่อตายลงอำนาจแห่งเหล่านี้ จะนำไปเกิดรูปภูมิและอรุณภูมิ ภูมิใดภูมิหนึ่งตามลำดับของฌานที่ตนปฏิบัติได้

^{๑๕๓} อ่างแก้ว, พระพุทธโฆสะ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๖๓๕.

^{๑๕๔} ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๕๖/๓๙๔-๓๙๕.

^{๑๕๕} ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๕๖/๓๙๕.

^{๑๕๖} อ่างแก้ว, พระพุทธโฆสะ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๖๗๙-๖๘๑.

^{๑๕๗} ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๕๖/๓๙๕.

^{๑๕๘} อ่างแก้ว, พระธรรมปิฎก, (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับขยายความ, หน้า ๒๓๕.

^{๑๕๙} อ่างแก้ว, พระพุทธโฆสะ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๖๗๙-๗๐๓.

^{๑๖๐} ที.สี.(ไทย)๙/๒๓๔- ๒๔๘/๗๗-๘๔., ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๕๖/๓๙๔-๓๙๖.

^{๑๖๑} ที.ป.อ.(ไทย)๑๖/๔๒๘/๔๒๒-๔๒๓.

^{๑๖๒} อภ.วิ.(ไทย)๓๕/๑๐๒๐/๖๖๘.

(๑.๒) ผลของการบรรลุธรรมด้วยวิปัสสนาภาวนา

การเจริญวิปัสสนาภาวนาจะทำให้บรรลุผล คือ วิปัสสนาญาณ ทำให้เป็นผู้รู้แจ้งในพระ-
 สัจธรรม หากเจริญวิปัสสนาภาวนายังอยู่ในระดับขั้นต้น ยังไม่สามารถบรรลุถึงมรรคญาณ ผล-
 ญาณ ถือว่า บรรลุธรรมในระดับโลกียะ ถึงแม้การปฏิบัติจะยังอยู่ในระดับโลกียะก็ตาม ผู้เจริญวิปัสสนา
 ภาวนาสามารถมีความรู้ความเข้าใจว่า ชีวิตเป็นเพียงรูปและนาม (นามรูปปัจจัยปริคคห-
 ญาณ)^{๑๖๓} ที่
 ประกอบกันเป็นบุคคล ตัวตน โดยมีความเกิดขึ้นและแตกสลายไปเป็นธรรมดา (อุทฺทพฺพญาณ)^{๑๖๔}
 ซึ่งความรู้ความเข้าใจอย่างนี้ จะเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้เข้าถึงการบรรลุธรรมในระดับโลกุตระต่อไป
 กิเลสทั้งหลายที่มีอยู่ เช่น อวิชชา ตัณหาและอุปทาน ก็จะทำอ่อนกำลังลง แม้ว่าในขณะนั้นจะ
 ไม่สามารถกำจัดกิเลสได้อย่างเด็ดขาดก็ตาม

ผลของการเจริญวิปัสสนาภาวนา ทำให้มีการพัฒนาปัญญาให้มีความรอบรู้เห็นแจ้งใน
 อริสัจ ปัญญาที่เกิดจากการเจริญวิปัสสนาภาวนา มี ๒ ระดับ คือ ปัญญาในระดับโลกียะ และ
 ปัญญาในระดับโลกุตระ วิปัสสนาญาณในระดับโลกียะ ได้แก่ นามรูปปริเฉทญาณจนถึงโคตรภู-
 ญาณ ปัญญาเหล่านี้เมื่อปรากฏแก่บุคคลใดแล้ว จะเป็นเหตุปัจจัยในการพัฒนาปัญญาให้เข้าถึง
 ปัญญาในระดับโลกุตระต่อไป ส่วนวิปัสสนาญาณในระดับโลกุตระ อันได้แก่ มรรคญาณ ผล-
 ญาณ และปัจจเวกขณญาณ

(๒) ผลของการบรรลุธรรมในระดับโลกุตระ สำหรับการบรรลุธรรมในระดับโลกุต
 ตระ หมายถึง มรรคญาณ ๔ อันได้แก่ โสดาปัตติมรรค-ญาณ, สกทาคามีมรรคญาณ,
 อนาคามีมรรคญาณ และอรหัตตมรรคญาณ และผู้ที่เข้าถึงมรรคญาณอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว
 สามารถละอกุศลธรรมได้อย่างเด็ดขาด จะเป็นผู้มีคติที่แน่นอน จะไม่ไปเกิดในทุคติภูมิ และหากยัง
 ละอกุศลธรรมยังหลงเหลืออยู่ จะนำไปเกิดในสุคติภูมิ^{๑๖๕} ดังอรรถาธิบายดังต่อไปนี้

๑. การกำจัดอกุศลธรรม การบรรลุธรรมระดับโลกุตระ มี ๔ ระดับ โดยจำแนกตาม
 ความสามารถของการละสังโยชน์ คำว่า “สังโยชน์” หมายถึง เครื่องร้อยรัดมัดสัตว์ไว้กับทุกข์^{๑๖๖}
 สังโยชน์ มี ๑๐ อย่าง ได้แก่ ๑) สักกายทิฏฐิ ความเห็นว่า เป็นตัวตน ๒) วิจิกิจฉา ความลังเล
 สงสัย ๓) สีลัพพตปรามาส ความยึดมั่นในการปฏิบัติที่ผิด ความยึดมั่นในศีลพรต ๔) กามฉันทะ ความ
 พอใจในกาม ๕) พยาบาท ความคิดร้าย ๖) รูปราคะ ความยินดีติดใจในรูปฌาน ๗) อรูปราคะ
 ความยินดีติดใจในอรูปฌาน ๘) มานะ ความถือตัว ๙) อุทธัจจะ ความฟุ้งซ่าน ๑๐) อวิชชา ความ

^{๑๖๓} อ่างแล้ว, พระพุทธโฆสะ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๖๗๙-๙๔๘-๙๖๔.

^{๑๖๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๔๐-๑๐๔๑.

^{๑๖๕} อภ.วิ.(ไทย) ๓๑/๑๐๒๐/๖๖๙.

^{๑๖๖} อภ.วิ.(ไทย) ๓๑/๑๐๒๐/๖๖๙.

ไม่รู้แจ้งในพระสัทธรรม^{๑๖๗} ซึ่งพระอริยบุคคลสามารถละสังโยชน์ได้มากน้อยต่างกัน ตามระดับของการบรรลุนิพพาน ดังนี้

๑) โสดาปัตติมรรคญาณ หมายถึง ปัญญาในโสดาปัตติมรรคจิต สามารถละสังโยชน์ได้ ๓ อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ ความเห็นว่า เป็นตัวตน, วิจิจฉา ความลังเลสงสัย, และ สีลพัท-ปรามาส การปฏิบัติที่ผิด ความถือนั่นในศีลพรต^{๑๖๘}

๒) สกทาคามีมรรคญาณ หมายถึง ปัญญาในสกทาคามีมรรคจิต สามารถละสังโยชน์ที่เป็นอย่างหยาบ ๒ อย่าง คือ กามราคสังโยชน์ และปฏิฆสังโยชน์^{๑๖๙}

๓) อนาคามีมรรคญาณ ปัญญาในอนาคามีมรรคจิต สามารถละสังโยชน์ที่ละเอียด ๒ อย่าง คือ กามราคสังโยชน์ และปฏิฆสังโยชน์^{๑๗๐}

๔) อรหัตตมรรคญาณ หมายถึง ปัญญาในอรหัตตมรรคจิต สามารถละสังโยชน์ ๕ อย่าง คือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทัจจะ และอวิชชา เป็นผู้หมดจดจากกิเลสทั้งปวง^{๑๗๑}

๒. ภาพที่จะไปเกิด ผู้เจริญสมณะและวิปัสสนาภาวนา จนสามารถเข้าถึงการบรรลุนิพพาน ก้าวล่วงจากความเป็นปุถุชน เข้าถึงความเป็นพระอริยบุคคล หากพระอริยบุคคลยังละสังโยชน์ยังไม่หมด สังโยชน์ยังคงเหลืออยู่ สังโยชน์เหล่านั้นย่อมนำไปเกิดในสุคติภูมิ^{๑๗๒} ซึ่งพระอริยบุคคลจะไปเกิดในภูมิใดนั้น ขึ้นอยู่กับระดับของการบรรลุนิพพานที่ตนปฏิบัติได้ ดังอรรถาธิบายต่อไปนี้

๑) พระโสดาบัน เมื่อบรรลุโสดาปัตติมรรคแล้ว จะมีคติที่แน่นอน คือ ไม่ไปเกิดในทุคติภูมิ^{๑๗๓} แต่จะท่องเที่ยวในมนุษยโลกและเทวโลกอีกไม่เกิน ๗ ชาติ แล้วจะบรรลุอรหัตตผล^{๑๗๔}

๒) พระสกทาคามี เมื่อบรรลุสกทาคามีมรรคแล้ว จะท่องเที่ยวอยู่ในมนุษยโลกหรือเทวโลก อีก ๒-๓ ชาติเท่านั้น แล้วจะปรินิพพาน^{๑๗๕}

๓) พระอนาคามี เมื่อบรรลุอนาคามีมรรคแล้ว จะท่องเที่ยวอยู่ในรูปภูมิ ชั้นสุทธาวาส ๕ แล้วจะปรินิพพาน^{๑๗๖} ซึ่งพระอนาคามีจะไปเกิดในชั้นสุทธาวาส ๕ ภูมิใดภูมิหนึ่งนั้น เป็นไปตามระดับอินทรีย์ของตน^{๑๗๗} ดังนี้

^{๑๖๗} อจ.ทสก.(ไทย) ๒๔/๑๓/๒๑.

^{๑๖๘} ขุ.ป.อ.(ไทย) ๖๙/๕๓๕/๔๕๒.

^{๑๖๙} ขุ.ป.อ.(ไทย) ๖๙/๕๓๕/๔๕๒.

^{๑๗๐} ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๓๗/๔๐๓., ขุ.ป.อ.(ไทย) ๖๙/๕๓๕/๔๕๒.

^{๑๗๑} ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๓๗/๔๐๓., ขุ.ป.อ.(ไทย) ๖๙/๕๓๕/๔๕๒.

^{๑๗๒} ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๐๖/๑๖๖.

^{๑๗๓} ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๒๐/๕๓๑.

^{๑๗๔} อภิ.ปุ.(ไทย) ๓๖/๓๑/๑๕๔.

^{๑๗๕} อภิ.ปุ.(ไทย) ๓๖/๓๔/๑๕๕., อภิ.ปุ.อ.(ไทย) ๗๙/๕๐/๒๓๗.

(๑) พระอนาคามี ประเภทศรัทธาแก่กล้า จะไปเกิดในรูปภูมิชั้นอวิหาภูมิ เป็นที่อยู่ของพระอนาคามีผู้ไม่หวั่นไหว คือ ไม่คลายจากสมณะและวิปัสสนากรรมฐาน^{๑๗๘} มีอายุประมาณ ๑,๐๐๐ กัป^{๑๗๙}

(๒) พระอนาคามี ประเภทมีความเพียรแก่กล้า จะไปเกิดในรูปภูมิ ชั้นอ ตัปปา-ภูมิ เป็นที่อยู่ของพระอนาคามีผู้ไม่มีความเดือดร้อน^{๑๘๐} มีอายุประมาณ ๒,๐๐๐ กัป^{๑๘๑}

(๓) พระอนาคามี ประเภทมีสติแก่กล้า จะไปเกิดในรูปภูมิ ชั้นสุทัสสา ภูมิ เป็นที่อยู่ของพระอนาคามี ผู้เห็นดี ประกอบด้วยปสาทจักขุ ทิพยจักขุ ธรรมจักขุ และปัญญา จักขุ^{๑๘๒} มีอายุประมาณ ๔,๐๐๐ กัป^{๑๘๓}

(๔) พระอนาคามี ประเภทมีสมาธิแก่กล้า จะไปเกิดในรูปภูมิ ชั้นสุทัสสี ภูมิ เป็นที่อยู่ของพระอนาคามีผู้มีความเห็นเป็นเลิศกว่าพระอนาคามีทั้งหลาย^{๑๘๔} มีอายุประมาณ ๘,๐๐๐ กัป^{๑๘๕}

(๕) พระอนาคามี ประเภทมีปัญญาแก่กล้า จะไปเกิดในรูปโลก ชั้นอก นิภูฐานภูมิ เป็นที่อยู่ของพระอนาคามี ผู้มีคุณวิเศษสูงสุด ไม่เป็นรองผู้ใด^{๑๘๖} มีอายุประมาณ ๑๖,๐๐๐ กัป^{๑๘๗}

๓. การเข้าถึงพระนิพพาน เมื่อผู้ปฏิบัติบรรลอรหัตตมรรคแล้ว เป็นผู้หมดจดจากกิเลส ทั้หลาย สังขตตนิกาย นิตานวรรค ได้ให้ความหมายพระนิพพานว่า ความคลายกำหนด ความดับ จากชรา, มรณะ และความดับแห่งอวิชชา^{๑๘๘} ซึ่งพระไตรปิฎกได้บรรยายลักษณะของพระนิพพาน ไว้ ๓ แบบ ดังนี้

^{๑๗๖} อ่างแล้ว, พระอนุรุทธะและพระญาณธชะ, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, หน้า ๔๒๘.

^{๑๗๗} อภิ.ปุ.(ไทย) ๓๖/๓๕/๑๕๕., อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๐๒๗/๖๗๓.

^{๑๗๘} อ่างแล้ว, พระอนุรุทธะและพระญาณธชะ, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, หน้า ๔๒๙.

^{๑๗๙} อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๑๐๒๗/๖๗๓-๖๗๔.

^{๑๘๐} อ่างแล้ว, พระอนุรุทธะและพระญาณธชะ, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, หน้า ๔๒๙.

^{๑๘๑} อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๑๐๒๗/๖๗๓-๖๗๔.

^{๑๘๒} อ่างแล้ว,พระอนุรุทธะและพระญาณธชะ,อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, หน้า ๔๒๙.

^{๑๘๓} อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๑๐๒๗/๖๗๓-๓๗๔.

^{๑๘๔} อ่างแล้ว,พระอนุรุทธะและพระญาณธชะ,อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, หน้า ๔๒๙.

^{๑๘๕} อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๐๒๘/๖๗๓-๖๗๔.

^{๑๘๖} แล้ว, พระอนุรุทธะและพระญาณธชะ,อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, หน้า ๔๒๙.

^{๑๘๗} อภิ.วิ.(ไทย)๓๕/๑๐๒๗/๖๗๓-๖๗๔.

^{๑๘๘} ส.นิ.(ไทย)๑๖/๔๖/๑๖.

๑) แบบปฏิเสฐ ให้ความหมายที่แสดงถึง การละ, การกำจัด, การเบียดถอน, ภาวะไม่ดี ไม่งาม เช่น พระนิพพาน คือ ความสิ้นจากราคะ โทสะ โมหะ^{๑๘๙} พระนิพพาน คือ ความดับแห่งภพ^{๑๙๐} จุดจบของทุกข์^{๑๙๑} เป็นต้น และเรียกตามสภาวะที่ตรงตามพระนิพพาน เช่น อสังขตะ (ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง), อชระ (ไม่แก่) ดังพุทธพจน์ที่ว่า

รูป เสียง กลิ่น รส ผ้มผัส และธรรมารมณ์ ล้วนน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ มีประ-มาณใด โลกกล่าวว่ามีอยู่ อารมณ์ ๖ อย่างเหล่านี้ โลกพร้อมทั้งเทวโลกสมมติกันว่า เป็นสุข

แต่ธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งความดับ ๖ อย่างเหล่านี้ พระอริยเจ้าสมมติกันว่า เป็นทุกข์ เป็นความดับแห่งเบญจขันธ์ พระอริยเจ้าทั้งหลายเห็นว่า เป็นสุข

ความเห็นขัดแย้งกันกับโลกทั้งปวงนี้ ย่อมมีแก่นันติตตทั้งหลาย ผู้เห็นอยู่^{๑๙๒} ฐานะที่บุคคลเห็นได้ยาก ชื่อว่า พระนิพพาน ไม่มีตัณหา พระนิพพานเป็นธรรมที่มีอยู่จริง ไม่เห็นได้ง่าย ตัณหาที่บุคคลตลอดแล้ว ก็เลสเครื่องกังวลไม่มีแก่ผู้รู้^{๑๙๓} เห็นอยู่^{๑๙๓}

๒) แบบไวพจน์ การเรียกพระนิพพาน โดยการนำคำพูดบางคำที่มีความสมบูรณ์และดีงาม เช่น พระนิพพานมีลักษณะเฉพาะ ๔ อย่าง คือ สภาวะที่สลัดออก, สภาวะที่มีความสงบ, สภาวะไม่ถูกปรุงแต่ง และสภาวะที่เป็นอมตะ^{๑๙๔} ดังพุทธพจน์ที่ว่า ภิกษุทั้งหลาย เพราะธรรมชาติที่ไม่เกิด ไม่ถูกเหตุสร้าง ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง มีอยู่ ฉะนั้น จึงปรากฏภาวะสลัดออกจากธรรมชาติที่เกิดขึ้น ที่ถูกสร้างขึ้น ที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง^{๑๙๕}

๓) แบบอุปมา หรือถ้อยคำอุปมา โดยบรรยายลักษณะของผู้บรรลุพระนิพพานแล้วด้วยการเปรียบพระนิพพานเหมือนภูมิภาคอันราบรื่น^{๑๙๖} ดังปรากฏในสังยุตตนิกาย สฬายตนวรรคว่า ดุจรตีสสะ เปรียบเหมือนบุรุษ ๒ คน คนหนึ่งไม่ฉลาดในหนทาง คนหนึ่งฉลาดในหนทาง บุรุษผู้ไม่ฉลาดในหนทางจึงถามทางบุรุษผู้ฉลาดในหนทาง บุรุษผู้ฉลาดในหนทางจึงบอกว่า ผู้เจริญท่านจงไปตามทางนี้ สักครู่หนึ่ง จะพบทาง ๒ แพร่ง จากนั้นท่านจงเว้นทางซ้าย ให้ไปทางขวา ไปตามทางนั้น สักครู่หนึ่งจะพบราวป่ารกทึบ ท่านจงไปตามทาง

^{๑๘๙} ส.นิ.(ไทย)๑๖/๒๗๑/๑๔๒ .

^{๑๙๐} ส.ข.(ไทย)๑๗/ ๓๖๗/๒๓๓

^{๑๙๑} ส.สพ.(ไทย)๑๘/๘๕/๕๓.

^{๑๙๒} ข.สุ.(ไทย)๒๕/ ๗๖๕/๖๘๔.

^{๑๙๓} ข.อุ.(ไทย)๒๕/ ๗๒/๓๒๒.

^{๑๙๔} ม.ม.(ไทย)๑๓/๒๐๖/๒๔๔.

^{๑๙๕} ข.อุ.(ไทย)๒๕/ ๗๓/๓๒๓.

^{๑๙๖} ส.สพ.(ไทย)๑๘/๓๑๖/๒๑๙.

นั้น สักพักหนึ่งจะพบสถานที่ที่เป็นผืนใหญ่มีเปลือกตม ท่านจงไปตามทางนั้น สักครู่หนึ่งจะพบหนอง
บึง ท่านจงไปตามทางนั้น สักครู่หนึ่งจะพบภูมิภาคอันราบรื่น คำว่า “ภูมิภาคอันราบรื่น” เป็นชื่อ
ของ พระนิพพาน^{๑๙๗}

(๗) ภาวะของผู้ฝึกจิตจนบรรลุนิพพาน จากการศึกษาเราจะพบว่าภาวะของผู้บรรลุ
นิพพาน สามารถวิเคราะห์ตามหลัก ๓ ประการ ดังนี้

๑) ภาวะทางปัญญา ผู้ที่บรรลุพระนิพพานแล้ว จะมองสิ่งทั้งหลายตามความเป็น
จริง โดยรับรู้อารมณ์ด้วยจิตที่เป็นกลาง มีสติไม่หวั่นไหว และสามารถตามรู้อารมณ์ไปตามสภาวะ
ตั้งแต่ต้นจนตลอดสาย คือ ภาวะของปัญญาที่รู้เท่าทันสังขาร รู้สามัญลักษณะที่เป็นอนิจจัง ทุกขัง
และอนัตตา^{๑๙๘} ลักษณะปัญญาของผู้บรรลุธรรมแล้ว หมดความสงสัย เป็นผู้มีความแก้กั๊กๆ ไม่
ต้องเชื่อใครอีกในหลักธรรม เพราะได้รู้เห็นด้วยตนเองแล้ว^{๑๙๙}

๒) ภาวะทางจิต เมื่อมีความรู้ความเข้าใจตามความเป็นจริง ส่งผลให้จิตพ้นจาก
อำนาจของกิเลสทั้งหลาย ซึ่งความเป็นอิสระของจิตของผู้บรรลุพระนิพพาน มีดังนี้

(๑) ไม่ยึดติดในสิ่งต่างๆ ไม่ยึดติดในกาม ไม่ยึดติดในบุญและบาป

(๒) ไม่คำนึงถึงความหลังในอดีต และคาดหวังในอนาคต พระอรหันต์เป็นผู้มี
ภาวะจิตที่ปลอดโปร่งจากอดีตและอนาคต สามารถนำความรู้ทั้งในอดีตและอนาคตมาใช้ประโยชน์
ทางปัญญาได้อย่างเต็มที่

(๓) ความสุข ได้มีการแสดงภาวะของพระนิพพานว่า เป็นสุขอย่างยิ่ง เช่น
พระ-นิพพานเป็นบรมสุข^{๒๐๐} สุขยิ่งกว่านิพพานไม่มี^{๒๐๑} อย่างไรก็ตาม แม้ว่าผู้บรรลุพระนิพพานจะมี
ความ-สุข แต่เป็นความสุขที่ไม่ยึดติดในสุข เป็นความสุขจากการเสวยเวทนาทางกายเท่านั้น ไม่ได้
เสวยเวทนาทางจิตซึ่งจะก่อให้เกิดตัณหา อุปาทาน ตามมาภายหลัง^{๒๐๒}

๓) ภาวะของความประพฤติ หรือการดำเนินชีวิต ผู้บรรลุพระนิพพานแล้วจะมี
ความประ-พฤติที่ไม่เป็นกรรม คือ การกระทำทุกอย่างกระทำด้วยจิตที่เป็นอิสระ ไม่ถูกครอบงำด้วย
อวิชชา ตัณหา อุปาทาน เรียกการกระทำอย่างนี้ว่า กิริยา^{๒๐๓} ซึ่งกิริยาของผู้บรรลุพระนิพพานแล้ว
จะดำเนินไปเพื่อการทำกิจกรรม หรือการงาน เนื่องด้วยชีวิตส่วนตัว และกิจกรรมการงานเพื่อ

^{๑๙๗} ส.สพ. (ไทย) ๑๗/๑๙๗/๑๓๒., ขุ.อ. (ไทย) ๒๕/๑๕๘-๑๖๐/๒๐๖-๒๐๘

^{๑๙๘} อ่างแล้ว, พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๒๔๒.

^{๑๙๙} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๐๖/๒๔๔.

^{๒๐๐} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๑๕/๑๙๐-๑๙๑.

^{๒๐๑} ขุ.เถรี. (ไทย) ๒๖/๔๗๘/๔๗๙ .

^{๒๐๒} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๘๒/๓๒๒.

^{๒๐๓} อภิ.ธ. (ไทย) ๓๔/๕๒๗/๑๔๗-๑๔๘.

ส่วนรวม ทั้งนี้เพื่อความเป็นสุขสบายในปัจจุบัน ที่เรียกว่า ทิฏฐุธรรมสุขวิหาร และเพื่ออนุเคราะห์ พุทฺชนรุ่นหลังจะได้ปฏิบัติตาม ที่เรียกว่า ทิฏฐุานุคติ^{๒๐๔}

บุคคลที่เข้าถึงการบรรลุดุธรรม เรียกว่า พระอริยบุคคล หมายถึง บุคคลผู้รู้แจ้งพระ-สัทธรรมที่พระพุทธองค์ทรงตรัสรู้ อันได้แก่ อริยสัจ ๔ ผลของการบรรลุดุธรรมทำให้เกิดปัญญาในมรรคจิต เป็นผู้มีความเห็นเป็นสัมมาทิฏฐิ มีปัญญาละอกุศลธรรมได้อย่างเด็ดขาด และหากอกุศลยังคงหลงเหลืออยู่ อกุศลธรรมเหล่านั้นจะนำไปเกิดในสุคติภูมิ ส่วนพระอรหันต์เป็นผู้ละอกุศลธรรมได้อย่างหมดจด เป็นผู้ไม่เกิดอีกในภพใหม่ และเป็นผู้เข้าถึงพระนิพพานได้อย่างถาวร ดังนั้น ความเป็นอยู่ของพระอริยบุคคล จึงตั้งอยู่บนความไม่ประมาท การบริโภคนิสัยปัจจัย ๔ ของพระอริยบุคคล จึงเป็นไปเพื่ออนุเคราะห์การประพฤติกุศลธรรม และเพื่อประโยชน์สุขของพุทฺชนรุ่นหลัง

๔.๒.๙ จิตกับการเวียนว่ายตาย(จติจติ)เกิด(ปฏิสนธิจติ)

คนเรานั้นหากว่าตายไปแล้วก็ยังไม่สิ้นสุดเลยทีเดียวหากยังไม่หมดกิเลสตัณหาจะต้องเวียนว่ายตายเกิดในภพชาติต่อไป ในสังสารวัฏหรือในโลกอีกตามยะถากรรมที่ทามา บรรดาสัตว์โลกทั้งหลายย่อมเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏเกิดแก่เจ็บตายด้วยกันทั้งหมดหากยังมีได้บรรลุนิพพานในการตายของสรรพสัตว์นั้นมีเหตุอยู่ ๔ ประการ คือ

อายุขยเนน มีกรรมานุภาพ ความตายเพราะความสิ้นไปแห่งอายุ ตามที่กำหนดไว้ในคตินั้น ๆ ชื่อว่าอายุขยมณะ (ความตายเพราะสิ้นอายุ) กัมมขยมณะ (ความตายเพราะความสิ้นกรรม) อุขยขยมณะ (ตายเพราะสิ้นไปทั้ง ๒ อย่าง) อุปัจเฉทกมณะ (ความตายเพราะกรรมเข้าไปตัดรอน) ก็อุปัทเฉทกมณะนี้ ไม่มีแก่พวกสัตว์นรก ถวักขณชาวอุตตรกुरुทวีป และพวกเทพบางเหล่า มรณุปัตติ (ความเกิดขึ้นแห่งความตาย)^{๒๐๕}

ความตายนั่นก็คือความขาดแห่งชีวิตินทรีย์ ขณะที่เรากำลังยังเป็นๆ อยู่มีชีวิตินทรีย์คอยหล่อเลี้ยงร่างกายเราให้สดใสไปมาเคลื่อนไหวได้ เมื่อใดขาดชีวิตินทรีย์เราก็เคลื่อนไหวไปมาไม่ได้หมดความรู้สึก มีร่างกายแข็งทื่อเหมือนท่อนไม้ ถ้าจะเปรียบก็เหมือนไฟตะเกียง อาศัยน้ำมันขุบที่ไส้ จึงได้มีแสงสว่างรุ่งเรืองถ้าน้ำมันเปลืองหมดก็ดับมืดฉับใด ร่างกายนี้ก็เหมือนกับตะเกียง ชีวิตินทรีย์เหมือนน้ำมัน ถ้าชีวิตินทรีย์ขาดหมดไป ร่างกายก็ใช้การอะไรไม่ได้ เหมือนกับไฟตะเกียงดับมืดฉับนั้น อนึ่งชีวิตินทรีย์นี้คอยหล่อเลี้ยงร่างกายเป็นเหมือนกับน้ำคอยหล่อเลี้ยงดอกอุบลไว้ เมื่อน้ำแห้งขาด ดอกอุบลก็พินาศเหี่ยวแห้งไม่สดใส ร่างกายนี้ เมื่อชีวิตินทรีย์ขาดก็ถึงความพินาศตายไป เหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ความตายก็คือความขาดชีวิตินทรีย์

^{๒๐๔} ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๒๓/๓๑๕.

^{๒๐๕} อ้างแล้ว, พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๒๔๗.

เมื่อชีวิตินทรีย์ขาดก็สิ้นลมหายใจ ครั้นสิ้นลมหายใจ วิญญาณก็ดับ ตาก็ไม่เห็น หูก็ไม่ได้ยิน จมูกก็ไม่ได้กลิ่น ลิ้นก็ไม่รู้รส กายก็หมดความรู้สึกลมร้อนแข็งที่เหมือนท่อนฟืนที่รอการยัดเข้าเตาไฟ ไม่หวั่นไหวต่อเย็นร้อนอ่อนแข็งแต่ประการใด อย่างนี้แหละเรียกว่าความตาย ทุกคนทุกตัวตนที่เกิดมาในโลกนี้และโลกอื่นย่อมจะพบกับความตายเสมอเหมือนกันหมด

การตายและการเกิดของสรรพสัตว์นั้นย่อมมีกรรม กรรมนิमित และคตินิमितเป็นอารมณ์ ทุกคนทุกตัวตนแม้ว่าจะตายแบบไหนก็ตายย่อมมีสิ่งเหล่านี้มาปรากฏให้เห็นซึ่งคำกล่าวนี้มีที่มาในพระไตรปิฎกรับรองไว้ด้วยเรื่องอารมณ์ของปฏิสนธิ

ว่าโดยสังเขป อารมณ์ของปฏิสนธิจิต มี ๓ คือ กรรม กรรมนิमित คตินิमित บรรดาอารมณ์ทั้ง ๓ เหล่านี้ เจตนาที่เป็นกุศลและอกุศลที่ทำแล้วชื่อว่า กรรมกรรมย่อมประกอบวัตถุใด ทำให้เป็นอารมณ์ วัตถุนั้นชื่อว่ากรรมนิमित ในกรรมและกรรมนิमितนั้น เมื่อกรรมที่สัตว์ทำไว้ในอดีตเมื่อในที่สุดแห่งแสนโกฏีกัป กรรมนั้น ย่อมมาปรากฏเป็นกรรมหรือกรรมนิमितในขณะนั้น^{๒๐๖}

ในพระอภิธรรมปิฎกและอรรถกถายังได้อธิบายเรื่องปฏิสนธิไว้อีกในแง่มุมหนึ่งของสัตว์โลกทั้งหลายที่เวียนว่ายตายเกิดในโลก ซึ่งมีข้อความกล่าวอธิบายว่า

บรรดาปฏิสนธิจิตเหล่านั้น ปฏิสนธิในอบายภูมิ ๔ ย่อมมีด้วยอเหตุกมโน วิญญาณธาตุ ที่เป็นอกุศลวิบาก ๑ ดวง ปฏิสนธิของสัตว์ผู้บอดแต่กำเนิด หนวกแต่กำเนิดบ้าแต่กำเนิด ผู้ทิ้งหนวกทิ้งใบ้แต่กำเนิด และเป็นกะเทยเป็นต้น ในมนุษยโลก (มนุษย์) ย่อมมีด้วยอเหตุกมโนวิญญาณธาตุที่เป็นกุศลวิบาก ๑๑ ดวง ปฏิสนธิของผู้มีบุญทั้งหลาย ในหมู่เทพชั้นกามาพจรและในพวกมนุษย์ ย่อมมีด้วยสเหตุกมหาวิบาก ๘ ดวง ปฏิสนธิของผู้มีบุญในโลกรูปพรหม ย่อมมีด้วยรูปาวจรวิบาก ๕ ดวง ปฏิสนธิของผู้มีบุญในอรุโลก ย่อมมีด้วยอรุรูปาวจรวิบาก ๔ ดวง ก็ปฏิสนธิย่อมมีในภูมิใด ด้วยจิตใด ปฏิสนธินั้นแหละ ชื่อว่า ปฏิสนธิสมควรแก่จิตดวงนั้น^{๒๐๗}

การเมื่อสัตว์ทั้งหลายใกล้จะถึงแก่ภรรณะ อย่างเข้าไปสู่แดนมฤตยู แล้วจะไปบังเกิดอยู่ในโลกอื่นต่อไปนั้น ในภรรณาสนกาล คือ กาลที่ใกล้จะตายนั้น ย่อมมีอารมณ์ ๓ ประการ ปรากฏเป็นอารมณ์แห่งปฏิสนธิจิตก่อน ดังต่อไปนี้

(๑) กรรมมารมณ ได้แก่ กรรมที่ตนเคยกระทำไว้แต่ก่อนๆ มาปรากฏให้ระลึกขึ้นได้ในขณะที่กำลังร่อแร่จะตายไปในพริบตา นี้ ถ้าเป็นผู้มีบาปเคยทำอกุศลกรรมไว้ ในขณะนี้ก็จะปรากฏเป็นภาพให้เห็นชัดเจนในมโนทวาร เช่นคนเคยฆ่าคนไว้ ภาพที่ตนฆ่าคนก็มาปรากฏ คนเคยเตะถีบตำว่าพ่อแม่เอาไว้หรือเป็นคนติดเหล้าดื่มสุราเมรัยเป็นประจำ เคยทำอกุศลนาทานลักขโมยและปล้นคนอื่น เคยประพฤติกามิฉฉานอกใจสามีภรรยาเอาไว้ ก็จะมาปรากฏเป็นภาพให้เห็นชัดเจนอย่างที่ตัวทำไว้ไม่

^{๒๐๖} มหามกุฏราชวิทยาลัย, อภิธรรมปิฎก เล่ม ๒ วิกังค์ และ อรรถกถา, (กรุงเทพมหานคร:โรงพิมพ์ มหามกุฏราชวิทยาลัย), ๒๕๒๔, หน้า ๔๙๒.

^{๒๐๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๙๒.

ผิดเพี้ยน แล้วจิตก็ยึดหน่วงเอาภาพเหล่านั้นมาเป็นอารมณ์ เมื่อดับจิตตายลงไปแล้วก็น้อมนำไปเกิดใน
 ทุกคติภูมิ เช่น นรก เป็นต้น หากว่าคนเคยทำกุศลกรรมไว้ในขณะก็จะปรากฏเป็นภาพให้เห็นอย่าง
 ชัดเจนในมโนทวารคือทางใจเหมือนกัน เช่น คนเคยบริจาคทานเคยทำบุญเลี้ยงพระ เคยขุดสระสร้าง
 ศาลา เคยรักษาศีล ก็จะเป็นเป็นภาพของตัวเองกำลังกระทำการสิ่งต่างๆ เหล่านี้กันอย่างแจ่มชัดจำได้ ทำให้
 ใจคอชุ่มชื่น แล้วดับจิตตายลงไปทันใด อารมณ์อันดีงามนี้ก็จะน้อมนำไปเกิดในสุคติ อารมณ์เหล่านี้
 เรียกว่า กรรมารมณ์ ที่ปรากฏแก่คนที่ใกล้จะตาย ในขณะที่เขากำลังย่างเข้าสู่แดนมฤตยู เขาเห็นของ
 เขาอยู่คนเดียวเท่านั้น เราทำเวลานี้ยังไม่เห็น เพราะยังไม่ตาย ยังมีชีวิตเป็นปกติที่อยู่ถ้าอยากจะเป็น
 ก็ต้องอดใจรอไปก่อน โนนจวนจะดับจิตตายไปโนนแหละเป็นเห็นแน่ แต่ถ้ากรรมารมณ์นี้ไม่มาปรากฏ
 ให้เห็น ก็จะปรากฏอารมณ์อีกอย่างหนึ่ง คือ

(๒)กรรมนิมิตอารมณ์ ได้แก่ อุปกรณ์ของภารกระทำในอดีตมาปรากฏให้เห็น
 เพราะตามธรรมดาในการประกอบกรรมทุกชนิด ย่อมมีอุปกรณ์เครื่องมือทั้งสิ้น เช่น จะทำปาณาติบาต
 ฆ่าสัตว์ฆ่าคน ก็ต้องมีดาบ มีด ปืน แหลม หลาว เป็นเครื่องมือ หรือจะทำบุญทำทาน ก็ต้องมีอาหาร
 เครื่องใช้ไม้สอยต่าง ๆ เป็นเครื่องมือ อุปกรณ์เหล่านี้จะมาปรากฏเป็นกรรมนิมิตในขณะที่จะดับจิต
 มองเห็นเป็นภาพชัดเจนยิ่งนัก ในทางอุกศลก็จะปรากฏเครื่องมือของการทำบาปให้เห็นในขณะนี้ เช่น
 เห็นมือ ปืน หอก ดาบ เครื่องมือการพนัน การชนไก่ กัดปลา เรือกสวนไร่นาจาที่โกงเขาไว้ อะไรเหล่านี้
 เป็นต้น สุดแต่คนจะเคยทำชั่วด้วยสิ่งใด ก็จะมาปรากฏให้เห็นระลึกได้จิตยึดหน่วงไว้เป็นอารมณ์ ดับจิต
 ตายไปก็น้อมนำไปเกิดในทุกคติภูมิ

ในทางกุศล ถ้าคนเคยทำบุญไว้ด้วยสิ่งใดสิ่งนั้นก็มาปรากฏให้เห็นเหมือนกัน
 เช่น เห็นผ้าไตรเครื่องกฐินที่ตนเคยทอดถวายไว้ เห็นเครื่องสักการบูชาดอกไม้ที่ตนเคยทำการบูชาไว้
 เป็นขบวนแห่ในการทำบุญต่าง ๆ เห็นกุฏิวิหารที่ตนเคยสร้างไว้ ถ้าเป็นคนภายนอกศาสนาเช่น ฝรั่งเศส
 มังค่า ก็เห็นโรงพยาบาลหรือสถานที่สาธารณะที่ตนมีน้ำใจ เป็นกุศลสร้างเอาไว้ อะไรเหล่านี้ อันเป็น
 อุปกรณ์เครื่องมือในการทำกุศลกรรม มาปรากฏให้เห็นอย่างแจ่มชัดทีเดียว จิตยึดเหนี่ยวเอาเป็น
 อารมณ์แล้วดับลง ก็ตรงไปอุบัติเกิดในสุคติภูมิ อุปกรณ์แห่งการกระทำต่าง ๆ เหล่านี้เรียกว่า กรรม
 นิมิตอารมณ์ย่อมจะมาปรากฏให้คนที่ใกล้จะตายได้เห็น ในขณะที่กำลังย่างเข้าสู่แดนมฤตยู แต่ถ้ากรรม
 นิมิตอารมณ์นี้ไม่ปรากฏ อารมณ์อีกอย่างหนึ่งก็มาปรากฏนั่นคือ

(๓)คตินิมิตอารมณ์ ได้แก่ นิมิตต่าง ๆ อันบ่งบอกถึงคติของโลกที่ตนจะต้องไปเกิด
 ในเวลาที่ดับจิตไปแล้ว ปรากฏขึ้นให้เห็นชัดเจนทางมโนทวาร บางทีก็เป็นภาพที่ตนเคยเห็น บางทีก็
 เป็นภาพที่ตนไม่เคยเห็น แต่ส่วนมากเป็นภาพที่ตนไม่เคยเห็นทั้งสิ้น แบ่งเป็นประเภทได้ ดังนี้

ถ้าจะเกิดในโลกนรก เมื่อจะขาดใจตายนั้น ย่อมเห็นเป็นเปลวไฟร้อนอรุณ ถือไม้
 ค้อนแดง เห็นไม้จันทน์ไหมเหล็ก เห็นฝูงผีปีศาจราชทูต รูปร่างพิกล ไม่เคยเห็นมาก่อน ถือไม้ค้อนเหล็ก
 จะตีกบาล หรือถือหอกเหล็กโตเท่าลำตาลจะพุ่งมาที่ทรวงอก หรือมาจูดกระชากลากตัวไปทำให้มี

ความตกใจสะดุ้งกลัวใจสั่นระรัว ถ้าส่งเสียงได้ในขณะนี้ ก็จะร้องโวยวายให้คนทั้งหลายช่วย เป็นที่น่าสงสารยิ่งนัก นิมิตนี้ชื่อว่า เขาผู้นั้นต้องไปตกนรกแน่นอน

ถ้าผู้ตายนั้นจะไปเกิดเป็นเปรตอสุรกาย ย่อมเห็นคตินิมิตเป็นหุบเขา หรือถ้ำอันมืดมืดบางที่ก็เห็นเป็นแกลบและข้าวลีบมากมาย ให้รู้สึกหิวอาหารและกระหายน้ำเป็นกำลัง บางครั้งก็เห็นเป็นน้ำเลือดน้ำหนอง น่ารังเกียจน่าสะอิดสะเอียนยิ่งนัก บางครั้งก็เห็นเป็นเปรตอสุรกายมีร่างใหญ่โต น่าเกลียดน่ากลัว เนื้อตัวสกปรกรูปร่าง ภาพดังกล่าวนี้มาปรากฏในมโนทวารให้เห็นชัดเจนแจ่มใส นิมิตนี้ชี้ให้รู้ว่า เขาผู้นั้นจะได้ไปเกิดเป็นเปรตอสุรกาย

ถ้าผู้ตายนั้นจะไปเกิดเป็นสัตว์เดรัจฉานย่อมเห็นคตินิมิตเป็นทุ่งหญ้าป่าไม้ เจริญเขา ชายน้ำ กอไผ่ ภูเขา บางที่ก็เห็นเป็นรูปสัตว์ต่างๆ มาปรากฏ เช่น เห็นเป็นเนื้อถึก โคกระบือ หมูหมา เป็ด ไก่ เหี้ย นก หนู จิ้งจก ตู๊กแก กิ้งกือ ไส้เดือน เหล่านี้เป็นต้น มาปรากฏอย่างชัดเจน แจ่มใสทางมโนทวารคือทางใจอย่างนี้ก็เป็นนิมิตชี้ให้รู้ว่า เขาผู้นั้นจะได้ไปบังเกิดในกำเนิดสัตว์เดรัจฉาน

ถ้าผู้ตายนั้นจะกลับมาเกิดเป็นมนุษย์ในมนุษย์โลกนี้อีก เขาย่อมจะเห็นคตินิมิตในขณะที่จวนจะดับจิตนี้เป็นก้อนเนื้อ คือ เห็นเป็นก้อนเนื้อเล็ก ๆ อยู่ในครรภ์มารดา หรือ เห็นครรภ์มารดาในชาติหน้าซึ่งจะมาถึงในพรินตานี้ ปรากฏให้เห็นเป็นภาพชัดเจนแจ่มใส เมื่อเห็นไปเช่นนี้ก็เป็นนิมิตชี้ให้รู้ว่าเขาผู้นั้นจะต้องมาเกิดเป็นมนุษย์ในโลกนี้

ถ้าผู้ตายนั้นจะได้ไปเกิดเป็นเทพบุตรธิดาในสวรรค์เทวโลก เขาย่อมจะเห็นคตินิมิตเป็นทิพย์วิมาน เห็นปราสาทราชวังอันสวยสดงดงาม ซึ่งไม่มีในเมืองมนุษย์ บางที่ก็เห็นเป็นต้นกัลปพฤกษ์และเป็นต้นไม้สวรรค์ ซึ่งตนไม่เคยเห็นมาก่อนเลย หรือเห็นสิริไสยาสน์ที่นอนประเสริฐปรากฏในทิพย์วิมาน แล้ว ไปด้วยแก้วและทองมีประการต่าง ๆ งดงามนักหนา บางที่ก็เห็นเป็นเทพบุตรเทพธิดาชาวฟ้าชาวสวรรค์พากันขับระบำรำฟ้อน เป็นที่เรึงสราญชื่นบานยิ้มแยมแจ่มใสประดับกายด้วยอภรณ์อันประณีตสวยงามน่าดูน่าชมอารมณ์เหล่านี้มาปรากฏเป็นภาพให้เห็นชัดเจนทางมโนทวาร ทำให้ผู้จะทำกาลกิริยาตายนั้นมีจิตใจพลัดเพลิน เกิดความยิ้มย่องมองใสไสมนัส นิมิตนี้ชี้ให้รู้ว่า เขาผู้นั้นจักได้ไปเกิดในสวรรค์เมืองฟ้าเป็นเทวดาแน่นอน

จึงเป็นอันว่า ก่อนที่จะดับจิตตายลงไป คือ ในขณะที่กำลังย่างเข้าสู่แดนมฤตยูนั้น คตินิมิตย่อมบังเกิดปรากฏต่างๆ ดังกล่าวมา และการปรากฏของนิมิตเหล่านี้ บางที่ก็ไม่ปรากฏอย่างเดียว เพราะบางคนเคยทำกองการกุศลไว้ก็มี และพร้อมกันนั้นก็เคยทำบาปกรรมไว้บ้างก็มี ทำดีทำชั่วปนกันไว้ตามประสาคนมีกิเลสติดสันดานอย่างนี้ คนที่จะตาย บางที่ก็ให้เห็นเป็นนิมิตปรากฏหลายอย่าง เติมนิมิตฝ่ายข้างนรกมาบังเกิดก่อน แล้วนิมิตข้างสวรรค์เทวโลกมาบังเกิดให้เห็น บางที่นิมิตข้างสวรรค์เทวโลกมาปรากฏให้เห็นก่อนแล้วนิมิตฝ่ายนรกมาบังเกิดซ้อนให้เห็นทีหลัง บางครั้งนิมิตฝ่ายข้างมนุษย์มาบังเกิดปรากฏให้เห็นก่อน แล้วนิมิตฝ่ายเดียรัจฉานจึงย้อนมาปรากฏอีก บางที่นิมิตฝ่ายเดียรัจฉานปรากฏให้เห็นก่อน แล้วนิมิตฝ่ายมนุษย์จึงมาปรากฏให้เห็นทีหลัง เมื่อเป็นดังนี้ นิมิตที่

ปรากฏที่หลังย่อมมีกำลังมากกว่า จิตของเขาผู้จะตายยึดห่วงเอาเป็นอารมณ์ ย่อมนำไปสู่คติตามที่
นิมิตที่หลังปรากฏ

๔.๒.๑๐ จิตกับความฝัน

ในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ ท่านจัดแบ่งความฝันไว้ ๔ ประเภท คือบุคคลเมื่อฝัน ย่อมฝัน
ด้วยเหตุ 4 ประการคือ

๔.๒.๑๐.๑ โดยธาตุกำเริบ

บุคคลมีธาตุกำเริบเพราะปัจจัย มีน้ำดีเป็นต้นแล้วฝัน จึงเชื่อว่าฝันเพราะธาตุ
กำเริบการฝันเพราะธาตุกำเริบนั้น ย่อมฝันไปต่างๆ เช่นฝันเป็นราวกะว่า กำลังตกลงไปจากภูเขาราว
กะว่ากำลังเดินไปตกหลุม และเป็นราวกะว่าถูกเนื้อร้าย ช้างร้ายและโจรเป็นต้นติดตามแล้ว หมายถึง
ความฝันที่เกิดจากความผิดปกติของร่างกาย ในขณะที่คนนอนหลับถ้าร่างกายได้รับการกระทบกระเทือน
จากเหตุภายในเช่นร่างกายไม่สบาย หรือจากเหตุภายนอก เช่นแสงสว่างกระทบตา เสียงกระทบหูสิ่ง
เร้าเหล่านี้จะกระทบถึงจิตที่กำลังตกอยู่ในภวังค์ ทำให้จิตกระเพื่อมขึ้น ในแดนของจิตไร้สำนึก จิตที่
กระเพื่อมนั้นจะไปเล่นกับมโนภาพเก่าๆ ที่เก็บไว้ในแดนไร้สำนึกทำให้เกิดการฝันขึ้น เช่น ขณะหลับ
ถ้ามียุ้งบินอยู่ใกล้หู เสียงบินของยุ้งจะกระตุ้นให้ภวังค์จิตตื่นขึ้นอย่างงัวเงีย และเข้าไปเล่นกับมโนภาพ
เสียงเก่าๆ ทำให้ฝันว่าเกิดสงครามใหญ่ เครื่องบินบินอยู่บนท้องฟ้าส่งเสียงดังกระหึ่ม เป็นต้น

๔.๒.๑๐.๒ โดยจิตกำเริบ

เมื่อกล่าวโดยประสบการณ์ บุคคลย่อมฝันเห็นอารมณ์ที่ตนเคยประสบมาแล้วใน
กาลก่อนด้วยจิตอวารณ หมายถึงความฝันที่เกิดจากการที่คนเอาใจใส่ครุ่นคิดในสิ่งใดสิ่งหนึ่งมากๆ
ในขณะที่ตื่น เมื่อหลับจึงนำสิ่งนั้นไปคิดต่ออีกในรูปแบบของความฝัน เช่นคนที่ทำผิดกฎหมายมักจะฝัน
ว่าถูกตำรวจไล่จับ เวลาจวนจะสอบไล่ นักเรียนมักจะฝันเกี่ยวกับข้อสอบและการสอบไล่ ทหาร
อเมริกัน ชื่อ คลิด อีเธอร์ลี (Claude Eatherly) ผู้ทิ้งระเบิดปรมาณูลูกแรกที่เมืองฮิโรชิมาทำให้คนตาย
ทันที 60,000 คน เกิดความเสียใจว่าตนเป็นฆาตกรผู้ยิ่งใหญ่ที่สุดของโลก ทุกครั้งที่นอนหลับ เขาจะฝัน
เห็นชาวญี่ปุ่นทั้งเด็กผู้หญิง ผู้ชายจำนวนพัน ถือหอกถือดาบวิ่งไล่ เข้าต้องสะดุ้งตื่น ในที่สุดก็กลายเป็น
คนวิกลจริตต้องเข้าโรงพยาบาลโรคจิต

๔.๒.๑๐.๓ โดยเทวดาดลใจ

ว่าโดยเทวดาดลใจ เทวดาย่อมโน้มอารมณ์มีอย่างต่างๆ เข้าไปให้แก่บุคคลนั้น
เพื่อเป็นประโยชน์บ้าง เพื่อความเสื่อมเสียบ้าง จริงบ้าง ไม่จริงบ้าง หมายถึงความฝันที่เกิดขึ้นเพราะ
เทวดาดลใจ เชื่อกันว่า เทวดาและวิญญาณทั้งหลายมีกายละเอียด ในเวลาปกติไม่สามารถติดต่อกับ
มนุษย์ได้ ต่อเมื่อมนุษย์นอนหลับ จิตของเขาอยู่ในภาวะอันละเอียดอ่อนและสงบนิ่ง เทวดาและ
วิญญาณจึงจะติดต่อแจ้งข่าวสารให้ทราบได้ เทวดาและวิญญาณที่มาติดต่อกับฝันอาจจะเป็นญาติพี่น้อง

มิตรสหายของเขามีความรักและหวังดีต่อเขา เมื่อรู้เหตุการณ์ลวงหน้าด้วยตาทิพย์ จึงนำมาบอกเขาให้ทราบไว้

๔.๒.๑๐.๔ โดยบุพพนิมิต

ว่าโดยบุพพนิมิต บุคคลเมื่อฝันอันเป็นบุพพนิมิต คือเป็นกลางบอกเหตุแห่งความเจริญ หรือความพินาศ ด้วยสามารถแห่งบุญและบาป เช่นพระมารดาของพระโพธิสัตว์ทรงสุบินนิมิตในการได้ซึ่งพระราชบุตร หรือเป็นดุจพระโพธิสัตว์ ทรงมหาสุบิน ๕ ข้อ เป็นต้น ความฝันที่เป็นสัญญาณบอกเหตุลวงหน้า เช่นคนที่ซื้อตั๋วรถไฟไว้ล่วงหน้า เพื่อจะเดินทางในวันรุ่งขึ้น แต่ในคืนวันก่อนเดินทางฝันว่ารถไฟตกรางที่ปากอุโมงค์ มีคนบาดเจ็บล้มตายมาก เมื่อตื่นขึ้นเกิดความตกใจกลัว จึงไปคืนตั๋วไม่ออกเดินทาง ต่อมาก็มียาขาวปรากฏทางหน้าหนังสือพิมพ์ว่า รถไฟขบวนที่ตนเองจะโดยสารตกรางที่ปากอุโมงค์แห่งหนึ่ง มีคนบาดเจ็บล้มตายมากจริง ดร.เจ.บี. โรน ได้ทำการศึกษาค้นคว้าเรื่องนี้มาก และเห็นว่า ความฝันบางอย่างบอกเหตุการณ์ลวงหน้าได้จริง แต่ยังไม่สามารถจะอธิบายได้ว่าเหตุการณ์ในอนาคตมาปรากฏให้เห็นได้อย่างไร

ทางพระพุทธศาสนาอธิบายว่า ความฝันแบบสัญญาณบอกเหตุการณ์ลวงหน้าเกิดขึ้นด้วยอำนาจพลังกรรมที่แต่ละคนกระทำไว้ เพื่อเตือนให้คนระวังตัวเตรียมรับเหตุการณ์นั้น ๆ ในเหตุการณ์ฝัน ๔ ประการนั้น บุคคลย่อมฝันสิ่งใดด้วยธาตุกำเริบ สิ่งนั้นมีใช้ความจริง

บุคคลย่อมฝันเห็นสิ่งใดโดยเทวดาดลใจ สิ่งนั้นเป็นจริงก็ได้ ไม่จริงก็ได้ เพราะเทวดาโกรธแล้วก็ใคร่จะให้ถึงความพินาศด้วยอุบายของตน จึงมาดลใจแสดงสิ่งนั้นให้วิปริตไปก็ได้เป็นต้น

ก็บุคคลย่อมฝันเห็นสิ่งใดโดยบุพพนิมิต สิ่งนั้นย่อมเป็นจริงโดยส่วนเดียว การฝันที่เป็นบุพพนิมิตนั้น มักจะฝันตอนเข้ามีด เพราะตอนนั้นอาหารได้ซึมซาบไปในร่างกายอย่างเต็มที่แล้ว

อนึ่ง พระเสกษะ และปุณฺณทำนัน ย่อมฝันแม้ด้วยเหตุทั้ง ๔ ประเภท เพราะยังมีได้ละวิปัสสาส ๔ สำหรับพระอเสกษบุคคลย่อมไม่ฝัน เรพาท่านและวิปัสสาส ๔ ได้แล้ว

การฝันนี้ ย่อมเป็นกุศลบ้าง เป็นอกุศลบ้าง เป็นอัพยาทบ้าง ในการฝันเหล่านั้น เมื่อบุคคลฝันทำการไหว้พระเจดีย์ การฟังธรรม การแสดงธรรม เป็นต้น ย่อมเป็นกุศลเมื่อฝันทำปาณาติบาตเป็นต้น ย่อมเป็นอกุศล พ้นจากจิตทั้งสองนี้ ในขณะที่แห่งอาวัชชนและตทาลัมพน ฟังทราบว่าเป็นอัพยาท แม้ในเวลาเห็นและได้ยินเป็นต้น ก็เป็นอัพยาทเหมือนกันและยังมีความฝันในสุบินปัญหาว่าด้วยความฝันและเหตุให้ฝันซึ่งพระยามิลินได้ถามพระนาคเสนว่า

ข้าแต่พระนาคเสน นรชนาริในโลกนี้ ย่อมฝันเห็นสิ่งต่าง ๆ ดีก็มี ไม่ดีก็มี เคยเห็นก็มี ไม่เคยเห็นก็มี ปลอดภัยก็มี มีภัยก็มี ควรทำก็มี ไม่ควรทำก็มี อยู่ใกล้ก็มี อยู่ไกลก็มี บางทีฝันเห็นสิ่งที่ลวงมาแล้วหลายกัปป์ การฝันนั้นเป็นอะไร ใครเป็นผู้เห็นขอถวายพระพร สิ่งใดเข้ามาถึงทางแห่งปฐมจิตดวงแรก สิ่งนั้นชื่อว่าสุบินนิมิต คิด

เครื่องหมายแห่งการฝัน ผู้เห็นสุบินนิมิต คือผู้ฝันมีอยู่ ๖ จำพวก ได้แก่ จำพวกลม
กำเร็บ ๑ ดีกำเร็บ ๑ เสมหะกำเร็บ ๑ สิ่งทั้ง ๓ นี้กำเร็บ ๑ เทวดาอุปสังหรณ์ ๑
สิ่งเคยประพฤติมาปรากฏ ๑ ในการฝัน ๖ อย่างนั้น สิ่งที่เคยประพฤติคือ บาปบุญ
ที่ทำไว้ในปางก่อนมาปรากฏให้เป็นนิมิตเท่านั้น เป็นของจริงเสมอไป นอกนั้นไม่
จริง^{๒๐๘}

สรุปได้ว่าเรื่องความฝันที่กล่าวมาข้างต้นนี้ บุคคลจะฝันด้วยเหตุประการใด ๆ ก็ตามจะ
ฝันดีฝันร้ายก็ตาม จะอยู่ในชาติ ศาสนาไหนก็ตาม ย่อมฝันด้วยเหตุ ๔ ประการดังกล่าวมาข้างต้น
ถึงแม้ว่าจะมีหลักฐานมาจากที่อื่นก็ตาม ก็สามารถสังเคราะห์ลงในเหตุแห่งความฝัน ๔ ประการนั้นได้
เหมือนเดิมและเรื่องที่เกี่ยวข้องกับความฝันนั้นก็มีความเกี่ยวข้องกับแนวคิดเรื่องจิตเพราะการคิดหรือ
การฝันนั้นล้วนเป็นเรื่องของการทำงานของจิตนั่นเอง

๔.๓ แนวคิดเรื่องการฝึกฝนอบรมและพัฒนาจิตตามหลักพุทธจิตวิทยา

ในหลักคำสอนของพระพุทธศาสนานั้นถือว่าเป็นหลักการที่พระพุทธองค์ได้นำมาเพื่อเป็น
อุบายวิธีในการฝึกฝน กาย จิตให้มีความเอื้อต่อการรู้เท่าทันกิเลส และการปฏิบัติต่อสิ่งที่เรียกว่าการ
รับรู้โลกนั้นอย่างถูกต้อง และอีกประการหนึ่งเพราะเหตุที่พระพุทธศาสนาเห็นว่ามนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกได้^{๒๐๙}
ซึ่งธรรมชาติของความเป็นสัตว์ที่สามารถฝึกฝนพัฒนาตนเองได้แฝงอยู่ อยู่ที่ว่า จะเริ่มพัฒนาคุณค่า
ในตัวให้เพิ่มขึ้นหรือไม่ ซึ่งนัยนี้ ก็ปรากฏในคำกล่าวสรรเสริญคุณของพระพุทธเจ้าตอนที่ว่า “อนุตตรโร
ปุริสทมมสารถิ เป็นสารถิฝึกผู้ที่ควรฝึกได้อย่างยอดเยี่ยม”^{๒๑๐} ในหมู่มนุษย์ผู้ที่ฝึกตนเองแล้วเป็นคน
ประเสริฐสุด การจะฝึกเพื่อเพิ่มคุณค่าความเป็นมนุษย์นั้น จิตของมนุษย์นั้นถือว่าเป็นธรรมชาติที่
พิเศษ สามารถสร้างคุณค่าให้เกิดขึ้นได้ เมื่อจิตได้รับการฝึก อบรม เจริญ คุ้มครอง รักษา สรรวมอย่าง
ดี จะให้ประโยชน์มาก ให้ผลมหาศาล^{๒๑๑} จะสามารถแสดงงานหลักของจิตได้ ด้วยการรับ จำ คิด รู้
เพื่อสร้างคุณสมบัติที่เด่นชัดให้แก่เจ้าของชีวิต ให้เป็นผู้มีความฉลาด มีความคิดสร้างสรรค์ จนสามารถ
เพิ่มคุณค่าแก่ชีวิต ด้วยการบรรลุธรรมขั้นใดขั้นหนึ่งได้ ก็ด้วย “จิต” ของมนุษย์เป็นผู้สร้าง เพียงแต่จิต

^{๒๐๘} พระธรรมมหาธีรานุกัฏฐ, **มิลินทปัญญูหา**, (พระนคร:โรงพิมพ์ ลูก ส. ธรรมภักดี ถนนข้าวสาร),
๒๕๓๐, หน้า ๓๓๖.

^{๒๐๙} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **นิติศาสตร์แนวพุทธ**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร :
สำนักพิมพ์ธรรมสภา), ๒๕๓๗, หน้า ๔๑.

^{๒๑๐} **วิมพา**. (บาลี) ๑/๑/๑., **วิมพา**.(ไทย) ๑/๑/๑.

^{๒๑๑} **อง.เอกก**.(บาลี) ๒๐/๒๑-๔๐/๔-๗.,**อง.เอกก**.(ไทย)๒๐/๒๑-๔๐/๕-๗.

มันเป็นนามธรรม จับต้องไม่ได้ ต้องได้รับการฝึกฝนจากเจ้าของชีวิต โดยอาศัยธรรมชาติที่เกิดมาพร้อมกับจิต เรียกว่า “เจตสิก” และต้องเป็นโสภณเจตสิก โดยเฉพาะสติเจตสิก สัมปชัญญะเจตสิก มาเป็นเครื่องมือในการฝึกฝนอบรมเพื่อเพิ่มคุณค่าชีวิตให้เกิดความสุข ดังพุทธพจน์ที่ว่า “จิตที่ฝึกดีแล้วนำความสุขมาให้”^{๒๑๒} และการที่มนุษย์จะหลุดพ้นจากความไม่รู้ (อวิชชา) ได้นั้นก็จะต้องมีขึ้นได้ด้วยการฝึกฝนจิต และจิตเท่านั้นที่จะนำพามนุษย์ไปสู่การหลุดพ้น ดังนั้น การพัฒนาจิตจึงถือว่ามีความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง โดยการฝึกจิตตามหลักพุทธจิตวิทยานั้นมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

๔.๓.๑ ความหมายของคำว่าพัฒนาในทางพระพุทธศาสนา โดยคำว่า “พัฒนา” ในความหมายของภาษาไทย หมายถึงการทำให้เจริญ ซึ่งสามารถนำมาพัฒนามนุษย์ในด้านสังคม เพื่อให้สังคมนั้นเจริญเติบโตซึ่งในพจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒ ได้กล่าวไว้ว่า “การพัฒนา” หมายถึง การทำให้เจริญ^{๒๑๓} การเปลี่ยนแปลงในทางเจริญขึ้น การคลี่คลายไปในทางที่ดี การกระทำที่เป็นเหตุให้บางสิ่งบางอย่างเจริญเติบโตขึ้น หรือ ขยายออกเพื่อให้ดีขึ้นกว่าที่มีอยู่เดิม และการพัฒนานั้นอาจจะเกี่ยวข้องกับสิ่งแวดล้อม หรือมนุษย์ก็ได้^{๒๑๔} ส่วนการพัฒนาในพระพุทธศาสนา มีการใช้คำว่า “ภาวนา” ซึ่งเป็นคำบาลีเป็นกริยาศัพท์ ที่มาจากคำว่า ภาเวติ ซึ่งตรงกับคำว่า วุฑฒติ หรือ คำว่า วัฒนา เป็นความหมายที่ใช้เรียก คำว่า ภาวนา

คำว่า ภาวนา แปลว่า การเจริญ^{๒๑๕} หมายถึง การทำให้มีขึ้น , เป็นขึ้น, การฝึกอบรมทำสิ่งที่ยังไม่มีให้มีขึ้น การบำเพ็ญ ต่อมานิยมใช้คำว่า “พัฒนา” ซึ่งเป็นศัพท์ใหม่ในภาษาไทย แต่เดิมใช้คำว่า เจริญ พระพุทธศาสนาใช้คำว่า เจริญ เป็นการฝึกอบรม เช่น เจริญสมถ เจริญวิปัสสนา แต่เดิมนั้น พระพุทธศาสนาใช้คำว่า ภาวนา คือ สมถภาวนา ฝึกอบรมจิตให้เกิดความสงบ วิปัสสนาภาวนา ฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความรู้เข้าใจตามเป็นจริง เมื่อกล่าวถึงคำว่า พัฒนา ก็คือ กล่าวถึงความเจริญ เป็นคำเรียกให้เข้าใจง่าย^{๒๑๖}

๔.๓.๒ พระพุทธศาสนากับแนวคิดเรื่องการพัฒนา เมื่อพิจารณาจากกรอบแนวคิดในทางพระพุทธศาสนาเราจะพบว่า พระพุทธศาสนาได้ให้ความสำคัญกับการพัฒนาเป็นอย่างยิ่งใน

^{๒๑๒} พุ.ธ.(บาลี)๒๕/๓๕/๒๒. , พุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๓๕/๓๖.

^{๒๑๓} ราชบัณฑิตยสถาน,พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒,(กรุงเทพมหานคร : อักษรเจริญทัศน์) , ๒๕๔๒, หน้า ๗๗๙.

^{๒๑๔} คณาจารย์สถาบันราชภัฏสวนดุสิต,ความจริงของชีวิต,พิมพ์ครั้งที่ ๓,(กรุงเทพมหานคร : สถาบันราชภัฏสวนดุสิต), ๒๕๔๗, หน้า ๑๗๓.

^{๒๑๕} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต),พัฒนาตน, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพมหานคร : สหธรรมิก), ๒๕๔๔ , หน้า ๙.

^{๒๑๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต),หลักแม่บทของการพัฒนาตน, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย),๒๕๔๗, หน้า ๑๐-๑๕.

ฐานะที่พระพุทธศาสนา คือ ศาสนาแห่งผู้รู้หรือแห่งการเรียนรู้เพื่อพัฒนาตนเองและสังคม หรือพุทธศาสนานี้มุ่งที่จะสอนให้มนุษย์สามารถที่จะพัฒนาตนเองให้หลุดพ้นจากความไม่รู้ คือการพัฒนาตนเองให้หลุดพ้นจากการถูกรอบงำโดยความรู้ เพราะว่าพุทธศาสนามีข้อสมมติฐานเป็นเบื้องต้นอยู่ว่า มนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกได้ และผู้รู้หรือพัฒนาตนย่อมเป็นผู้ที่ประเสริฐหรือเป็นคนที่เลิศกว่าเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย^{๒๓๗} ดังนั้น ธรรมชาติของพระพุทธศาสนาทั้งหมดจึงเป็นธรรมชาติที่เน้นย้ำหรือสนับสนุนการพัฒนา

๔.๓.๓ ประเภทของการพัฒนาในทางพระพุทธศาสนา โดยการพัฒนาชีวิตของมนุษย์ตามหลักการทางพระพุทธศาสนาอย่างครบถ้วนนั้นจะต้องเป็นการพัฒนาภายใต้กรอบการพัฒนาทั้ง ๔ ด้าน คือ

๑) ภาวิตกาย การมีกายที่พัฒนาแล้ว ได้แก่การพัฒนาในส่วนกายของตน ให้มีสุขภาพสมบูรณ์ แข็งแรง สามารถดำรงชีวิตอยู่ได้เพราะอาศัยปัจจัย ๔ เป็นเครื่องเลี้ยงชีพพอเพียง และการปฏิบัติต่อสิ่งที่เกี่ยวข้องด้วยกาย อย่างถูกต้อง ทั้งทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับสิ่งภายนอกกาย คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส เช่นการรู้จักใช้สอยปัจจัย ๔ อย่างถูกต้อง ได้แก่ อาหาร เสื้อผ้า เครื่องนุ่งห่ม ยารักษาโรค และที่อยู่อาศัย อันเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับการดำรงอยู่ของกาย โดยรู้จักใช้สอยปัจจัย ๔ เพื่อตอบสนองความต้องการที่จำเป็นของกาย

๒) ภาวิตศีล การมีศีลที่พัฒนาแล้ว ได้แก่การมีพฤติกรรมทางกาย วาจา อันไม่เบียดเบียนตน ไม่เบียดเบียนผู้อื่น เป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่คนทั้งหลาย พระพุทธศาสนาสอนให้เห็นความสำคัญของข้อปฏิบัติพื้นฐานของมนุษย์ คือ ศีล ๕ ซึ่งเป็นข้อปฏิบัติ เพื่อความสัมพันธ์อันดีกับผู้อื่น ผู้ที่ไม่ปฏิบัติตามศีล ๕ ย่อมก่อให้เกิดความเสียหายแก่ทรัพย์สิน ไม่ได้รับการยอมรับจากสังคม อาจอยู่ร่วมกับผู้อื่นในสังคมได้ดี แม้ตายไปก็ต้องประสบกับทุกคติ^{๒๓๘} ดังนั้น คุณสมบัติพื้นฐานของมนุษย์คือการมีศีล ๕ เป็นข้อปฏิบัติในชีวิตประจำวัน

๓) ภาวิตจิต การมีจิตที่พัฒนาแล้ว ได้แก่การมีจิตใจที่ได้รับการฝึกฝนอบรมให้มีคุณธรรม จริยธรรม เช่นมีความเมตตา กรุณา ความซื่อสัตย์จริงใจ ขยันอดทน มีความมั่นคงทางจิต มีสมาธิแน่วแน่ เป็นต้น จนสามารถมีความสุขจากพื้นฐานจากจิตที่ประกอบด้วยคุณธรรม จริยธรรมต่างๆ เพราะจิตที่ได้รับการฝึกฝนอบรมมาดี ย่อมมีแต่ความสุข (จิตดี หนดี สุขาวดี)

๔) ภาวิตปัญญา การมีปัญญาที่พัฒนาแล้ว ได้แก่การฝึกฝนอบรมตนเองให้มีปัญญา รู้สิ่งต่างๆ ตามความเป็นจริง เช่น การมีปัญญาพิจารณารู้ไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา ตามความเป็นจริง ปราศจากการยึดถือว่าเป็นตัวเรา ของเรา

^{๒๓๗} ขุ.ธ.(ไทย)๒๕/๑๐๖/๘๒.

^{๒๓๘} ที.ม.(ไทย)๑๐/๑๔๙/๙๓-๙๔.

ซึ่งเมื่อกล่าวโดยสรุปนั้นการฝึกฝนตนเองเพื่อพัฒนาชีวิตของเรานั้นจะต้องดำเนินการพัฒนา ๒ ด้านคือ (๑)พัฒนากาย (๒) พัฒนาจิต และ(๓)พัฒนาปัญญาให้เป็นปกติ

๔.๓.๔ ความหมายของการพัฒนาจิต หรือจิตภาวนาตามความหมายในทางพระพุทธศาสนา หมายถึง การทำจิตใจให้เจริญองงามขึ้นในคุณธรรม ความตั้งงามความเข้มแข็งมั่นคง เบิกบานผ่องใสสงบสุข ว่าด้วยจิตใจที่มีคุณภาพ มีความเชื่อความรู้ตรงตามความเป็นจริงตามเหตุปัจจัย มีความเชื่อมั่นในการทำความดี มีพรหมวิหาร ๔ มีความเสียสละ จิตใจโอบอ้อมอารี และมีหิริโอตตปปะ จิตมีสมรรถภาพมีฉันทะ เพียรพยายาม มีสติไม่เสื่อมถล่ำไปทางเสื่อม มีสมาธิ สงบ ตั้งมั่นมีพลังเหมาะสมแก่การงาน จิตมีสุขภาพดีมีความสุขรู้เท่าทันตามความเป็นจริงเป็นอิสระ มีท่าทีต่อความสุขด้วยการพัฒนาที่ประณีตและสูงขึ้นไปจนได้รับความรู้สึกเป็นอิสระ^{๒๑๙}

๔.๓.๕ เป้าหมายของการพัฒนาจิต สำหรับเป้าหมายของการพัฒนาจิตตามหลักพุทธจิตวิทยานั้นมีดังต่อไปนี้

(๑) ในระดับชาวบ้าน การเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ มิใช่ว่าจะเป็นได้เพียงแค่การมีร่างกายดี ความเป็นอยู่ที่ดี หรือการศึกษาดีเท่านั้น แต่การมีชีวิตที่ดีจะต้องมีการพัฒนาจิตใจที่ดีด้วย ซึ่งกระบวนการพัฒนาจิตของมนุษย์โดยทั่วไปนั้น ก็คือการรู้จักการเจริญสติภาวนา แม่เมตตาให้กับเหล่าสรรพสัตว์อยู่เสมอ ก็จะทำให้จิตใจเข้มแข็งและมีคุณค่า รวมถึงมีพลังที่จะสามารถเอาชนะอุปสรรคต่าง ๆ ได้

(๒) ในระดับพระสงฆ์ การพัฒนาจิตให้ละเอียดและสมควรแก่การบรรลุ ซึ่งการพัฒนาจิตที่เหมาะสมกับพระสงฆ์คือ การปฏิบัติตามหลักสมณะและวิปัสสนากัมมัฏฐาน โดยเฉพาะหลักสติปัฏฐาน ๔ ซึ่งเป็นการมุ่งที่จะรู้ ทั้ง กาย เวทนา จิต และ ธรรมอย่างเข้าใจอันจะมีผลต่อการพัฒนาชีวิตได้

๔.๓.๖ หลักการพัฒนาจิต (จิตภาวนา) ตามหลักจิตวิทยาเชิงพุทธ

การพัฒนาจิต หมายถึง อธิจิตตสิกขาในไตรสิกขานั้นเอง ซึ่งหมายถึง การฝึกปรือในด้านคุณภาพและสมรรถภาพของจิต ได้แก่รวมเอาองค์มรรคข้อสัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิเข้ามา ว่าโดยสาระก็คือ การฝึกให้มีจิตใจเข้มแข็ง มั่นคง แน่วแน่ ควบคุมตนได้ดี มีสมาธิ มีกำลังใจสูง ให้เป็นจิตที่สงบ ผ่องใส เป็นสุข บริสุทธิ์ ปราศจากสิ่งรบกวน หรือ ทำให้เศร้าหมอง อยู่ในสภาพเหมาะแก่การใช้งานมากที่สุด โดยเฉพาะการใช้ปัญญาอย่างลึกซึ้ง และตรงตามความเป็นจริง^{๒๒๐} กล่าวโดยย่ออธิจิตตสิกขา ก็คือ หลักสมาธิ ความแน่วแน่แห่งจิตใจ โดยใช้หลักสมณะและวิปัสสนาเป็นสำคัญ ในการพัฒนาจิตเพื่อให้มีคุณภาพที่ดี จนสามารถละอวิชาได้ตามลำดับ ดังพระพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ว่า “สมณะที่ภิกษุเจริญแล้ว ย่อมให้จิตเจริญ จิตที่เจริญแล้ว ย่อมละระาคะได้ วิปัสสนาที่ภิกษุ

^{๒๑๙} อ้างแล้ว, พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต),หลักแม่บทของการพัฒนาตน, หน้า ๑๐-๑๕.

^{๒๒๐} อ้างแล้ว, พระธรรมปิฎก, (ป.อ.ปยุตโต) พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๙๑๕.

เจริญแล้ว ย่อมให้ปัญญาเจริญ ปัญญาที่เจริญแล้ว ย่อมละอวิชชาได้”^{๒๒๑} ดังนั้น การจะพัฒนาจิตใจให้เกิดความสำเร็จในด้านต่างๆ เช่น ให้มีกำลังที่เข้มแข็ง มีสุขภาพจิตที่ดี เป็นต้น ควรทราบถึง คุณสมบัติของจิตโดยสังเขป จากนั้น พึงทราบเป้าหมายในการพัฒนาจิต ดังต่อไปนี้

๑. คุณสมบัติของจิต เมื่อกล่าวถึงคุณสมบัติของจิต ย่อมมีลักษณะที่พิเศษหลายประการ ได้แก่ ดันรน กวาดแกว่ง รักษายาก ห้ามยาก ดันรนไปมา เห็นได้ยาก ละเอียดยิ่งนัก เทียวไปไกล เทียวไปดวงเดียว ไม่มีรูปร่าง อาศัยอยู่ในถ้ำ^{๒๒๒}

๒. เป้าหมายในการพัฒนาจิต คือ ทำให้บุคคลที่ฝึกฝนพัฒนาจิตดีแล้ว ย่อมได้ถึงเป้าหมายได้ใน ๓ ลักษณะ ดังนี้

๒.๑ ด้านคุณภาพของจิต คือ ให้มีคุณธรรมต่าง ที่เสริมสร้างจิตใจให้ดีงาม เป็นจิตใจที่สูง ประณีต เช่น มีเมตตา มีความรัก ความเป็นมิตร มีกรุณา อยากรช่วยเหลือ ปลดปล่อยทุกข์ของผู้อื่น มีจาคะ คือ มีน้ำใจเพื่อแผ้ว มีคารวะ มีความกตัญญู เป็นต้น

๒.๒ ด้านสมรรถภาพของจิต คือ ให้เป็นจิตที่มีความสามารถ เช่น มีสติดี มีวิริยะ คือ ความเพียร มีขันติ คือ อดทน มีสมาธิ คือ จิตตั้งมั่นแน่วแน่ มีสัจจะ คือ จริงจัง มีอธิฐาน คือ เต็ดเต๋ยวแน่วแน่ต่อจุดหมายที่หา เป็นจิตใจที่พร้อมและเหมาะที่จะใช้งานโดยเฉพาะงานทางปัญญา คือ การคิดพิจารณาให้เห็นความจริงชัดเจนถูกต้อง

๒.๓ ด้านสุขภาพของจิต คือ ให้เป็นจิตที่มีสุขภาพที่ดี มีความสุข สดชื่น ร่าเริง เบิกบานปลอดโปร่ง สงบ ผ่องใส พร้อมทั้งจะยิ้มแย้มได้ มีปีติ ปราโมทย์ ไม่เครียด ไม่กระวนกระวาย ไม่คับข้องใจ ไม่ขุ่นมัวเศร้าหมอง ไม่หุดหุโสศเศร้า เป็นต้น^{๒๒๓}

๔.๓.๗ ประเภทของการพัฒนาจิต จากการศึกษาเกี่ยวกับการพัฒนาจิตหรือการฝึกฝนจิตนั้นเราจะพบว่าสามารถที่จะแบ่งประเภทของการฝึกจิตได้ดังนี้

๔.๓.๗.๑ การพัฒนาจิตตามหลักอริยมรรค การพัฒนาจิตตามหลักอริยมรรค หมายถึง หลักอริยจิตสิกขา คือ มรรค ๘ ข้อว่าด้วย สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ โดยแบ่งเป็น ๓ องค์มรรค ดังต่อไปนี้

๑. สัมมาวายามะ หมายถึง ความเพียรถูกต้อง สมบูรณ์ ซึ่งเรียกว่า สัมมปธาน โดยแบ่งเป็น ๔ ประการ ได้แก่ สังวรปธาน คือ เพียรป้องกัน หรือ เพียรระวัง (อกุศลที่ยังไม่เกิด) หมายถึง กระทำโดยการสำรวมอินทรีย์ ๖ มีสำรวมตา หู จมูก เป็นต้น ปธานปธาน คือ เพียรละ หรือเพียรกำจัด (อกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว) หมายถึง ไม่ปล่อยจิตใจไปตามกามวิตก ความในกาม

^{๒๒๑} อัง.ทุก.(ไทย)๒๐/๓๒/๗๖

^{๒๒๒} ขุ.ธ.(ไทย)๒๕/๓๗/๓๗

^{๒๒๓} พระธรรมปิฎก,(ป.อ.ปยุตโต),ความสำคัญของพระพุทธศาสนา ในฐานะศาสนาประจำชาติ, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพฯ : มุลินิธิพุทธธรรม), ๒๕๔๐, หน้า ๘๐ - ๘๑.

พยาบาทวิตก ความคิดในพยาบาท วิหิงสาวิตก ความคิดเบียดเบียนคนอื่น เป็นต้น อันเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาจิตอย่างยิ่ง ภาวนาปธาน คือ เพียรเจริญ หรือ เพียรสร้าง (กุศลที่ยังไม่เกิด) หมายถึง การเจริญโพชฌงค์ ๗ ให้เกิดขึ้น เป็นต้น และอนุรักษนาปธาน คือ เพียรอนุรักษ์ หรือ เพียรรักษาและส่งเสริม (กุศลที่เกิดขึ้นแล้วมิให้เสื่อมถอยลง) หมายถึง การรักษาสมาธินิมิตที่ตนได้แล้วให้มั่นคงต่อเนื่อง และยังมีข้อปลีกย่อยสำหรับการบำเพ็ญความเพียร^{๒๒๔}

๒. สัมมาสติ หมายถึง คือ การคอยระวังถึงอยู่เนื่อง ๆ การหวนระลึกสติ คือ การระลึกได้ ภาวะที่ทรงจำไว้ ภาวะที่ไม่เลือนหาย ภาวะที่ไม่ลืม สติที่เป็นอินทรีย์ สติที่เป็นพละ สัมมาสติ สติสัมโพชฌงค์ ที่เป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค^{๒๒๕} สัมมาสติ มี ๔ ความหมายดังนี้

๒.๑. สัมมาสติในพระสูตร เรียกว่า สติปฏิฐาน มี ๔ ประการ คือ กายานุปัสสนา (พิจารณากาย หรือ การตามดูรู้ทันกาย) เวทนานุปัสสนา (พิจารณากาย หรือการตามดูรู้ทันเวทนา) จิตตานุปัสสนา (พิจารณาจิต หรือ การตามดูรู้ทันจิต) และอัมมานุปัสสนา (พิจารณาธรรมต่าง ๆ หรือ การตามดูรู้ทันธรรม)^{๒๒๖}

๒.๒ สติในฐานะอัปปมาทธรรม คือ ในการดำเนินชีวิตหรือ การประพฤติปฏิบัติโดยมีสติกำกับอยู่เสมออันนั้น เรียกว่ามีอัปปมาท หรือความไม่ประมาท และจัดเป็นองค์ประกอบภายใน เพื่อเร่งรัดพัฒนาสมาธิ (ส่วนโยนิโสมนสิการพัฒนาด้านปัญญา)^{๒๒๗}

๒.๓ สติมีคุณค่าทางสังคม คือ เมื่อทำงานหรือกิจกรรมร่วมกับคนอื่น และสตินั้นมีความจำเป็นอย่างยิ่ง ที่จะอำนวยให้บุคคลสมปรารถนาในกาลทั้งปวง เช่น ตัวอย่างนักกายกรรม ๒ คน ที่ต้องอาศัยกันและกันโดยขณะเล่นกายกรรม คนหนึ่งขึ้นคออีกคน ดังนั้น จึงต้องระมัดระวังไม่ให้คนที่อยู่บนบ่าของตนตกสู่พื้น^{๒๒๘}

๒.๔ บทบาทของสติในการพัฒนาปัญญา คือ เมื่อบุคคลมีสติแล้ว ย่อมจะระมัดระวังอินทรีย์ในการใช้งานอย่างพินิจพิเคราะห์ให้เหมาะสมแก่กิจกรรม โดยไม่ละทิ้งสติหรือไม่ประมาทในเรื่องนั้น เมื่อสำรวจอินทรีย์ดีแล้ว คุณธรรมอื่น ๆ ที่พึงเจริญ เช่น เมตตา กรุณา เป็นต้นย่อมเกิดขึ้นตามลำดับ เพราะอาศัยสตินั่นเองเป็นเบื้องต้น

^{๒๒๔} ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๐๖/๒๗๗

^{๒๒๕} อภิ.วิ.(บาลี)๓๕/๑๘๒/๑๔๐

^{๒๒๖} ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๐๖/๑/๒๗๖

^{๒๒๗} อง.เอก.(บาลี)๒๐/๑๑๖/๒๓

^{๒๒๘} ส.ม.(บาลี)๑๙ /๗๕๘ - ๗๖๒/๒๒๔ - ๒๒๕

๓. **สัมมาสมาธิ** การฝึกพัฒนาจิตในระดับนี้ มุ่งสัมมาสมาธิเป็นหลักในการปฏิบัติตามนัยแห่งมรรคข้อสุดท้ายในบรรดามรรคมืองค์ ๘ เหล่านั้น เป็นการฝึกที่ลึกซึ้ง ละเอียด ประณีตยิ่ง ทั้งในเรื่องของจิตอันเป็นของละเอียดอยู่แล้ว^{๒๒๙}

๓.๑ ความหมายและความมุ่งหมายของสมาธิ คำว่า “สมาธิ” แปลว่า “ความตั้งมั่นของจิต” หรือ ภาวะที่จิตแน่วแน่ต่อสิ่งที่กำหนดจดจ่ออยู่นั้น คำจำกัดความของสมาธิที่พบเสมอ คือ “จิตตัสเสกัคคตา” หรือ เรียกสั้น ๆ ว่า “เอกัคคตา” ซึ่งแปลว่า ภาวะที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง คือ การที่จะกำหนดแน่วแน่อยู่กับสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ไม่ฟุ้งซ่านหรือส่ายไป อีกนัยหนึ่ง คือ การดำรงจิต และเจตสิกไว้ในอารมณ์หนึ่งเดียวอย่างเรียบ สม่่าเสมอ ด้วยดี^{๒๓๐}

๓.๒ สารสำคัญของสมาธิ ก็เพื่อจุดหมายให้จิตหลุดพ้น เป็นไปเพื่อปัญญาที่รู้เข้าใจสรรพสิ่งทั้งปวงตามเป็นจริง ไม่ใช่เพื่อต้องการลาภผลแก่ตนเองด้วยตัณหาความอยาก เช่น ทำสมาธิ ฝึกสมาธิเพื่อมีฤทธิ์แสดงฤทธาณาภาพได้ ปลุกเสกวัตถุมงคลให้ขลัง เป็นต้น และการฝึกสมาธินี้ เป็นเบื้องต้นแห่งวิปัสสนาแม้จะมีสมาธิไม่สูงมากนัก คือ อยู่ในระดับต่ำ ๆ พอเจริญวิปัสสนาได้ก็ถือว่าใช้ได้แล้ว เรียกว่า วิปัสสนาสมาธิ คือ สมาธิสำหรับประกอบกับวิปัสสนา หรือเพื่อสร้างปัญญาที่รู้แจ้ง อันเป็นสมาธิในระหว่างฌณิกสมาธิกับอุปปจารสมาธิ

๓.๓ ความมุ่งหมายของสมาธิ ผู้เจริญสมาธิก็ต้องการเพื่อจะนำสมาธิที่ได้นั้น ไปเป็นเบื้องต้นแห่งเจริญปัญญาในระดับต่อไปให้มีประสิทธิภาพสูงสุดเท่าที่กำลังของสมาธิจะส่งผลให้ได้ ความมุ่งหมายของสมาธิ คือ การรู้เห็นสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็นจริงก็มี ต้องการทำความเห็นให้ถูกต้องหมดจดจนเกิดความบริสุทธิ์ และจุดมุ่งหมายเฉพาะในการพัฒนาจิต ที่แสดงไว้ในสมาธิภาวนาสูตฺร มี ๔ อย่าง ได้แก่ เพื่ออยู่เป็นสุขในปัจจุบัน เพื่อญาณทัสสนะ เพื่อสติสัมปชัญญะ และเพื่อความสิ้นอาสวะ^{๒๓๑}

๔. **ผลของการฝึกจิตตามหลักอริยมรรค** เมื่อบุคคลสามารถฝึกฝนอบรมตนด้วยการพัฒนาด้านศีล สมาธิ และปัญญาที่มีความพร้อมความสมบูรณ์ในตนแล้ว ย่อมให้คุณค่าในเชิงจริยธรรมในแต่ละลำดับ ดังต่อไปนี้

๔.๑ ความหลุดพ้นด้วยการข่ม (วิกขัมภณวิมุตติ) หมายถึง การข่มกิเลสเอาไว้ คือ ระวังนิวรณ์ธรรมเป็นต้น ด้วยอำนาจแห่งจิตภาวนาหรือสมาธิ ได้แก่ สมาธิในระดับ สมาบัติ ๘ คือ รูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ แต่บางที่อาจผ่อนลงมาถึงระดับอุปปจารสมาธิด้วยก็ได้

^{๒๒๙} มรรคมืองค์ ๘ ได้แก่ สัมมาทิฎฐิ สัมมาสังกัปปะ, สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ, สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ.

^{๒๓๐} พระธรรมปิฎก, (ปยุตฺโต), พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ, อ่างแก้ว, หน้า ๘๒๔.

^{๒๓๑} อ. จตุกก.(ไทย) ๒๑/๔๑/๖๘ - ๗๐

๔.๒ ความหลุดพ้นด้วยองค์ธรรมจำเพาะ (ตทั้งควิมุตติ) หมายถึง การพ้นอกุศลอย่างหนึ่ง ๆ ด้วยธรรมที่เป็นคู่ปฏิบัติกัน ว่าตามความหมาย ได้แก่ พ้นความเห็นผิดยึดถือผิดด้วยอาศัยญาณ คือ ความรู้ฝ่ายวิปัสสนาที่ตรงข้ามเป็นคู่ปรับกัน เช่น อนิจจัง เป็นคู่ปรับนิจจัง (ความเที่ยง) ทุกขังเป็นคู่ปรับสุขัง (ความสุข) อนัตตา เป็นคู่ปรับอัตตา (ตน) เมตตากู่ปรับพยาบาท เป็นต้น

โดยวิมุตติทั้งสองอย่างแรกนี้ เป็นโลกีย์วิมุตติ และหลุดพ้นด้วยใจ (เจโตวิมุตติ) ด้วยผลแห่งการเจริญจิตภาวนานั่นเอง

๔.๓ ความหลุดพ้นด้วยเด็ดขาดหรือตัดขาด(สมุจเฉทวิมุตติ) หมายถึง การทำลายกิเลสที่ผูกมัดไว้หลุดพ้นเป็นอิสระออกไปได้ด้วยญาณ หรือ วิชาขั้นสุดท้าย ได้แก่วิมุตติในความหมายที่เป็นมรรค

๔.๔ ความหลุดพ้นด้วยความสงบระงับสนิทราบคาบ (ปฏิบัติสัทธีวิมุตติ) หมายถึง ความเป็นผู้หลุดพ้นออกไปได้แล้ว มีความเป็นอยู่อิสระ เพราะกิเลสที่เคยผูกมัด หรือครอบงำถูกกำจัดราบคาบไปแล้ว ได้แก่วิมุตติในความหมายที่เป็นผล

๔.๕ ความหลุดพ้นที่เป็นภาวะหลุดรอดปลอดภัย (นิสสรณวิมุตติ) หมายถึง ภาวะแห่งความเป็นอิสระที่ผู้หลุดพ้นเป็นอิสระแล้วประสพอยู่ ชื่นชมหรือเสวยอยู่ และซึ่งทำให้ผู้นั้นปฏิบัติกิจอื่นๆ ได้ด้วยดีต่อไป ได้แก่ วิมุตติในความหมายที่เป็นนิพพาน^{๒๓๒}

วิมุตติทั้ง ๓ อย่างสุดท้ายนี้ เป็นโลกุตตรวิมุตติ เมื่อกกล่าวโดยสาระแท้ ๆ วิมุตติ ๕ นี้ ก็คือ สมณะ วิปัสสนา มรรค ผล และนิพพาน ตามลำดับ

๔.๓.๗.๒ การพัฒนาจิตด้วยสมณะกรรมฐาน ๔๐

ในสมัยครั้งพุทธกาล กัลยาณมิตรผู้ให้กรรมฐาน ส่วนใหญ่จะเป็นพระพุทธเจ้าเอง หรือ พระอรหันต์สาวก ถ้ารองลงมาก็เป็นพระปุถุชนผู้ปฏิบัติปฏิบัติชอบ และเป็นผู้ศึกษามาก เล่าเรียนมาก เป็นพหูสูต เมื่อได้พระอาจารย์ผู้เป็นกัลยาณมิตรแล้ว พึงเข้าไปอุปัฏฐากสนทนาธรรมพอสมควร และหาโอกาสขอเรียนกรรมฐานจากท่าน โดย เริ่มจากกิจเบื้องต้น ตามแบบแผน คือ วิธีฝึกอบรมเจริญสมาธิอย่างที่ได้ปฏิบัติ สืบ ๆ กันมา ในพระพุทธศาสนาเถรวาท มีวิธีปฏิบัติ โดยสังเขป ได้แก่ การตัดปลิโพธ คือ เหตุให้กังวลใจ ที่เรียกว่า ตัดปลิโพธ^{๒๓๓} เข้าไปหาพระอาจารย์ผู้ให้กรรมฐาน รับเอากรรมฐานข้อใดข้อหนึ่งจากกรรมฐาน ๔๐ นั้น แล้วเข้าไปสู่ที่สงบหรือที่พอเหมาะแก่อารมณ์กรรมฐาน

^{๒๓๒} ที.ม.อ.(บาลี) ๒/๒๖

^{๒๓๓} ปลิโพธ มี ๑๐ ได้แก่ (๑) ที่อยู่อาศัย คือ วัดหรือบ้าน (๒) ตระกูล คือ กังวลตระกูลอุปัฏฐาก(๓) ลาก คือ กิจนิมนต์ ถ้าเป็นคฤหัสถ์คือมีงานพิเศษทำ (๔) คณะ คือ กังวลเกี่ยวกับบริวารคนใกล้ชิด(๕) กรรม คือ โดยเฉพาะนวรรณ การก่อสร้าง (๖) อัทธานะ คือ การเดินทางไกล (๗) ญาติ คือ กังวลเรื่องญาติ (๘) อาพาธ คือ เรื่องสุขภาพ ความเจ็บป่วยไข้ (๙) คันถะ คือ การศึกษาเล่าเรียน ปรียติ (๑๐) อิทธิ คือ ฤทธิ์ของปุถุชน สำหรับผู้จะเจริญวิปัสสนา.

ปัจจุบัน มีสถานที่ปฏิบัติธรรมประจำวัดที่มีความสะดวก จึงไม่ต้องไปสู้อาการเหมือนครั้งพุทธกาลก็ได้ ปฏิบัติตามขั้นตอนของการเจริญกรรมฐานที่รับมาแล้วนั้น

ส่วนในด้านคำแปลของกรรมฐานนั้น แปลว่า ที่ตั้งแห่งการทำงานของจิต หรือ ที่ให้จิตทำงาน กรรมฐาน หมายถึง สิ่งที่ใช้เป็นอารมณ์ในการเจริญภาวนา หรือ อุปกรณ์ในการฝึกจิตอบรมจิต หรือ อุบายหรือกลวิธีเหนี่ยวนำสมาธิ นั่นคือ สิ่งที่เราเอามาให้จิตกำหนด จิตจะได้มีงานทำเป็นกิจลักษณะ สงบอยู่กับที่ได้ ไม่เที่ยงวิงวุ่นเตลิด หรือ เลื่อนลอยฟุ้งซ่านไปอย่างไร้จุดหมาย เฉพาะในการฝึกนี้ หมายถึง สิ่งที่เราเอามาให้จิตกำหนดเพื่อชักนำให้เกิดสมาธิ หรือ อะไรก็ได้ที่พอจิตกำหนดจับเข้าแล้ว จะชักนำให้แน่วแน่อยู่กับมันจนเป็นสมาธิได้เร็วและมั่นคงที่สุด ดังนั้น กรรมฐาน ก็คือ สิ่งที่ใช้ฝึกให้มีสมาธิ^{๒๓๔} โดยกรรมฐานนั้น มีอารมณ์เพื่อฝึกหัดพัฒนาจิต แบ่งเป็น ๔๐ ประการ ได้แก่ กสิณ ๑๐ อสุภะ ๑๐ อนุสสติ ๑๐ พรหมวิหาร ๔ อาหาเรปฏิกูลสัญญา ๑ จตุธาตุมัตถก ๑ และ อรูปฌาน ๔ มีรายละเอียดดังนี้

(๑) การฝึกจิตโดยกสิณ กสิณ คือ การเพ่งดูวัตถุ อาจจะใช้กสิณที่สร้างขึ้นเอง ในการเพ่งดูก็ได้ หรือ จะใช้แบบธรรมชาติก็ได้เช่นกัน เพราะสาระของกสิณอยู่ที่ทำให้จิตแน่วแน่อยู่กับวัตถุที่นำมาเพ่งนั้น กสิณ แปลว่า วัตถุอันจูงใจ หรือ วัตถุสำหรับเพ่ง คือ จูงจิตให้เป็นสมาธิ เป็นวิธีใช้วัตถุภายนอกเข้ามาช่วยในการฝึกจิต โดยให้เพ่งเพื่อรวมจิตให้เป็นหนึ่ง กสิณมี ๑๐ ประการ ได้แก่

๑.๑ กลุ่มกสิณ ได้แก่การเพ่งกสิณ ๔ ต่อไปนี้

๑) ปฐวีกสิณ	เพ่งดินเป็นอารมณ์
๒) อาโปกสิณ	เพ่งน้ำเป็นอารมณ์
๓) เตโชกสิณ	เพ่งไฟเป็นอารมณ์
๔) วาโยกสิณ	เพ่งลมเป็นอารมณ์

๑.๒ กลุ่มวรรณกสิณ ได้แก่การเพ่งกสิณ ๔ ต่อไปนี้

๑) นีลกสิณ	เพ่งสีเขียวเป็นอารมณ์
๒) ปิตกสิณ	เพ่งสีเหลืองเป็นอารมณ์
๓) โลहितกสิณ	เพ่งสีแดงเป็นอารมณ์
๔) โอทาทกสิณ	เพ่งสีขาวเป็นอารมณ์

๑.๓ กสิณอื่น ๆ อีก ๒ อย่าง คือ

๑) อากาสกสิณ	เพ่งอากาศเป็นอารมณ์
๒) อาโลกกสิณ	เพ่งแสงสว่างเป็นอารมณ์

^{๒๓๔} อ่างแล้ว, พระธรรมปิฎก, (ปยุตโต), พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๘๕๐ -

(๒) การฝึกจิตโดยใช้สุภะเป็นอารมณ์ อสุภะกรรมฐานนี้ มีประโยชน์แก่ผู้มีราคะเป็นเจ้าเรือน หรือ คนประพตติ ราคะเป็นปกติ สาระประโยชน์เพื่อบรรเทาความมัวเมาหลงไหลในรูปที่สวयงาม ในเสียงที่ไพเราะ เป็นต้น โดยมองเป็นของน่าปฏิกุศล มี ๑๐ ประการ ดังนี้

๒.๑ อุทฺธมาตกะ	เอาซากศพที่ขึ้นอืดเป็นอารมณ์
๒.๒ วินีลกะ	เอาซากศพที่มีสีเขียวเป็นอารมณ์
๒.๓ วิปฺพพกะ	เอาซากศพที่มีน้ำเหลืองไหลออกเป็นอารมณ์
๒.๔ วิจฉิททกะ	เอาซากศพที่ขาเป็นท่อนเป็นอารมณ์
๒.๕ วิกขายิตกะ	เอาซากศพที่ถูกสัตว์กัดขาดวันไปเป็นอารมณ์
๒.๖ วิกขิตตกะ	เอาซากศพที่ถูกสัตว์กัดกระจายกระจายในที่นั้นๆเป็นอารมณ์
๒.๗ หตวิกขิตตกะ	เอาซากศพที่ถูกฆ่าตายเป็นอารมณ์
๒.๘ โลहितกะ	เอาซากศพที่มีโลหิตไหลออกอยู่เป็นอารมณ์
๒.๙ ปุพฺพวกะ	เอาซากศพที่มีหมูหนอนไหลออกมาอยู่เป็นอารมณ์
๒.๑๐ อัญฺฉิกกะ	เอาซากศพที่เป็นโครงกระดูกเป็นอารมณ์ ^{๒๓๕}

(๓) การฝึกจิตโดยใช้อนุสติเป็นอารมณ์ มี ๑๐ อย่าง ดังนี้

๓.๑ พุทธานุสติ	ระลึกพระพุทฺธคุณเป็นอารมณ์
๓.๒ ธรรมานุสติ	ระลึกพระธรรมเป็นอารมณ์
๓.๓ สังฆานุสติ	ระลึกถึงพระสงฆ์คุณเป็นอารมณ์
๓.๔ สीलานุสติ	ระลึกถึงศีลของตน
๓.๕ จาคานุสติ	ระลึกถึงทานที่ตนได้บริจาคแล้ว
๓.๖ เทวตานุสติ	ระลึกถึงคุณที่ทำบุคคลให้เป็นเทวดา
๓.๗ มรณัสสติ	ระลึกถึงความตายที่จะมาถึงตน
๓.๘ กายคตาสติ	พิจารณาให้เกิดความไม่ประมาท
- คือ การตั้งสติไว้ในกาย หรือ ระลึกถึงเกี่ยวกับร่างกาย คือ กำหนดพิจารณาภายใน ให้เห็นว่าประกอบด้วยส่วนต่าง ๆ ได้แก่ อากาศ ๓๒ อันไม่สะอาด ไม่งาม น่าเกลียด เป็นทางรู้เท่าทันสภาวะของกายนี้ ไม่ให้หลงไหลมัวเมาอยู่

- ๓.๙ อานาปานสติ คือ การตั้งสติกำหนดลมหายใจเข้าออก
- ๓.๑๐ อุปมานุสติ คือ การระลึกถึงคุณพระนิพพานซึ่งเป็นที่ระงับกิเลสและกองทุกข์ทั้งปวงเสียได้^{๒๓๖}

(๔) การฝึกจิตโดยหลักอัปปมัญญา ๔ พรหมวิหาร คือ การเจริญจิตภาวนา โดยธรรมที่พึงแผ่ออกไป ในสรรพสัตว์ทั้งหลาย โดยมีจิตใจสม่ำเสมอทั่วกัน ไม่มีประมาณ ไม่จำกัดขอบเขต โดยมากเรียกกันว่าพรหมวิหาร ๔ อย่าง (ธรรมเป็นเครื่องอยู่อย่างประเสริฐ หรือคุณธรรมประจำตัวของท่านผู้มีจิตใจกว้างขวางยิ่งใหญ่มาก) ดังนี้ เมตตา ความรัก คือ ปราศจากทิมีไมตรี อยากรให้สรรพสัตว์มีความสุขทั่วหน้า กรุณา ความสงสาร คือ อยากรช่วยเหลือสรรพสัตว์ให้พ้นจากทุกข์ มุทิตา ความพลอยยินดี คือ เมื่อผู้อื่นได้ดีก็มีจิตใจแช่มชื่นเบิกบาน อุเบกขา ความมีใจเป็นกลาง คือ วางเฉยในอิฏฐารมณ์ และ อนิฏฐารมณ์แล้วปราศจากอคติ คือ มีรัก มีเกลียด^{๒๓๗}

(๕) การฝึกจิตโดยพิจารณาอาหารเป็นอารมณ์ การเจริญจิตภาวนาที่เกี่ยวกับอาหารหมายถึง อาหารแปดประการ คือ การพิจารณาอาหารโดยความเป็นของปฏิภูล น่าเกลียด ไม่น่าหลงใหล เป็นสิ่งที่มนุษย์ส่วนใหญ่ให้ความสำคัญเป็นอย่างมาก ในเรื่องโภชนาการ หรืออาหารนี้ จนกระทั่งปรับปรุงตกแต่งให้มีรสชาติที่แปลก ๆ กันไปตามลักษณะของตามอยาก และแรงกระตุ้น คือ ตัณหา ฉะนั้น การพิจารณาอาหารโดยวิธีนี้ นอกจากจะช่วยบรรเทาความเมาในอาหารแล้ว ยังช่วยประหยัดในด้านเศรษฐกิจอีกด้วย^{๒๓๘}

(๖) วิธีเจริญจิตภาวนาโดยใช้ธาตุเป็นอารมณ์ คือ การพิจารณาในธาตุ คือ จตุธาตุวัตถาน การกำหนดพิจารณาธาตุ ๔ คือ พิจารณาเห็นร่างกายของตน โดยสักว่าเป็นธาตุ ๔ แต่ละอย่าง ๆ เท่านั้น ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา เพื่อไม่ให้หลงใหลมัวเมาในร่างกายนี้ ละความถือตัวถือตนด้วยมานะให้เบาบางลง

๔.๓.๗.๓ จริตของคนในการพัฒนาจิต การพิจารณาความเหมาะสมของจริต หรือความประพฤติปกติ หมายถึง พื้นเพของจิต พื้นนิสัยเดิม ลักษณะความประพฤติที่หนักไปทางใดทางหนึ่ง ตามสภาพจิตที่เป็นปกติของแต่ละคนนั้น ท่านเรียกว่า เป็นจรรยาของเขา คือ เขาจะประพฤติอยู่อย่างนั้นเสมอ ๆ จึงเรียกคนผู้ประพฤตินั้นว่า จริต เช่นคนประพฤติมีราคะ เรียกว่า คนราคะจริต เป็นต้น จริตมี ๖ ลักษณะ ดังนี้

^{๒๓๖} อ.เอก.(บาลี)๒๐/๑๗๙-๑๘๐/๓๙-๔๐ /๕๔

^{๒๓๗} ที.ม.(บาลี) ๑๐/๑๘๔/๒๒๕

^{๒๓๘} อ.เอก.(บาลี) ๒๐/๒๒๔/๕๔

(๑) คนมีราคะจริต ผู้มีราคะเป็นความประพฤติปกติ มีลักษณะหนักไปทางราคะ รักสวยรักงาม ละมุนละไม ควรเจริญกรรมฐาน ๑๑ อย่าง คือ อสุภะ ๑๐ และกายคตาสติ ๑

(๒) คนมีโทสะจริต ผู้มีโทสะเป็นความประพฤติ มีลักษณะนิสัยหนักไปในทางโทสะ ประพฤติไปทางใจร้อนหงุดหงิดรุนแรง ควรเจริญกรรมฐาน ๘ อย่าง คือ อัปปมัญญา ๔ และวรรณกสิณ ๔

(๓) คนมีโมหะจริต คือ ผู้มีโมหะเป็นความประพฤติ มีลักษณะนิสัยหลักไปทางโมหะ ประพฤติหนักไปทางเขลา เหนงาซึ่ม งมงาย ใครว่าอะไรก็คล้อยตาม พึ่งแก้ด้วยการเรียน ไต่ถาม ฟังธรรม สนทนาธรรมตามกาล หรืออยู่กับครู ควรเจริญอานาปานสติกรรมฐานด้วย

(๔) คนมีศรัทธาจริต คือ ผู้มีศรัทธาเป็นความประพฤติปกติ มีลักษณะนิสัยมากด้วยศรัทธา ประพฤติหนักไปทางมีจิตซาบซึ้ง ซึ่้นบาน น้อมใจ เลื่อมใสง่าย พึ่งชักนำไปในสิ่งที่ควรแก่ความเลื่อมใส และความเชื่อที่มีเหตุผล ควรเจริญอนุสสติ มี พุทธานุสสติ เป็นต้น

(๕) คนมีพุทธิจริต คือ ผู้มีความรู้เป็นความประพฤติปกติ มีลักษณะนิสัยความประพฤติหนักไปทางใช้ความคิดพิจารณา และมองไปตามความจริง พึ่งส่งเสริมในการใช้ปัญญา เช่น พิจารณาไตรลักษณ์ และ ควรเจริญกรรมฐาน ๔ อย่าง คือ มรณานุสสติ อุปสมานุสสติ อาหาเรปฏิกูลสัญญา และจตุธาตววัตถาน

(๖) คนมีวิตกจริต คือ ผู้มีวิตกเป็นความประพฤติ มีลักษณะนิสัยความประพฤติหนักไปทางคิดวอกวน สับสน นึกคิดจับจดฟุ้งซ่าน พึ่งแก้ด้วยสิ่งที่สะกดอารมณ์ เช่น เจริญอานาปานสติ (หรือ เพ็งกสิณ เป็นต้น)

กรรมฐานที่เหลือนอกจากนี้ ๑๐ อย่าง คือ ปฐวี อาโป เตโช วาโย อากาสะ อาโลกะ อรูปกรรมฐาน ๔ เป็นที่สบายแก่จริตทั้งปวง

๔.๓.๗.๔ นิमित ได้แก่ เครื่องหมายสำหรับให้จิตกำหนด หรือสภาพที่เห็นในใจขณะเจริญสมาธิซึ่งเป็นตัวแทนของสิ่งที่ใช้เป็นอารมณ์ของกรรมฐาน มี ๓ ระดับ ดังนี้

(๑) บริกรรมนิमित แปลว่า นิमितขั้นเตรียม หรือ เริ่มต้น ได้แก่ สิ่งใดก็ตามที่กำหนดเป็นอารมณ์ในการเจริญกรรมฐาน เช่น ดวงกสิณที่เพ่งดูอยู่นั้นเป็นนิमितของผู้เจริญ และนิमितขั้นนี้ สามารถเกิดได้ในกรรมฐานทุกอย่าง

(๒) อุกคหนิมนิต แปลว่านิमितที่ใจเรียนหรือนิมนิตติดตา ได้แก่ บริกรรมนิมนิตนั่นเองที่เพ่ง หรือ นึกกำหนดจนเห็นแม่นยำกลายเป็นภาพติดตาติดใจ เช่น ดวงกสิณที่เพ่งจนติดตาหลับตาลงยังมองเห็นอยู่เหมือนลึมนิตา เป็นต้น และสามารถเกิดในกรรมฐานทุกอย่าง

(๓) ปฏิภาคนิมนิต แปลว่านิมนิตเสมือน นิมนิตคู่เปรียบ หรือนิมนิตเทียบเคียง ได้แก่ นิมนิตที่เป็นภาพเหมือนของอุคคหนิมนิตนั่นเอง แต่ติดลึกเข้าไปอีกจนเป็นภาพที่เกิดจากสัญญาของผู้ที่ได้

สมาธิ จึงบริสุทธิ์ปราศจากสียเป็นต้น และไม่มีมลทินใด ๆ ทั้งสามารถนึกขยาย หรือย่อให้มาก ให้น้อย ได้ตามที่ใจปรารถนา นิमितน์จะเกิดในกรรมฐาน ๒๒ อย่าง คือ กสิณ ๑๐ อสุภะ ๑๐ กายคตาสติ ๑ อานาปานสติ ๑

๔.๓.๗.๕ ประเภทของภาวนา ๓ ในการเจริญจิตภาวนา แบ่งเป็น ๓ ประเภท ดังนี้

- (๑) บริกรรมภาวนา เกิดได้ในกรรมฐานทุก ๆ อย่าง
- (๒) อุปลารภาวนา เกิดในกรรมฐาน ๑๐ อย่าง คือ อนุสสติ ๘ อหារปฏิกุศล สัมมุตถา ๑ จตุธาตุมุขัตถาน ๑
- (๓) อัปนาภาวนา เกิดในกรรมฐาน ๓๐ อย่างนี้ คือ กสิณ ๑๐ อานาปานสติ ๑ ให้ได้ฌานที่ ๑ ถึงฌานที่ ๔ อสุภะ ๑๐ กายคตาสติ ๑ ให้ได้ฌานเพียงปฐมฌานพรหมวิหาร ๓ (เมตตา กรุณา มุทิตา) ให้ได้ฌานที่ ๑ ถึง ๔ อุเบกขาพรหมวิหาร ให้ได้ฌานที่ ๔ และอรูปรกรรมฐาน ๔ ให้ได้อรูปรฌาน ๔

๔.๓.๗.๖ การเจริญจิตภาวนาที่เป็นรูปฌานและอรูปรฌาน การพัฒนาจิตตามหลักของ พระพุทธศาสนาชั้นสมณะนี้ เมื่อจิตเป็นสมาธิโดยอาศัยองค์ธรรมต่าง ๆ ดังกล่าวมาแล้วนั้น และสมาธิ ในชั้นอัปนาสมาธิเป็นสมาธิในองค์ฌาน เมื่อปฏิบัติจิตภาวนาถึงอัปนาสมาธินี้แล้ว ย่อมทำให้นิวรณ์ สงบราบคาบไปโดยอัตโนมัติ และได้องค์ฌาน ๕ ขึ้นมาแทนที่ ฌานนี้เป็นผลของการเจริญจิตภาวนาใน ชั้นสูงของสมณะภาวนา ซึ่งเป็นธรรมที่เกิดแก่ผู้เจริญจิตภาวนา ด้วยความเพียรอย่างยิ่ง และควรที่จะ ทำความเข้าใจ ดังนี้

(๑) ความหมายของฌาน คือ ภาวะจิตที่เพ่งอารมณ์อันแน่วแน่ และฌานนั้นยังสามารถแบ่งออกเป็น ๒ ระดับใหญ่ ๆ คือ รูปฌาน ๔ อรูปรฌาน ๔ รวมเป็น ๘ อย่าง เรียกว่า ฌาน ๘ หรือสมาบัติ ๘ ประการ ได้แก่

- ๑) รูปฌาน ๔ คือ ฌานที่มีรูปธรรมเป็นอารมณ์ ดังนี้
 - ก. ปฐมฌาน ประกอบด้วยองค์ ๕ คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข และเอกัคคตา
 - ข. ทุตติยฌาน ประกอบด้วยองค์ ๓ คือ ปีติ สุข และเอกัคคตา
 - ค. ตติยฌาน ประกอบด้วยองค์ ๒ คือ สุข และเอกัคคตา
 - ง. จตุตถฌาน ประกอบด้วยองค์ ๒ คือ อุเบกขา และเอกัคคตา^{๒๓๙}
- ๒) อรูปรฌาน ๔ คือ ฌานที่มี อรูปเป็นอารมณ์
 - ก. อากาสาณัญญาจตนะ เพ่งความว่างเปล่าไม่มีที่สุดเป็นอารมณ์
 - ข. วิญญาณัญญาจตนะ เพ่งวิญญาณไม่มีที่สิ้นสุดเป็นอารมณ์
 - ค. อากิญจัญญาจตนะ เพ่งความไม่มีอะไร ไม่มีที่สุดเป็นอารมณ์

ง. เนวสัญญานาสัญญายตนะแห่งความมีสัญญา ก็ไม่ใช่ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ เป็นอารมณ์

(๒) ความหมายของรูปฌาน ๔ ในรูปฌาน เมื่อนับคุณสมบัติของฌานแล้วมี ๖ อย่าง คือ วิตก วิจาร์ณ ปิติ สุข อุเบกขา และเอกัคคตา ผู้เจริญจิตภาวนาจะต้องกำหนดให้ดี จะได้ไม่เกิดความสับสน หรือ ลังเลในการเจริญจิตภาวนานี้ เพราะเมื่อไม่เข้าใจถึงคุณสมบัติพิเศษต่าง ๆ เหล่านี้แล้ว จะทำให้การเจริญภาวนาต้องช้าลงไป หรือหยุดกลางคัน ด้วยขาดหลักการที่จำเป็นในการปฏิบัติ จึงควรใส่ใจพิเศษให้มากในเรื่องฌาน เพราะจะหลีกเลี่ยงไปไม่ได้เลย เมื่อมีความเพียรมาก ฌานก็จะเกิดโดยธรรมชาติของผู้ฝึกฝนเป็นลำดับ ๆ ไป ดังนั้น ควรรู้ความหมายขององค์ฌานทั้ง ๕ พอสังเขปดังนี้

๑) วิตก แปลว่า ความตรึง หมายถึง การจรดจิต หรือ การปักจิตลงไป ในอารมณ์ หรือยกจิตสู่อารมณ์ (อารมณ์หมายถึงกรรมฐาน ๔๐ ประการ)

๒) วิจาร์ แปลว่า ความตรอง หมายถึง การประคองจิตไว้ในอารมณ์ หรือ เอาจิตผูกพันอยู่กับอารมณ์นั้น ๆ

องค์ฌาน ๒ ข้อนี้ ต่อเนื่องกัน โดยวิตกทำหน้าที่ยกจิตสู่อารมณ์และวิจาร์เข้ามาประคองช่วยไว้ไม่ให้จิตตกไป (เหมือนมารดารักษายุตรไม่ให้อันตราย)

๓) ปิติ แปลว่า ความอิมใจ หรือ อิมเอม หมายถึงเอาเฉพาะปิติชนิดเอิบอาบซาบซ่านไปทั่วสรรพางค์กาย ปิตินี้จะเกิดแก่ทุกคนที่ได้เจริญจิตภาวนา เมื่อจิตเริ่มสงบ ปิติอย่างอย่างก็จะบังเกิดขึ้น เช่น มีอาการเหมือนนมด หรือโรมาไตบนใบหน้า หรือตามลำตัว เป็นต้น ลักษณะอาการของปิติมีมาก เกิดแก่ผู้เจริญจิตภาวนาเหมือนกันก็มี ไม่เหมือนกันก็มี ปิติ ๕ ข้อ คือ (๑) ขุททกาปิติ ปิติเล็กน้อย เช่น เกิดขนชูชัน เกิดน้ำตาไหล (๒) ฌณิกาปิติ ปิติชั่วขณะ เช่น รู้สึกเสียวแปลบขึ้นตามร่างกาย เหมือนฟ้าแลบ หรือ บางคราวคันตามใบหน้าเหมือนมีมดโรมาไต บางทีเนื้อกระตุก (๓) โอกันติกาปิติ ปิติเป็นพัก ๆ (๔) อุเพงคาปิติ ปิติโลดลอย เป็นอย่างแรงให้ใจรู้สึกว้าว อาการบางอย่างโดยมิได้ตั้งใจ เช่น เปล่งอุทาน หรือรู้สึกตัวเบาลอยขึ้นไป (๕) ผรณาปิติ ปิติซาบซ่าน ให้รู้สึกเย็นซ่าแผ่เอิบอาบไปทั่วร่างกาย

๔) สุข แปลว่า ความสุข หมายถึง ความชำนาญ ชื่นฉ่ำ ปราศจากความบีบคั้นหรือรบกวนใด ๆ มีในฌานที่ ๑ ถึงที่ ๓

ความแตกต่างระหว่างปิติและสุข ได้แก่ ปิติ หมายถึง ความยินดีในทางได้ อารมณ์ที่ต้องการ สุข หมายถึง ความยินดีในการเสวยอารมณ์ที่ต้องการ ตัวอย่างเช่น คนผู้หนึ่งเดินทางในทะเลทราย เหนื่อยอ่อน แส่นจะร้อนและหิวกระหาย ต่อมาเห็นหมู่บ้านและแอ่งน้ำ หรือพบคนอีกคนหนึ่ง เขาบอกว่ามีหมู่บ้านและแอ่งน้ำอยู่ใกล้ที่นั่น หลังจากนั้นก็ได้เข้าไปถึง ได้พักผ่อนและดื่ม

น้ำที่หมุ่นและแองน้ำสมใจ อาการเมื่อเห็นหรือได้อินข้าวหมุ่นและแองน้ำนั้น เรียกว่า ปิติ อาการชื่นใจ เมื่อได้เข้าพักที่ไต้ร่มไม้ดื่มน้ำ เรียกว่า สุข

๕) เอกัคคตา หมายถึง ความมีอารมณ์แน่วแน่เป็นหนึ่ง ในขณะเจริญจิตภาวนา และยังหมายถึง อุเบกขาในระดับองค์ฌานที่ ๕ อีกด้วย คือ แน่วแน่และอุเบกขาต่ออภิญญารมณและอนิฏฐารมณนั่นเอง โดยสกัดกันระงับนิวรรณ ๕ ได้อย่างสงบราบคาบขณะจิตมีสมาธิมีฌาน

๔.๓.๗.๗ หลักพุทธธรรมที่สัมพันธ์ในการพัฒนาจิตด้วยสมถกรรมฐาน จากการศึกษา มาทั้งหมดเราจะพบว่าในการฝึกจิตนั้นมีหลักธรรมที่เกี่ยวข้องดังนี้

(๑) **ความพร้อมด้านอินทรีย์ ๕** ในขณะที่เจริญจิตภาวนาอยู่นั้น องค์ธรรมที่เกื้อกูลให้เกิดสมาธิได้ง่ายขึ้น และทำหน้าที่กำจัดกวาดล้างอกุศลธรรมฝ่ายตรงข้าม คือ ความเกียจคร้าน ความหดหู่ท้อถอยใจ เป็นต้น ได้แก่ อินทรีย์ ๕ ใช้ได้ ตั้งแต่เบื้องต้น คือ การเจริญจิตภาวนา และเบื้องปลาย คือ การเจริญวิปัสสนากรรมฐาน อินทรีย์ แปลว่า สภาพที่เจริญใหญ่ในกิจของตน หมายถึง การทำหน้าที่ขจัด สกัดทิ้ง อกุศลธรรม ทำให้เกิดความพร้อมสมบูรณ์ในการเจริญจิตภาวนา ให้ก้าวหน้า ความหมายของอินทรีย์ ๕ ประการ ดังนี้

๑) สัทอินทรีย์ คือ ศรัทธา หมายถึง ความเชื่อ เชื่ออย่างมีเหตุผล มั่นใจ ในความจริง ความดีของสิ่งที่นับถือปฏิบัติอยู่นั้น เชื่อว่าสัตว์โลกทั้งปวงเป็นกรรมเป็นของตนเอง ใครทำกรรมดีก็ได้รับผลดี ใครทำกรรมชั่วก็ได้รับผลชั่วแห่งกรรมนั้น

๒) วิริยอินทรีย์ คือ วิริยะ หมายถึง ความพากเพียร เป็นความเพียรเพื่อละ อกุศลธรรม และเจริญกุศลธรรมให้สมบูรณ์พร้อม มีความแข็งขันมุ่งมั่นทำงานอย่างต่อเนื่อง

๓) สตินอินทรีย์ คือ สติ หมายถึง ความระลึกได้ การมีสติในชั่วขณะที่ เช่น การเจริญแน่วแน่ในสิ่งที่กำหนดมีเจริญอานาปานสติกรรมฐานคลุมหายใจเข้าหายใจออก อย่างมีสติระลึก รู้ตัว

๔) สมาธิอินทรีย์ คือ สมาธิ หมายถึง การตั้งมั่นของจิต คือ จิตที่มี อารมณ์เป็นหนึ่ง แน่วแน่ในสิ่งที่กำหนด หรือในกิจที่กระทำ

๕) ปัญญินทรีย์ คือ ปัญญา หมายถึง การรู้ถึงสรรพสิ่งที่เกิดขึ้น สิ่งที่เสื่อม ไปของสภาวะธรรม หรือ การรู้โดยนัยแห่งอริยสัจ ๔ ประการ^{๒๔๐}

อินทรีย์ทั้ง ๕ ประการนี้ เป็นผลต่อเนื่องถึงกัน คือ เมื่อมีศรัทธาตั้งมั่นลง ไปแล้วว่าจะเจริญจิตภาวนา จึงทำความเพียรต่อเนื่องกันไป อย่างมีสติ และจิตใจมั่นคงไม่หวั่นไหวใน อารมณ์ต่าง ๆ เช่น นิวรรณธรรมที่มารบกวนจิต เป็นต้น โดยอาศัยปัญญานั่นแลส่งเสริมเกื้อกูลต่อ

^{๒๔๐} ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๒๐/๒๓.

ศรัทธาและองค์ประกอบอื่น ๆ ในอินทรีย์ทั้ง ๕ อย่าง ทำงานร่วมกันเป็นหลักปฏิบัติทางใจให้ถึงความหลุดพ้นโดยตรง^{๒๔๑}

(๒) ความพร้อมด้านวสี คือ ความชำนาญในการเจริญจิตภาวนา เมื่อบุคคลเจริญจิตภาวนาได้บรรลุถึงปฐมฌานแล้ว ต้องฝึกให้มีความชำนาญ เรียกว่าวสี มี ๕ อย่าง คือ (อาวัชชนวสี) ชำนาญในการนึก (สมาปัชชนวสี) ชำนาญในการเข้า (อธิฐานนวสี) ชำนาญในการอธิษฐาน (วุฒฐานวสี) ชำนาญในการออก (ปัจจเวกชนวสี) ชำนาญในการพิจารณา^{๒๔๒}

๔.๓.๗.๘ ผลแห่งการพัฒนาจิตและปัญญา ทั้งในฝ่ายสมณะและฝ่ายวิปัสสนา ย่อมทำให้บุคคลผู้ปฏิบัติสมาธิภาวนานั้น สามารถได้บรรลุอภิญญา ๖ ประการ คือ (อิทธิวิธี)แสดงฤทธิ์ได้ (ทิพโสต) มีหูทิพย์ (ปรจิตตวิชานน) รู้วาระจิตของบุคคลอื่น (บุพเพนิวาสานุสสติ) ระลึกชาติได้ (ทิพจักขุ) มีตาทิพย์ (อาสวกขยญาณ) ญาณที่ทำให้อาสวะสิ้นไป^{๒๔๓}

จากการกล่าวมาทั้งหมดเราจะพบว่า จิตในทางพระพุทธศาสนานั้นสามารถที่จะฝึกฝนให้เอื้อต่อการบรรลุธรรมหรือเพื่อการเป็นอยู่ที่ดีได้ เนื่องจากว่าจิตนั้นเป็นฐานสำคัญของการกระทำหากมนุษย์ไม่รู้จักการฝึกจิตก็จะไม่สามารถที่จะวางท่าทีต่อกิเลสหรืออุปสรรคปัญหาในการดำเนินชีวิตได้ ดังนั้น การฝึกจิตจึงมีความสำคัญมากประการหนึ่ง

๔.๔ พุทธจิตวิทยากับการประยุกต์ใช้ในสังคม

ตามหลักของพุทธจิตวิทยานั้นมีประเด็นหลักๆที่สืบเนื่องกับหลักการทางจิตวิทยาที่จำเป็นที่บรรดานักจิตวิทยาทั้งหลายจะต้องศึกษาก็คือหลักที่ว่าด้วยการเรียนรู้ว่าพระพุทธศาสนาได้กล่าวถึงหลักการทางจิตวิทยาว่าด้วยการเรียนรู้ของมนุษย์ไว้อย่างไรบ้าง ดังนั้น ผู้วิจัยจึงได้นำหลักการดังกล่าวมาอธิบายเพื่อให้เห็นถึงสาระเกี่ยวกับหลักจิตวิทยาเชิงพุทธได้ละเอียดมากยิ่งขึ้นโดยมีรายละเอียดที่จะต้องนำมาศึกษาดังต่อไปนี้

๔.๔.๑ พุทธจิตวิทยากับการเรียนรู้

พระพุทธศาสนาให้ความสำคัญต่อการเรียนรู้ของมนุษย์ โดยมีแนวคิดที่ว่ามนุษย์จะเป็นผู้ประเสริฐหรือเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ด้วยการฝึก^{๒๔๔} เป็นการฝึกฝนพัฒนาตนจนประสบผลสำเร็จไป

^{๒๔๑} อ.ป.ญจก.(ไทย)๒๒/๑๔/๑๗ - ๑๘

^{๒๔๒} อ่างแล้ว, พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต),พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๒๖๔

^{๒๔๓} ที.ปา.(บาลี)๑๑/๔๓๑/๓๐๗

^{๒๔๔} ขุ.ธ.(ไทย)๒๕/๓๒๒/๑๓๓.

ตามลำดับตามสติปัญญาและความพร้อมของแต่ละบุคคล^{๒๔๕} การฝึกฝนหรือการเรียนรู้จึงเป็นกระบวนการที่สำคัญต่อการดำรงชีวิต เพราะมนุษย์ต้องติดต่อเกี่ยวข้องกับสิ่งแวดล้อมต่าง ๆ หรือเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์กับโลกในฐานะปัจเจกบุคคลและการอยู่ร่วมกันในสังคม ดังนั้นมนุษย์จึงต้องมีการปรับตัวและพัฒนาตนเองตามสภาพแวดล้อม ตามยุค ตามสมัย ตามกาลเวลา เพื่อการดำรงชีวิตอยู่ร่วมกันได้อย่างปกติสุข เช่นเดียวกับทฤษฎีการเรียนรู้ทางตะวันตกที่มีความคิดว่ามนุษย์สามารถเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมของตนเองไปในทางที่ดีขึ้นหลังจากการเรียนรู้

(๑) ความหมายและความสำคัญของการเรียนรู้ สำหรับความหมายของคำว่า การเรียนรู้ในทางพระพุทธศาสนานั้นมีนักวิชาการชาวพุทธหลายท่านได้ให้ความหมายของการเรียนรู้ไว้ดังนี้

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) ได้ให้ความหมายของ “การเรียนรู้” ไว้ว่าเดิมเรามีแต่คำว่า เรียน เวลานี้เมื่อพูดถึงคำว่า เรียนรู้ ในฐานะวิทยาการต่าง ๆ เรามักนิยมตามแนวคิดตะวันตก เราก็เทียบกับศัพท์ภาษาอังกฤษว่า learning แต่เดิมเราแปลว่าเรียน การศึกษาก็เท่ากับคำว่า เรียน เท่านั้น เพราะคำว่า เรียน เป็นคำไทย ส่วนคำว่า ศึกษา เป็นคำที่มาจากภาษาสันสกฤต คือ ศึกษา และตรงกับภาษาบาลีว่า สิกขา^{๒๔๖} การเรียนต้องมีรู้เป็นแกน และไม่ใช่แค่รู้อย่างเดียว แต่เรียนเท่ากับรู้ หมายความว่า เรียน คือ รู้ แล้วเกิดการเปลี่ยนแปลงไปในทางที่ดีขึ้น ในความหมายนี้เรียนก็มาตรงกับคำว่า พัฒนา ด้วย แต่คำว่าเรียน ถ้าเอาตัวศัพท์แท้ก็คือ ศึกษานั้นเอง^{๒๔๗}

พระราชวรมณี (ประยูร ปยุตโต) ได้ให้ความหมายของการเรียนรู้ไว้ในหนังสือปรัชญาการศึกษาไทยว่า “การเรียนรู้” ไว้ว่า “การศึกษา (สิกขา) ก็คือการพัฒนาชีวิตที่ดี (มรรค=พรหมจริยะ) ซึ่งมีปัญญาเป็นแกนนำโดยตลอด เริ่มด้วยใช้ปัญญาพัฒนาชีวิต ไปจนถึงชีวิตที่เป็นอยู่ด้วยปัญญา”^{๒๔๘}

พุทธทาสภิกขุได้ให้ความหมายของคำว่า “ศึกษา” ไว้ว่า คำว่าศึกษาในภาษาไทยอาจจะแคบไป ภาษาบาลีว่า สิกขา ในภาษาสันสกฤตเรียกว่า ศึกษา คำ ๓ คำนี้ แม้จะแตกต่างกันโดยชื่อหรือโดยพยัญชนะแต่ก็เป็นคำ คำเดียวกัน สิกขา ในภาษาบาลี หมายถึง การ

^{๒๔๕} อ.จตุกก.(ไทย)๒๑/๑๖๒/๒๒๗.

^{๒๔๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), “กระบวนการเรียนรู้เพื่อพัฒนาคนสู่ประชาธิปไตย”, ใน สารความรู้ที่ได้จากการสัมมนาทางวิชาการเพื่อนำเสนอผลการวิจัย/ผลงานทางวิชาการเกี่ยวกับเรื่องกระบวนการเรียนรู้, รวบรวมและจัดพิมพ์โดยกรมวิชาการ, (กรุงเทพมหานคร : องค์การการค้าของคุรุสภา), ๒๕๔๔ , หน้า ๓๖-๓๗.

^{๒๔๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔.

^{๒๔๘} พระราชวรมณี (ประยูร ปยุตโต), ปรัชญาการศึกษาไทย ฉบับแก้ไขรวบรวมใหม่, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ), ๒๕๒๘, หน้า ๔๘.

ประพจน์ปฏิบัติ การทำให้ดับทุกข์โดยสิ้นเชิง รวมถึงความรู้ด้วย เพราะฉะนั้นความรู้กับการปฏิบัติ
ต้องไปด้วยกันไม่แยกกัน^{๒๔๙}

ศาสตราจารย์นายแพทย์ประเวศ วะสี ได้ให้ความหมายของการเรียนรู้ไว้ว่า การ
เรียนรู้หรือหลักปฏิบัติทางพระพุทธศาสนานั้นเรียกว่า สิกขา หรือ ศึกษา วิถีชีวิตคือการศึกษ วิถี
ชีวิตที่ดีประกอบด้วยระบบการอยู่ร่วมกันที่ดี คือ ศิล หมายถึง การอยู่ร่วมกันด้วยความปกติ ระบบ
การอยู่ร่วมกันของชีวิตควรจะต้องประกอบด้วยการพัฒนาจิตและพัฒนาปัญญาให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไปด้วย
ทำให้ระบบการอยู่ร่วมกันดียิ่ง ๆ ขึ้น ศิลสิกขา จิตตสิกขา และปัญญาสิกขา ที่เรียกว่าการศึกษาทั้ง ๓
หรือไตรสิกขานั้น เพราะเป็นวิถีชีวิตทั้งหมด วิถีชีวิตทั้งหมดคือการศึกษ การศึกษาจึงไม่การเรียนรู้
วิชา^{๒๕๐}

ศาสตราจารย์สุมน อมรวิวัฒน์ ได้ให้ความหมายของการเรียนรู้ไว้ว่า “การเรียนรู้
เป็นกระบวนการของผู้เรียนที่ประกอบด้วยองค์ความรู้คือปริยัติ ปฏิบัติ และปฏิเวธ ที่นำไปสู่ความ
เจริญงอกงามของสติปัญญา”^{๒๕๑}

จากความหมายดังกล่าวข้างต้นคำว่า เรียนรู้ เรียน สิกขา ศึกษา และพัฒนา
จึงเป็นคำที่ใช้แทนกันได้ โดยที่พระพุทธศาสนาให้ความสำคัญกับ สิกขา แปลว่า ธรรมชาติอันบุคคล
พึงศึกษา ปฏิบัติอันบุคคลพึงศึกษา การพัฒนา การฝึก ฝึกปรี้อ ฝึกอบรม^{๒๕๒}

จากากรกล่าวมาเราจะพบว่าหลักของการศึกษาหรือการเรียนรู้ในทาง
พระพุทธศาสนานั้นมุ่งเน้นไปที่ข้อประพจน์ปฏิบัติ ๓ อย่าง คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิ
ปัญญาสิกขา^{๒๕๓} หรือเรียกว่า ไตรสิกขา ซึ่งสาระของไตรสิกขา ก็คือ การฝึกฝนอบรมตนเพื่อความ
ถึงพร้อมแห่งธรรมที่เป็น กุศลเพื่อการดำรงอยู่ด้วยดีหรือความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมไม่ว่าจะเป็นวัตถุ
หรือสังคัมด้วยกาย วาจา ใจ (อธิศีลสิกขา) การฝึกฝนคุณภาพจิตใจให้เกิดความตั้งมั่น แน่วแน่ ไม่

^{๒๔๙} พุทธศาสนิกขุ, การศึกษาคืออะไร, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมบุชา),ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์,
หน้า ๑๙๙-๑๒๐.

^{๒๕๐} ศาสตราจารย์นายแพทย์ประเวศ วะสี, “พุทธธรรมกับอุดมการณ์สำหรับศตวรรษที่ ๒๑”, ใน
พุทธธรรมกับอุดมการณ์สำหรับศตวรรษที่ ๒๑ : ปาฐกถาครบรอบ ๖๐ ปี พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต),
(กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง) ,๒๕๔๒, หน้า ๑๑๕-๑๑๖.

^{๒๕๑} ศาสตราจารย์สุมน อมรวิวัฒน์, “แนวคิดเกี่ยวกับการบูรณาการการศึกษา ศาสนาและ
วัฒนธรรม”, ใน วิถีการเรียนรู้ของคนไทย : ประมวลสาระจากการประชุมและรวมข้อเขียนจากนักคิด, รวบรวมและ
จัดพิมพ์โดยสำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, (กรุงเทพมหานคร : โครงการวิถีการเรียนรู้ของคนไทย) ,
๒๕๔๖, หน้า ๕๘.

^{๒๕๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ ครั้งที่
๑๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์บริษัทสหธรรมิก จำกัด), ๒๕๔๙, หน้า ๖๐๓.

^{๒๕๓} ดูรายละเอียดใน อจ.ต.ก.(ไทย)๒๐/๘๒/๓๐๘-๓๐๙, ๘๕/๓๓๐-๓๓๑.

ฟุ้งซ่าน รวมถึงการฝึกฝนจิตให้มีคุณธรรม ส่งเสริมต่อการดำรงชีวิตที่ดีงามและสามารถที่จะก้าวสู่การฝึกฝนอบรมด้านปัญญาต่อไป (อธิจิตตสิกขา) และการฝึกฝนปัญญาให้รู้เท่าทันระบบความสัมพันธ์ ของสิ่งทั้งปวงตามธรรมชาติ (อธิปัญญาสิกขา) ซึ่งหมายถึงอายตนะภายในกับอายตนะภายนอก ได้แก่

๑. จักขุ (ตา) กับรูป (รูป)
๒. โสตะ (หู) กับ สัททะ (เสียง)
๓. ฆานะ (จมูก) กับ คันธะ (กลิ่น)
๔. ชิวหา (ลิ้น) กับ รส (รส)
๕. กาย (กาย) กับ โผฏฐัพพะ (สิ่งที่ถูกต้องกาย)
๖. มโน (ใจ) กับธรรมารมณ (สิ่งที่ใจนึกคิด)^{๒๕๔}

พระพุทธศาสนามีจุดหมายของการเรียนรู้สูงสุดที่ปัญญา กล่าวคือ ปัญญาที่รู้เท่าทันสิ่งทั้งปวงตามธรรมชาติ ดังนั้นมนุษย์จึงต้องเรียนรู้ที่จะฝึกฝนควบคุมระมัดระวังตนให้รู้เท่าทันเมื่อตาเห็นรูป จมูกได้กลิ่น หูได้ยินเสียง ลิ้นลิ้มรส กายสัมผัสผัส ใจรับรู้อารมณ์ ให้เกิดประโยชน์แก่ตนเองภายในขอบเขตของสิ่งที่ได้เรียนรู้ขึ้น ๆ สามารถที่จะดำเนินชีวิตให้ถูกต้อง ดีงาม แก้ปัญหาในชีวิตและดับทุกข์ได้ ดังที่องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ว่า

ภิกษุทั้งหลาย บุคคลเมื่อยังไม่รู้ยังไม่กำหนดรู้ ไม่คลายกำหนด ไม่ละจักขุ เป็นผู้ไม่ควรเพื่อความสิ้นทุกข์...โสตะ ฯลฯ ฆานะ ฯลฯ ชิวหา ฯลฯ กาย ฯลฯ บุคคลเมื่อยังไม่รู้ยังไม่กำหนดรู้ ไม่คลายกำหนด ไม่ละมโน เป็นผู้ไม่ควรเพื่อความสิ้นทุกข์

ภิกษุทั้งหลาย ส่วนบุคคลเมื่อรู้ยังไม่กำหนดรู้ คลายกำหนด ละจักขุได้ เป็นผู้ควรเพื่อความสิ้นทุกข์ ฯลฯ ชิวหา ฯลฯ กาย ฯลฯ บุคคลเมื่อรู้ยังไม่กำหนดรู้ คลายกำหนด ละมโนได้ เป็นผู้ควรเพื่อความสิ้นทุกข์^{๒๕๕}

ภิกษุทั้งหลาย บุคคลเมื่อยังไม่รู้ยังไม่กำหนดรู้ ไม่คลายกำหนด ไม่ละรูป เป็นผู้ไม่ควรเพื่อความสิ้นทุกข์...สัททะ ฯลฯ คันธะ...รส...โผฏฐัพพะ... ฯลฯ บุคคลเมื่อยังไม่รู้ยังไม่กำหนดรู้ ไม่คลายกำหนด ไม่ละธรรมารมณ เป็นผู้ไม่ควรเพื่อความสิ้นทุกข์

ภิกษุทั้งหลาย ส่วนบุคคลเมื่อรู้ยังไม่กำหนดรู้ คลายกำหนด ละรูปได้ เป็นผู้ควรเพื่อความสิ้นทุกข์...สัททะ ฯลฯ คันธะ...รส...โผฏฐัพพะ... ฯลฯ บุคคลเมื่อรู้ยังไม่กำหนดรู้ คลายกำหนด ละธรรมารมณได้ เป็นผู้ควรเพื่อความสิ้นทุกข์^{๒๕๖}

^{๒๕๔} ส.ส. (ไทย) ๑๘/๒๓/๒๒.

^{๒๕๕} ส.ส. (ไทย) ๑๘/๑๑๑/๑๒๕.

^{๒๕๖} ส.ส. (ไทย) ๑๘/๑๑๒/๑๒๕.

จากความหมายหรือบทนิยามดังกล่าวข้างต้น การเรียนรู้ตามแนวพระพุทธศาสนาจึงหมายถึง กระบวนการฝึกฝนพัฒนาตนด้วยอายตนะภายในตัวมนุษย์หรืออินทรีย์ ๖ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ สัมพันธ์กับอายตนะภายนอกหรืออารมณ์ ๖ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ (สิ่งที่ถูกต้องกาย) ธรรมารมณ์ (อารมณ์ ที่เกิดกับใจ) พร้อมกับการประพฤติปฏิบัติตามกระบวนการของไตรสิกขา ได้แก่ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา ซึ่งเป็นกระบวนการเรียนรู้ที่ทำให้มนุษย์เกิดการเปลี่ยนแปลงไปสู่ความเจริญงอกงามของชีวิตและเป็นวิถีชีวิตทั้งหมดของมนุษย์

(๒) กระบวนการของการเรียนรู้

การเรียนรู้เป็นกระบวนการที่สำคัญของชีวิต ตราบใดที่ยังดำรงชีวิตอยู่ก็ต้องมีการเรียนรู้ที่จะปรับตัวให้เข้ากับสิ่งแวดล้อม เพราะบุคคลจะมีชีวิตความเป็นอยู่อย่างไร จะมีพฤติกรรมอย่างไรนั้นขึ้นอยู่กับกระบวนการเรียนรู้ และการเรียนรู้จะเกิดขึ้นได้ต้องอาศัยการรับรู้ ซึ่งเกี่ยวข้องกับร่างกายและจิตใจ ด้วยเหตุนี้พระพุทธศาสนาจึงให้ความสำคัญกับการเรียนรู้ของมนุษย์ โดยมีแนวคิดที่ว่า มนุษย์ประกอบขึ้นด้วยรูปขันธ์ (ร่างกาย) ได้แก่ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม และธาตุไฟ หรือธาตุ ๔ และนามขันธ์ (จิตใจ) ได้แก่ เวทนา (ความรู้สึกรู้สึก) สัญญา (ความจำ) สังขาร (การคิด) และวิญญาณ (จิตใจ)^{๒๕๗} ทั้งรูปขันธ์ (ร่างกาย) และนามขันธ์ (จิตใจ) ประกอบเข้าเป็นชีวิตและอิงอาศัยซึ่งกันและกัน ร่างกายต้องอาศัยจิตใจจึงจะแสดงพฤติกรรมต่าง ๆ ได้ และจิตใจต้องอาศัยร่างกายคอยรับรู้ อารมณ์ภายนอก หรือกล่าวได้ว่ามนุษย์เป็นผู้รับรู้อารมณ์โลก ส่วนโลกเป็นสิ่งที่ถูกรู้ ดังพุทธพจน์ที่องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า

จักขุ รูป จักขุวิญญาณ ธรรมที่พึงรู้แจ้งทางจักขุวิญญาณมีอยู่ในที่ใด โลกหรือการบัญญัติว่าโลกก็มีอยู่ในที่นั้น ฯลฯ

ชีวหา ฯลฯ มโน ธรรมารมณ์ มโนวิญญาณ ธรรมที่พึงรู้แจ้งทางมโนวิญญาณมีอยู่ในที่ใด โลกหรือการบัญญัติว่าโลกก็มีอยู่ในที่นั้น

ส่วนจักขุ รูป จักขุวิญญาณ ธรรมที่พึงรู้แจ้งทางจักขุวิญญาณไม่มีในที่ใด โลกหรือการบัญญัติว่าโลกก็ไม่มีในที่นั้น ฯลฯ

ชีวหา ฯลฯ มโน ธรรมารมณ์ มโนวิญญาณ ธรรมที่พึงรู้แจ้งทางมโนวิญญาณไม่มีในที่ใด โลกหรือการบัญญัติว่าโลกก็ไม่มีในที่นั้น^{๒๕๘}

จากพุทธพจน์นี้ คำว่าโลกตามแนวคิดของพระพุทธศาสนาก็คือ อายตนะภายในหรืออินทรีย์ ๖ ได้แก่ จักขุ (ตา) โสต (หู) ฆานะ (จมูก) ชิวหา (ลิ้น) กาย (กาย) และมโน (ใจ) กับอายตนะภายนอกหรืออารมณ์ ๖ ได้แก่ รูป (รูป) สัททะ (เสียง) คันธะ (กลิ่น) รส (รส) โผฏฐัพพะ (สิ่ง

^{๒๕๗} อภ.วิ.(ไทย)๓๕/๒๒๘/๒๒๐.

^{๒๕๘} ส.สพ.า.(ไทย)๑๘/๖๘/๕๘.

ที่ต้องกาย) ธรรมารมณ (อารมณ์ที่เกิดกับใจ) เมื่ออายตนะภายในกระทบกับอายตนะภายนอกจะเกิดเป็นความรู้เฉพาะด้านของแต่ละอายตนะขึ้น หรือเรียกว่า วิญญาณ แปลว่า ความรู้ที่เกิดขึ้นเมื่ออายตนะภายในกับอายตนะภายนอกกระทบกัน เช่น ตากระทบวัตถุสิ่งหนึ่งเกิดการเห็นขึ้น เรียกว่าเกิดวิญญาณทางตา แสดงให้เห็นเป็นแผนภาพได้ดังนี้

แผนภาพที่ ๑ แสดงความรู้เฉพาะด้านของแต่ละอายตนะ^{๒๕๙}

จากแผนภาพ ๑ จะพบว่าตั้งแต่ตากระทบรูปจนถึงกายกระทบโณภูฏัพพะ เป็นการกระทบกันทางวัตถุ สามารถเข้าใจได้ง่าย ส่วนใจกระทบธรรมารมณนั้น ใจเป็นสิ่งที่รับรู้เช่นกัน ยกตัวอย่าง เช่น ในบางขณะเราไม่ได้สัมผัสสิ่งใดจากภายนอกเลย ไม่ว่าจะทางตา หู จมูก ลิ้น กาย แต่ใจเกิดการรับรู้ขึ้นมาจากการที่นึกถึงภาพผู้ชายคนหนึ่งที่เคยเห็น (ขณะนั้นไม่มีผู้ชายคนนั้นหรือรูปของผู้ชายคนนั้นให้เห็นด้วยตา) ภาพของผู้ชายคนนั้นมาจากความจำ สิ่งที่ใจรับรู้ดังกล่าว เรียกว่า ธรรมารมณ ซึ่งสิ่งที่รับรู้ด้วยใจในเรื่องต่างๆ เกิดขึ้นเสมอ ๆ ในชีวิตประจำวันของมนุษย์ และทำให้คิดปรุงแต่งได้มากมาย ดังนั้น การรับรู้จะเกิดขึ้นได้จะต้องมีองค์ประกอบทั้ง ๓ อย่าง คือ

๑. อายตนะภายใน คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ

๒. อายตนะภายนอก คือ รูป เสียง กลิ่น รส โณภูฏัพพะ (สิ่งที่ถูกต้องกาย) ธรรมารมณ (อารมณ์ที่เกิดกับใจ)

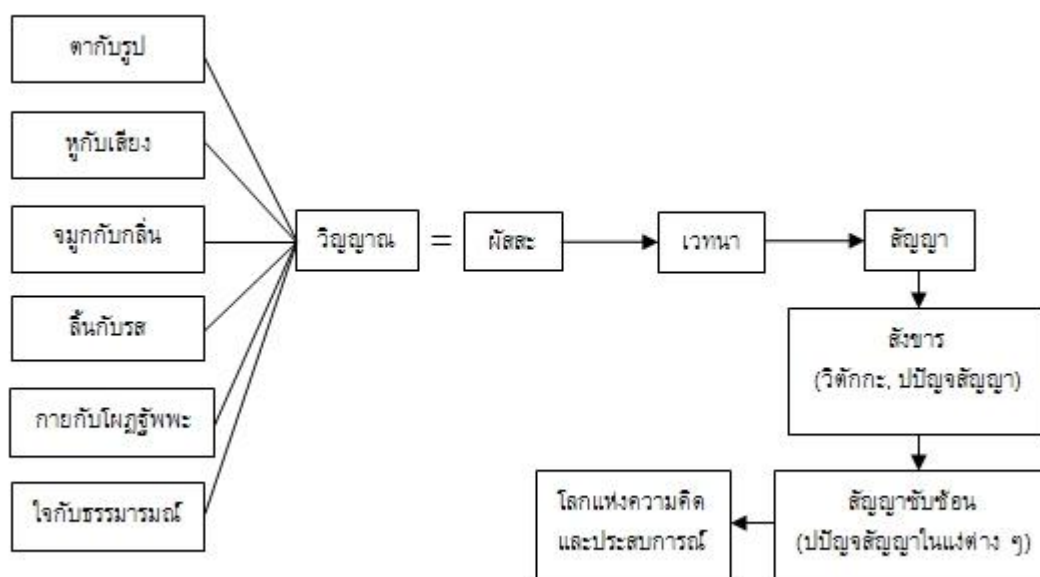
๓. วิญญาณ คือ ความรู้สึกที่เกิดขึ้นเมื่ออายตนะภายในกับอายตนะภายนอกกระทบกัน^{๒๖๐}

องค์ประกอบทั้งสามข้างต้นนี้เมื่อประจวบกันเข้าพร้อมกันจึงเกิดเป็นผัสสะ แปลว่า การกระทบ ซึ่งเป็นขั้นตอนสำคัญหรือจุดเริ่มต้นของการรับรู้และการเรียนรู้ ถ้าไม่มีผัสสะ การรับรู้และการเรียนรู้จะเกิดขึ้นไม่ได้ หมายความว่า เมื่อผัสสะเกิดขึ้น กระบวนการก็ดำเนินต่อไป คือ จากผัสสะนำไปสู่เวทนา เวทนา หมายถึงความรู้สึกที่มีต่ออารมณ์ที่รับรู้ นั้น ได้แก่ ความรู้สึกสุข

^{๒๕๙} อ่างแล้ว, พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๓๕-๓๖.

^{๒๖๐} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๐๔/๒๐๓.

สบาย (สุขเวทนา) ความรู้สึกไม่สบาย (ทุกข์เวทนา) หรือความรู้สึกไม่ทุกข์ไม่สุข (อทุกขมสุขเวทนา)^{๒๖๑} กล่าวคือ ถ้าสุขสบายหรือชอบใจก็ตื่นรนปรารถนา (ตัณหา) ถ้าไม่สบายหรือไม่ชอบใจก็อยากให้พ้นจากสภาพนั้น ๆ (วิภวตัณหา) ซึ่งความสุขสบายหรือความไม่สุขสบายจากเหตุการณ์ต่าง ๆ อันเป็นประสบการณ์แต่ละอย่างที่ผ่านมาจิตใจจะจำไว้ (สัญญา) เช่น เมื่อเด็กเห็นเตารีดที่กำลังร้อนอยู่ ครั้งแรกที่เห็นยังไม่รู้ว่าเป็นอย่างอะไร เมื่อเอามือไปจับ (ผัสสะ) เกิดการรับรู้เป็นทุกข์เวทนาขึ้นคือรู้สึกทุกข์เพราะความร้อน แล้วจิตเอาไปจำไว้ว่าถ้าจับเตารีดจะมีความทุกข์ เมื่อเด็กเห็นเตารีดอีกก็จะไม่จับเพราะรู้ว่าร้อน การรู้นี้มาจากความจำ และการที่เอามือไปจับหรือไม่จับนั้นต้องผ่านความคิดและเจตจำนงหรือความตั้งใจ เจตจำนงนี้ขึ้นอยู่กับเวทนาและสัญญา กล่าวคือ ก่อนที่จะรู้ว่าเตารีดร้อนเด็กต้องการจับ หลังจากรู้ว่าเตารีดร้อนและเมื่อเห็นอีกก็จำได้ จึงไม่ต้องการจับ การต้องการหรือไม่ต้องการนั้นเกิดจากการคิดปรุงแต่ง (สังขาร) ซึ่งสามารถแสดงให้เห็นเป็นแผนภาพกระบวนการของการรับรู้ได้ดังนี้

แผนภาพที่ ๒ แสดงกระบวนการของการรับรู้ในพระพุทธศาสนา

^{๒๖๑} ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๖, ๓๕๓/๓๗๓, ส.สพ.(ไทย) ๑๘/๒๗๐/๓๐๓, อง.ฉก.(ไทย) ๒๒/๖๓/๕๓๔.

จากแผนภาพที่ ๒ เมื่ออายตนะภายในกระทบกับอายตนะภายนอก ตากับรูป เป็นต้น จนถึงเวทนา จะเป็นการรับรู้บริสุทธิ์ตามธรรมชาติหรือกระบวนการรับรู้แบบวิวิฎฐ์^{๒๖๒} เวทนาเป็นเพียงองค์ประกอบที่ทำให้การรับรู้ถูกต้องสมบูรณ์ จึงเป็นส่วนประกอบที่สำคัญ อย่างหนึ่ง โดยทำหน้าที่เป็นเครื่องชี้บอกให้รู้ว่าอะไรเป็นอันตรายแก่ชีวิต (เช่น เด็กจับเตารีดแล้วร้อน) ควรหลีกเลี่ยง หรือสิ่งใดที่เกื้อหนุนแก่ชีวิต ควรนำมาใช้ประโยชน์ เวทนาจึงช่วยให้กระบวนการเรียนรู้ดำเนินต่อไป สามารถสร้างความรู้ความเข้าใจที่ครบถ้วนสมบูรณ์^{๒๖๓} แต่ถ้ากล่าวตามหลักการของกระบวนการรับรู้บริสุทธิ์ การรับรู้เกิดขึ้นจากอายตนะแล้วเสร็จสิ้นที่ผัสสะ กล่าวคือ มีแต่องค์ธรรมที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติ ยังไม่มีการคิดพิจารณาวิเคราะห์ตัดสินใด ๆ ยังไม่มีสัตว์ บุคคล ตัวตน เข้ามาเกี่ยวข้อง จากเวทนา สัญญา สังขาร เป็นกระบวนการรับรู้แบบเสพสเวยโลกหรือกระบวนการรับรู้แบบสังสารวิฎฐ์^{๒๖๔} กล่าวคือ มีความรู้สึกต่อสิ่งที่ตนรับรู้เป็นความรู้สึกชอบ ไม่ชอบ (เวทนา) และมีการจำได้ว่าสิ่งนั้นคืออะไร (สัญญา) เมื่อเกิดการจำได้ก็มีการคิดปรุงแต่งสร้างสรรค์ให้เป็นไปตามที่ตนต้องการปรารถนา (สังขาร) ด้วยแรงผลักดันของตัณหา มานะ ทิฎฐิ^{๒๖๕} ทำให้มองไม่เห็นสิ่งทั้งปวงตามความเป็นจริง ติดอยู่ในทุกข์และไม่สามารถข้ามพ้นความทุกข์ไปได้

ดังนั้นมนุษย์คิดอย่างไรและแสดงพฤติกรรมออกมาอย่างไร การรับรู้ของมนุษย์จะดำเนินไปตามความเป็นจริงหรือคลาดเคลื่อนไปจากความเป็นจริงขึ้นอยู่กับเวทนา เช่นเดียวกันอายตนะย่อมมีความสำคัญเพราะเป็นแหล่งที่ทำให้เวทนาเกิดขึ้น จากกระบวนการรับรู้ดังกล่าวอายตนะจึงเป็นกระบวนการที่ทำหน้าที่ ๒ ประการ คือ

๑. เป็นช่องทางรับรู้โลก กล่าวคือ เป็นเครื่องมือสื่อสารทำให้มนุษย์ได้รับข้อมูลแหล่งความรู้ ซึ่งเป็นสิ่งจำเป็นที่ช่วยให้มนุษย์สามารถเกี่ยวข้องกับโลกได้อย่างถูกต้อง ทำให้ชีวิตดำรงอยู่และเป็นไปด้วยดี

๒. เป็นช่องทางเสพสเวยโลก หรือเป็นช่องทางที่มนุษย์รับอารมณ์ต่างๆ กล่าวคือ มีความรู้สึกต่อสิ่งที่ตนรับรู้ ด้วยการดู การฟัง การดม การลิ้มรส การสัมผัสสิ่งต่าง ๆ ความ

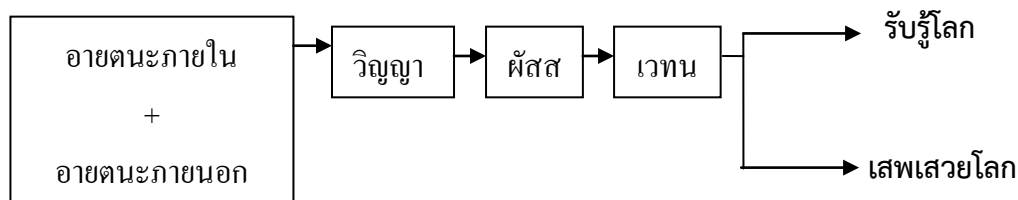
^{๒๖๒} อ่างแล้ว, พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๓๘.

^{๒๖๓} อ่างแล้ว, พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๓๗.

^{๒๖๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๘.

^{๒๖๕} ุรยละเอียดใน ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๕๑/๔๑๒-๔๑๘.

สนุกสนานรื่นเริง ความเสียใจ ความหดหู่ท้อแท้ใจ ฯลฯ ตลอดจนจินตนาการต่าง ๆ ^{๒๖๖} แสดงให้เห็นเป็นแผนภาพการทำหน้าที่ของอายตนะได้ดังนี้

แผนภาพที่ ๓ แสดงการทำหน้าที่ของอายตนะ

จึงสรุปได้ว่ากระบวนการเรียนรู้จะเกิดขึ้นได้ต้องมีการรับรู้ ซึ่งการรับรู้เกิดจากองค์ประกอบ คือ อายตนะภายในกระทบกับอายตนะภายนอก เกิดเป็นวิญญาณหรือเกิดเป็นความรู้แจ้งอารมณ์ในแต่ละอายตนะ เมื่อองค์ประกอบดังกล่าวประจวบเข้าพร้อมกันจะเกิดเป็นผัสสะหรือการรับรู้ ผัสสะจึงเป็นจุดเริ่มต้นของการเรียนรู้ในพระพุทธศาสนา เมื่อเกิดผัสสะแล้วเวทนาจะเกิดขึ้นตามมา ถ้าจิตไม่มีกิเลสจะเป็นการรับรู้โลกตามธรรมชาติ คือ การรับรู้สิ่งทั้งหลายที่ปรากฏกับจิตตรงตามความเป็นจริง แต่ถ้าจิตประกอบด้วย ตัณหา มานะ ทิฏฐิ สัญญาจะปรุงแต่งให้เป็นบุคคลตัวตน เราเขา สัญญาในขั้นนี้จะเป็นปัญจสัญญา เป็นสัญญาที่เนื่องจากสังขารซึ่งปรุงแต่งภาพอารมณ์ให้ออกในแง่มุมต่าง ๆ มากมายทั้งที่เป็นกุศลและอกุศลตามโลกแห่งประสบการณ์ของแต่ละบุคคล ทำให้ไม่สามารถมองเห็นสิ่งทั้งหลายตรงตามความเป็นจริง ก่อให้เกิดปัญหามากมายในชีวิตเป็นช่องทางการรับรู้แบบเสพเสวยโลก

(๓) กระบวนการเรียนรู้ที่สัมพันธ์กับอายตนะ

การติดต่อสัมพันธ์กับโลกภายนอก มีความสำคัญและจำเป็นอย่างยิ่งต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์ ทำให้มนุษย์เกิดการเรียนรู้ เกิดการรับรู้ข้อมูล การจำ การคิด และการรับรู้อารมณ์ต่าง ๆ ซึ่งในชีวิตประจำวันอายตนะแต่ละอายตนะของมนุษย์สามารถทำหน้าที่อยู่ตลอดเวลา ดังที่พระธรรมปิฎกได้กล่าวไว้ว่า “ชีวิตทั้งหมดเท่าที่บุคคลรู้สึกก็ดี โลกทั้งโลกเท่าที่ปรากฏแก่บุคคลก็ดี ความรู้ ความเข้าใจทุกอย่างที่เกิดมีขึ้นแก่บุคคลโดยปกติก็ดี ย่อมอยู่ในขอบเขตของการรับรู้และการคิดคำนึงนี้ เมื่อกล่าวในแง่หนึ่ง สิ่งเหล่านี้จึงเป็นทุกสิ่ง ทุกอย่างสำหรับบุคคล”^{๒๖๗} โลกทั้งโลกที่ปรากฏแก่บุคคลก็คือ ความสามารถในการรับรู้อารมณ์ภายนอกและการแสดงออกหรือมีพฤติกรรม

^{๒๖๖} อ่างแล้ว, พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, หน้า ๓๘-๓๙.

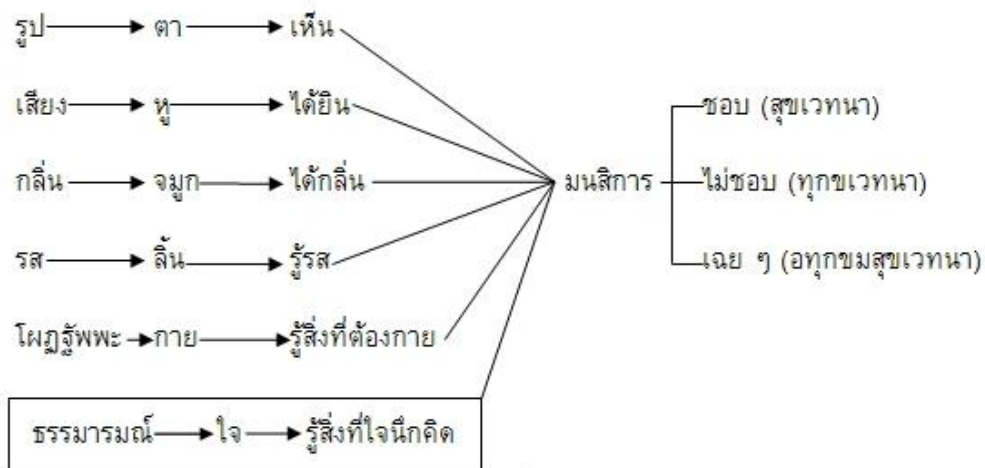
^{๒๖๗} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธวิธีในการสอน**, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท โอเอ็นจีการพิมพ์ จำกัด), ๒๕๔๒, หน้า ๘๘.

ต่อสิ่งแวดล้อมเหล่านั้น เมื่อเรามีอายตนะเป็นปกติไม่พิการหรือบกพร่อง มีประสาทหูดี มีประสาทจมูกดี เป็นต้น ก็สามารถติดต่อสัมพันธ์กับโลกภายนอกได้

(๔) ผลกระทบที่เกิดจากอายตนะ

ดังที่ได้กล่าวในตอนต้นแล้วว่า เมื่อตาเห็นรูปก็จะเกิดเป็นความรู้หรือการรับรู้ทางตาขึ้น เรียกว่ามีผัสสะทางตาเกิดขึ้น อายตนะอื่น ๆ ก็เช่นเดียวกัน หรืออาจกล่าวได้ว่า เมื่ออายตนะแต่ละอายตนะทำหน้าที่ เป็นเหตุให้เกิดผัสสะ ดังที่องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า “เพราะสหายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี”^{๒๖๘} ผัสสะจึงเป็นที่ประชุมพร้อมกันขององค์ประกอบ ๓ อย่าง ได้แก่ อายตนะภายในคือตา อายตนะภายนอกคือรูป และความรู้ทางตาหรือจักขุวิญญาณ เป็นต้น

กล่าวถึงอายตนะภายในของมนุษย์ คือ จิตหรือใจ นอกจากจะคิดนึกไปถึงสิ่งต่างๆ ยังต้องทำหน้าที่รับรู้อายตนะอื่น ๆ อีกด้วย เช่น การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น^{๒๖๙} เป็นต้น เมื่อรับรู้แล้วยังทำหน้าที่คิดพิจารณาตัดสินใจหรือมนสิการ^{๒๗๐} และย่อมมีผลอย่างใดอย่างหนึ่งต่อรูปที่ให้เห็น เสียงที่ได้ยิน และต่อกลิ่นต่าง ๆ เป็นต้น กล่าวคือ เมื่อใดที่มีการนึกคิดพิจารณาตัดสินว่าชอบใจ ก็จะเกิดเป็นความรู้สึกสุข หรือสุขเวทนา ว่าไม่ชอบใจ ก็จะเกิดเป็นความรู้สึกทุกข์ หรือทุกข์เวทนา ว่าเฉย ๆ ก็จะเกิดเป็นความรู้สึกไม่สุขไม่ทุกข์ หรืออทุกขมสุขเวทนา^{๒๗๑} สามารถแสดงให้เห็นเป็นแผนภาพได้ดังนี้

แผนภาพที่ ๔ แสดงการทำงานของใจ

^{๒๖๘} วิ.ม.(ไทย) ๔/๑/๒, อง.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๖๒/๒๔๒, อภิ.วิ(ไทย) ๓๕/๒๒๕-๒๔๒/๒๒๑.

^{๒๖๙} อ้างแล้ว, พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๗๖๐.

^{๒๗๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๗๘.

^{๒๗๑} ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๖, ๓๕๓/๓๗๓, ส.ส.(ไทย) ๑๘/๒๗๐/๓๐๓, อง.ฉก.ก.(ไทย)

การที่มนุษย์คิดพิจารณาตัดสินใจรูป เสียง กลิ่น รส โณภูฏัพพะ และ
ธรรมารมณ์ที่ได้รับรู้ว่าชอบ ไม่ชอบ หรือเฉย ๆ ก็ด้วยเหตุ ๓ ประการ ได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ^{๒๗๒}

สุขเวทนาเป็นความสุขที่เกิดจากความใคร่ ความปรารถนาในกามคุณ ๕ ได้แก่
(๑) รูปที่พึงรู้แจ้งทางตาที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ ชวนให้รัก ชักให้ใคร่ ทำให้ใจกำหนัด (๒)
เสียงที่พึงรู้แจ้งทางหู... (๓) กลิ่นที่พึงรู้แจ้งทางจมูก... (๔) รสที่พึงรู้แจ้งทางลิ้น... (๕)
โณภูฏัพพะที่พึงรู้แจ้งทางกาย...^{๒๗๓} ความปรารถนาในกามคุณนี้ เรียกว่า กามตัณหา^{๒๗๔}

สุขเวทนาทำให้เกิดความอยากได้ อยากมี อยากเป็น ทำให้มนุษย์ต้องแสวงหา
สิ่งที่อยากได้ อยากมี อยากเป็น เรียกว่า ภาวตัณหา^{๒๗๕}

เมื่อมีทุกขเวทนาเกิดขึ้น มนุษย์จะเกลียดกลัว และพยายามหลีกเลี่ยงสิ่งที่ทำให้
เกิดความทุกข์ เกิดเป็นความอยากที่จะหลีกเลี่ยงให้พ้นจากสภาพที่ทำให้เกิดความลำบากเหล่านั้น เป็น
ความไม่อยากได้ ไม่อยากมี ไม่อยากเป็น แล้วดิ้นรนกระเสือกกระสนให้ไม่ได้ ให้ไม่มี ให้ไม่เป็น
เรียกว่า วิภวตัณหา^{๒๗๖}

กามตัณหา ภาวตัณหา และวิภวตัณหาหรือความอยากดังกล่าวทำให้เกิดการ
แสวงหา เมื่อมีการแสวงหาก็ย่อมมีการได้หรือไม่ได้ในสิ่งที่ปรารถนานั้น เมื่อได้ในสิ่งที่ปรารถนาที่
พอใจก็เป็นสุข เมื่อไม่ได้ในสิ่งที่ปรารถนาที่พอใจก็เป็นทุกข์วนเวียนต่อเนื่องกันไปอย่างนี้ไม่มีที่สิ้นสุด
การได้มาในสิ่งที่ปรารถนาที่พอใจทำให้เกิดการยึดมั่น เรียกว่า อุปาทาน มี ๔ ประการ ดังนี้

๑. กามอุปาทาน แปลว่า ความยึดมั่นในกาม คือ รูป เสียง กลิ่น รส
โณภูฏัพพะที่น่าใคร่ น่าพอใจ ทำให้เพลิดเพลินหลงผิดไปว่าสิ่งเหล่านั้นจะคงทนถาวร จึงชวนขวายที่จะ
ให้ได้สิ่งที่น่าความสุขมาให้ เมื่อสิ่งต่าง ๆ เหล่านั้นเสื่อมสลายหรือสูญหายไปตามธรรมดาของ สิ่งทั้ง
ปวง จึงทำให้เกิดความทุกข์เพราะการพลัดพรากจากสิ่งเหล่านั้น

๒. ทิฏฐอุปาทาน แปลว่า ความยึดมั่นในความเห็นหรือทฤษฎีต่าง ๆ เป็นการ
ปฏิเสธกฎแห่งกรรม ความเชื่อว่าภพเที่ยง (สัสสตทิฏฐิ) และความเชื่อว่าภพขาดสูญ (อจเฉททิฏฐิ)
เป็นต้น หรือความเห็นว่าความสุขที่มนุษย์ต้องการหรือความสุขแบบปุถุชนนั้นเป็นความสุขที่ ดีเลิศ
สมบูรณ์แบบ ทำให้มองไม่เห็นความสุขที่แท้จริง ทั้งนี้เพราะไม่ยอมรับฟังในแนวคิด ทฤษฎี หรือคำ
สอนอื่น ๆ

^{๒๗๒} ที.ปา.(ไทย)๑๑/๓๐๕/๒๕๕.

^{๒๗๓} อง.ฉก.ก.(ไทย)๒๒/๖๓/๕๗๒.

^{๒๗๔} ม.มู.(ไทย)๑๒/๙๑/๘๖.

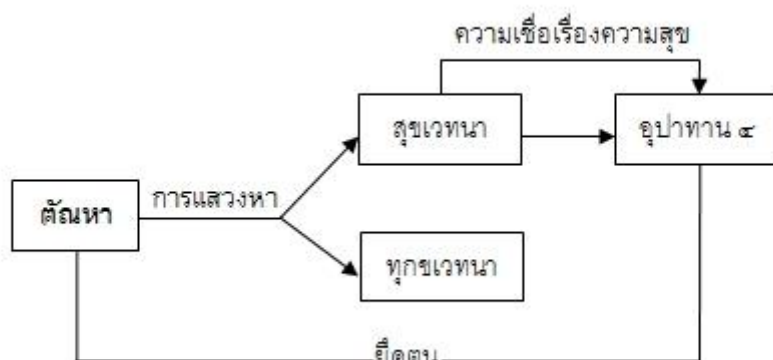
^{๒๗๕} ม.มู.(ไทย)๑๒/๙๑/๘๖.

^{๒๗๖} ม.มู.(ไทย)๑๒/๙๑/๘๖.

๓. สีสัพตูปาทาน แปลว่า ความยึดมั่นในหลักความประพฤติ ข้อปฏิบัติ แบบแผนระเบียบวิธีต่าง ๆ เป็นความยึดมั่นในการประพฤติปฏิบัติที่ไม่นำไปสู่ความดับทุกข์ เช่น ในการแสวงหาให้ได้มาซึ่งกามคุณ ซึ่งไม่ได้เป็นไปด้วยความรู้ความเข้าใจตามหลักความสัมพันธ์ของเหตุและผล ไม่เข้าใจความหมายและความมุ่งหมายที่แท้จริง ทำให้รู้ไม่เท่าทันความเป็นจริงของสิ่งทั้งปวง

๔. อัตตวาตูปาทาน แปลว่า ความยึดมั่นในตนเองว่าจะเป็นผู้ที่จะได้ ที่จะเป็นที่จะมี ที่จะสูญเสีย หรือความเห็นที่ว่าทุกคนประกอบด้วยอัตตา คือ ความยึดถือสำคัญมั่นหมายว่านี่เรานั่นของเรา จนเป็นเหตุให้แบ่งแยกเป็นพวกเรา พวกเขา และเกิดความถือพวก (หรือเรียกว่า ยึดตน เช่น ผู้นี้ทำความเสื่อมเสียให้แก่เรา ก็เกิดความอาฆาต) ความยึดถือสำคัญมั่นหมายนี้ทำให้เกิดความอยากเพิ่มขึ้นไปอีก อยากให้มีสภาวะที่ปรารถนาที่พอใจอยู่ตลอดไป จนตั้งใจหมายว่าถ้าชาติหน้าเกิดใหม่ก็ขอให้เกิดเป็นอย่างนั้นอย่างนี้อีก เป็นต้น ความยึดมั่นนี้ทำให้มนุษย์โดยมากกลัวความตาย ไม่อยากตาย และเมื่อตายแล้วทำให้ไปสู่แดนเกิดใหม่หรือภพและมีการเกิดหรือชาติต่อไป เมื่อมีชาติใหม่ก็ต้องพบกับความทุกข์ต่อไปอีกเป็นผลต่อเนื่องต่อไปอย่างนี้ ไม่มีที่สิ้นสุด^{๒๗๗}

อุปาทานทั้ง ๔ นั้นเป็นความยึดมั่นที่เกิดจากความเห็นที่คลาดเคลื่อนจากความ เป็นจริงหรือวิปาส โดยที่กามูปาทาน คือ ตัณหาที่พัฒนาจนมีกำลังแรง ส่วนอุปาทาน ๓ ชนิดที่เหลือ เป็นการยึดมั่นในความเห็นผิดต่าง ๆ ได้แก่ ความเห็นผิดว่ามีอัตตา ความเห็นผิดในหลักความประพฤติที่ไม่ใช่อริยมรรคมีองค์ ๘ และความเห็นผิดอื่น ๆ ที่เกิดจากทิวฏฐิที่มีลักษณะที่แตกต่างกันออกไป^{๒๗๘} แสดงให้เห็นเป็นแผนภาพการทำงานของตัณหา^{๒๗๙} ได้ดังนี้

แผนภาพที่ แสดงการทำงานของตัณหา

ดังนั้น เมื่อกระบวนการรับรู้ทำงานสัมพันธ์กันจึงเกิดเป็นผัสสะ จากผัสสะนำไปสู่เวทนา และการที่มนุษย์คิดพิจารณาตัดสินใจรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ที่ได้รับรู้ว่า

^{๒๗๗} ดุราลยะเอียดใน อภ.วิ.(ไทย)๓๕/๙๓๘/๕๘๘-๕๘๙.

^{๒๗๘} ดุราลยะเอียดใน ม.ม.(ไทย)๑๓/๙๔/๙๗, ส.ข.(ไทย)๑๗/๘๑/๑๒๙-๑๓๔.

ชอบ ไม่ชอบ หรือเฉยๆ ก็ด้วยเหตุคือกิเลส ตัณหา อุปาทาน ซึ่งเป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็ว ไม่รู้ตัวหรืออาจกล่าวได้ว่ามนุษย์ใช้อายตนะเพื่อเสพสเวยโลก ปัญหาต่าง ๆ หรือความทุกข์ จึงเกิดตามมาไม่มีที่สิ้นสุด ดังที่องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า

บุคคลบางคนในโลกนี้ถูกทุกข์ใดครอบงำ มีจิตถูกทุกข์ใดกลุ้มรุม ย่อมเศร้าโศก ลำบากใจ รำไร ทูบอก คร่ำครวญถึงความเลอะเลือน หรือบุคคลถูกทุกข์ใดครอบงำ มีจิตถูกทุกข์ใดกลุ้มรุมแล้วย่อมหาเหตุเปลื้องทุกข์ในภายนอกว่า “ใครจะรู้บทเดียวหรือ สองบทเพื่อดับทุกข์นี้ได้” เรากล่าวว่าทุกข์นั้นมีความหลงเป็นผล หรือมีการแสวงหา เปลื้องทุกข์ภายนอกเป็นผล นี้เรียกว่า วิบากแห่งทุกข์^{๒๗๙}

จากพุทธพจน์ดังกล่าวข้างต้น จะเห็นได้ว่าเมื่อมีความทุกข์เกิดขึ้น มนุษย์จะแสดงพฤติกรรมออกมา ๒ ประการ ดังนี้

๑. การหลงลืมสติ การหลงลืมสติจะมีอาการมากหรือน้อยขึ้นอยู่กับวิบากแห่งทุกข์นั้น บางคนมีความทุกข์หนักก็ฆ่าตัวตาย บางคนทุกข์เบาบางก็เศร้าโศก คร่ำครวญ รำไหรำพันทุกข์กายกินไม่ได้ นอนไม่หลับ ทุกข์ใจเพราะคิดวนเวียนอยู่กับเรื่องทุกข์ที่ตนต้องประสบ บ้างก็คับแค้นใจจนเกิดความกดดันหรือเครียด องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงตำหนิการปล่อยให้เกิดทุกข์ทางใจเพราะไม่ได้กำหนดรู้ทุกข์ทางกาย เปรียบเหมือนความเจ็บป่วยของบุรุษผู้ถูกยิงด้วยลูกศรดอกแรก และเจ็บปวดซ้ำอีกครั้งเมื่อถูกยิงด้วยลูกศรดอกที่สอง ทุกข์ทางกายเกิดจากการยิงด้วยลูกศรดอกแรก และทุกข์ทางใจเกิดจากการยิงด้วยลูกศรดอกที่สอง^{๒๘๐}

๒. การแสวงหาสิ่งเปลื้องทุกข์ภายนอก มนุษย์โดยส่วนมากเมื่อได้รับความทุกข์แล้ว จึงแสวงหาบุคคลที่ช่วยให้ทุกข์นั้นคลายลง เช่น ผู้ใหญ่ที่ให้คำปรึกษาแนะนำ สิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลาย หมอดู การสะเดาะเคราะห์ หรือหันไปพึ่งสิ่งที่ทำให้รื่นเริงใจต่าง ๆ ทางรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส เช่น การดูภาพยนตร์ การฟังเพลง การสูดดมสารเสพติด การดื่มสุรา การเที่ยวตามสถานบันเทิงต่าง ๆ ฯลฯ ซึ่งสิ่งเหล่านี้เรียกว่า กามคุณ^{๒๘๑}

การหลงลืมสติและการแสวงหาสิ่งเปลื้องทุกข์ภายนอกนี้กล่าวได้ว่าเป็นกระบวนการเรียนรู้แบบเสพสเวยโลก หรือกระบวนการรับรู้แบบสังสารวัฏ ทำให้ความรู้ที่ได้รับคลาดเคลื่อนจากความเป็นจริง เพราะกิเลส (โลภะ โทสะ โมหะ) ครอบงำจิตใจ ย่อมคิดที่จะเบียดเบียนตนเองบ้าง เบียดเบียนผู้อื่นบ้าง เบียดเบียนตนเองและผู้อื่นบ้าง ก่อให้เกิดความทุกข์ ทำ

^{๒๗๙} อัง.ฉก.ก.(ไทย)๒๒/๖๓/๕๗๘-๕๗๙.

^{๒๘๐} ส.สหา.(ไทย)๑๘/๒๕๔/๒๗๔.

^{๒๘๑} อัง.ฉก.ก.(ไทย)๒๒/๖๓/๕๗๒.

ให้ประพัตหุจริตทางกาย วาจา ใจ จนทำให้ไม่เห็นประโยชน์ของตน ประโยชน์ของผู้อื่น ประโยชน์ของตนและประโยชน์ของผู้อื่นตามความเป็นจริง^{๒๘๒}

มนุษย์มีเครื่องมือหรือช่องทางการรับรู้ภายในตนเอง คือ อายตนะภายในหรืออินทรีย์ ๖ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ที่สัมพันธ์กับอายตนะภายนอกหรืออารมณ์ ๖ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สิ่งที่ถูกต้องกาย และอารมณ์ที่เกิดกับใจหรือความรู้สึกนึกคิดต่าง ๆ ทำให้เกิดมีการกระทบหรือ “ผัสสะ” ขึ้น ผัสสะ จึงเป็นจุดเริ่มต้นของการเรียนรู้ จากผัสสะนำไปสู่เวทนา และการที่มนุษย์คิดพิจารณาตัดสินใจรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ที่ได้รับรู้ว่าชอบ ไม่ชอบ หรือเฉยๆ ก็ด้วยเหตุคือกิเลส ตัณหา อุปาทาน ซึ่งเป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็วไม่รู้ตัว มนุษย์มีการเรียนรู้วิชาการต่าง ๆ มากมายซึ่งเป็นการเรียนรู้ภายนอกตัว ไม่ได้ฝึกฝนเรียนรู้ภายในตัวเองหรือการสำรวมอินทรีย์ ๖ จึงไม่สามารถป้องกันการแสดงออกต่าง ๆ ที่เกิดจากตัณหาได้ ก่อให้เกิดผลเสียหายแก่ตัวมนุษย์เอง จนนำไปสู่วิกฤตการณ์ต่าง ๆ ของโลก ซึ่งเป็นผลกระทบที่เกิดขึ้นจากอายตนะ

๔.๔.๒ พุทธจิตวิทยากับการเรียนการสอน

เนื่องจากว่าพระพุทธศาสนานั้นถือได้ว่าเป็นศาสนาหนึ่งที่เน้นและให้ความสำคัญกับจิตและการมีอยู่ของจิตรวมไปถึงการเรียนรู้และการเข้าใจถึงกระบวนการทำงานของจิตว่ามีผลต่อโลกและชีวิตอย่างไร ซึ่งในแง่ของการดำเนินชีวิตตามปกติของมนุษย์ การศึกษาถือได้ว่าเป็นกระบวนการสร้างองค์ความรู้อย่างหนึ่งที่จะช่วยให้มนุษย์มีโลกทัศน์ที่เหมาะสมกับการเปลี่ยนแปลงของโลกหรือธรรมชาติ การศึกษาของมนุษย์นั้นมีอยู่หลายประการทั้งที่เป็นการศึกษาในระบบและนอกระบบ ซึ่งไม่ว่าระบบการจัดการศึกษานั้นจะมีความแตกต่างกันอย่างไรก็ตามแต่มีสิ่งหนึ่งที่ระบบการศึกษามีก็คือกระบวนการจัดการเรียนการสอนตามหลักสูตรที่เป็นเป้าหมายของการจัดการเรียนการสอนนั้น ซึ่งนักการศึกษาโดยทั่วไปได้มีการจัดวางกรอบของการจัดการศึกษาโดยเฉพาะการเรียนการสอนไว้ในหลากหลายวิธีการ แม้พระพุทธศาสนาก็เช่นกันพระพุทธองค์ทรงเป็นศาสดาเอกที่มีพระปรีชาสามารถในการเป็นผู้จัดวางกรอบของการจัดการศึกษาและการเรียนการสอน ซึ่งการเรียนการสอนในทางพระพุทธศาสนานั้นถือได้ว่าเป็นทั้งศาสตร์และศิลป์คือมีทั้งหลักการและวิธีการที่จะสามารถนำไปใช้ในการเรียนการสอนได้อย่างมีประสิทธิภาพ ซึ่งในกรอบการจัดการเรียนการสอนนั้นถือว่าเป็นกรอบแนวคิดในเชิงจิตวิทยาเพราะพระพุทธศาสนาได้คำนึงถึงตัวมนุษย์ในฐานะที่เป็นผู้ที่มีความคิดและสามารถเป็นผู้ที่พัฒนาได้ ดังนั้นการจัดการเรียนการสอนในทางพระพุทธศาสนาจึงเน้นหนักในการให้ความสำคัญกับผู้เรียนว่ามีความสำคัญ แต่ขณะเดียวกันก็ถือว่าผู้สอนก็มีส่วนสำคัญเพราะทั้งผู้เรียนและผู้สอนต่างก็ถือว่าเป็นผู้มีส่วนในกระบวนการเรียนการสอนเช่นกัน อย่างไรก็ตามเมื่อพิจารณาจาก

^{๒๘๒} ดุรายละเอียดยใน อจ.ต.ก.(ไทย)๒๐/๓๒/๒๕๑-๒๕๒.

กรอบการเรียนการสอนในเชิงพุทธจิตวิทยานั้นเราจะพบว่าในการเรียนการสอนนั้นมีองค์ประกอบดังต่อไปนี้

๔.๔.๒.๑ องค์ประกอบด้านคุณสมบัติของผู้สอน หากพิจารณาจากผู้สอนนั้นเราสามารถพิจารณาได้จากคุณสมบัติของพระพุทธองค์ในฐานะที่เป็นพระบรมศาสดาเอกของโลกและเป็นครูผู้สอนสรรพสัตว์ทั้งเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย โดยคุณสมบัติของการเป็นครูของพระพุทธองค์นั้นมีดังนี้

ก. ด้านบุคลิกภาพ พระพุทธเจ้าทรงมีพระลักษณะ

๑. ทรงมีพระมหาบุรุษลักษณะ ๓๒ ประการ^{๒๘๓} และอนุพยัญชนะ ๘๐ ประการ^{๒๘๔}

๒. ทรงมีพระสุระเสียงไพเราะ และตรัสพระวาจาสุภาพสละสลวย

๓. ทรงมีพระอากัปกิริยามารยาททุกอย่างที่งดงามน่าเลื่อมใส

ข. ด้านคุณธรรม พิจารณาจากพระพุทธคุณในแง่คุณธรรมมีมาก ไม่อาจแสดงได้ครบทุกนัย จึงขอเลือกแสดง ตาม แนวพระคุณ ๓ คือ

๑. พระปัญญาคุณ พระปัญญาคุณที่เกี่ยวกับงานสอน ๒ อย่างคือ ทศพลญาณ และปฏิสัมภิทาญาณ

๒. พระวิสุทธิคุณ ความบริสุทธิ์

ก. พระองค์เองเป็นผู้บริสุทธิ์หลุดพ้นจากอาสวะกิเลสทั้งปวง

ข. ทรงทำได้อย่างที่สอน

ค. ทรงมีความบริสุทธิ์พระทัยในการสอน

๓. พระกรุณาคุณ อาศัยพระมหากรุณาธิคุณ พระพุทธเจ้าจึงได้เสด็จออกประกาศพระศาสนาโปรดสรรพสัตว์ ทำให้พระคุณ ๒ อย่างแรกคือ พระปัญญาคุณ และพระวิสุทธิคุณ เป็นที่ปรากฏ และเป็นประโยชน์แก่ชาวโลกอย่างแท้จริง พระองค์ทรงเสด็จไปช่วยเหลือแนะนำสั่งสอนมนุษย์ทั้งที่เป็นกลุ่มชนและที่เป็นรายบุคคล โดยไม่ทรงเห็นแก่ความเหนื่อยยากลำบาก พระวรกายของพระองค์เอง ซึ่งพระพุทธศาสนาถือว่า ความสัมพันธ์ของผู้สอนที่มีต่อผู้เรียนนั้น อยู่ในฐานะเป็นกัลยาณมิตร คือ เป็นผู้ช่วยเหลือแนะนำผู้เรียนให้ดำเนินก้าวหน้าไปในมรรคาแห่งการฝึกอบรม

๔.๔.๒.๒ องค์ประกอบด้านเนื้อหา หรือเรื่องที่สอน

๑. สอนจากสิ่งที่รู้เห็นเข้าใจง่ายหรือรู้เห็นเข้าใจอยู่แล้ว ไปหาสิ่งที่เข้าใจได้ยาก หรือยังไม่รู้ ไม่เห็น ไม่เข้าใจ

^{๒๘๓} ม.ม.(ไทย)๑๓/๓๘๖/๔๗๔-๔๗๘.

^{๒๘๔} อ้างแล้ว, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๗๑-

๒. สอนเนื้อเรื่องที่ย้ายห้อยลงสู่ธรรมอันสุขุมคัมภีรภาพไปตามลำดับขั้นและความต่อเนื่องกันเป็นสายลงไป อย่างที่เรียกว่า สอนเป็นอนุพุทฺธิกา

๓. ถ้าสิ่งที่สอนเป็นสิ่งที่แสดงได้ก็สอนด้วยความจริง ให้ผู้เรียนได้ดู ได้เห็น ได้ฟังเอง อย่างที่เรียกว่าประสบการณ์ตรง

๔. สอนตรงเนื้อหา ตรงเรื่อง คมอยู่ในเรื่อง มีจุด ไม่วกวน ไม่ไขว้เขว ไม่ออกนอกเรื่องโดยไม่มีอะไรเกี่ยวข้องในเนื้อหา

๕. สอนมีเหตุผล ตรงตามเห็นจริงได้อย่างที่เรียกว่า สนิทาน

๖. สอนเท่าที่จำเป็นพอดีสำหรับให้เกิดความเข้าใจ ให้การเรียนรู้ได้ผล ไม่ใช่สอนเท่าที่ตนรู้ หรือสอนแสดงภูมิว่าผู้สอนมีความรู้มาก

๗. สอนสิ่งที่มีความหมาย ควรที่เขาจะเรียนรู้และเข้าใจ เป็นประโยชน์แก่ตัวเขาเอง อย่าง พุทธพจน์ที่ทรงตรัสว่า พระองค์ทรงมีพระเมตตา หวังประโยชน์แก่สัตว์ทั้งหลาย จึงตรัสพระวาทตามหลัก ๖ ประการคือ

๑. คำพูดที่ไม่จริง ไม่ถูกต้อง ไม่เป็นประโยชน์ ไม่เป็นที่รักที่ชบใจของผู้อื่น-ไม่ตรัส

๒. คำพูดที่จริง ถูกต้อง แต่ไม่เป็นประโยชน์ ไม่เป็นที่รักที่ชบใจของผู้อื่น- ไม่ตรัส

๓. คำพูดที่จริง ถูกต้อง เป็นประโยชน์ ไม่เป็นที่รักที่ชบใจของผู้อื่น- เลือกกาลตรัส

๔. คำพูดที่ไม่จริง ไม่ถูกต้อง ไม่เป็นประโยชน์ ถึงเป็นที่รักที่ชบใจของผู้อื่น-ไม่ตรัส

๕. คำพูดที่จริง ถูกต้อง แต่ไม่เป็นประโยชน์ ถึงเป็นที่รักที่ชบใจของผู้อื่น- ไม่ตรัส

๖. คำพูดที่จริง ถูกต้อง เป็นประโยชน์ เป็นที่รักที่ชบใจของผู้อื่น- เลือกกาลตรัส

ลักษณะของพระพุทธเจ้าในเรื่องนี้ คือ “ทรงถูกกาล กาลวาที ตรัสคำจริง สัจวาที ตรัสคำที่มีหลักฐาน ภูตวาที ตรัสอิงประโยชน์ อุตถวาที ตรัสอิงธรรม ธรรมวาที ตรัสอิงวินัย วินัยวาที” ^{๒๘๕}

๔.๔.๒.๓ องค์ประกอบด้านตัวผู้เรียน

๑. รู้ค่านิ่งถึง และสอนให้เหมาะตามความแตกต่างระหว่างบุคคล

๒. ปรับวิธีสอนผ่อนให้เหมาะกับบุคคล แม้สอนเรื่องเดียวกันแตกต่างกันบุคคล อาจใช้ต่างวิธี

๓. นอกจากค่านิ่งถึงความแตกต่างระหว่างบุคคลแล้ว ผู้สอนยังจะต้องค่านิ่งถึงความพร้อม ความสุกงอม ความแก่รอบแห่งอินทรีย์ หรือญาณ ที่บาลีเรียกว่า ปริปากะ ของผู้เรียนแต่ละบุคคลเป็นรายๆ ไปด้วย

๔. สอนโดยให้ผู้เรียนลงมือทำด้วยตนเอง ซึ่งจะช่วยให้เกิดความรู้ความเข้าใจชัดเจน
แม่นยำและได้ผลจริง เช่น ทรงสอนพระจุฬินภิกขุผู้เฒ่าด้วยการให้นำผ้าขาวไปลูบคลำ

๕. การสอนดำเนินไปในรูปแบบที่ให้ผู้รู้สึกว่า ผู้เรียนกับผู้สอนมีบทบาทร่วมกันในการ
แสวงหาความจริง ให้มีการแสดงความคิดเห็นโต้ตอบเสรี หลักนี้เป็นข้อสำคัญในวิธีการแห่งปัญญา ซึ่ง
ต้องการอิสรภาพในทางความคิด และโดยวิธีเมื่อเข้าถึงความจริง ผู้เรียนก็จะรู้สึกว่าตนได้มองเห็นความ
จริงด้วยตนเอง และมีความชัดเจนมั่นใจ หลักนี้เป็นหลักที่พระพุทธเจ้าใช้เป็นประจำ และมักมาในรูปแบบ
ของการถามตอบ

๖. เอาใจใส่บุคคลที่มีความสนใจพิเศษเป็นรายๆ ไป ตามควรแก่กาลเทศะและ
เหตุการณ์

๗. ช่วยเหลือเอาใจใส่คนที่ด้อย ที่มีปัญหา

๔.๔.๒.๔ องค์ประกอบเกี่ยวกับตัวการสอน

๑. ในการสอนนั้น การเริ่มต้นเป็นจุดสำคัญมากอย่างหนึ่ง การเริ่มต้นที่ดีมีส่วนช่วยให้
การสอนสำเร็จผลดีเป็นอย่างมาก อย่างน้อยก็เป็นเครื่องดึงความสนใจ และนำเข้าสู่เนื้อหาได้
พระพุทธเจ้าทรงมีวิธีเริ่มต้นที่น่าสนใจมาก โดยปกติพระองค์จะไม่ทรงสอนด้วยการเข้าสู่เนื้อหาธรรม
ทีเดียว แต่จะทรงเริ่มสนทนากับผู้ทรงพบหรือผู้มาเฝ้าด้วยเรื่องที่เขาู้เข้าใจดี หรือสนใจอยู่

๒. สร้างบรรยากาศในการสอนให้ปลอดโปร่ง เพลิดเพลิน ไม่ให้ตึงเครียด ไม่ให้เกิด
ความอึดอัดใจ และให้เกียรติแก่ผู้เรียน ให้เขามีความภูมิใจในตัว

๓. สอนมุ่งเนื้อหา มุ่งให้เกิดความรู้ความเข้าใจในสิ่งที่สอนเป็นสำคัญ ไม่กระทบตน
และผู้อื่น ไม่มุ่งยกตน ไม่มุ่งเสียดสีใครๆ

๔. สอนโดยเคารพ คือ ตั้งใจสอน ทำจริง ด้วยความรู้สึกว่า เป็นสิ่งมีค่า มองเห็น
ความสำคัญของผู้เรียน และงานสั่งสอนนั้นไม่ใช่สักว่าทำ หรือเห็นผู้เรียนเฒ่า หรือเห็นเป็นชั้นต่ำๆ

๕. ใช้ภาษาสุภาพ นุ่มนวล ไม่หยาบคาย ชวนให้สบายใจ สละสลวย เข้าใจง่าย อย่าง
ที่ว่า

“พระสมณะโคดมมีพระดำรัสไพเราะ รู้จักตรัสถามยังผู้ฟังให้เข้าใจเนื้อหาความได้ชัด
แจ้ง”

มีพุทธพระพจน์แห่งหนึ่ง ที่ทรงตรัสสอนเกี่ยวกับองค์แห่งภิกษุผู้แสดงธรรม ที่เรียกกัน
ว่า องค์แห่งพระธรรมกถึก มาแสดงไว้ ดังนี้

“อานนท์ การแสดงธรรมให้คนอื่นฟัง มิใช่สิ่งที่กระทำได้ง่าย ผู้แสดงธรรมแก่คนอื่น
ฟังตั้งธรรม ๕ อย่างไว้ในใจ คือ

๑. เราจักกล่าวชี้แจงไปตามลำดับ

๒. เราจักกล่าวชี้แจงยกเหตุผลมาแสดงให้เข้าใจ

๓. เราจักแสดงด้วยอาศัยเมตตา
๔. เราจักไม่แสดงด้วยเห็นอามิส
๕. เราจักแสดงไปโดยไม่กระทบตนเองและผู้อื่น”^{๒๘๖}

๔.๔.๒.๕ องค์ประกอบด้านลีลาการสอน คุณลักษณะซึ่งเรียกได้ว่า เป็นลีลาในการสอน ๔ อย่างดังนี้^{๒๘๗}

๑. สันทัสสนา อธิบายให้เห็นชัดเจนแจ่มแจ้ง เหมือนจูงมือไปดูเห็นกับตา
๒. สมาทปนา ชักจูงใจให้เห็นจริงด้วย ชวนให้คล้อยตาม จนต้องยอมรับและนำไปปฏิบัติ
๓. สมุตเตชนา รั้าใจให้แกล้งกล้า บังเกิดกำลังใจ ปลุกให้มีอุตสาหะแข็งขัน มั่นใจว่าจะทำให้สำเร็จได้ ไม่หวั่นระย่อต่อความเหนื่อยยาก

๔.สัมปหังสนา ซโลมใจให้เข้มแข็ง รั้าเริง เบิกบาน ฟังไม่เบื่อ และเปี่ยมด้วยความหวัง เพราะมองเห็นคุณประโยชน์ที่ตนจะพึงได้รับจากการปฏิบัติ อาจผูกเป็นคำสั้นๆ ได้ว่า แจ่มแจ้ง จูงใจ หาญกล้า รั้าเริงหรือชี้ชัด เชิญชวน คึกคัก เบิกบาน

๔.๔.๒.๖ องค์ประกอบด้านวิธีการสอนของพระพุทธเจ้าแบบต่างๆ

วิธีการสอนของพระพุทธเจ้าตามที่มีปรากฏอยู่ในคัมภีร์พระไตรปิฎกนั้น เมื่อศึกษาตามรายละเอียดของเนื้อหาและตามความคิดเห็นของนักวิชาการทั้งหลายโดยภาพรวมแล้วจะเห็นได้ว่า พระพุทธองค์ทรงสอนเหล่าเวไนยสัตว์ทั้งหลายด้วยการเริ่มสอนจากสภาพที่รู้เห็นหรือเข้าใจได้ง่ายไป จนถึงสภาพที่รู้เห็นและเข้าใจได้ยากตามพื้นฐานแห่งอุปนิสัยของแต่ละบุคคลที่เคยได้สั่งสมมา ถ้าหากว่าสถานที่แห่งนั้น เป็นสถานที่เต็มไปด้วยประชาชนจำนวนมาก ก็ย่อมเป็นสิ่งชี้ให้เห็น ได้อย่างแน่ ว่ามนุษย์ทุกคนย่อมมีพื้นฐานความรู้ความเข้าใจที่แตกต่างกัน พระพุทธองค์ก็จะอาศัยหลักการคือการกล่าวสอนไปตามลำดับด้วยการตรัสบรรยายถึงเรื่องทาน,เรื่องศีล,เรื่องสวรรค์, เรื่องโทษของกาม,และเรื่องอานิสงส์ของการปลีกตัวออกจากกามทั้งหลาย เป็นต้น และทรงมีหลักการในการปรับการสอนให้เหมาะสมกับบุคคลด้วยวิธีการสนทนาบ้าง บรรยายบ้าง ถามตอบบ้าง ตอบปัญหาบ้าง ด้วยกฎระเบียบวินัยบ้าง เมื่อพูดถึงการบรรยาย พระพุทธองค์ก็ยังมีเทคนิคเสริมการบรรยายด้วยการยกเอาชาดกหรือข้ออุปมาเข้ามาประกอบการสอน และที่สำคัญยิ่งนั้นก็คือ พระพุทธองค์ทรงทำเป็นตัวอย่างอีกด้วย ดังมีวิธีการสอนของพระพุทธเจ้าแบบต่างๆ ดังต่อไปนี้

(๑) แบบ รูปธรรมไปหานามธรรม

วิธีการสอน แบบ รูปธรรมไปหานามธรรม นี้ หมายถึง เป็นวิธีสอนที่พระพุทธเจ้าทรงใช้สอนกับผู้ฟัง ซึ่งมีขั้นตอนการสอนโดยเริ่มต้นด้วยการหยิบยกหัวข้อธรรมคือหลักอริยสัจ ๔ ประการ

^{๒๘๖} ๑.ป.ปญจ.(ไทย)๒๒/๑๕๙/๒๖๓.

^{๒๘๗} ที.สี.(ไทย)๙/๓๒๒/๑๒๔.

ขึ้นมาแสดง มีลำดับการนำเสนอเป็นข้อๆ ดังต่อไปนี้ เช่น (๑) ทรงชี้ให้เห็นถึงความทุกข์ อันได้แก่ ความเกิด, แก่, เจ็บ, และ ตาย เป็นต้น, (๒) ทรงชี้ให้เห็นถึงเหตุที่ก่อให้เกิดความทุกข์, (๓) ทรงชี้ให้เห็นถึงความดับทุกข์, (๔) ทรงชี้ให้เห็นถึงข้อปฏิบัติอันจะนำพาผู้ฟังนำไปปฏิบัติสู่ความพ้นทุกข์, ซึ่งวิธีการสอนแบบนี้ทรงสอนจากสิ่งที่รู้เห็นได้ง่ายไปหาสิ่งที่รู้เห็นได้ยาก หรือ สิ่งที่ยังไม่เคยรู้ไม่เห็น ดังตัวอย่างเช่น การสอนเรื่อง “อริยสัจ ๔ ประการ” โดยเปิดประเด็นถึงความทุกข์ ความเดือดร้อน ที่คนเราสามารถมองเห็นกันได้ง่าย หรือที่ได้ประสบพบเห็นกันอยู่เป็นประจำ อาทิเช่น ความแก่ ความเจ็บ ความชรา และความตาย เป็นต้น ต่อจากนั้น จึงสาวหาเหตุที่ยากลึกซึ้ง และทางแก้ไขต่อไป^{๒๘๘}

สรุปได้ว่า วิธีการสอนของพระพุทธเจ้า แบบ รูปธรรมไปหานามธรรม ก็คือ การสอนจากสิ่งที่รู้เห็นได้ง่ายไปหาสิ่งที่รู้เห็นได้ยาก โดยมีขั้นตอนการสอนจากตัวทุกข์ (ปัญหาต่างๆ) ไปหาตัวสมุทัย (เหตุให้เกิดทุกข์) เสร็จแล้วไปหาตัวนิโรธ (ความดับทุกข์) จนถึงหลักสำคัญคือ มรรค ๘ (ข้อปฏิบัติ ๘ ข้อ) ที่จะนำไปปฏิบัติออกไปจากความทุกข์ต่างๆ ดังนี้ เป็นต้น ซึ่งขั้นตอนการสอนตามรายละเอียดดังกล่าวมานี้ มีตัวอย่างให้เห็นในสังจวิภังค์^{๒๘๙} เป็นต้น

(๒) แบบ ไปตามลำดับ

วิธีการสอน แบบ ไปตามลำดับ นี้ หมายถึง วิธีการสอนที่พระพุทธเจ้าทรงใช้สอนกับผู้ฟัง ซึ่งมีขั้นตอนการสอนโดยใช้หลักอนุพุทธพิภกา คือ “การกล่าวสอนไปตามลำดับ” ด้วยขั้นตอนเช่น ขั้นตอนที่ ๑ สอนด้วยการกล่าวถึงเรื่องของทาน (การให้, การเสียสละแบ่งปัน,) ขั้นตอนที่ ๒ สอนด้วยการกล่าวถึงเรื่องของศีล (การรักษาศีล), ขั้นตอนที่ ๓ สอนด้วยการกล่าวถึงเรื่องของสวรรค์, ขั้นตอนที่ ๔ สอนด้วยการกล่าวถึงเรื่องโทษของกามคุณ ๕, ขั้นตอนที่ ๕ สอนด้วยการกล่าวถึงเรื่องของอานิสงส์ของการออกจากกามคุณ ๕, เป็นต้น ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงสอนเนื้อเรื่องทีละกลุ่มลึกลงไปตามลำดับขั้น และต่อเนื่องกันเป็นสายลงไป อย่างที่เรียกว่า สอนเป็นอนุพุทธพิภกา ตัวอย่างก็คือ อนุพุทธพิภกา, ไตรสิกขา, และ พุทธโอวาท ๓ เป็นต้น^{๒๙๐}

สรุปได้ว่า วิธีการสอนของพระพุทธเจ้า แบบ ไปตามลำดับ ก็คือ การสอนตามขั้นตอนความลุ่มลึกลงไปตามลำดับ เพื่อให้ผู้ฟังได้รู้หลักการชำระจิตใจให้สูงขึ้นเรื่อยๆ อย่างค่อยเป็นค่อยไป วิธีการสอนดังนี้ มีตัวอย่างการสอนอยู่ในปัพพิชชาภกา^{๒๙๑} ที่พระพุทธเจ้าทรงสอนแก่ยสกุลบุตรโดยการกล่าวไปตามลำดับแห่ง อนุพุทธพิภกา ๕ ประการ

(๓) แบบ ให้ผู้เรียนได้รู้ยิ่งเห็นจริงในสิ่งที่ควรรู้ควรเห็น

^{๒๘๘} อ่างแล้ว, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). พุทธวิธีในการสอน, หน้า ๔๐.

^{๒๘๙} อภิ. วิ.(ไทย) ๓๕/๑๘๙/๑๖๓.

^{๒๙๐} อ่างแล้ว, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). พุทธวิธีในการสอน, หน้า ๔๐.

^{๒๙๑} วิ.มหา.(ไทย) ๔/๒๖/๓๒.

วิธีการสอน แบบ ให้ผู้เรียนได้รู้ยิ่งเห็นจริงในสิ่งที่ควรรู้ควรเห็น นี้ หมายถึง วิธีการสอนที่พระพุทธเจ้าทรงใช้กับผู้ฟังโดยการใช้สื่อ คือ “ใบไม้” นั่นเอง ซึ่งมีขั้นตอนการสอน เช่น ทรงหยิบเอาใบไม้มากำมือหนึ่ง แล้วไขว้ให้กับผู้ฟังได้ดูได้เห็น ต่อจากนั้น ก็ตรัสถามกับผู้ฟังว่า “เห็นใบไม้ในมือของเราไหม” เมื่อผู้ฟังได้เห็น และทูลตอบแล้ว พระพุทธองค์ก็ตรัสเล่าให้ผู้ฟังได้เห็นถึงสิ่งที่ควรรู้ควรเห็นว่า “สิ่งที่เราได้รู้แล้ว แต่มิได้บอกก็มีมากเหมือนกัน เพราะเหตุไร เราจึงมิได้บอก ก็เพราะสิ่งเหล่านั้น ไม่มีประโยชน์ ไม่เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย ไม่เป็นไปเพื่อตรัสรู้ ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน เพราะเหตุนั้น เราจึงมิได้บอก” เป็นต้น ซึ่งทรงสอนเท่าที่จำเป็น พอดีสำหรับให้เกิดความเข้าใจ ให้การเรียนรู้ได้ผล ไม่ใช่สอนเท่าที่ตนรู้ หรือสอนแสดงภูมิว่าผู้สอนมีความรู้มาก เหมือนอย่างพระพุทธเจ้าสอนเรื่องใบประดู่ลายกับภิกษุด้วยการตรัสถามว่า “ใบประดู่ลายใน พระหัตถ์กับในป่า อันไหนจะมากกว่ากัน” ภิกษุพากันกราบทูลว่า “ในป่ามากกว่า” จากนั้น จึงตรัสว่า “สิ่งที่พระองค์ตรัสรู้แต่มิได้ทรงสอน เหมือนใบประดู่ลายในป่า ส่วนที่นำมาสอนเหมือนใบประดู่ลายในพระหัตถ์” และ ตรัสด้วยเหตุผลในการที่มิได้สอนทั้งหมดที่ตรัสรู้ ว่า “เพราะสิ่งเหล่านั้น ไม่ช่วยให้เกิดความรู้ถูกต้องที่จะนำไปสู่จุดหมาย คือ นิพพานได้” ^{๒๙๒}

สรุปได้ว่า วิธีการสอนของพระพุทธเจ้า แบบ ให้ผู้เรียนได้รู้ยิ่งเห็นจริงในสิ่งที่ควรรู้ควรเห็น ก็คือ พระพุทธเจ้าทรงเน้นหลักการที่ผู้ฟังควรจะได้รู้เห็นที่สิ่งเป็นจุดหมายไปสู่พระนิพพาน ดังมีตัวอย่างการสอนในสี่สปปาสูตร ^{๒๙๓} เป็นต้น ที่พระพุทธองค์ทรงสอนเรื่องใบประดู่ลายกับภิกษุทั้งหลาย

(๔) แบบ ตรงตามหลักความจริง

วิธีการสอน แบบ ตรงตามหลักความจริง นี้ หมายถึง วิธีการสอนที่พระพุทธเจ้าทรงใช้กับผู้ฟัง เพื่อให้มองเห็นความจริงของหลักไตรลักษณ์ ซึ่งมีขั้นตอนการสอน เช่น ขั้นตอนที่ ๑ ทรงยกเอา รูป, เวทนา, สัญญา, สังขาร, วิญญาณ เป็นต้น ขึ้นมาเป็นประเด็นให้ผู้ฟังได้เห็น, ขั้นตอนที่ ๒ ทรงโยนคำถามไปว่า “ผู้ฟังเข้าใจในเรื่องของรูป, เวทนา, สัญญา, สังขาร, วิญญาณ” นี้ เป็นอย่างไร ให้ผู้ฟังได้ตอบ เพื่อเป็นการทดสอบความเข้าใจของผู้ฟังว่ามีความเข้าใจตรงตามหลักความจริงหรือเปล่า, ขั้นตอนที่ ๓ พอรู้คำตอบของผู้ฟังแล้ว ไม่ว่าจะผิดหรือถูกก็ตาม พระพุทธองค์ก็จะชี้แจงให้ผู้ฟังเกิดความเห็นตรงตามหลักความจริงนั้นแล โดยมิให้วกไปวกมาออกนอกเรื่องที่สอน ^{๒๙๔} หรือเป็นการสอนสอนตรงตามเนื้อหา เนื้อหาว่าอย่างไรก็ตามนั้น ไม่วกวนไม่นอกเรื่องโดยไม่เกี่ยวกับเนื้อหา ^{๒๙๕}

^{๒๙๒} อ่างแล้ว, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พุทธวิธีในการสอน, หน้า ๔๐.

^{๒๙๓} ส.ม.(ไทย)๑๙/๑๑๐๑/๖๑๓.

^{๒๙๔} อ่างแล้ว, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พุทธวิธีในการสอน, หน้า ๔๑.

^{๒๙๕} อ่างแล้ว, เสถียรพงษ์ วรณปภ, พุทธวิธีสอนจากพระไตรปิฎก, หน้า ๓๖.

สรุปได้ว่า วิธีการสอน แบบ ตรงตามหลักความจริง นี้ ก็คือ การสอนให้อยู่ในหลักของเนื้อหาของความจริง หรือ ประเด็นที่ยกมาสอน ไม่สอนให้คลาดเคลื่อนจากความจริง ต้องใคร่ครวญให้ดี ตัวเนื้อหาว่าอย่างไร ก็ว่าไปตามเนื้อหาตามหลักความจริงของเรื่องเนื้อหาที่เปิดประเด็นมานั้น ดังมีตัวอย่างในหลักไตรลักษณ์^{๒๙๖}

(๕) แบบ มีเหตุมีผลสามารถเห็นจริงได้

วิธีการสอน แบบ มีเหตุมีผลสามารถเห็นจริงได้ นี้ หมายถึง วิธีการสอนที่พระพุทธเจ้าทรงใช้แสดงหรือสอนให้ผู้ฟังได้มองเห็นวิธีการจำกัดความว่าง ซึ่งมีขั้นตอนการสอน เช่น ขั้นตอนที่ ๑ อย่างนี้ถึงความว่างที่ตนเคยนึกถึง, ขั้นตอนที่ ๒ ให้พิจารณาธรรมชาติที่ตนได้ฟังได้เรียนมา, ขั้นตอนที่ ๓ ให้สาธยายธรรมชาติที่ตนได้ฟังได้เรียนมาโดยพิสดาร, ขั้นตอนที่ ๔ ให้ตั้งหูทั้ง ๒ ข้าง แล้วปีบนิ้วตัว, ขั้นตอนที่ ๕ ยืนขึ้น ใช้น้ำล้างหน้า แล้วมองดูรอบทิศทาง, ขั้นตอนที่ ๖ ให้นึกถึงว่ากลางวัน และกลางคืนเป็นอย่างไร กลางวัน และกลางคืนก็เป็นอย่างนั้น, ขั้นตอนที่ ๗ ฟังเดินกลับไปกลับมา, ขั้นตอนที่ ๘ ถ้าผู้ฟังได้ปฏิบัติตามทั้ง ๗ โดยลำดับข้อต้นดังกล่าวมาแล้ว ยังไม่สามารถจำกัดความว่างได้ เพราะถูกความว่างเข้าครอบงำอย่างหนัก ก็ให้ผู้ฟังนอนลงด้วยอาการตะแคงข้างขวา ซ้อนเท้าเหลื่อมเท้า มีสติสัมปชัญญะ กำหนดใจไว้ว่าจะตื่นนอนตามที่กำหนดไว้ ดังนี้เป็นต้น

สรุปได้ว่า วิธีการสอน แบบ มีเหตุมีผลสามารถเห็นจริงได้ นี้ ก็คือ เป็นวิธีการสอนที่พระพุทธเจ้าทรงสอนด้วยอาศัยหลักการ คือ การสอนที่ประกอบไปด้วยหลักของเหตุและผล ที่จะทำให้ผู้ฟังสามารถใคร่ครวญพิจารณาตามเห็นจริงได้

(๖) แบบ รับรองผล

วิธีการสอน แบบ รับรองผล นี้ หมายถึง วิธีการสอนที่พระพุทธเจ้าทรงใช้แสดงหรือสอนให้ผู้ฟังได้เกิดความมั่นใจในผลของการปฏิบัติ ซึ่งมีขั้นตอนการสอน ๔ ขั้นตอน ดังนี้ คือ ขั้นตอนที่ ๑ ทรงให้ผู้ฟังพิจารณาเห็นกายในกาย แบ่งออกเป็น ๖ ส่วนในการกำหนดรู้, ขั้นตอนที่ ๒ ทรงให้ผู้ฟังพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนา แบ่งออกเป็น ๙ ส่วนในการกำหนดรู้, ขั้นตอนที่ ๓ ทรงให้ผู้ฟังพิจารณาเห็นจิตในจิต แบ่งออกเป็น ๑๖ ส่วนในการกำหนดรู้, ขั้นตอนที่ ๔ ทรงให้ผู้ฟังพิจารณาเห็นธรรมในธรรม แบ่งออกเป็น ๕ ส่วนในการกำหนดรู้ตาม, ขั้นตอนที่ ๕ ทรงแสดงรับรองผลอันสงส์ของการเจริญสติปัฏฐาน ๔ ว่า ผู้ใดที่ปฏิบัติตามด้วยการกำหนดทั้งขั้นตอน ๔ ข้างต้นแล้ว จะทำให้ผู้นั้นได้บรรลุธรรม คือ อรหัตตผลในปัจจุบัน หรือ อนาคามิผล เป็นต้น อย่างช้า คือ ภายใน ๗ ปี หรือ อย่างเร็วสุด คือ ภายใน ๗ วัน ดังนี้เป็นต้น ซึ่ง เป็นวิธีการสอนที่พระพุทธเจ้าทรงใช้สอนเรื่องการเจริญมหาสติปัฏฐาน ๔ โดยมีขั้นตอนการสอน เช่น (๑) การพิจารณาเห็นกายในกาย มีขั้นตอนการพิจารณาถึง ๖ ขั้นตอน (๒) การพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนา มีขั้นตอนการพิจารณาถึง ๙ ขั้นตอน (๓) การพิจารณาเห็นจิตในจิต มีขั้นตอนการพิจารณาถึง ๑๖ ขั้นตอน (๔) การพิจารณาเห็นธรรมใน

^{๒๙๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๘/๓๕๔-๓๕๖.

ธรรม มีขั้นตอนการพิจารณาถึง ๕ ขั้นตอน เสร็จแล้ว ก็ทรงตรัสแสดงรับรองผลอานิสงส์แห่งการปฏิบัติ ตามขั้นตอนทั้ง ๔ อย่างใดอย่างหนึ่งก็ได้^{๒๙๗}

สรุปได้ว่า วิธีการสอน แบบ รับรองผล นี้ ก็คือ วิธีการสอนที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงถึง การรับรองผลในการปฏิบัติตามหลักมหาสติปัฏฐาน ๔ ให้กับผู้ฟังหรือผู้ลงมือปฏิบัติอยู่ได้เกิดความ มั่นใจมีกำลังใจในการปฏิบัติอย่างต่อเนื่อง

(๗) แบบ ปัญหาพยากรณ์

วิธีการสอน แบบ ปัญหาพยากรณ์ นี้ หมายถึง วิธีการสอนที่พระพุทธเจ้าทรงแสดง หรือสอนให้ผู้ฟังได้รู้หลักของการพยากรณ์ปัญหาต่างๆ ซึ่งมีขั้นตอนการพยากรณ์ปัญหา ๗ ขั้นตอน ดังนี้ คือ ขั้นตอนที่ ๑ ถ้าแม้เรื่องอดีต เป็นเรื่องจริง แท้ ทั้งประกอบด้วยประโยชน์ ในเรื่องนั้น พระพุทธเจ้าก็รู้จักกาลที่จะพยากรณ์ปัญหานั้น, ขั้นตอนที่ ๒ ถ้าแม้เรื่องอนาคต เป็นเรื่องไม่จริง ไม่แท้ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ พระพุทธเจ้าก็ไม่พยากรณ์เรื่องอนาคตนั้น, ขั้นตอนที่ ๓ ถ้าแม้เรื่องอนาคต เป็นเรื่องจริง แท้ แต่ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ตถาคตก็ไม่พยากรณ์เรื่องอนาคตนั้น, ขั้นตอนที่ ๔ ถ้า แม้เรื่องอนาคต เป็นเรื่องจริง แท้ ทั้งประกอบด้วยประโยชน์ ในเรื่องนั้นพระพุทธเจ้าก็รู้จักกาลที่จะ พยากรณ์ปัญหานั้น, ขั้นตอนที่ ๕ ถ้าแม้เรื่องปัจจุบัน เป็นเรื่องไม่จริงไม่แท้ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ พระพุทธเจ้าก็ไม่พยากรณ์เรื่องปัจจุบันนั้น, ขั้นตอนที่ ๖ ถ้าแม้เรื่องปัจจุบัน เป็นเรื่องจริง แท้ แต่ไม่ ประกอบด้วยประโยชน์ พระพุทธเจ้าก็ไม่พยากรณ์เรื่องปัจจุบันนั้น, ขั้นตอนที่ ๗ ถ้าแม้เรื่องปัจจุบัน เป็นเรื่องจริง แท้ ทั้งประกอบด้วยประโยชน์ ในเรื่องนั้นพระพุทธเจ้าก็รู้จักกาลที่จะพยากรณ์ปัญหานั้น, เป็นต้น

สรุปได้ว่า วิธีการสอน แบบ รับรองผล นี้ ก็คือ วิธีการสอนที่มุ่งเน้นให้ผู้ฟังได้รู้ว่าพระ พุทธองค์เองทรงมีหลักการพยากรณ์ปัญหาอยู่ถึง ๗ ขั้นตอนในการที่จะพยากรณ์ปัญหานั้นๆ ให้แก่ผู้มา ถามพระพุทธองค์ ในการจะพยากรณ์ปัญหานั้น พระพุทธองค์ทรงคำนึงถึงสิ่งที่เป็นประโยชน์มากกว่าที่ จะตอบตรงๆ ดังมีตัวอย่างการสอนแบบ ปัญหาพยากรณ์ นี้ ในปาสาทิสสูตร^{๒๙๘} ที่พระพุทธองค์ทรงตรัส สอนกับนายจุนทะว่า “เพราะตถาคตเป็นกาลาที่ ภูตวาที่ อัดถวาที่ รัมมวาที่ วินยวาที่ ในธรรมทั้งที่ เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน” เป็นต้น

(๘) แบบ การพูดให้เหมาะสมกับกาลเวลา

วิธีการสอน แบบ การพูดให้เหมาะสมกับกาลเวลา นี้ หมายถึง วิธีการสอนที่ พระพุทธเจ้าทรงแสดงหรือสอนให้ผู้ฟังได้รู้หลักของการพูด ซึ่งขั้นตอนการการพูดให้เหมาะสมกับ กาลเวลามีอยู่ ๖ ขั้นตอน ดังนี้ คือ ขั้นตอนที่ ๑ พระพุทธเจ้า ทรงรู้ว่าจาที่ไม่จริง ไม่แท้ ไม่

^{๒๙๗} สุชีพ ปุณฺณานุภาพ. พระไตรปิฎกฉบับสำหรับประชาชน, พิมพ์ครั้งที่ ๑๖ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ มหามกุฏราชวิทยาลัย), ๒๕๓๙, หน้า ๓๓๖-๓๓๗.

^{๒๙๘} ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๘๗,๑๘๘/๑๔๕,๑๔๖.

ประกอบด้วยประโยชน์และวาจานั้นไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่ชอบใจของคนอื่น พระพุทธเจ้าไม่กล่าววาจานั้น, ขั้นตอนที่ ๒ พระพุทธเจ้า ทรงรู้ว่าวาทที่จริง ที่แท้ แต่ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ และวาจานั้นไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่ชอบใจของคนอื่น พระพุทธเจ้าไม่กล่าววาจานั้น, ขั้นตอนที่ ๓ พระพุทธเจ้า รู้วาทที่จริง ที่แท้ และประกอบด้วยประโยชน์ แต่วาจานั้น ไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่ชอบใจของคนอื่น ในขั้นนั้น พระพุทธเจ้ารู้กาลที่จะกล่าววาจานั้น, ขั้นตอนที่ ๔ พระพุทธเจ้า ทรงรู้ว่าวาทที่ไม่จริง ไม่แท้ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ แต่วาจานั้นเป็นที่รักเป็นที่ชอบใจของคนอื่น พระพุทธเจ้าไม่กล่าววาจานั้น, ขั้นตอนที่ ๕ พระพุทธเจ้า ทรงรู้ว่าวาทที่จริง ที่แท้ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ แต่วาจานั้นเป็นที่รักเป็นที่ชอบใจของคนอื่น พระพุทธเจ้าไม่กล่าววาจานั้น, ขั้นตอนที่ ๖ พระพุทธเจ้ารู้วาทที่จริง ที่แท้ ที่ประกอบด้วยประโยชน์ และวาจานั้นเป็นที่รักเป็นที่ชอบใจของคนอื่น ในขั้นนั้น พระพุทธเจ้า ทรงรู้กาลที่จะกล่าววาจานั้น, เป็นต้น” ซึ่งเป็นการสอนสิ่งที่มีความหมาย ควรที่เขาจะเรียนรู้ เป็นประโยชน์แก่ตัวเขาเอง พระพุทธองค์ทรงมีพระเมตตาหวังประโยชน์แก่สัตว์ทั้งหลาย จึงทรงตรัสสอนวิธีพูดให้เหมาะสมกับกาลเวลาถึง ๖ ประการ^{๒๙๙} หรือเป็นสิ่งที่นำมาสอนนั้นจะต้องมีความหมายแท้จริง หรือมีประโยชน์แท้จริง และต้องเหมาะสมแก่กาลเวลาด้วย^{๓๐๐}

สรุปได้ว่า วิธีการสอน แบบ การพูดให้เหมาะสมกับกาลเวลา นี้ ก็คือ การสอนการพูดถึงสิ่งแท้จริงและเป็นประโยชน์ ดังมีตัวอย่างการสอนในอภยราชกุมารสูตร^{๓๐๑} ว่าด้วยเกณฑ์ในการตรัสวาทของพระพุทธเจ้า เป็นต้น

(๙) แบบ คำนึงถึงความแตกต่างของแต่ละบุคคล

วิธีการสอน แบบ คำนึงถึงความแตกต่างของแต่ละบุคคล นี้ หมายถึง วิธีการสอนที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงหรือสอนให้ผู้ฟังได้รู้ถึงหลักความแตกต่างของแต่ละบุคคล ซึ่งขั้นตอนการคำนึงถึงความแตกต่างของแต่ละบุคคลมีอยู่ ๖ ขั้นตอน ดังนี้ คือ ขั้นตอนที่ ๑ ต้องคำนึงให้รู้ว่าบุคคลนี้มีราคะจริต, ขั้นตอนที่ ๒ ต้องคำนึงให้รู้ว่าบุคคลนี้มีโทสะจริต, ขั้นตอนที่ ๓ ต้องคำนึงให้รู้ว่าบุคคลนี้มีโมหะจริต, ขั้นตอนที่ ๓ ต้องคำนึงให้รู้ว่าบุคคลนี้มีวิตกจริต, ขั้นตอนที่ ๔ ต้องคำนึงให้รู้ว่าบุคคลนี้มีสัทธาจริต, ขั้นตอนที่ ๖ ต้องคำนึงให้รู้ว่าบุคคลนี้มีญาณจริต, ดังนี้ เป็นต้น เมื่อรู้แล้วจึงควรสอนให้เหมาะสมตามจริตของบุคคลนั้นๆ” ซึ่งเป็นการรู้ คำนึงถึง และสอนให้เหมาะสมตามความแตกต่างระหว่างบุคคล เช่น คำนึงถึงจริต ๖ อันได้แก่ ราคะจริต, โทสะจริต, โมหะจริต, ศรัทธาจริต, พุทธิจริต, และวิตกจริต เป็นต้นแล้ว ก็ทรงสอนตามจริตของบุคคลนั้นๆ^{๓๐๒} โดยพระพุทธองค์จะทรงสอนใคร

^{๒๙๙} อ่างแล้ว, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธวิธีในการสอน, หน้า ๔๑.

^{๓๐๐} อ่างแล้ว, เสถียรพงษ์ วรรณปก, พุทธวิธีสอนจากพระไตรปิฎก, หน้า ๓๘.

^{๓๐๑} ที.ม.(ไทย)๑๓/๘๖/๘๘.

^{๓๐๒} อ่างแล้ว, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธวิธีในการสอน, หน้า ๔๒.

ทรงดูบุคคลผู้รับการสอนหรือผู้เรียนก่อนว่าบุคคลนั้นๆ เป็นคนประเภทใด มีพื้นความรู้ ความเข้าใจ หรือความพร้อมแค่ไหน และควรจะสอนอะไรแค่ไหน ครั้นรู้แล้ว จึงทำการสอน^{๓๐๓}

สรุปได้ว่า วิธีการสอน แบบ คำนึงถึงความแตกต่างของแต่ละบุคคล นี้ ก็คือ วิธีการสอนที่พระพุทธเจ้าทรงคำนึงก่อนแล้วจึงทรงสอนให้เหมาะสมตามความแตกต่างของบุคคล

(๑๐) แบบ ปรับการสอนให้เหมาะสมกับบุคคล

วิธีการสอน แบบ ปรับการสอนให้เหมาะสมกับบุคคล นี้ หมายถึง วิธีการสอนที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงหรือสอนให้ผู้ฟังได้รู้ถึงวิธีการปรับการสอนให้เหมาะสมกับบุคคล ซึ่งผู้วิจัยจะชี้ให้เห็นเป็นเพียงตัวอย่างย่อยๆ ๕ หลักการ ดังนี้ คือ หลักการที่ ๑ ปรับการสอนให้เข้ากับนิสัยของแต่ละบุคคล, หลักการที่ ๒ ปรับการสอนด้วยการสนทนา, หลักการที่ ๓ ปรับการสอนด้วยการบรรยาย, หลักการที่ ๔ ปรับการสอนด้วยตอบปัญหา, หลักการที่ ๕ ปรับการสอนด้วยวางกฎข้อบังคับ, ดังนี้เป็นต้น โดยพระพุทธเจ้าทรงมีวิธีปรับการสอนให้เหมาะสมกับบุคคล แม้ว่าจะสอนเรื่องเดียวกันก็จริง แต่ใช้สอนต่างวิธี และจะต่างกันที่ความชอบพอของแต่ละบุคคล และวิธีการสอนแบบนี้ก็มีลักษณะที่คล้ายกับวิธีการสอนแบบที่พระพุทธองค์ทรงสอนเรื่องการคำนึงถึงความแตกต่างของบุคคลนั่นเอง^{๓๐๔} ดังตัวอย่างกรณีทรงปรับการสอนตามจริตของบุคคล มีตัวอย่างอยู่ในคฤกษุสุตตนิทเทส^{๓๐๕} กรณีที่ทรงปรับการสอนด้วยการบรรยายแก่ปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ ในอัมมจักกัปปวัตตนสูตร^{๓๐๖} กรณีที่ทรงปรับการสอนด้วยการสนทนาแก่เวทดาผู้มาฟังมงคล ๓๘ ประการ ในมงคลสูตร^{๓๐๗} หรือกรณีที่ทรงปรับการสอนด้วยตอบปัญหาแก่ภิกษุทั้งหลายในปัญหาพยากรณ์สูตร^{๓๐๘} เป็นต้น

สรุปได้ว่า วิธีการสอน แบบ ปรับการสอนให้เหมาะสมกับบุคคล นี้ ก็คือ วิธีการที่พระพุทธเจ้าทรงปรับการสอนให้เกิดความเหมาะสมกับอุปนิสัยของผู้ฟังนั่นเอง ซึ่งทั้ง ๖ หลักการดังกล่าวข้างต้นนั้น มีตัวอย่างวิธีการปรับการสอนที่พระพุทธองค์ทรงใช้ เช่น

(๑๑) แบบ คำนึงถึงความพร้อมของผู้เรียน

วิธีการสอน แบบ คำนึงถึงความพร้อมของผู้เรียน นี้ หมายถึง วิธีการสอนที่พระพุทธเจ้าทรงใช้หลักการ กล่าวคือ การพิจารณาคำนึงถึงความพร้อมของผู้เรียน ซึ่งมีขั้นตอน คือ ขั้นตอนที่ ๑ ทรงพิจารณาความพร้อมของผู้เรียน, ขั้นตอนที่ ๒ ทรงกำหนดดูสภาวะจิตใจของผู้เรียนว่ามีกำลังอินทรีย์มากน้อยแค่ไหนหรือถูกกิเลสครอบงำอยู่หรือเปล่า, ขั้นตอนที่ ๓ เมื่อรู้สภาวะจิตใจ

^{๓๐๓} อ่างแล้ว, เสถียรพงษ์ วรรณปก, พุทธวิธีสอนจากพระไตรปิฎก, หน้า ๓๘.

^{๓๐๔} อ่างแล้ว, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธวิธีในการสอน, หน้า ๔๒.

^{๓๐๕} ชุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๕๖/๔๒๙-๔๓๐.

^{๓๐๖} วิ.มหา.(ไทย) ๔/๑๓/๒๐-๒๑.

^{๓๐๗} ชุ.สุ.(ไทย)๒๕/๒๖๑-๒๗๒/๕๖๑-๕๖๓.

^{๓๐๘} อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๔๒/๗๐.

ของผู้เรียนแล้วว่ามีความตั้งใจพอดี เหมาะแก่การปฏิบัติธรรม พระพุทธองค์ก็จะให้กรรมฐานแก่ผู้เรียน , ขั้นตอนที่ ๔ เมื่อรู้สภาวะจิตใจของผู้เรียนว่า มีความตั้งใจมากจนเกินไปหรือจนเกินความพอดี พระพุทธองค์ก็จะทรงตัดทานด้วยการให้รอก่อนหรือทรงยับยั้งไว้ก่อน ซึ่งพระพุทธองค์ทรงคำนึงถึงความพร้อม ความสุขงอม ความแ่รอบแห่งอินทรีย์หรือญาณ ที่บาลีเรียกว่า “ปริปากะ” ของผู้เรียน แต่ละบุคคลเป็นรายๆไปว่าในแต่ละคราวหรือเมื่อถึงเวลานั้นๆ เขาควรจะได้เรียนอะไรและเรียนได้แค่ไหนเพียงไร หรือว่าสิ่งที่ต้องการให้เขารู้ นั้น ควรให้เขาเรียนได้หรือยัง^{๓๐๙} เพราะบางทีบางคนมีพื้นฐานความรู้พอจะเข้าใจได้ แต่ยังไม่ถึงเวลาหรือยังไม่มีความพร้อม ก็ไม่สามารถรู้ได้^{๓๑๐}

สรุปได้ว่า วิธีการสอน แบบ คำนึงถึงความพร้อมของผู้เรียน นี้ ก็คือ วิธีการสอนที่พระพุทธเจ้าทรงเน้นถึงความพร้อมทางอินทรีย์ของผู้เรียนเป็นหลัก ถึงแม้ว่าบางโอกาสผู้เรียนมีความเพียรความตั้งใจอยากจะทำปฏิบัติก็จริง แต่ถ้าพระพุทธองค์ทรงเล็งเห็นว่าผู้เรียนถูกกิเลส (ความตั้งใจมากจนเกินไป) เข้าครอบงำอยู่ก็จะทรงใช้วิธีการยับยั้งให้รอก่อน

(๑๒) แบบ ให้ผู้เรียนได้มีส่วนร่วมด้วย

วิธีการสอน แบบ ให้ผู้เรียนได้มีส่วนร่วมด้วย นี้ หมายถึง วิธีการสอนโดยการเปิดโอกาสให้ผู้เรียนได้มีส่วนร่วมด้วยในการถามตอบปัญหานั้น เป็นสิ่งจำเป็นอย่างมาก เพราะการเรียนการสอนที่ตื้นตื้นต้องประกอบไปด้วยทั้ง ๒ ฝ่าย กล่าวคือ ทั้งผู้สอนและผู้เรียน ต้องมีส่วนร่วมคิดร่วมวิเคราะห์แก้ไขปัญหาด้วยกัน การเรียนการสอนนั้น จึงจะมีความสมบูรณ์แบบ และจะเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่ตนเองและผู้อื่น ทั้งยังเป็นการสร้างสรรค์องค์ความรู้ได้ไปในตัว โดยหลักการสอนแบบนี้พระพุทธเจ้าทรงใช้เป็นประจำ เพื่อให้ผู้เรียนได้มีส่วนร่วมแสดงความคิดเห็นของตนออกมา เป็นการชี้ข้อคิดให้แก่ผู้เรียน ส่งเสริมให้ผู้เรียนได้คิด และให้ผู้เรียนได้เป็นผู้วินิจฉัย พระพุทธองค์ทรงเป็นผู้สอนโดยเพียงนำชี้ช่องทางเข้าสู่ความรู้ในการแสวงหาความจริงแก่ผู้เรียน^{๓๑๑} หรือ การให้ผู้ฟังมีส่วนร่วมด้วยนี้ ดูเหมือนว่าจะเป็นวิธีที่พระพุทธเจ้าทรงใช้บ่อย และเป็นวิธีการสอนที่ได้ผลด้วย ผู้ฟังหรือผู้เรียนบางคน พอได้มีโอกาสแสดงความคิดเห็นของตนก็เกิดความภูมิใจ มั่นใจ และพร้อมที่จะรับฟังด้วยความสนใจ เมื่อมีความสนใจเต็มที่ ไม่ว่าจะสอนอะไร เขาก็รับรู้ได้ง่าย ดังพุทธพจน์ว่า สุตสูสึ ลภเต ปญญํ ผู้ฟังด้วยดีย่อมได้ปัญญานั้นแล^{๓๑๒}

สรุปได้ว่า วิธีการสอน แบบ ให้ผู้เรียนได้มีส่วนร่วมด้วย นี้ ก็คือ วิธีการสอนที่พระพุทธเจ้าทรงประสงค์ให้ผู้ฟังหรือผู้เรียนได้มีส่วนร่วมในการร่วมแสดงความคิดเห็นออก เพื่อเป็นการ

^{๓๐๙} อ่างแล้ว, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). พุทธวิธีในการสอน, หน้า ๔๔.

^{๓๑๐} อ่างแล้ว, เสถียรพงษ์ วรรณปก. พุทธวิธีสอนจากพระไตรปิฎก, หน้า ๔๐.

^{๓๑๑} อ่างแล้ว, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธวิธีในการสอน, หน้า ๔๖-๔๗.

^{๓๑๒} อ่างแล้ว, เสถียรพงษ์ วรรณปก, พุทธวิธีสอนจากพระไตรปิฎก, หน้า ๔๒.

ช่วยผู้ฟังหรือผู้เรียนตรวจสอบพื้นฐานความเข้าใจของตนเอง ดังมีตัวอย่างการสอนให้ผู้เรียนได้มีส่วนร่วมด้วย

(๑๓) แบบ ให้ผู้เรียนได้ลงมือปฏิบัติด้วยตนเอง

วิธีการสอน แบบ ให้ผู้เรียนได้ลงมือปฏิบัติด้วยตนเอง นี้ หมายถึง วิธีการสอนที่ พระพุทธเจ้าทรงให้ผู้เรียนได้เรียนรู้กระบวนการการเปลี่ยนแปลงของสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่กำลังศึกษาอยู่ เพื่อให้ผู้เรียนได้เรียนรู้ว่า ครั้งแรกของสิ่งที่ทำการศึกษาอยู่นั้นอยู่ในรูปแบบใด ขณะลงมือทำอยู่ มีอะไรที่รู้สึกว่ายากเปลี่ยนแปลงไป ครั้นทำการศึกษาไปเรื่อยๆ จนจบตามกระบวนการ สิ่งปรากฏอยู่ในขณะนั้นเป็นเช่นไร ซึ่งวิธีนี้ จะช่วยให้ผู้เรียนเกิดความเข้าใจในสิ่งที่การศึกษาได้ง่ายขึ้น และจดจำไปได้นาน ทั้งจะเป็นประสบการณ์การเรียนรู้ให้กับตัวเอง ซึ่งการทำเช่นนี้จะช่วยให้เกิดความรู้ความเข้าใจชัดเจน แม่นยำและได้ผลจริง เช่น ทรงสอนพระจูฬปันถกผู้เฒ่าเฒ่าด้วยการให้นำผ้าขาวไปถูบุคคลา เป็นต้น^{๓๑๓} หรือเพื่อให้เกิดการลงมือทำไปด้วยจึงจะก่อให้เกิดผลอย่างชัดเจน^{๓๑๔}

สรุปได้ว่า วิธีการสอน แบบ ให้ผู้เรียนได้ลงมือปฏิบัติด้วยตนเอง นี้ ก็คือ เป็นวิธีการสอนที่พระพุทธเจ้าทรงปรารถนาที่สุดที่จะให้เหล่าพุทธบริษัททั้งหลายได้เรียนรู้กัน หลังจากที่ทุกคนได้ ฟังการบรรยายถึงหลักธรรมข้อใดข้อหนึ่งแล้ว ควรจะนำเอาหลักธรรมเหล่านั้นไปประพฤติปฏิบัติให้เห็นจริงกับตาด้วยตนเอง

(๑๔) แบบ สากัจฉา หรือ สนทนา

วิธีการสอน แบบ สากัจฉา หรือ สนทนา นี้ เป็นวิธีการสอนที่พระพุทธเจ้าทรงใช้การสนทนาปราศรัยอยู่เป็นประจำกับพุทธบริษัททั้ง ๔ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องใดๆ ก็ตาม การสนทนาปราศรัยของพระพุทธองค์นั้น บางทีก็ใช้กับคนจำนวนมาก หรือบางทีก็ใช้เป็นรายบุคคล ตามแต่สถานการณ์ในช่วงเวลานั้น ประเด็นหลักของการสนทนานี้ นั่นก็คือ (๑) เพื่อเป็นการทักทายปราศรัยซึ่งกันและกัน, (๒) เพื่อเป็นการหยั่งถึงสภาพของผู้ฟังว่ามีความเข้าใจในหลักธรรมมากน้อยแค่ไหน, (๓) เพื่อเป็นการเปิดประเด็นเข้าสู่เนื้อหาของธรรมะ (๔) เพื่อเป็นการสำรวจบุคคลผู้มาเข้าเฝ้าพระพุทธองค์ว่ามีความเลื่อมใสศรัทธาในพระรัตนตรัยหรือเปล่า, (๕) เพื่อเป็นการเชื่อมโยงความสัมพันธ์ต่อกันและกัน, ซึ่งเป็นวิธีที่ทรงใช้บ่อย ไม่น้อยกว่าวิธีใดๆ โดยเฉพาะในเมื่อมีผู้มาเข้าเฝ้าหรือทรงพบนั้น ยังไม่ได้เลื่อมใสศรัทธาในพระศาสนา ยังไม่รู้ ไม่เข้าใจหลักธรรม ในการสนทนานั้น พระพุทธเจ้ามักจะทรงเป็นฝ่ายถามก่อน เพื่อนำคู่สนทนาเข้าสู่ความเข้าใจธรรมและความเลื่อมใสศรัทธาในที่สุด^{๓๑๕} โดยการสนทนานั้นย่อมทำให้คู่สนทนาสรุปได้เอง^{๓๑๖}

^{๓๑๓} อ่างแล้ว, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). พุทธวิธีในการสอน, หน้า ๔๖.

^{๓๑๔} อ่างแล้ว, เสถียรพงษ์ วรรณปก, พุทธวิธีสอนจากพระไตรปิฎก, หน้า ๔๒.

^{๓๑๕} อ่างแล้ว, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธวิธีในการสอน, หน้า ๕๔.

^{๓๑๖} อ่างแล้ว, เสถียรพงษ์ วรรณปก. พุทธวิธีสอนจากพระไตรปิฎก, หน้า ๕๕.

สรุปได้ว่า วิธีการสอน แบบ บรรยาย นี้ ก็คือ วิธีการสอนที่พระพุทธเจ้าทรงใช้บ่อยที่สุดในการอบรมสั่งสอนเวไนยสัตว์ทั้งหลาย และเป็นการแลกเปลี่ยนมุมมองทัศนะของกันและกัน เมื่อมีผู้มาเข้าเฝ้าพระพุทธองค์ หากยังไม่ได้ศรัทธาเลื่อมใสในพระรัตนตรัย หรือยังไม่รู้ไม่เข้าใจถึงหลักพระธรรมวินัยของพระพุทธองค์ ในการสนทนานั้น พระพุทธองค์ก็จะเป็นฝ่ายเริ่มถามก่อน เพื่อนำคู่สนทนาเข้าสู่หลักธรรมที่พระพุทธองค์ได้ตรัสรู้ มาแล้ว

(๑๕) แบบ บรรยาย

วิธีการสอน แบบ บรรยาย นี้ ก็เป็นอีกวิธีหนึ่งที่พระพุทธเจ้าทรงใช้อยู่เป็นประจำทุกวัน ในการบรรยายธรรมะให้กับพุทธบริษัททั้งหลาย เพราะเป็นวิธีการที่ช่วยให้ผู้ฟังจำนวนมากได้เรียนรู้เนื้อหาสาระหรือข้อมูลความรู้ได้ในเวลาเดียวกัน ดังมีตัวอย่างในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร^{๓๑๗} เป็นต้น ที่พระพุทธองค์ทรงบรรยายเรื่องถึงส่วนที่ ๒ อย่าง ที่บรรพชิตไม่ควรเสพ และต่อด้วยการบรรยายถึงอริยมรรคมีองค์ ๘ ประการ อันจะนำพาผู้ปฏิบัติตามหลักอริยมรรค ๘ ไปสู่ความหลุดพ้นจากความทุกข์ทั้งปวงให้แก่เหล่าปัญจวัคคีย์ซึ่งเป็นวิธีการสอนที่พระพุทธเจ้าทรงใช้บรรยายในสถานที่ประชุมใหญ่ในการแสดงธรรมประจำวัน ซึ่งมีพระสงฆ์และประชาชนเป็นจำนวนมาก และผู้ฟังส่วนมากก็เป็นผู้มีพื้นฐานความรู้ความเข้าใจและเลื่อมใสศรัทธาในพระรัตนตรัยอยู่แล้ว แต่มาฟังเพื่อหาความรู้ความเข้าใจเพิ่มเติมให้กับตนเอง และหาความสงบสุขทางจิตใจ^{๓๑๘} โดยการสอนแบบนี้ ส่วนมากจะเป็นโอกาสที่มีผู้ฟังมารวมกันมากๆ เพื่อให้ผู้ฟังได้มีโอกาสเพิ่มเติมความรู้ความเข้าใจให้ยิ่งขึ้น^{๓๑๙}

สรุปได้ว่า วิธีการสอน แบบ บรรยาย นี้ ก็คือ เป็นวิธีการสอนที่พระพุทธองค์ทรงใช้บรรยายธรรมะให้กับผู้ฟังจำนวนมาก เพื่อให้ผู้ฟังได้รู้ถึงเนื้อหาสาระของแก่นธรรมที่ทรงนำมาแสดง และเพื่อตระหนักถึงคุณค่าของธรรมะที่เป็นเครื่องป้องกันผู้ที่ประพฤติปฏิบัติตามไม่ให้ตกไปสู่อบายภูมิ รวมถึงอานิสงส์ที่จะพึงได้รับจากการฟังการบรรยาย ก็แล วิธีการสอนโดยใช้การบรรยายนี้ เป็นวิธีการที่มุ่งช่วยให้ผู้ฟังจำนวนมากได้เรียนรู้เนื้อหาสาระหรือข้อมูลองค์ความรู้จำนวนมากพร้อมๆ กันได้ในเวลาที่จำกัด

(๑๖) แบบ ตอบปัญหา

วิธีการสอน แบบ ตอบปัญหา นี้ เป็นวิธีการสอนที่พระพุทธเจ้าทรงใช้ตอบปัญหากับผู้ที่มาเข้าเฝ้า ซึ่งในการตอบปัญหานี้ พระพุทธองค์ก็จะมีหลักในการตอบปัญหาอยู่ถึง ๔ ขั้นตอนคือ ขั้นตอนที่ ๑ ทรงตอบปัญหาอย่างตรงไปตรงมา, ขั้นตอนที่ ๒ ก่อนจะตอบปัญหา พระพุทธองค์จะย้อนถามก่อน แล้วจึงตอบปัญหา, ขั้นตอนที่ ๓ ทรงตอบปัญหาแบบแยกตอบ, ขั้นตอนที่ ๔ ทรงงดตอบ

^{๓๑๗} วิ.มหา.(ไทย)๔/๑๓-๑๖/๒๐-๒๕.

^{๓๑๘} อ้างแล้ว, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พุทธวิธีในการสอน, หน้า ๕๔.

^{๓๑๙} อ้างแล้ว, เสถียรพงษ์ วรรณปก, พุทธวิธีสอนจากพระไตรปิฎก, หน้า ๕๗.

ปัญหา ซึ่งในการตอบปัญหานั้น พระพุทธองค์ทรงสอนให้พิจารณาคุณลักษณะของปัญหาและใช้วิธีตอบให้
 เหมือนกัน ^{๓๒๐}

สรุปได้ว่า วิธีการสอน แบบ บรรยาย นี้ ก็คือ วิธีการสอนที่พระพุทธเจ้าเมื่อจะตอบ
 ปัญหาให้แก่ผู้ใด ทรงพิจารณาถึงลักษณะของคำถามก่อนแล้ว จึงตรัสตอบ

(๑๗) แบบ วางกฎข้อบังคับ

วิธีการสอน แบบ วางกฎข้อบังคับ นี้ เป็นวิธีการสอนที่พระพุทธเจ้าทรงใช้กับภิกษุ,
 ภิกษุณี, สามเณร, สามเณรี, เพื่อมิให้ประพฤตินอกธรรมเนียมวินัย และเพื่อป้องกันความเสื่อมเสีย
 หรือความเสียหายที่จะก่อให้เกิดแก่หมู่คณะ โดยการจัดวางระเบียบข้อวัตรปฏิบัติไว้โดยความเห็นชอบ
 ของคณะสงฆ์ ซึ่งกฎข้อบังคับนี้ เกิดขึ้นเมื่อมีภิกษุไปทำความผิดเข้าจนเกิดมีเรื่องผู้คนพูดกันไปทั่ว
 สร้างความเสียหายให้แก่หมู่คณะสงฆ์เป็นอย่างมาก พระพุทธองค์จึงตรัสให้ประชุมสงฆ์พิจารณาหา
 มูลเหตุที่เกิดขึ้น ครั้นรับรู้รับทราบทั่วถึงกันแล้ว จึงทรงบัญญัติสิกขาบทไว้เป็นวินัยสำหรับสงฆ์ต่อไป

สรุปได้ว่า วิธีการสอน แบบ วางกฎข้อบังคับ นี้ ก็คือ วิธีการสอนที่พระพุทธเจ้าทรง
 วางกฎข้อบังคับหรือเงื่อนไขไว้เพื่อให้ผู้เรียนได้ปฏิบัติตามกรอบของเงื่อนไขดังกล่าว

(๑๘) แบบ การยกชาดกมาประกอบการสอน

วิธีการสอน แบบ การยกชาดกมาประกอบการสอน นี้ หมายถึง วิธีการสอนที่
 พระพุทธเจ้าทรงหยิบยกชาดกเข้ามาเสริมเรื่องที่สอนเพื่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจยิ่งขึ้นแก่ผู้ฟัง การ
 นำเอาชาดกมาเข้าเป็นตัวประกอบการสอนนี้ จะทำให้ข้อมูลเนื้อหาหรือข้อความชัดเจนยิ่งขึ้น ทั้งเป็น
 เครื่องช่วยให้ผู้ฟังสามารถนึกตามหรือมองเห็นภาพได้กว้างขึ้น ชาดกที่พระพุทธองค์ทรงนำมาแสดงนั้น
 บางทีก็เป็นเรื่องอดีตที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธองค์เอง หรือบางทีก็เป็นเรื่องของบุคคลทั่วไป ตามแต่
 ความเหมาะสมของเรื่องที่ทรงแสดง

จะพบว่า วิธีการสอน แบบ การยกชาดกมาประกอบการสอน นี้ ก็คือ เป็นวิธีการสอน
 ที่พระพุทธเจ้าทรงนำมาเสริมคำบรรยายเพื่อให้ผู้ฟังได้ทั้งความรู้ทั้งความบันเทิงใจรวมถึงได้เกิดความ
 พากเพียรอุตสาหะไปในตัว และเมื่อทรงสอนเรื่องใดเรื่องหนึ่งแล้วยังไม่กระจ่างเท่าไร พระพุทธองค์ก็
 นำมาชาดกมาแสดงเสริมเพื่อให้เกิดความเข้าใจยิ่งขึ้น

(๑๙) แบบ เปรียบเทียบด้วยข้ออุปมา

วิธีการสอน แบบ เปรียบเทียบด้วยข้ออุปมา นี้ หมายถึง วิธีการสอนที่พระพุทธเจ้า
 ทรงใช้สอนเพื่อให้ผู้เรียนสามารถเรียนรู้ได้ง่าย และช่วยให้เรื่องที่ค่อนข้างยาก ลึกซึ้ง เข้าใจได้ยาก
 มีความกระจ่างชัดขึ้นและเข้าใจง่าย วิธีการสอนนี้ มีลักษณะเป็นการอธิบายเพิ่มเติมด้วยการสอดแทรก
 อุปมาเข้ามาเสริมเรื่องที่สอน เพื่อให้ผู้เรียนมองเห็นเรื่องราวต่างๆ ได้ชัดเจนยิ่งขึ้น และวิธีการสอนด้วย
 การเปรียบเทียบด้วยข้ออุปมานี้ สามารถใช้ได้ทั้งข้ออุปมาในด้านดีและด้านที่ไม่ดีเช่นกัน ซึ่งคำอุปมา

^{๓๒๐} อ่างแล้ว, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พุทธวิธีในการสอน, หน้า ๕๕.

ช่วยให้เรื่องทีลึกลับซึ่งเข้าใจยาก ปรากฏความหมายเด่นชัดออกมา และเข้าใจง่ายขึ้น โดยเฉพาะมักใช้ในการอธิบายสิ่งที่นามธรรม เปรียบให้เห็นชัดด้วยสิ่งที่เป็นรูปธรรม หรือแม้เปรียบเรื่องที่เป็นรูปธรรม ด้วยข้ออุปมาแบบรูปธรรม ก็ช่วยให้เนื้อความหนักแน่นเข้า^{๓๒๑}

จะเห็นว่า วิธีการสอน แบบ เปรียบเทียบด้วยข้ออุปมา นี้ ก็คือ เป็นวิธีการสอนที่ พระพุทธเจ้าทรงเสริมด้วยการแทรกข้ออุปมาอุปมัย เพื่อให้ผู้ฟังเข้าใจง่าย เพราะเรื่องบางเรื่องทีพระพุททองค์ทรงสอนนั้น บางเรื่องเป็นเรื่อง ที่ค่อนข้างสุมลุ่มลึกเข้าใจยากสำหรับผู้ฟังบางคน บางเรื่องเป็นเรื่องทีทรงเปรียบเทียบด้วยข้ออุปมาอุปมัยให้เห็นฝ่ายข้างไม่ดี และฝ่ายข้างที่ดี

(๒๐) แบบ การทำเป็นตัวอย่าง

วิธีการสอน แบบ การทำเป็นตัวอย่าง นี้ หมายถึง วิธีการสอนทีพระพุทธเจ้าทรงใช้ พระองค์เองเป็นตัวอย่างหรือแบบอย่างในการสอน เพื่อให้ผู้เรียนได้นำไปทำเป็นตัวอย่างหรือแบบอย่างต่อไป เพราะขั้นตอนการสอนนี้ ต้องยกตัวเองขึ้นเป็นสื่อการสอนให้ผู้อื่นได้เห็นได้เข้าใจได้ เกิดความรู้สึกว่าเราคนนี้ก็สามารทำตัวให้เป็นแบบอย่างที่ดีในการสอนคนอื่นก็ได้ ทั้งเป็นการสอนตน และเป็นประสบการณ์ให้แก่ตัวเองและผู้อื่นทีมาพบเห็นอีกด้วย โดยการทำเป็นตัวอย่างนี้ เป็นวิธีสอนทีดีทีสุดอย่างหนึ่ง โดยเฉพาะในทางจริยธรรม ซึ่งเป็นการสอนแบบไม่ต้องกล่าวสอน เป็นทำนอง การสาธิตให้ดู แต่ทีพระพุทธเจ้าทรงทำนั้น เป็นไปในลักษณะทีทรงเป็นผู้นำทีดี การสอนโดยการทำเป็นตัวอย่างนี้ คือ พระจริยาวัตร อันดีงามของพระพุทธเจ้าทีทรงทำเป็นปกติอยู่แล้ว^{๓๒๒}

จะเห็นว่า วิธีการสอน แบบ การทำเป็นตัวอย่าง นี้ ก็คือ เป็นวิธีการสอนทีพระพุทธเจ้าทรงปฏิบัติตนเป็นแบบอย่าง เข้าทำนองว่าทำให้ดูเป็นตัวอย่าง

๔.๔.๓ พุทธจิตวิทยากับการปกครอง

สำหรับหลักการใช้จิตวิทยาในการปกครองนั้นเป็นสิ่งที่บรรดาผู้ปกครองหรือผู้ทีมีอำนาจหน้าที่เกี่ยวข้องจะต้องรู้ ตามหลักการทางพระพุทธศาสนานั้นพระพุทธองค์ชี้ให้เห็นว่าการปกครองนั้นก็คือรูปแบบของการใช้อำนาจหรืออำนาจนั่นเองทีจัดเป็นหลักการสำคัญของการปกครอง ซึ่งเรียกว่า อธิปไตย ทีพระพุทธองค์ทรงจัดแบ่งรูปแบบการใช้อำนาจในทางการปกครองเป็น ๓ ประการ คือ

(๑) “อัตตาธิปไตย ถือตนเป็นใหญ่ คือ ถือเอาตนเอง ฐานะศักดิ์ศรี เกียรติภูมิของตนเป็นใหญ่ กระทำการด้วยปรารถนาและสิ่งทีเนื่องด้วยตนเป็นประมาณ ในฝ่ายกุศล ได้แก่เว้นชั่วทำดี ด้วยเคารพตน”^{๓๒๓}

^{๓๒๑} อ่างแล้ว, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พุทธวิธีในการสอน, หน้า ๕๙.

^{๓๒๒} อ่างแล้ว, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พุทธวิธีในการสอน, หน้า ๖๒.

^{๓๒๓} Phraphomkhunaphon (P. A. Payutto), A Constitution for living Buddhist principles for a fruitful and harmonious life, (Bangkok : Office of National Buddhism Press, ๑๙๙๗) p. ๒๘.

(๒) “โลกาธิปไตย คือโลกเป็นใหญ่ คือ ถือความนิยมของชาวโลกเป็นใหญ่ หวั่นไหวไปตามเสียงนินทาและสรรเสริญ กระทำการด้วยปรารถนาจะเอาใจหมู่ชน หาความนิยมหรือหวั่นกลัวเสียงกล่าวว่าเป็นประมาณ ในฝ่ายกุศล ได้แก่ เว้นชั่วทำดี ด้วยเคารพเสียงหมู่ชน” ^{๓๒๔}

(๓) “ธรรมาธิปไตย ถือธรรมเป็นใหญ่ คือ ถือหลักการความจริง ความถูกต้อง ความดีงาม เหตุผลเป็นใหญ่ กระทำการด้วยปรารถนาสิ่งที่ได้ศึกษา ตรวจสอบตามข้อเท็จจริงและความคิดเห็นที่รับฟังอย่างกว้างขวางแจ่มชัด และพิจารณาอย่างดีที่สุด เต็มขีดแห่งสติปัญญาจะมองเห็นได้ด้วยความรู้ที่บริสุทธิ์ใจว่า เป็นไปโดยชอบธรรม และเพื่อความดีงามเป็นประมาณอย่างสามัญ ได้แก่ ทำการด้วยความเคารพหลักการ กฎ ระเบียบ กติกา” ^{๓๒๕}

ซึ่งการใช้อำนาจทางการปกครองทั้ง ๓ วิธีนั้นพระพุทธองค์เสนอว่าข้อที่ ๓ ถือว่าเป็นการใช้อำนาจที่ถูกต้องและเป็นธรรม อย่างไรก็ตามแม้ว่าจะทรงยืนยันว่าการใช้อำนาจข้อที่ ๓ เป็นการใช้อำนาจที่ถูกต้อง แต่วิธีการปกครองหรือกระบวนการใช้อำนาจ พระพุทธองค์ก็ทรงเสนอว่าในหลักการใช้อำนาจจะต้องคำนึงถึงความเหมาะสม และมีการใช้อำนาจปกครองให้เหมาะสมตามสถานการณ์หรือ โดยหลักการของการปกครองนั้นจะต้องมีหลักจิตวิทยาที่สำคัญก็คือการใช้วิธีการปกครองที่จะต้องให้เป็นไปตามความเหมาะสมหรือเราอาจจะเทียบได้กับการใช้พระเดชพระคุณในสมัยปัจจุบัน นั่นคือ ใครทำดีก็ควรได้รับการยกย่อง ใครทำผิดก็ควรได้รับการลงโทษ ดังพระบาลีที่ว่า “นิคฺคณฺเห นิคฺคหารหํ ปคฺคณฺเห ปคฺคหารหํ ชมฺคณฺที่ควรชมฺ ยกฺยงฺคณฺที่ควรยกฺยงฺ” เราจะ

“Attadhipateyya : supremacy of oneself ; putting the prime importance on one’s own self, position, reputation, or status ; acting in view of one’s self and what relates to oneself ; on the wholesome side, it means abandoning evil actions and cultivating the good out of a sense of self-respect.”

^{๓๒๔} “Lokadhipateyya ; supremacy of the world ; putting the prime importance on worldly values ; wavering in face of criticism and praise ; operating on the basis of what pleases the group, seeking popularity or fearing censure ; on the wholesome side, it refers to avoiding evil actions and cultivating the good in deference to the opinions of the community.”

^{๓๒๕} “Dhammadhipateyya : supremacy of Dhamma ; putting the prime importance on principles, truth, righteousness, virtue and reason ; operating on the basis of what has been learned and verified against the facts ; acting on views that have been extensively and clearly investigated and considered to the best of one’s wisdom and integrity to be righteous and for the sake of goodness ; on a general level, it means acting out of respect for established principles, laws, rules and regulations.”

เข้าใจในระบบการให้รางวัลและการลงโทษได้จากเรื่องที่ถูกวิจยขอยกมาเป็นตัวอย่างให้เห็นเกี่ยวกับการใช้ระบบการปกครองของผู้นำด้านการปกครองของพระพุทธเจ้าในเกสิสูตร ^{๓๒๖}

วันหนึ่ง สารถิผู้ฝึกม้าชื่อนายเกสิเข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้าแล้วทูลถามว่า พระพุทธเจ้าทรงมีวิธีฝึกคนอย่างไร พระพุทธเจ้าทรงย้อนถามว่า นายเกสิมีวิธีฝึกม้าอย่างไร นายเกสิกราบทูลว่าเขาใช้ ๓ วิธีคือ วิธีนุ่มนวล วิธีรุนแรง วิธีผสมผสาน คือ มีทั้งนุ่มนวลและรุนแรง

พระพุทธเจ้าตรัสถามว่า ถ้าใช้ ๓วิธีแล้วไม่ได้ผลจะทำอย่างไร นายเกสิกราบทูลว่า ถ้าฝึกไม่ได้ผลก็ฆ่าม้าทิ้งเสีย เพราะปล่อยไปก็ทำให้เสียชื่อสถาบันเกสิวิทยา

พระพุทธเจ้าตรัสว่า พระองค์ทรงใช้ทั้ง ๓ วิธีฝึกคนเหมือนกันคือ ใช้วิธีนุ่มนวลกับคนที่ควรให้กำลังใจ ใช้วิธีรุนแรงกับคนที่ควรตำหนิห้ามปราม และใช้วิธีผสมผสานกับคนที่ควรยกย่องเมื่อถึงคราวยกย่องและตำหนิเมื่อถึงคราวต้องตำหนิ นายเกสิทูลถามว่า ถ้าใช้ ๓ วิธีแล้วไม่ได้ผลจะทำอย่างไร พระพุทธเจ้าตรัสว่า ก็มีการฆ่าทิ้งเหมือนกัน นายเกสิทูลถามว่า การฆ่าไม่สมควรสำหรับสมณะมิใช่หรือ พระพุทธเจ้าทรงอธิบายว่า ในวินัยของพระอริยะเจ้า การฆ่าหมายถึงการเลิกกล่าวสั่งสอนคนที่พระพุทธเจ้าเลิกกล่าวสั่งสอนยอมหมดโอกาสเจริญเติบโตในทางธรรม ^{๓๒๗}

อนึ่ง ในการดำเนินการปกครองจะต้องเลือกรูปแบบการปกครองที่เป็นธรรม ได้แก่ หลักธรรมาธิปไตย ^{๓๒๘} ซึ่งการปกครองดังกล่าวจะต้องมีหลักธรรมสำหรับบริหารบ้านเมือง เช่น หลักธรรมสำหรับลดปัญหาความขัดแย้งกันในทางการเมือง ช่วยให้สังคมรู้จักสามัคคี และสามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างสมานฉันท์ ที่เรียกว่า “หลักสาราณียธรรม ๖” ^{๓๒๙} คือ

๑.เมตตาทายกรรม การเสียสละร่วมแรงร่วมใจทำงานให้กับประชาชาติบ้านเมืองด้วยความเต็มใจ แสดงกิริยาอาการสุภาพ เคารพนับถือให้เกียรติในศักดิ์ศรีของกันและกัน ทั้งต่อหน้าและลับหลัง

๒.เมตตาวจีกรรม ตั้งเมตตาวจีกรรมต่อคนในชาติเดียวกัน คือช่วยบอกแจ้งสิ่งที่เป็นประโยชน์ สั่ง สอน แนะนำตักเตือนกันด้วยความหวังดี กล่าววาจาสุภาพหรือพูดอย่างสร้างสรรค์ แสดงความเคารพนับถือกัน ทั้งต่อหน้าและลับหลัง

^{๓๒๖} ดูรายละเอียดใน **อง.จตุกก. (ไทย)๒๑ /๑๑๑ /๑๖๙.**

^{๓๒๗} พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), **พุทธวิธีบริหาร**, (กรุงเทพมหานคร :โรงพิมพ์วินดาต้าโปรดักส์) , ๒๕๔๘ , หน้า ๒๑-๒๒.

^{๓๒๘} ดูธิปไตย ๓ ใน **อง.ติก.(ไทย)๓๐/๔๗๙/๑๘๖.**

^{๓๒๙} อ่างแล้ว, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, หน้า ๒๓๓-๒๓๔.

๓.เมตามโนกรรม คือ ตั้งจิตปรารถนาดี คิดทำสิ่งที่ดีเป็นประโยชน์แก่กัน มองกันในแง่ดี มีหน้าตายิ้มแย้มแจ่มใส

๔.สาธารณโภคี จัดสรรงบประมาณที่ได้จากการเสียภาษีอากรของราษฎรให้เกิดประโยชน์แก่คนในชาติร่วมกันในลักษณะการจัดทำนโยบายรัฐสวัสดิการ เช่น การสร้างแหล่งกักเก็บน้ำเพื่อการอุปโภคบริโภค การผลิตกระแสไฟฟ้า หรือการสร้างถนนหนทางสำหรับใช้ร่วมกัน เป็นต้น ไม่คิดตักตวงมุ่งกอบโกยเอาประโยชน์ให้ตนเองหรือพรรคพวกของตนเอง จนกลายเป็นปัญหาการทุจริตคอร์รัปชันในระดับ อัน เป็นสาเหตุหนึ่งของวิกฤติปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองที่เกิดขึ้น

๕.ศีลสามัญญตา มีความประพฤติสุจริตดีงาม ถูกต้องตามระเบียบวินัย หรือกฎหมาย บ้านเมืองไม่ทำให้ตนเองเป็นที่น่ารังเกียจของหมู่คณะ ของคนในสังคมหรือคนในประเทศเดียวกัน เช่น การมีส่วนร่วมพัวพันเกี่ยวข้องกับการคดียุติธรรมคอร์รัปชัน อันก่อให้เกิดความเสียหายแก่รัฐเป็นต้น

๖.ทิวฐิสามัญญตา คือ มีความเห็นชอบร่วมกัน รู้จักปรับทัศนคติความเห็นหรือความจูนความคิดเห็นให้สามารถลงความกันได้ ในข้อที่เป็นหลักสำคัญที่จะนำไปสู่การแก้ไขปัญหาของประเทศร่วมกัน ไม่ถือเอาความแตกต่างทางความคิดให้กลายเป็นความแตกแยกกันในสังคม เพราะมีความคิดเห็นไม่ตรงกัน แท้จริงแล้วทิวฐิหรือความคิดเห็นของคนเราไม่แน่นอนมรการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลาตามเหตุตามปัจจัย เช่นพัฒนาการแห่งวุฒิภาวะทางอารมณ์ จิตใจ และสติปัญญาของคนนี้อาจสูงขึ้นตามพัฒนาการแห่งวัย สิ่งที่เคยคิดว่าดี หรือ ถูก ในสมัยหนึ่ง เมื่อเวลาผ่านไป อาจกลายเป็นสิ่งที่ไม่ดี หรือ ไม่ถูกต้องอีกสมัยหนึ่งได้ พระพุทธเจ้าจึงสอนให้ทำลายทิฏฐิปาทานคือความยึดติดถือมั่นในความคิดเห็นเสีย เพราะขึ้นชื่อว่า “ความยึดมั่นถือมั่นสิ่งใดแล้วจะไม่ทำให้เกิดทุกข์หรือปัญหาไม่มี” การยึดมั่นถือมั่นอย่างสุดโต่งในความคิดเห็นอย่างใดอย่างหนึ่ง (คือยืนยันเบ็ดเสร็จแน่นอนตายตัวหรือปฏิเสธโดยสิ้นเชิงอย่างไร้เงื่อนไข) ก็จัดว่าเป็นทิวฐิในความหมายทางพระพุทธศาสนา

นอกจากหลักสาราณีธรรม ๖ ที่เป็นเพื่อความรู้รักดังกล่าวมาแล้ว ยังมีหลักธรรมที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งที่จะช่วยแก้ไขวิกฤติปัญหาความขัดแย้งในทางการเมืองได้ หากมีการน้อมนำมาประพฤติปฏิบัติตามก็จะเป็นไปเพื่อความเจริญแก่หมู่ชนหรือผู้บริหารบ้านเมืองฝ่ายเดียว ไม่เป็นเพื่อความเสื่อมเลย หลักธรรมที่ว่านี้ก็คือ หลักธรรมที่ชาววัชชีถือปฏิบัติอย่างเคร่งครัด จึงทำให้เจริญรุ่งเรืองและมั่นคง หลักธรรมนั้นชื่อว่า “อปริหานิยธรรม” ^{๓๓๐} แปลว่า ธรรมที่ทำให้เจริญโดยส่วนเดียว มีอยู่ ๗ ข้อ ^{๓๓๑} คือ

^{๓๓๐} ดูรายละเอียดใน อ.นวก.(ไทย) ๒๓/๒๑/๓๑.

^{๓๓๑} Phraphomkhunaphon (P. A. Payutto),A Constitution for living Buddhist principles for a fruitful and harmonious life, (Bangkok : Office of National Buddhism Press, ๑๙๙๗) p. ๒๙.

(๑) หมั่นประชุมกันเนืองนิตย์ พบปะปรึกษาหารือกิจการงาน (ที่พึงรับผิดชอบตามระดับของตน) โดยสม่ำเสมอ ^{๓๓๒}

(๒) พร้อมเพรียงกันประชุม พร้อมเพรียงกันเลิกประชุม พร้อมเพรียงกันทำกิจทั้งหลายที่พึงทำร่วมกัน ^{๓๓๓}

(๓) ไม่ถืออำเภอใจใครต่อความสะดวก บัญญัติวางข้อกำหนดกฎเกณฑ์ต่างๆอันมิได้ตกลงบัญญัติวางไว้ และไม่เหยียบย่ำล้มล้างสิ่งที่ตกลงวางบัญญัติกันไว้แล้ว และถือปฏิบัติมันอยู่ในบทบัญญัติใหญ่ที่วางไว้เป็นธรรมเนียม ^{๓๓๔}

(๔) ท่านผู้ใดเป็นผู้ใหญ่มีประสบการณ์ยาวนาน พึงให้เกียรติ เคารพนับถือท่านเหล่านั้น มองเห็นความสำคัญแห่งถ้อยคำของท่านว่าเป็นสิ่งอันพึงรับฟัง ^{๓๓๕}

(๕) ให้เกียรติและคุ้มครองกุลสตรี มิให้มีการข่มเหงรังแก ^{๓๓๖}

(๖) เคารพบูชาสักการะเจดีย์ ปูนียสถาน อนุสาวรีย์ประจำชาติ อันเป็นเครื่องเตือนความทรงจำ เราให้ทำดี และเป็นที่ยอมรับของหมู่ชน ไม่ละเลย พิธีเคารพบูชาอันพึงทำต่ออนุสรณ์สถานเหล่านั้นตามประเพณี ^{๓๓๗}

(๗) จัดการให้ความรักษา บำรุง คุ้มครอง อันชอบธรรมแก่บรรพชิต ผู้ทรงศีลทรงธรรมบริสุทธิ์ ซึ่งเป็นหลักใจและเป็นตัวอย่างทางศีลธรรมของประชาชน ทั้งเต็มใจต้อนรับและหวังให้ท่านอยู่โดยผาสุก ^{๓๓๘}

^{๓๓๒} “Meeting often and regularly ; regularly conferring on community affairs and projects (which are to be shouldered by each person according to his level)”.

^{๓๓๓} “Meeting together, dispersing together and doing together what needs to be done together”.

^{๓๓๔} “Neither instituting laws and regulations not communally agreed upon simply out of convenience or personal preference, nor denigrating or abolishing things already instituted; upholding the main provisions established as the constitution”.

^{๓๓๕} “Honoring and respecting the elders long in experience, giving weight to their words”.

^{๓๓๖} “Honoring and respecting the womenfolk, protecting them from abuse and ill-treatment”.

^{๓๓๗} “Honoring and revering the shrines, holy places and national monuments, which are memorials arousing virtue and centers of community spirit; not neglecting to honor the ceremonies required for those places as dictated by tradition”.

^{๓๓๘} “Organizing rightful protection, support and sanctuary to monks and priests who maintain pure moral conduct and who serve as spiritual refuges and moral examples for the people; gladly receiving them and wishing for their comfort”.

หลักธรรมทั้ง ๗ ข้อนี้ รัฐที่ปกครองด้วยระบอบประชาธิปไตยในชมพูทวีปในอดีต ถือปฏิบัติอย่างเคร่งครัด แม้ปัจจุบันก็ยังสามารถนำมาประยุกต์ใช้ได้ ปัญหาสมาชิกไม่ครบองค์ประชุมก็ดี สมาชิกยังไม่พอที่จะเปิดประชุมก็ดี ตลอดจนความวุ่นวายแย่งกันพูดแสดงอาการไม่ให้เกียรติประธานก็ดี อาจหมดไปหรือลดน้อยลงบ้างก็ได้

นอกจากนั้น ในแง่ของผู้ปกครองที่จะต้องมีการปกครองแล้วจะต้องมีหลักธรรมที่เป็นพื้นฐานของการปกครองด้วย เรียกว่า หลักพรหมวิหาร คือ ธรรมประจำใจของผู้ประเสริฐหรือผู้มีจิตใจยิ่งใหญ่ กว้างขวางดุจพระพรหม ๔ อย่าง ต่อไปนี้

๑. เมตตา ความรัก คือ ความปรารถนาดี มีไมตรีต้องการช่วยเหลือให้ทุกคนประสบประโยชน์และความสุข

๒. กรุณา ความสงสาร คือ อยากช่วยเหลือผู้อื่นให้พ้นจากความทุกข์ ใฝ่ใจที่จะปลดปล่อยบำบัดความทุกข์ยากเดือดร้อนของคนและสัตว์ทั้งปวง

๓. มุทิตา ความเบิกบานพลอยยินดี เมื่อเห็นผู้อื่นอยู่ดีมีความสุข ก็มีใจแช่มชื่นเบิกบาน เมื่อเห็นเขาทำดีงามประสบความสำเร็จก้าวหน้ายิ่งขึ้นไป ก็พลอยยินดีบันเทิงใจด้วยพร้อมที่จะช่วยส่งเสริมสนับสนุน

๔. อุเบกขา ความมีใจเป็นกลาง คือ มองตามเป็นจริง โดยวางจิตเรียบสม่ำเสมอ มั่นคง เทียงตรงดุจตาซึ่งมองเห็นการที่บุคคลจะได้รับผลดี หรือชั่ว สมควรแก่เหตุที่ตนประกอบ พร้อมทั้งวินิจฉัย วางตน และปฏิบัติไปตามหลักการ เหตุผล และความเที่ยงธรรมหนึ่ง^{๓๓๓}

เมื่อมีคุณธรรมภายในเป็นพื้นฐานจิตใจเช่นนี้แล้ว พึงแสดงออกภายนอกตามหลักความประพฤติ ต่อไปนี้

นอกจากนั้นยังต้องรู้จักการบำเพ็ญการสงเคราะห์ คือ ปฏิบัติตามหลักการสงเคราะห์ หรือธรรมเครื่องยึดเหนี่ยวใจคน และประสานหมู่ชนไว้ในสามัคคี ที่เรียกว่า สังคหัตถุ ๔ อย่าง ดังต่อไปนี้

๑. ทาน ให้ปัน คือ เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ เสียสละ แบ่งปันช่วยเหลือ สงเคราะห์ ด้วยปัจจัยสี่ ทุนหรือทรัพย์สินสิ่งของตลอดจนให้ความรู้ความเข้าใจ และศิลปวิทยา

๒. ปิยวาจา พูดอย่างรักกัน คือ กล่าวคำสุภาพไพเราะ น่าฟัง ชี้แจง แนะนำสิ่งที่เป็นประโยชน์ มีเหตุผลเป็นหลักฐาน ชักจูงในทางที่ดีงาม หรือคำแสดงความเห็นอกเห็นใจ ให้กำลังใจ รู้จักพูดให้เกิดความเข้าใจดี สมานสามัคคี เกิดไมตรี ทำให้รักใคร่นับถือและช่วยเหลือเกื้อกูลกัน

๓. อตถจริยา ทำประโยชน์แก่เขา คือ ช่วยเหลือด้วยแรงกาย และชวนชวนช่วยเหลือกิจการต่างๆ บำเพ็ญสาธารณประโยชน์ รวมทั้งช่วยแก้ไขปัญหาและช่วยปรับปรุงส่งเสริมในด้านจริยธรรม

๔. สมานัตตตา เอาตัวเข้าสมาน คือ ทำตัวให้เข้ากับเขาได้ วางตนเสมอต้นเสมอปลาย ให้ความเสมอภาค ปฏิบัติสม่ำเสมอทั้งต่อคนทั้งหลาย ไม่เอาเปรียบ และเสมอในสุขทุกข์ คือ ร่วมสุข ร่วมทุกข์ ร่วมรับรู้ ร่วมแก้ไขปัญหาเพื่อให้เกิดประโยชน์สุขร่วมกันพูดสั้นๆ ว่า: ช่วยด้วยทุน ด้วยของหรือความรู้; ช่วยด้วยถ้อยคำ; ช่วยด้วยกำลังงาน; ช่วยด้วยการร่วมเผชิญและแก้ปัญหา^{๓๔๐}

สำหรับผู้ที่เป็นพระราชาก็ต้องมีหลักธรรมสำหรับพระราชาก็ เรียกว่า ราชธรรม (ธรรมของพระราชาก็) ๑๐ ประการ ดังนี้

๑. ทาน ให้ปันช่วยประชา คือ บำเพ็ญตนเป็นผู้ให้ โดยมุ่งปกครองหรือทำงานเพื่อให้เขาได้ มิใช่เพื่อจะเอาจากเขาเอาใจใส่อำนวยความสะดวก จัดสรรความสงเคราะห์ อนุเคราะห์ให้ประชาราษฎร์ได้รับประโยชน์สุข ความสะดวกปลอดภัยตลอดจนให้ความช่วยเหลือแก่ผู้เดือดร้อนประสบทุกข์ และให้ความสนับสนุนแก่คนทำความดี

๒. ศีล รักษาความสุจริต คือ ประพฤติดีงามสำรวมกายและวจีทวาร ประกอบแต่การสุจริต รักษาจิตดีคุณ ประพฤติให้ควรเป็นตัวอย่าง และเป็นทีเคารพนับถือของประชาราษฎร์ มิให้มีข้อที่ผู้ใดจะดูแคลนความสุข สำราญ เป็นต้น ตลอดจนชีวิตของตนได้ เพื่อประโยชน์สุขของประชาชนและความสงบเรียบร้อยของบ้านเมือง

๓. อาชวะ ปฏิบัติการโดยซื่อตรง คือ ซื่อตรงทรงสัตย์ใ้มารยา ปฏิบัติภารกิจโดยสุจริต มีความจริงใจ ไม่หลอกลวงประชาชน

๔. มัททวะ ทรงความอ่อนโยนเข้าถึงคน คือ มีอัธยาศัยไมเยอหยิ่งหยาบคายกระด้างถือองศ์ มีความงามสง่าเกิดแต่ท่วงทีกิริยาสุภาพนุ่มนวล ละมุนละไม ควรได้รับความรักภักดีแต่มีขาดยำเกรง

๕. ตปะ พันมัวเมาด้วยเมากิเลส คือ แผลดเมากิเลสตัณหา มิให้เข้ามาครอบงำจิตระงับยับยั้งข่มใจได้ ไม่หลงใหลหมกมุ่นในความสุขสำราญและการปรนเปรอ มีความเป็นอยู่สม่ำเสมอหรืออยู่อย่างง่ายๆ สามัญ มุ่งมั่นแต่จะบำเพ็ญเพียรทำกิจในหน้าที่ให้บริบูรณ์

๖. อักโกธะ ถือเหตุผลไมโกรธา คือ ไม่เกรี้ยวกราด ไม่วินิจฉัยความและกระทำการด้วยอำนาจความโกรธ มีเมตตาประจําใจไว้ระงับความเคืองชุน วินิจฉัยความและกระทำการด้วยจิตอันสุชุราบเรียบตามธรรม

๗. อวิหิงสา มือหิงสานารมเย็น คือ ไม่หลงระเริงอำนาจ ไม่บีบคั้นกดขี่ มีความกรุณาไม่หาเหตุเบียดเบียนลงโทษอาชญาแก่ประชาราษฎร์ผู้ใดด้วยอาศัยความอาฆาตเกลียดชัง

๘. ชันติ ชานะเช็ญด้วยขันติ คือ อดทนต่องานที่ตรากตรำ อดทนต่อความเหนื่อຍยากถึงจะลำบากกายนำเหนื่อຍหน่ายเพียงไร ก็ไม่ท้อถอย ถึงจะถูกยั่วถูกหยันด้วยถ้อยคำเสียดสีลากถางอย่างไร ก็ไม่หมดกำลังใจ ไม่ยอมละทิ้งกิจกรณียที่บำเพ็ญโดยชอบธรรม

^{๓๔๐} ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๔๐/๑๖๗.

๑๐. อภิวัตนะ มิปฏิบัติคลาดจากธรรม คือ ประพฤติมิให้ผิดจากศาสนธรรม อันถือประโยชน์สุขความดีงามของรัฐและราษฎร์เป็นที่ตั้ง อันใดพระราชราษฎร์ปรารถนาโดยชอบธรรม ก็ไม่ขัดขึ้น การใดจะเป็นไปโดยชอบธรรมเพื่อประโยชน์สุขของประชาชน ก็ไม่ขัดขวาง วางองค์เป็นหลักหนักแน่นในธรรมคงที่ ไม่มีความเอนเอียงหวั่นไหวเพราะถ้อยคำดีร้ายลาภสักการะหรืออิฏฐารมณ์ อนิฏฐารมณ์ใดๆ สถิตมั่นในธรรม ทั้งส่วนยุติธรรม คือ ความเที่ยงธรรมก็ดี นิติธรรม คือ ระเบียบแบบแผนหลักการปกครองตลอดจนขนบธรรมเนียมประเพณีอันดีงาม ก็ดี ไม่ประพฤติให้เคลื่อนคลาดวิบัติไป^{๓๔๑}

สำหรับผู้ปกครองชั้นสูงนั้นจะต้องบำเพ็ญกรณีย์ของจักรพรรดิ คือ ปฏิบัติหน้าที่ของนักปกครองผู้ยิ่งใหญ่ ที่เรียกว่า จักรวรรดิวัตร (ธรรมเนียมหรือหน้าที่ประจำของจักรพรรดิ) ๕ ประการหนึ่ง คือ

๑. ธรรมาธิปไตย ถือธรรมเป็นใหญ่ คือ ยึดถือความจริง ความถูกต้อง ความดีงาม เหตุผล หลักการ กฎกติกาที่ชอบธรรม เป็นบรรทัดฐาน เคารพธรรม เชิดชูธรรม นิยมธรรม ตั้งตนอยู่ในธรรม ประพฤติธรรมด้วยตนเอง

๒. ธรรมการักษา ให้ความคุ้มครองโดยธรรมคือ จัดอำนาจการรักษาคุ่มครองป้องกันอันชอบธรรม แก่ชนทุกหมู่เหล่าในแผ่นดิน คือ คนภายใน** ข้าราชการฝ่ายทหาร ข้าราชการฝ่ายปกครอง ข้าราชการพลเรือนนักวิชาการ และคนต่างอาชีพ เช่นพ่อค้าและเกษตรกร ชาวนิคมนชนบท และชนชายแดน พระสงฆ์และบรรพชิตผู้ทรงศีลทรงคุณธรรม ตลอดจนสัตว์เท้าสัตว์ปีก อันควรสงวนพันธุ์ทั้งหลาย

๓. มา อธรรมการ ห้ามกั้นการอาธรรม คือ จัดการป้องกันแก้ไข มิให้การกระทำที่ไม่เป็นธรรม การเบียดเบียนข่มเหง และความผิดความชั่วร้ายเดือดร้อน เกิดมีขึ้นในบ้านเมือง ชักนำประชาชนให้ตั้งมั่นในสุจริตและนิยมธรรมรวมทั้งจัดวางระบบที่กั้นคนร้าย ให้โอกาสคนดี

๔. ธนานุประทาน ปันทรัพย์แก่ชนผู้ยากไร้ มิให้มีคนขัดสนยากไร้ในแผ่นดิน เช่น จัดให้ราษฎรทั้งปวงมีทางหาเลี้ยงชีพ ทำมาหากินได้โดยสุจริต

๕. ปริบุจฉา ไม่ขาดการสอบถามปรึกษา แสวงปัญญาและความดีงามยิ่งขึ้นไป โดยมีที่ปรึกษาที่ทรงวิชาการทรงคุณธรรม ผู้ประพฤติดี ประพฤติชอบ ผู้ไม่ประมาทมีเมตตาที่จะช่วยให้เจริญปัญญาและกุศลธรรม หมั่นพบปะพระสงฆ์และนักปราชญ์ ใถ่ถามหาความรู้หาความดีงามหาความจริง

^{๓๔๑} ขุ.ชา.(ไทย)๒๘/๒๔๐/๘๖.

และถกข้อปัญหาต่างๆ อยู่โดยสม่ำเสมอตามกาลอันควร เพื่อซักซ้อมตรวจสอบตนให้เจริญก้าวหน้า และดำเนินกิจการในทางที่ถูกต้องชอบธรรม ดิถีงาม และเป็นไปเพื่อประโยชน์สุขอย่างแท้จริง^{๓๔๒}

สำหรับพระราชหรือผู้ปกครองผู้หวังการยอมรับจากสังคมจะต้องประพฤติตามหลักราชสังคหะ คือ ทำนุบำรุงทวยราษฎร์ ให้ประชาชาติดำรงอยู่ในเอกภาพและสามัคคี ด้วยหลักธรรมที่เรียกว่า ราชสังคหวัตถุ (หลักการ สงเคราะห์ประชาชนของพระราชา) ๔ ประการ คือ

๑. สสเมธะ ฉลาดบำรุงธัญญาหาร คือ ปรีชาสามารถในนโยบายที่จะบำรุงพืชพันธุ์ธัญญาหาร ส่งเสริมการเกษตรให้อุดมสมบูรณ์

๒. ปุริสเมธะ ฉลาดบำรุงข้าราชการ คือ ปรีชาสามารถในนโยบายที่จะบำรุงข้าราชการ ด้วยการส่งเสริมคนดีมีความสามารถ และจัดสวัสดิการให้ดี เป็นต้น

๓. สัมมาปาสะ ผูกประสานปวงประชา คือ ผดุงผสานประชาชนไว้ด้วยนโยบายส่งเสริมอาชีพ เช่น จัดทุนให้คนยากจนยืมไปสร้างตนในพาณิชย์กรรม หรือดำเนินกิจการต่างๆ ไม่ให้ฐานะเหลื่อมล้ำห่างเหินจนแตกแยกกัน

๔. วาขไปยะ มีวาหะศูดตีมีใจ คือ รู้จักพูด รู้จักชี้แจงแนะนำ รู้จักหักทลาย ไล่ถามทุกข์สุขราษฎรทุกชั้น แม้ปราศรัยก็ไพเราะน่าฟัง ทั้งประกอบด้วยเหตุผล เป็นหลักฐาน มีประโยชน์ เป็นทางแห่งการสร้างสรรค์ แก้ไขปัญหา เสริมความสามัคคี ทำให้เกิดความเข้าใจดี ความเชื่อถือ และความนิยมนับถือ^{๓๔๓}

ในการปกครองนั้นผู้ปกครองจะต้องละเว้นอคติ เมื่อปฏิบัติหน้าที่ ฟังเว้นความลำเอียง หรือความประพฤติที่คลาดเคลื่อนจากธรรม ๔ ประการ

๑. ฉันทาคติ ลำเอียงเพราะชอบ

๒. โทสาคติ ลำเอียงเพราะชัง

๓. โมหาคติ ลำเอียงเพราะหลงหรือเขลา

๔. ภยาคติ ลำเอียงเพราะขลาดกลัว^{๓๔๔}

๔.๔.๔ พุทธจิตวิทยากับการดำเนินชีวิต

ตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนานั้นการดำเนินชีวิตที่ถูกต้องนั้นก็คือ การดำเนินชีวิตที่ตั้งอยู่บนความไม่ประมาท คือการดำเนินชีวิตที่ประกอบไปด้วยธรรมเป็นไปตามหลักการที่สำคัญคือการดำเนินชีวิตที่ก่อให้เกิดประโยชน์ ๓ ด้าน ได้แก่ ประโยชน์ในปัจจุบัน ประโยชน์โลกหน้าและประโยชน์สูงสุด หรือมองอีกแง่หนึ่งการดำเนินชีวิตจะต้องมีจุดหมายที่สำคัญก็คือ การดำเนินชีวิตนั้นจะต้องเป็นไปเพื่อประโยชน์ตน ประโยชน์ผู้อื่น และประโยชน์ของสังคมหรือประโยชน์ทั้งสองฝ่าย โดยมีหลักการดำเนินชีวิตอยู่บนพื้นฐานของศีล หรือวินัย และธรรมคือหลักการสำคัญอันเป็นกฎธรรมชาติ

^{๓๔๒} ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๕/๖๕.

^{๓๔๓} ส.ส.(ไทย) ๑๕/๓๕๑/๑๑๐.

^{๓๔๔} ที.ปา.(ไทย)๑๑/๑๗๖/๑๙๖.

ซึ่งสิ่งที่จัดว่าเป็นหลักการดำเนินชีวิตที่ประสบความสำเร็จของมนุษย์ตามหลักพุทธจิตวิทยานั้นก็มีดังต่อไปนี้

(๑) มีสุจริตทั้งสาม คือ มีความประพฤติดีประพฤติชอบ ๓ ประการ

๑. กายสุจริต ความสุจริตทางกาย ทำสิ่งที่ตั้งงามถูกต้องประพฤติชอบด้วยกาย
๒. วาจาสุจริต ความสุจริตทางวาจา พูดสิ่งที่ตั้งงามถูกต้องประพฤติชอบด้วยวาจา
๓. มโนสุจริต ความสุจริตทางใจ คิดสิ่งที่ตั้งงามถูกต้องประพฤติชอบด้วยใจ^{๓๔๕}

(๒) ประพฤติตามอารยธรรม โดยปฏิบัติถูกต้องตามทางแห่งกุศลกรรม ๑๐ ประการ คือ

(๑) ทางกาย ๓

๑. ละเว้นการฆ่า การสังหาร การบีบคั้นเบียดเบียน; มีเมตตากรุณา ช่วยเหลือเกื้อกูลสงเคราะห์กัน
๒. ละเว้นการแย่งชิงลักขโมย และการเอารัดเอาเปรียบ; เคารพสิทธิในทรัพย์สินของกันและกัน
๓. ละเว้นการประพฤติผิดล่วงละเมิดในของรักของหวงแห่งของผู้อื่น; ไม่ข่มเหงจิตใจ หรือทำลายลบหลู่เกียรติและวงศ์ตระกูลของกัน

(๒) ทางวาจา ๔

๔. ละเว้นการพูดเท็จ โกหกหลอกลวง; กล่าวแต่คำสัตย์ ไม่จงใจพูดให้ผิดจากความจริงเพราะเห็นแก่ผลประโยชน์ใดๆ
๕. ละเว้นการพูดส่อเสียด ยุยง สร้างความแตกแยก; พูดแต่คำที่สมานและส่งเสริมสามัคคี
๖. ละเว้นการพูดคำหยาบคาย สกปรกเสียหาย; พูดแต่คำสุภาพ นุ่มนวลควรฟัง
๗. ละเว้นการพูดเหลวไหลเพ้อเจ้อ; พูดแต่คำจริง มีเหตุมีผล มีสารประโยชน์ ถูกกาลเทศะ

(๓) ทางใจ ๓

๘. ไม่ละโมภ ไม่เพ่งเล็งคิดหาทางเอาแต่จะได้อะไร; คิดให้คิดเสียสละ ทำใจให้เผื่อแผ่กว้างขวาง
๙. ไม่คิดร้ายมุ่งเบียดเบียน หรือเพ่งมองในแง่ที่จะทำลาย; ตั้งความปรารถนาดีแผ่เมตตาริ มุ่งให้เกิดประโยชน์สุขแก่กัน
๑๐. มีความเห็นถูกต้อง เป็นสัมมาทิฐิ เข้าใจในหลักกรรมว่า ทำดีมีผลดี ทำชั่วมีผลชั่ว; รู้เท่าทันความจริงที่เป็นธรรมดาของโลกและชีวิต มองเห็นความเป็นไปตามเหตุปัจจัย^{๓๔๖}

^{๓๔๕} ที.ปา.(ไทย)๑๑/๒๒๘/๒๒๗.

(๓) **อย่างต่ำมีศีล ๕** หลักความประพฤติ ๑๐ ข้อต้นนั้น เป็นธรรมจริยา และเป็นอารยธรรมที่ครบถ้วนสมบูรณ์ ทำคนให้เจริญขึ้นพร้อม ทั้งทางกาย ทางวาจา และทางใจ แต่ผู้ใดยังไม่มั่นคงในอารยธรรม ท่านสอนว่าผู้นั้นพึงควบคุมตนให้ได้ในทางกายและวาจาก่อนเป็นอย่างน้อย ด้วยการประพฤติตามศีล ๕^{๓๔๗}

(๔) **ประพฤติตามหลักการดำเนินชีวิตไม่ผิด** ตามหลักการหรือหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนาได้ระบุดังหลักเกณฑ์การดำเนินชีวิตของมนุษย์ที่ไม่ล้มเหลวหรือผิดพลาดจะต้องดำเนินชีวิตตามหลักคิหิวินัยดังนี้

(๑) **เว้นชั่ว ๑๔ ประการ** ได้แก่

ก. เว้นกรรมกิเลส (บาปกรรมที่ทำให้ชีวิตมัวหมอง) ๔ คือ

๑. ไม่ทำร้ายร่างกายทำลายชีวิต (เว้นปาณาติบาต)
๒. ไม่ลักทรัพย์ละเมิดกรรมสิทธิ์ (เว้นอนินนาทาน)
๓. ไม่ประพฤติผิดทางเพศ (เว้นกาเมสุมิฉาจาร)
๔. ไม่พูดเท็จโกหกหลอกลวง (เว้นมุสาวาท)

ข. เว้นอคติ (ความลำเอียง/ประพฤติกลาตธรรม) ๔ คือ

๑. ไม่ลำเอียงเพราะชอบ (เว้นฉันทาคติ)
๒. ไม่ลำเอียงเพราะชัง (เว้นโทสาคติ)
๓. ไม่ลำเอียงเพราะขลาด (เว้นภยาคติ)
๔. ไม่ลำเอียงเพราะขลาด (เว้นโมหาคติ)

ค. เว้นอบายมุข (ช่องทางเสื่อมทรัพย์อัปชีวิต) ๖ คือ

๑. ไม่เสพติดสุรายาเมา
๒. ไม่เอาแต่เที่ยวไม่รู้เวลา
๓. ไม่จ้องหาแต่รายการบันเทิง
๔. ไม่เหลิงไปหาการพนัน
๕. ไม่พัวพันมั่วสุมมิตรชั่ว
๖. ไม่มัวจมอยู่ในความเกียจคร้าน

(๒) **เตรียมทุนชีวิต ๒ ด้าน** ได้แก่

ก. **เลือกสรรคนที่จะเสวนา** คบคนที่จะนำชีวิตไปในทางแห่งความเจริญและสร้างสรรค์ โดยหลีกเลี่ยงมิตรเทียม คบหาแต่มิตรแท้ คือ

๑. รู้ทันมิตรเทียม หรือ ศัตรูผู้มาในร่างมิตร (มิตรปฏิรูปก์) ๔ ประเภท

^{๓๔๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๘๕/๕๒๓)

^{๓๔๗} อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๗๒/๒๒๗)

- ๑) คนปอกกลอก มีแต่ตนเองของเพื่อนไป มีลักษณะ ๔
- (๑) คิดเอาแต่ได้ฝ่ายเดียว
 - (๒) ยอมเสียน้อย โดยหวังจะเอาให้มาก
 - (๓) ตัวมีภัย จึงมาช่วยทำกิจเพื่อน
 - (๔) คบเพื่อน เพราะเห็นแก่ผลประโยชน์
- ๒) คนดีแต่พูด มีลักษณะ ๔
- (๑) ดีแต่ยกของหมดแล้วมาปราศรัย
 - (๒) ดีแต่อ้างของยังไม่มีมาปราศรัย
 - (๓) สงเคราะห์ด้วยสิ่งทีหาประโยชน์มิได้
 - (๔) เมื่อเพื่อนมีกิจ อ้างแต่เหตุขัดข้อง
- ๓) คนหัวประจบ มีลักษณะ ๔
- (๑) จะทำซั๊กก็เออออ
 - (๒) จะทำตีกีก็เออออ
 - (๓) ต่อหน้าสรรเสริญ
 - (๔) ลับหลังนินทา
- ๔) คนชวนฉิบหาย มีลักษณะ ๔
- (๑) คอยเป็นเพื่อนดื่มน้ำเมา
 - (๒) คอยเป็นเพื่อนเที่ยวกลางคืน
 - (๓) คอยเป็นเพื่อนเที่ยวดูการเล่น
 - (๔) คอยเป็นเพื่อนไปเล่นการพนัน
๒. รู้ถึงมิตรแท้ หรือ มิตรด้วยใจจริง (สุหตมิตร) ๔ประเภท
- ๑) มิตรอุปการะ มีลักษณะ ๔
- (๑) เพื่อนประมาท ช่วยรักษาเพื่อน
 - (๒) เพื่อนประมาท ช่วยรักษาทรัพย์สินของเพื่อน
 - (๓) เมื่อมีภัย เป็นที่พึ่งพำนักได้
 - (๔) มีกิจจำเป็น ช่วยออกทรัพย์ให้เกินกว่าที่ออกปาก
- ๒) มิตรร่วมสุขร่วมทุกข์ มีลักษณะ ๔
- (๑) บอกความลับแก่เพื่อน
 - (๒) รักษาความลับของเพื่อน
 - (๓) มีภัยอันตราย ไม่ละทิ้ง
 - (๔) แม้ชีวิตก็สละให้ได้

๓) มิตรแนะนำประโยชน์ มีลักษณะ ๔

- (๑) จะทำชั่วเสียหาย คอยห้ามปรามไว้
- (๒) แนะนำสนับสนุนให้ตั้งอยู่ในความดี
- (๓) ให้ได้ฟังได้รู้สิ่งที่ไม่เคยได้รู้ได้ฟัง
- (๔) บอกทางสุขทางสวรรค์ให้

๔) มิตรมีใจรัก มีลักษณะ ๔

- (๑) เพื่อนมีทุกข์ พลอยไม่สบายใจ (ทุกข์ ทุกข์ด้วย)
- (๒) เพื่อนมีสุข พลอยแจ่มชื่นยินดี (สุข สุขด้วย)
- (๓) เขาติเตียนเพื่อน ช่วยยับยั้งแก้ไข
- (๔) เขาสรรเสริญเพื่อน ช่วยพูดเสริมสนับสนุน

ข. จิตสรรทรัพย์ที่หามาได้ ด้วยสัมมาชีพ ดังนี้

ขั้นที่ ๑ ขยันหมั่นทำงานเก็บออมทรัพย์ ดึงฝั้เก็บรวมน้ำหวานและเกสร

ขั้นที่ ๒ เมื่อทรัพย์เก็บก่อก้อนตั้งจอมปลวก ฟังวางแผนใช้จ่ายคือ

- ๑ ส่วน เลี้ยงตัว เลี้ยงครอบครัว ดูแลคนเกี่ยวข้องและทำความดี
- ๒ ส่วน ใช้ทำหน้าที่การงานประกอบกิจการอาชีพ
- ๑ ส่วน เก็บไว้เป็นหลักประกันชีวิตและกิจการคราวจำเป็น

(๓) รักษาความสัมพันธ์ ๖ ทิศ

ก. ทำทุกทิศให้เกษมสันต์ ปฏิบัติหน้าที่ต่อบุคคลที่สัมพันธ์กับตนให้ถูกต้องตามฐานะทั้ง ๖ คือ

ทิศที่ ๑ ในฐานะที่เป็นบุตรธิดา พี่เฝ้าเรพบิดามารดา ผู้เปรียบเสมือนทิศเบื้องหน้า ดังนี้

๑. ท่านเลี้ยงเรามาแล้ว เลี้ยงท่านตอบ
๒. ช่วยทำกิจธุระการงานของท่าน
๓. ดำรงวงศ์สกุล
๔. ประพฤติตนให้เหมาะสมกับความเป็นทายาท
๕. เมื่อท่านล่วงลับไปแล้ว ทำบุญอุทิศให้ท่าน

บิดามารดาอนุเคราะห์บุตร ตามหลักปฏิบัติดังนี้

๑. ห้ามปรามป้องกันจากความชั่ว
๒. ดูแลฝึกอบรมให้ตั้งอยู่ในความดี
๓. ให้ศึกษาศิลปวิทยา

๔. เป็นธุระเมื่อถึงคราวจะมีคู่ครองที่สมควร

๕. มอบทรัพย์สมบัติให้เมื่อถึงโอกาส

ทิศที่ ๒ ในฐานะที่เป็นศิษย์ ฟังแสดงความเคารพนับถือครูอาจารย์ ผู้เปรียบเสมือนทิศเบื้องขวา ดังนี้

๑. ลูกต้อนรับ แสดงความเคารพ

๒. เข้าไปหา เพื่อบำรุง รับประทาน ชักถาม รับคำแนะนำ เป็นต้น

๓. ฟังด้วยดี ฟังเป็น รู้จักฟังให้เกิดปัญญา

๔. ประนินบัติ ช่วยบริการ

๕. เรียนศิลปวิทยาโดยเคารพ เอาจริงเอาจังถือเป็นกิจสำคัญ

อาจารย์อนุเคราะห์ศิษย์ ตามหลักปฏิบัติดังนี้

๑. แนะนำฝึกอบรมให้เป็นคนดี

๒. สอนให้เข้าใจแจ่มแจ้ง

๓. สอนศิลปวิทยาให้สิ้นเชิง

๔. ส่งเสริมยกย่องความดีงามความสามารถให้ปรากฏ

๕. สร้างเครื่องคุ้มภัยในสารทิศ คือ สอนฝึกศิษย์ให้ใช้วิชาเลี้ยงชีพได้จริง และรู้จักดำรงตนด้วยดี ที่จะเป็นประกันให้ดำเนินชีวิตดีงามโดยสวัสดิ์ มีความสุขความเจริญ

ทิศที่ ๓ ในฐานะที่เป็นสามี ฟังให้เกียรติบำรุงภรรยา ผู้เปรียบเสมือนทิศเบื้องหลัง ดังนี้

๑. ยกย่องให้เกียรติสมฐานะที่เป็นภรรยา

๒. ไม่คูหมิ่น

๓. ไม่นอกใจ

๔. มอบความเป็นใหญ่ในงานบ้าน

๕. หาเครื่องแต่งตัวมาให้เป็นของขวัญตามโอกาส

ภรรยาอนุเคราะห์สามี ตามหลักปฏิบัติดังนี้

๑. จัดงานบ้านให้เรียบร้อย

๒. สงเคราะห์ญาติมิตรทั้งสองฝ่ายด้วยดี

๓. ไม่นอกใจ

๔. รักษาทรัพย์สมบัติที่หามาได้

๕. ขยัน ช่างจัดช่างทำ เองงานทุกอย่าง

ทศที่ ๔ ในฐานะที่เป็นมิตรสหาย พึงปฏิบัติต่อมิตรสหาย ผู้เปรียบเสมือน
ทศเบื้องต้น ดังนี้

๑. เผื่อแผ่แบ่งปัน
๒. พุดจามีน้ำใจ
๓. ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน
๔. มีตนเสมอ ร่วมสุขร่วมทุกข์ด้วย
๕. ซื่อสัตย์จริงใจ

มิตรสหายอนุเคราะห์ตอบ ตามหลักปฏิบัติดังนี้

๑. เมื่อเพื่อนประมาท ช่วยรักษาป้องกัน
๒. เมื่อเพื่อนประมาท ช่วยรักษาทรัพย์สินสมบัติของเพื่อน
๓. ในคราวมีภัย เป็นที่พึ่งได้
๔. ไม่ละทิ้งในยามทุกข์ยาก
๕. นับถือตลอดถึงวงศ์ญาติของมิตร

ทศที่ ๕ ในฐานะที่เป็นนายจ้าง พึงบำรุงคนรับใช้ และคนงาน ผู้
เปรียบเสมือนทศเบื้องล่าง ดังนี้

๑. จัดงานให้ทำตามความเหมาะสมกับกำลัง เพศวัย ความสามารถ
๒. ให้ค่าจ้างรางวัลสมควรแก่งานและความเป็นอยู่
๓. จัดสวัสดิการดี มีช่วยรักษาพยาบาลในยามเจ็บไข้ เป็นต้น
๔. มีอะไรได้พิเศษมา ก็แบ่งปันให้
๕. ให้มีวันหยุด และพักผ่อนหย่อนใจ ตามโอกาสอันควร

คนรับใช้และคนงาน แสดงน้ำใจต่อนายงาน ดังนี้

๑. เริ่มทำงานก่อน
๒. เลิกงานทีหลัง
๓. เอาแต่ของที่นายให้
๔. ทำการงานให้เรียบร้อยและดียิ่งขึ้น
๕. นำความดีของนายงานและกิจการไปเผยแพร่

ทศที่ ๖ ในฐานะที่เป็นพุทธศาสนิกชน พึงแสดงความเคารพนับถือต่อ
พระสงฆ์ ผู้เปรียบเสมือนทศเบื้องต้น ดังนี้

๑. จะทำสิ่งใด ก็ทำด้วยเมตตา
๒. จะพูดสิ่งใด ก็พูดด้วยเมตตา
๓. จะคิดสิ่งใด ก็คิดด้วยเมตตา

๔. ต้อนรับด้วยความเต็มใจ

๕. อุปถัมภ์ด้วยปัจจัย ๔

พระสงฆ์อนุเคราะห์คฤหัสถ์ ตามหลักปฏิบัติดังนี้

๑. ห้ามปรามสอนให้เว้นจากความชั่ว
๒. แนะนำสั่งสอนให้ตั้งอยู่ในความดี
๓. อนุเคราะห์ด้วยความปรารถนาดี
๔. ให้ได้ฟังได้รู้สิ่งที่ยังไม่เคยรู้ไม่เคยฟัง
๕. ชี้แจงอธิบายทำสิ่งที่เคยฟังแล้วให้เข้าใจแจ่มแจ้ง
๖. บอทางสวรรค์ สอนวิธีดำเนินชีวิตให้มีความสุขความเจริญ

ข. เกื้อกูลกันประสานสังคม ช่วยเหลือเกื้อกูลกันร่วมสร้างสรรค์สังคมให้

สงบสุขมั่นคงสามัคคีมีเอกภาพ ด้วยสังคหวัตถุ ๔ คือ

๑. ทาน เพื่อแบ่งปัน (ช่วยด้วยเงินด้วยของ)
๒. ปิยวาจา พูดอย่างรักกัน (ช่วยด้วยถ้อยคำ)
๓. อัตถจริยา ทำประโยชน์แก่เขา (ช่วยด้วยกำลังแรงงาน)
๔. สมานัตตตา เอาตัวเข้าสมาน (ช่วยด้วยร่วมสร้างสรรค์และ
แก้ปัญหา นำชีวิตให้ถึงจุดหมาย)

ก. จุดหมาย ๓ ชั้น ดำเนินชีวิตให้บรรลุจุดหมาย(อัตถะ) ๓ ชั้น คือ

ชั้นที่ ๑ ทิฏฐธัมมิกัตถะ จุดหมายชั้นตาเห็น หรือประโยชน์ปัจจุบัน

- ก) มีสุขภาพดี ร่างกายแข็งแรง ไร้โรค อายุยืน
- ข) มีเงินมีงาน มีอาชีพสุจริต พึ่งตนเองได้ทางเศรษฐกิจ
- ค) มีสถานภาพดี เป็นที่ยอมรับนับถือในสังคม
- ง) มีครอบครัวผาสุก ทำวงศ์ตระกูลให้เป็นที่น่าพอใจ

ทั้ง ๔ นี้ พึงให้เกิดมีโดยธรรม และใช้ให้เป็นประโยชน์ ทั้งแก่ตนและผู้อื่น

ชั้นที่ ๒ สัมปรายิกัตถะ จุดหมายชั้นเลยตาเห็น หรือประโยชน์เบื้องหน้า

- ก) มีความอบอุ่นซาบซึ้งสุขใจ ไม่อ้างว้างเลือนลอยมีหลักยึดเหนี่ยวใจให้
เข้มแข็ง ด้วยศรัทธา
- ข) มีความภูมิใจ ในชีวิตสะอาด ที่ได้ประพฤติแต่การอันดีงาม ด้วยความ
สุจริต
- ค) มีความอึดใจ ในชีวิตมีคุณค่า ที่ได้ทำประโยชน์ตลอดมา ด้วยน้ำใจ
เสียสละ

- ง) มีความแก่วอกแล้งใจ ที่จะแก้ไขปัญหานำชีวิตและภารกิจไปได้ ด้วย
ปัญหา
- จ) มีความโล่งจิตมั่นใจ มีทุนประกันภาพใหม่ ด้วยได้ทำไว้แต่กรรมที่ดี
ขั้นที่ ๓ ประมัตถะ จุดหมายสูงสุด หรือ ประโยชน์อย่างยิ่ง
- ก) ถึงถูกโลกธรรมกระทบ ถึงจะพบความผันผวนปรวนแปร ก็ไม่หวั่นไหว
มีใจเกษมศานต์มั่นคง
- ข) ไม่ถูกความยึดติดถือมั่นบีบคั้นจิต ให้ผิดหวังโศกเศร้า มีจิตโล่งโปร่งเบา
เป็นอิสระ
- ค) สดชื่น เบิกบานใจ ไม่ขุ่นมัวเศร้าหมอง ผ่องใสไร้ทุกข์ มีความสุขที่แท้
- ง) รู้เท่าทันและทำการตรงตามเหตุปัจจัย ชีวิตหมดจดสดใส เป็นอยู่ด้วย
ปัญญาถ้าบรรลุจุดหมายชีวิตถึงขั้นที่ ๒ ขึ้นไป เรียกว่าเป็น“บัณฑิต”

ข. จุดหมาย ๓ ด้าน จุดหมาย ๓ ขั้นนี้ พึงปฏิบัติให้สำเร็จครบ ๓ ด้าน คือ

ด้านที่ ๑ อัตตัตถะ จุดหมายเพื่อตน หรือ ประโยชน์ตนคือ ประโยชน์ ๓ ขั้น
ข้างต้น ซึ่งพึงทำให้เกิดขึ้นแก่ตนเอง หรือพัฒนาชีวิตของตนขึ้นไปให้ได้ให้ถึง

ด้านที่ ๒ ปรัตถะ จุดหมายเพื่อผู้อื่น หรือ ประโยชน์ผู้อื่นคือ ประโยชน์ ๓ ขั้น
ข้างต้น ซึ่งพึงช่วยเหลือผู้อื่นให้ได้ให้ถึงด้วยการชักนำสนับสนุนให้เขาพัฒนาชีวิตของตนขึ้นไป
ตามลำดับ

ด้านที่ ๓ อุกยัตถะ จุดหมายร่วมกัน หรือ ประโยชน์ทั้งสองฝ่าย คือ ประโยชน์สุข
และความดีงามร่วมกันของชุมชนหรือสังคม รวมทั้งสภาพแวดล้อมและปัจจัยต่างๆ ซึ่งพึงช่วยกัน
สร้างสรรค์ บำรุงรักษา เพื่อเกื้อหนุนให้ทั้งตนและผู้อื่นก้าวไปสู่จุดหมาย ๓ ขั้นข้างต้น

จากการกล่าวมาทั้งหมดเราจะพบว่า การดำเนินชีวิตตามหลักคำสอนทาง
พระพุทธศาสนานั้นจะต้องเป็นการดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง กล่าวคือจะต้องเป็นการดำเนินชีวิตที่ไม่เป็น
การเบียดเบียนตนเอง ไม่เป็นการเบียดเบียนผู้อื่น และไม่เป็นการเบียดเบียนสังคม รวมถึงการรู้หลักใน
การดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง ซึ่งเป็นวิธีการที่พระพุทธศาสนาได้วางไว้ดังได้กล่าวมาแล้วนั้นย่อมจะสามารถ
ก้าวเข้าถึงความสำเร็จของการดำเนินชีวิตได้อย่างสมบูรณ์

๔.๒.๖ พุทธจิตวิद्याกับการให้คำปรึกษา

พระพุทธศาสนาเป็นศาสนามีเนื้อหาในเรื่องความจริงของชีวิต โดยมีหลักคำสอนที่เป็น
สัจธรรม หมายถึง ความเป็นจริงตามธรรมชาติของสรรพสิ่งในโลก ย่อมเป็นไปตามวิญญูสงสาร คือ
ความเกิด ความแก่ ความเจ็บ ความตาย ที่มีลักษณะของการเปลี่ยนแปลงไม่คงที่ และไม่มีตัวตน
(อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา) โดยใจความคือ สรรพสิ่งล้วนมีการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลง ไม่อาจจะ
บังคับหรือควบคุมการเปลี่ยนแปลงได้ การเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงได้ทุกวัน ในการดำเนิน

ชีวิตประจำวันล้วนแต่ต้องเกี่ยวข้องกับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นเหล่านี้ ถ้าบุคคลเข้าไปเกี่ยวข้องกับความไม่รู้ก็จะเข้าไปเกี่ยวข้องด้วยการยึดถือมั่น (อุปาทาน) นำมาซึ่งการเกิดความขัดแย้ง บีบคั้นภายในจิตใจ ซึ่งเป็นสภาวะที่เกิดขึ้นเมื่อความอยาก (ตัณหา) ไม่ได้รับการตอบสนองซึ่งจะแสดงออกมาในลักษณะความรู้สึกที่วุ่นวาย ฟุ้งซ่าน มาสงบนิ่ง มีความเบื่อหน่ายในสิ่งต่าง ๆ หงุดหงิด เสียใจ หมัดหวัง ตัดสินใจยาก โกรธง่าย ไม่พอใจเกิดจากอิทธิพลของอกุศลเจตสิกเข้ามาปรุงแต่งจิต ซึ่งคือ ความวิตกกังวลและในทางพระพุทธศาสนาเรียกว่า อุทธัจจะและกุกกุจจะ หมายถึง ความฟุ้งซ่านรำคาญใจไม่สามารถตั้งอยู่ในอารมณ์เดียวกันได้นาน ซึ่งถือว่าเป็นความรู้สึกทุกขในใจอย่างหนึ่ง อย่างไรก็ตามเราจะพบว่าปัญหาความทุกข์ของมนุษย์หรือสัตว์นั้นสามารถแบ่งได้เป็น ๒ ประการคือ ทุกข์กาย กับทุกข์จิต

ซึ่งความทุกข์เหล่านี้เมื่อสมัยที่พระพุทธศาสนายังไม่อุบัติผู้คนโดยมากก็จะเข้าหาพรหมณ์เพื่อเรียนรู้วิธีการแก้ไขปัญหาเรื่องทุกข์ของตนกับศาสนาพรหมณ์หรือบรรดาครูทั้ง ๖ หรือนักปรัชญาที่มีอยู่ในสมัยนั้น โดยการรักษาในสมัยนั้นก็รักษาได้บ้างไม่ได้บ้างตามแต่ว่าใคร สำนักไหนจะยอมรับกัน แต่เมื่อพระพุทธศาสนาเกิดขึ้นแล้วพระพุทธองค์ถือได้ว่าเป็นนายแพทย์ที่ค้นพบวิธีการรักษาความทุกข์ทั้งกายและจิตของมนุษย์และสรรพสัตว์ทั้งหลายได้ บรรดาผู้ที่มีโรคอันมีสมมุติฐานมาจากกิเลสก็ได้เข้ามารักษากับพระองค์ โดยการเข้ามารักษานั้นทรงดำเนินการรักษาในรูปแบบของ (๑) การให้คำปรึกษาในเชิงทฤษฎี ด้วยการเทศนาหลักการและเหตุผลที่เป็นทฤษฎีของการความทุกข์นั้น ๆ โดยหลักการอันแรกที่ทรงสอนก็คือเรื่องอริยสัจ ๔ คือทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรค ในพระปฐมเทศนาเรื่องธรรมจักกัปปวัตตนสูตร (๒) การให้คำปรึกษาในเชิงปฏิบัติด้วยการเสนอแนวทางการรักษาโรคด้วยการให้ผู้ป่วย (ผู้มีทุกข์อันเนื่องมาจากกิเลส) ลงมือปฏิบัติตามหลักการรักษาทางจิตก็คือ (๑) การรักษาแบบสมถะ และ (๒) การรักษาแบบวิปัสสนา ซึ่งรูปแบบของการรักษาด้วยวิธีการในการให้คำปรึกษานี้จัดได้ว่าเป็นการให้คำปรึกษาในเชิงจิตวิทยา ก็คือการให้ความหวังว่ามนุษย์สามารถพัฒนาตนเองได้ด้วยตัวเองไม่จำเป็นต้องพึ่งพิงอำนาจของเทพเจ้าทั้งหลาย เป็นต้น

๔.๒.๖.๑ ความหมายการให้ปรึกษาทั่วไป

สำหรับคำว่า การให้คำปรึกษา หรือ Counseling ซึ่งคำนี้มาจากศัพท์ภาษาลาตินว่า Consilium หมายถึง “กับ” “ด้วยกัน” ตามรูปศัพท์ การให้คำปรึกษา มีความหมายในตัวเองตามนัยของนักจิตวิทยาการให้คำปรึกษาว่าการให้การปรึกษา หมายถึง สัมพันธภาพทางวิชาชีพ ระหว่างผู้ให้การปรึกษาที่ผ่านการฝึกอบรมกับผู้รับการปรึกษา สัมพันธภาพนี้ปกติเป็นสัมพันธภาพสองต่อสองระหว่างผู้ให้การปรึกษากับผู้รับการปรึกษา แต่อาจมีคนมากในกรณีของการให้คำปรึกษากลุ่ม ซึ่งมีจุดมุ่งหมายเพื่อช่วยให้ผู้รับการปรึกษาเข้าใจตนเอง และสิ่งแวดล้อม สามารถแก้ปัญหาต่างๆ ได้ด้วย

ตนเอง^{๓๔๘} หรือ หรือหมายถึงเป็นกระบวนการของสัมพันธภาพในการให้ความช่วยเหลือ ซึ่งเต็มไปด้วยความอบอุ่น การยอมรับ และเข้าใจระหว่างผู้ให้การปรึกษา ซึ่งเป็นนักวิชาชีพที่ได้รับการฝึกอบรมในการให้การช่วยเหลือผู้รับการศึกษาที่ต้องการความช่วยเหลือ เพื่อให้ผู้ได้รับการปรึกษาเข้าใจตนเอง และสิ่งแวดล้อมเพิ่มขึ้น ตลอดถึงเรียนรู้พฤติกรรมใหม่ๆ มีทัศนคติใหม่ๆ เกิดขึ้นสำหรับนำไปประกอบการตัดสินใจแก้ปัญหา หรือพัฒนาตนเองในด้านต่างๆ^{๓๔๙} เช่น ความสนใจ ความถนัด ความสามารถ ตลอดจนให้ตระหนักถึงความต้องการของตนเอง และช่วยให้ผู้รับการศึกษาได้ดำเนินการตามจุดมุ่งหมายที่วางไว้ และสามารถพัฒนาตนเองจนถึงที่สุด^{๓๕๐}

๔.๒.๖.๒ ความหมายการให้ปรึกษาเชิงพุทธ

สำหรับคำว่า การให้คำปรึกษาในทางพระพุทธศาสนานั้นมีผู้ให้ความหมายไว้ดังนี้

พระเทพเวที (ป.อ.ปยุตโต) หมายถึงการแนะนำที่จะให้บุคคลสามารถช่วยเหลือตนเองได้ โดยทั่วไปคนทั้งหลายยังพึ่งตนเองได้ไม่เต็มที่หรือมีระดับการพึ่งตนเองที่ยังไม่สมบูรณ์ จึงต้องการผู้มาชี้แนะให้การศึกษา เมื่อช่วยตัวเองไม่ได้ก็ต้องมีผู้ช่วยให้พึ่งตนเองได้โดยใช้ภาษา และกิจกรรมเข้ามาช่วย เป็นต้น การช่วยคนให้ช่วยตนเองได้เป็นหน้าที่ของการแนะนำการให้การศึกษา^{๓๕๑}

มันเกียรติ โกศลนริตติวงศ์ ได้กล่าวถึงวิธีการให้การปรึกษาพุทธธรรมว่าเป็นกระบวนการกัลยาณมิตรหรือผู้ให้การศึกษาที่เข้าใจถึงพุทธภาวะในตัวมนุษย์แล้วเห็นทางในการปฏิบัติต่อเพื่อนมนุษย์ที่มีทุกข์ มีปัญหา แล้วกระตุ้นให้มิตรผู้มีทุกข์เกิดสติ เมื่อมีสติ ปัญญา ก็จะเกิดตามมาสามารถดับทุกข์ด้วยตนเอง^{๓๕๒}

อาภา จันทรสกุล ได้กล่าวถึงวิธีการให้การปรึกษาพุทธธรรมว่าเป็นกระบวนการที่ผู้ให้การปรึกษานำเอาหลักธรรมตามแนวคิดทางพุทธศาสนาให้ความช่วยเหลือแก่ผู้รับการศึกษาให้ได้สำรวจตนเอง ทั้งด้านความคิด ความเชื่อ ความรู้สึก และพฤติกรรม เพื่อนำไปสู่การรู้จักตนเองตาม

^{๓๔๘} Burke, H.M. Jr., & Steffre, B., *Theories of Counseling*, 3rd ed., (New York: McGraw - Hill Book Company, 1979), P. 182.

^{๓๔๙} Pietrofesa, John L., *Counseling: Research and Practice*, (Chicago: Kand McNally College publishing Coun, 1975), P. 193.

^{๓๕๐} Patterson, C.H., *Theories of Counseling and Psychotherapy*, 2nd ed., (New York: Row, Publisher, 1973), p.187.

^{๓๕๑} พระเทพเวที (ประยูร ปยุตโต), *พุทธศาสตร์กับการแนะนำ*, (กรุงเทพมหานคร: กองทุนวุดิธรรมเพื่อการศึกษา และปฏิบัติธรรม), ๒๕๓๔, หน้า ๘.

^{๓๕๒} มันเกียรติ โกศลนริตติวงศ์, *พุทธธรรม ทฤษฎีและเทคนิคการให้คำปรึกษา*, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ สุวีริยาสาสน์), ๒๕๔๑, หน้า ๑๖๐.

ความเป็นจริง เป็นผลให้ผู้รับบริการปรึกษาสามารถตัดสินใจเลือกเป้าหมายและแนวทางในการแก้ปัญหาและพัฒนาตนเองไปตามลำดับ^{๓๕๓}

โสริช โปธิแก้ว ได้ให้ความหมายของการให้การปรึกษาแนวพุทธศาสนาไว้ว่า เป็นกระบวนการที่ผู้ให้การปรึกษาอาศัยหลักพุทธธรรมเป็นหลักฐาน ดึงคนที่อยู่ในความมืดให้ออมาสู่ความสว่าง^{๓๕๔}

จากความหมายของการให้การปรึกษาตามแนวพุทธศาสตร์ดังกล่าวมาข้างต้นนั้น สรุปได้ว่า การให้การปรึกษาตามแนวพุทธศาสตร์ คือ กระบวนการที่ผู้ให้การปรึกษา (Couneslor) ซึ่งมีภาวะแห่งความเป็นกัลยาณมิตร คือ เป็นผู้นำหลักพระพุทธศาสนาที่เป็นหลักการ กระบวนการ และเทคนิควิธีการ มาเป็นพื้นฐานในการช่วยเหลือบำบัดผู้รับบริการปรึกษา ซึ่งเป็นผู้ที่มีความทุกข์ เพราะอวิชชาคือความไม่รู้เท่าทัน และรู้แจ้งตามความเป็นจริง ให้เกิดสติ มีปัญญา ตระหนักรู้ความทุกข์ที่เกิดขึ้นและสาเหตุที่มาแท้จริง จนทำให้ผู้รับบริการปรึกษาเกิดความพร้อมที่จะลดความทุกข์ลง พร้อมกับลงมือปฏิบัติพัฒนาไปในทั้ง ๓ ด้าน คือ ด้านความคิด ด้านพฤติกรรม และด้านอารมณ์ความรู้สึก

๔.๒.๖.๓ ปัญหาของมนุษย์ที่ต้องการรับบริการปรึกษาความทุกข์

สำหรับคำว่า ความทุกข์ หมายถึง ความยากลำบาก ความมาสบายกาย ไม่สบายใจ^{๓๕๕} เป็นสภาวะที่มีความบีบคั้น ชัดแย้ง ชัดข้อง ไม่สมบูรณ์ และจะแสดงอาการ เช่น เศร้าโศก บ่นเพ้อ ทรมานใจ ต่อมใจ กลัดกลุ้ม อยากจะหนีไปให้พ้น^{๓๕๖} ทั้งที่เกิดเป็นปัญหาขึ้นแล้ว และอาจเกิดปัญหาขึ้นมา แก่ผู้ที่ยึดมั่นไว้ด้วยอุปาทาน^{๓๕๗} ทุกข์มีอยู่ ๓ ประเภท คือ ทุกขตา ๓ หรือทุกข์ ๓ เป็นชุดสำคัญซึ่งมีพุทธธรรมแสดงไว้เป็นหลัก ของทุกข์ในไตรลักษณ์ ครอบคลุมความหมายทั้งหมด ทั้งทุกข์ขเวทนาในชั้น ๕ และทุกข์ในอริยสัจ^{๓๕๘} คือ

^{๓๕๓} อภา จันทรสกุล. **ทฤษฎีและแนวปฏิบัติในการให้การปรึกษา**. (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช), ๒๕๔๕, หน้า ๗๘.

^{๓๕๔} โสริช โปธิแก้ว, **จิตปรึกษากับชีวิต**, (กรุงเทพมหานคร : ภาควิชาจิตวิทยา คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย), ๒๕๓๕, หน้า ๔๐.

^{๓๕๕} จำลอง ดิษยวณิช, **จิตวิทยาของความดับทุกข์**, (เชียงใหม่ : กลางเวียงการพิมพ์), ๒๕๔๔, หน้า ๕๙.

^{๓๕๖} ขวัญ เพียงหทัย, **ธรรมะรอบกองไฟ**, (กรุงเทพมหานคร : ห้องหนังสือเรือนธรรม), ๒๕๔๔, หน้า ๓๑

^{๓๕๗} พุทธทาสภิกขุ, **ตัวกู ของกู**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์อมรินทร์), ๒๕๔๘, หน้า ๗๖.

^{๓๕๘} พระธรรมปิฎก. **พุทธธรรม(ฉบับเดิม)**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทสหธรรมิก จำกัด), ๒๕๔๔, หน้า ๒๓๐.

(๑) ทุกข์ที่เป็นความรู้สึกทุกข์ ได้แก่ ความทุกข์ทางกายและความทุกข์ทางใจอย่าง ที่เข้าใจกันโดยสามัญ ตรงตามความเชื่อและตามสภาพ เช่น ความเจ็บปวดไม่สบาย เมื่อยขบ เป็นต้น หมายถึงทุกข์เวทนานั้นเอง

(๒) ทุกข์เนื่องด้วยความผันแปร หรือทุกข์ที่แฝงในความแปรปรวน ได้แก่ ความรู้สึกสุขหรือเวทนา ซึ่งโดยสภาวะจริง ก็เป็นเพียงทุกข์ในระดับหนึ่งหรืออัตราส่วนหนึ่ง สุขเวทนานั้นจึงเท่ากับว่าเป็นทุกข์แฝง หรือมีทุกข์ตามแฝงอยู่ตลอดเวลา ซึ่งกลายเป็นความรู้สึกทุกข์ หรือก่อให้เกิดทุกข์ขึ้นได้ทันที ที่เมื่อใดก็ตามสุขเวทนานั้นแปรปรวนไป พุทธอีกอย่างหนึ่งว่า สุขเวทนานั้นก่อให้เกิดทุกข์เพราะความไม่จริงจัง ไม่คงเส้นคงวาของมันเอง (อธิบายอีกนัยหนึ่งว่า สุขเวทนา คือ ทุกข์ที่ผันแปรไปในระดับหนึ่ง หรืออัตราส่วนหนึ่ง)

(๓) ทุกข์ตามสภาพสังขาร คือ สภาวะของสังขารทุกสิ่งทุกอย่างหรือสิ่งทั้งหลายทั้งปวงที่เกิดขึ้นจากเหตุปัจจัย ได้แก่ ชั้น ๕ ทั้งหมดเป็นทุกข์ คือ สภาพที่ถูกบีบคั้นกดดันด้วยการเกิดขึ้น และการเสื่อมสลายของปัจจัยต่าง ๆ ที่ขัดแย้ง ทำให้คงอยู่สภาพเดิมมิได้ ไม่คงตัวสามารถแบ่งชนิดของความทุกข์ได้ดังนี้^{๓๕๙}

๓.๑ ทุกข์ในไตรลักษณ์ กฎแห่งไตรลักษณ์จะทำให้เข้าใจชีวิตและแนวทางในการดำเนินชีวิต มีความรู้เท่าทันสังขารมองเห็นความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ และความไม่เป็นตัวตนที่ชัดเจนขึ้นมาหลงตัวติดอยู่ในรูปรส กลิ่น เสียง และเมื่อการพัฒนาการไปจนถึงความรู้แน่ชัดด้วยปัญญา ไม่ยึดติด ทำให้บุคคลเกิดความเป็นอิสระแก่ตน กฎแห่งไตรลักษณ์ประกอบด้วย

๑) อนิจจัง คือความไม่เที่ยง (Impermanence) สรรพสิ่งมีการหมุนเวียนเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา มีลักษณะเป็นพลวัตร (Dynamic) คือ ไม่อยู่นิ่งอยู่กับที่

๒) ทุกขัง คือ ความทุกข์ (Suffering) สรรพสิ่งเมื่อเกิดขึ้นมาแล้วตั้งอยู่ได้ขณะหนึ่ง แล้วต้องเสื่อมสลายไปในที่สุด มีการเกิดดับอยู่เป็นนิจ คงทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้

๓) อนัตตา คือ ความไม่ใช่ตัวตน (Egolessness or non-self) ทุกสิ่งทุกอย่างไม่มีตัวตนที่แท้จริง ไม่มีสิ่งที่เรียกว่า สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา ที่เราคิดว่าอะไรมีอยู่ เป็นอยู่อย่างที่เราเข้าใจกันเป็นเพียงสิ่งที่สมมติหรือบัญญัติ (Concepts) ขึ้นมาเท่านั้นเพื่อสะดวกในการสื่อสารที่เกิดปัญหาเพราะคนหลงผิด เกิดความยึดถือว่ามีตัวตนที่แท้จริง ๆ อัตตามีอยู่เพียงความยึดถือสิ่งที่ต้องการทำ คือการรู้เท่าทันความจริงไม่มีอัตตา รู้ทันสมมติ

ทุกข์ในไตรลักษณ์เกิดขึ้นเนื่องจากความไม่เข้าใจในเรื่องธรรมชาติของสรรพสิ่งที่มีการเปลี่ยนแปลง ไม่คงทน ถ้าบุคคลไปยึดมั่นถือมั่นก็จะไม่ทำให้เกิดเป็นความทุกข์

^{๓๕๙} พระธรรมปิฎก.ความคิด แหล่งสำคัญของการศึกษา. พิมพ์ครั้งที่ ๒ . (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มูลนิธิพุทธธรรม.๒๕๔๓)หน้า ๓๐. พุทธทาสภิกขุ.ตัวกู ของกู. หน้า ๘๔.

๓.๒ ทุกข์ในอริยสัจ คือ ความทุกข์ที่เกิดขึ้นภายในจิตใจจากการไปยึดมั่นมา เป็นของเรา พระธรรมปิฎก (๒๕๔๔) และมันเกียรติ โกศลนิตติวงศ์ (๒๕๔๑) และจำลอง ดิษยวนิช (๒๕๔๔) ได้อธิบายลักษณะของความทุกข์ในอริยสัจ ๔ ประกอบด้วย

๑) ขาติ ความเกิดเป็นทุกข์ เพราะเป็นที่ตั้งแก่งความทุกข์ต่าง ๆ อเนกประการ

๒) ขรา ความแก่ ทำให้อวัยวะทั้งหลายหย่อนอ่อนแอ อินทรีย์ คือ ตา หู จมูก ลิ้น เป็นต้น ทำหน้าที่บกพร่อง ผิดเพี้ยน กำลังวังชาเสื่อมถอย หมดความแคล่วคล่องว่องไว ผิวพรรณไม่งดงามผ่องใส หนึ่งเหยียนความจำเลอะเลือน

๓) มรณะ ความตาย มีคนหรือของรักก็ต้องพลัดพรากจากไปส่วนประกอบในร่างกายหยุดทำหน้าที่ ทุกข์ทางกายก็อาจมีมาก จะทำอะไรจะแก้อะไรก็ทำไม่ได้แก้ไขอะไรไม่ได้มาก

๔) โสกะ ความเศร้าโศก ได้แก่ ความแห่งใจความเป็นทุกข์ภายในจิตใจที่รุนแรง ซึ่งอาจเกิดขึ้นจากความผิดหวัง การสูญเสียสมบัติ การพลัดพรากจากบุคคลที่ตนรักมาก ๆ การเสื่อมของร่างกาย การเจ็บป่วยที่รุนแรง การพิการจึงทำให้มีอาการของความทุกข์ภายในจิตใจ เช่น มีอาการเศร้าสร้อย ซึมเศร้า ห่อเหี่ยว ท้อแท้ เบื่อหน่าย เป็นต้น

๕) ปริเทวะ ความคร่ำครวญหรือรำไรเป็นความทุกข์ทางจิตใจที่มีการแสดงออกทางร่างกายและคำพูด เพราะมีความทุกข์ภายในจิตใจอย่างรุนแรง จนมีการแสดงความทุกข์ออกมาภายนอก ซึ่งอาจมีสาเหตุมาจาก ความผิดหวัง การสูญเสียทรัพย์สินสมบัติ การพลัดพรากจากบุคคลที่เป็นที่ตนรักมาก ๆ การเสื่อมของร่างกาย การเจ็บป่วยที่รุนแรง การพิการ เป็นต้น

๖) ทุกข์ ความทุกข์ทางร่างกาย ได้แก่ เจ็บปวด เช่น ภายบาดเจ็บถูกบีบ คั้นเป็นโรค บางคนมีความทุกข์ทางจิตใจที่รุนแรงจนเป็นเหตุทำให้ร่างกายเกิดการเจ็บป่วยขึ้น ที่เป็นเช่นนี้เพราะร่างกายและจิตใจมีการเชื่อมโยงกันโดยตรง ซึ่งปรากฏการณ์ทางธรรมชาติของมนุษย์ที่เมื่อมีความทุกข์ใจเกิดขึ้น ร่างกายอาจจะมีอาการอ่อนเพลีย ปวดเมื่อย ปวดศีรษะ คลื่นไส้ อาเจียน ปวดท้อง นอนไม่หลับ ซึมเศร้า เบื่ออาหาร ท้องอืด เป็นโรคหัวใจ โรคความดันโลหิตสูงความต้านทานของร่างกายลดลง

๗) โทมณัส ความทุกข์ใจ ความเสียใจ เป็นความทุกข์ใจ ได้แก่ ความเจ็บปวดรวดร้าวใจ ที่ทำให้ร้องไห้ ตีอกชกหัว ลงดิน เชือดตัวเอง กินยาพิษ ผูกคอตาย กับความผิดพลาด ผิดหวัง สูญเสีย ผิดนัด โดนนิินทา โดนกล่าวร้าย ขาดทุน เป็นต้น

๘) อุปายาส ความคับแค้นความอึดอัดใจ หรือสิ้นหวัง เป็นความทุกข์ที่อยู่ภายในจิตใจ เป็นความทุกข์ที่เกี่ยวข้องกับความโกรธ (โทสะ) เช่น ถูกเอาเปรียบ ถูกเหยียดหยาม ถูกรังแก ถูกบีบคั้นจนหาทางออกไม่ได้ รวมทั้งการที่ต้องเผชิญกับสิ่งที่ไม่ปรารถนา เป็นต้น

๙) อับปิยสัมปโยค การประสบกับคนหรือสิ่งซึ่งไม่เป็นที่รัก เช่น ต้องพบต้องเกี่ยวข้องกับคนที่ไม่ชอบ หรือชิงชัง เป็นต้น

๑๐) ปิยวิปโยค การพลัดพรากจากคนหรือสิ่งอันเป็นที่รัก เช่น ญาติจากคนรัก สูญเสียทรัพย์สิน เป็นต้น

๑๑) อิจฉิตาลาภ การไม่ได้สิ่งที่ปรารถนา คือ ปรารถนาสิ่งใดแล้วไม่ได้สมหวัง

จากที่กล่าวมาข้างต้นสามารถแบ่งความทุกข์ออกเป็น ๒ ประเภทใหญ่ ๆ คือ

๑) สภาวะทุกข์ คือ ทุกข์ประจำ เป็นความทุกข์ที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ เป็นสภาพธรรมดา ทุกข์ชนิดนี้มี ๓ ประเภทได้แก่ ซาติ ชรา มรณะ

๒) ปกิณณทุกข์ คือ ทุกข์จร เป็นความทุกข์ที่เกิดจากจิตใจหยาบสมรรถภาพ ไม่อาจทนต่อเหตุการณ์ภายนอกที่มากระทบได้ ผู้มีปัญหารู้จักฝึกควบคุมใจตนเองสามารถหลีกเลี่ยงทุกข์ชนิดนี้ได้ ทุกข์จรมี ๘ ประเภท คือ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส อับปิยสัมปโยค ปิยวิปโยค อิจฉิตาลาภ

จะเห็นได้ว่าเมื่อมนุษย์หรือสัตว์มีทุกข์ดังกล่าวมาแล้วก็จะต้องหาวิธีการแก้ทุกข์ด้วยการเข้ามารับการศึกษาหรือการรับคำแนะนำจากพระพุทธรองค์หรือเหล่าสาวกของพระพุทธรองค์เพราะถือว่าความทุกข์ดังกล่าวมานั้นจัดได้ว่าเป็นปัญหาและเป็นความทุกข์ที่เกิดขึ้นกับจิตใจหรือที่เราเรียกกันว่าเป็นโรคทางจิตนั่นเอง

๔.๒.๖.๔ แนวคิดการให้การศึกษาตามแนวจิตวิทยาพระพุทธศาสนา

อาภา จันทรสกุลได้ให้แนวคิดในการให้การศึกษาในแนวพระพุทธศาสนา ดังนี้

๑. เป็นกระบวนการให้การศึกษามีลำดับขั้นตอนการให้การศึกษากลับไปตามแนวอริยสัจ คือ ทุกข์ (ปัญหา) สมุทัย (สาเหตุของปัญหา) นิโรธ (ความดับทุกข์) มรรค (วิธีปฏิบัติเพื่อการดับทุกข์)

๒. เป็นการช่วยให้ผู้รับการศึกษาได้ฝึกพัฒนาตนเอง ตลอดจนแก้ไขปัญหามีใช้วิธีแบบสายกลางตามแบบไตรสิกขา คือ ฝึกฝนในด้านพฤติกรรมการณ์อยู่ร่วมกันในสังคม (ศีล) ด้านจิตใจ (สมาธิ) และด้านปัญญา คือ การรู้จักคิด คิดเป็น ตามวิธีการโยนิโสมนสิการ

๓. ปัจจัยที่ทำให้การศึกษามีประสิทธิภาพ คือ คุณสมบัติของผู้ให้การศึกษามีลักษณะของกัลยานิมิตสามารถชี้แนะแนวทางแห่งปัญญาให้แก่ผู้รับการศึกษา^{๓๖๐}

สรุป แนวคิดการให้การศึกษาตามแนวพุทธศาสนามีขั้นตอนการให้การศึกษากลับไปตามอริยสัจ ๔ เพื่อช่วยให้ผู้รับการศึกษาได้พัฒนาตนเอง ในการแก้ไขปัญหโดยใช้วิธีการ

^{๓๖๐} อ้างแล้ว, อาภา จันทรสกุล. ทฤษฎีและแนวปฏิบัติในการให้การศึกษา, หน้า ๘๒.

ปฏิบัติตามแนวทางมรรค คือการดำเนินชีวิตตามหลักไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา โดยผู้ให้ การปรึกษาเป็นกัลยาณมิตรชี้แนวทางให้แก่ผู้รับการปรึกษา

๔.๒.๖.๕ เป้าหมายของการปรึกษาตามแนวคิดจิตวิทยาพระพุทธศาสนา สำหรับ เป้าหมายโดยทั่วไปของการให้การปรึกษาแบบพุทธศาสนา คือ

๑. เพื่อให้ผู้รับคำปรึกษามีแนวทางในการดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง
๒. เพื่อให้ผู้รับคำปรึกษาได้สำรวจตัวเอง และเพื่อจะได้มีความมั่นใจในตัวเอง เข้าใจตัวเอง และพร้อมที่จะพัฒนาตนเองให้ดียิ่งขึ้น
๓. ให้เป็นผู้หนักแน่นในเหตุผล และมองเป็นการกระทำและผลการกระทำ ตามแนวทาง เหตุปัจจัย ไม่เชื่อสิ่งมงาย ตีนขาว เช่น เรื่องแม่น้ำศักดิ์สิทธิ์ เป็นต้น
๔. ให้เห็นว่าเป็นผลสำเร็จที่ตนต้องการ จุดหมายที่ปรารถนาจะเข้าถึงจะสำเร็จ ได้ด้วยการลงมือทำ

- จึงต้องพึ่งตนเอง และทำความเพียรพยายาม การพึ่งตนเอง เช่น “การพยายามเป็นหน้าที่ ท่านทั้งหลายต้องทำเอง ตลอดเป็นผู้บอกการ” ตนนั้นแหละเป็นที่พึ่งของตน คนอื่นใครเล่าจะเป็นที่พึ่งได้ ด้วยตนที่ฝึกไว้ดีแล้วนั้นแหละ บุคคลชื่อว่าได้ที่พึ่งที่หาได้ยาก”

- ไม่รอคอยโชคชะตา หรือหวังผลด้วยการอ้อนวอน

๕. ให้มีความรับผิดชอบต่อตนเองที่จะงดเว้นจากกรรมชั่ว และรับผิดชอบต่อผู้อื่น ด้วยการกระทำความดีต่อเขา

๖. ให้ถือว่าบุคคลมีสิทธิโดยธรรมชาติที่จะทำการต่าง ๆ เพื่อแก้ไขปรับปรุง เสริมสร้างตนเองให้ดีขึ้นไปโดยเท่าเทียมกัน สามารถทำตนให้เลวลงหรือให้ดีขึ้นให้ประเสริฐยิ่งกว่า เทวดาและพรหมได้ทุกๆ คน

๗. ในแง่กรรมเก่า ให้ถือเป็นบทเรียนและรู้จักพิจารณาเข้าใจตนเองตามเหตุผล ไม่คอยเพ่งโทษแต่ผู้อื่น มองเห็นพื้นฐานของตนเองที่มีอยู่ในปัจจุบัน เพื่อรู้จักที่จะแก้ไขปรับปรุงและวางแผนสร้างเสริมความเจริญก้าวหน้าไปได้ถูกต้อง

๘. เป้าหมายอีกประการ คือ การทำตนให้เป็นที่พึ่งของตนเองได้ มีหลักธรรม ดังนี้

๘.๑ มีความประพฤติ ไม่ก่อความเดือดร้อนต่อตนเองและสังคม ทำให้มี ระเบียบวินัยในสังคมประเทศชาติ

๘.๒ มีความรู้จากการเล่าเรียนศึกษามา การฟัง การอ่าน เล่าเรียน การ แสวงหาความรู้อยู่เสมอ ทำให้ได้ข้อมูลมากจึงช่วยให้แก้ไขปัญหามาก เพราะการ แก้ปัญหาต่างๆ ต้องอาศัยข้อมูลความรู้ จึงควรที่จะศึกษาเล่าเรียนอ่านฟังให้มาก

๘.๓ รู้จักคบคนดี คือ รู้จักคบคนดี รู้จักคบมิตรซึ่งชักจูงไปในทางที่ดีงาม รู้จักครูอาจารย์หาแสงวิชา รู้จักแสวงหาแหล่งความรู้ ซึ่งจะทำให้ความรู้ที่ได้เล่าเรียนมา อ่านสัปดาห์เพิ่มพูนและชัดเจนมากขึ้น เรียกว่ารู้จักคบหากัลยาณมิตร

๘.๔ เป็นคนที่พูดกันง่าย คือ เป็นผู้ที่รับฟังผู้อื่น เมื่อคบหาผู้รู้และคนดี แล้วก็พร้อมที่จะรับฟังที่จะรับฟังคำแนะนำ เป็นต้น

๘.๕ ขวนขวายกิจของหมู่ คือ เป็นผู้พร้อมที่จะร่วมมือช่วยเหลือ เอาใจใส่ขวนขวายกิจของเพื่อนร่วมชุมชนและงานของส่วนรวม คนที่ฟังตนเองได้นี้มีลักษณะไม่คิดเรียกร้องจากผู้อื่นหรือคิดเรียกร้องเอาจากชุมชน หรือสังคม

๘.๖ เป็นผู้ใฝ่และสร้างสรรค์ ได้แก่ ชอบแสวงหาความจริง ใฝ่ศึกษาเล่าเรียน ชอบสนทนาถกเถียงหาความรู้ความเข้าใจ โดยมีสภาพจิตและลักษณะของการแสดงออกที่ชวนให้คนอื่นอยากปรึกษาหารือร่วมสนทนาด้วยส่งเสริมบรรยากาศแห่งการแสวงหาความรู้

๘.๗ มีความเพียรขยัน คือ มีจิตใจเข้มแข็ง ก้าวหน้าไม่ท้อถอยสู้กิจสู่งาน รับผิดชอบ ปฏิบัติตามหลักทุกอย่างในข้อก่อนๆ ด้วยความจริงจัง

๘.๘ มีใจสันโดษ สันโดษในที่นี้ คือ การไม่แสวงหาความบำรุงบำเรอฟุ้งเฟ้อสุรุ่ยสุร่ายไม่ฟุ่มเฟือย แต่เป็นอยู่ง่ายรู้จักพอในเรื่องวัสดุแล้วใช้เวลามุ่งหน้าทำกิจของตน

๘.๙ มีสติมั่นคง คือ ควบคุมตนเองได้ มีสำนึกในการกระทำสิ่งต่างๆ ด้วยความรอบคอบ ไม่ประมาท และเท่าทันเหตุการณ์ รู้เท่าทันอะไร อย่างไร ทำให้เกิดความเจริญหรือไม่

๘.๑๐ มีปัญญาเหนืออารมณ์ คนจำนวนมากมักเอาอารมณ์นำหน้าในการแสดงออกควรเปลี่ยนเป็นว่า เอาวิจารณ์ญาณมาเป็นตัวนำในการกระทำ (ทั้ง ๑๐ ประการนี้ทางพระเรียกว่า “นาถกรรมธรรม”)

๔.๒.๖.๖ ขั้นตอนและกระบวนการในการให้การปรึกษาตามแนวพระพุทธศาสนา

การให้การปรึกษาตามแนวพระพุทธศาสนา มีลำดับขั้นตอนเป็นไปตามการแก้ไขปัญหาตามอริยสัจ โสรัช โพธิ์แก้ว และอาภา จันทรสกุล และดวงมณี จงรักษ์^{๓๖๑} กล่าวว่าขั้นตอนและกระบวนการให้การปรึกษาตามแนวพุทธศาสนานั้น เป็นไปตามแบบอริยสัจ ซึ่งเป็นหลักธรรมคำสอน

^{๓๖๑} อาภา จันทรสกุล, ทฤษฎีและแนวปฏิบัติในการให้การปรึกษา, หน้า ๙๔. ดวงมณี จงรักษ์, ทฤษฎีการให้การปรึกษาและจิตบำบัดเบื้องต้น, หน้า ๑๒๐. โสรัช โพธิ์แก้ว, การปรึกษาเชิงจิตวิทยาตามหลักพระพุทธศาสนา, (ม.ป.ท. : ม.ป.พ), หน้า ๕๕.

ที่ครอบคลุมหลักธรรมทั้งหมดในพระพุทธศาสนา ทั้งภาคทฤษฎีและปฏิบัติ เป็นวิถีแห่งปัญญาที่ดำเนินการแก้ไขปัญหามาตามระบบแห่งเหตุผล เป็นกระบวนการแก้ปัญหาและจัดการกับชีวิตของตนเองด้วยปัญญาของมนุษย์เอง และเป็นความเป็นจริงที่เกี่ยวข้องกับชีวิตของคนทุกคน ประกอบด้วย ๔ ขั้นตอน ดังนี้

ขั้นที่ ๑ การเป็นกัลยาณมิตรและการกำหนดรู้ปัญหา เป็นการสร้างสัมพันธภาพกับผู้รับการปรึกษาโดยอาศัยหลักกัลยาณมิตรธรรม หลักธรรมสังคหวัตถุ ๔ หลักพรหมวิหาร ๔ ผู้ให้การปรึกษาช่วยอาจใช้วิธีการรวบรวมข้อมูล เช่น การตั้งคำถามรวมทั้งเทคนิควิธีการต่าง ๆ ทางด้านจิตวิทยา มาช่วยในการกำหนดรู้ปัญหาของผู้รับการปรึกษา

ขั้นที่ ๒ ขั้นสืบสาวสาเหตุ ผู้ให้ปรึกษาต้องร่วมกับผู้รับการปรึกษาสำรวจว่าทุกข์หรือปัญหาที่กำหนดนั้นมีสาเหตุมาจากอะไร สาเหตุของปัญหา ปัญหาอาจเกิดจากมูลเหตุหลายอย่างก็ได้ ทั้งนี้ต้องแยกให้ชัดเจนว่าอะไรคือเหตุปฐม ระหว่างความเชื่อ ความปรารถนา ความคาดหวัง ยึดมั่น ถือมั่น ระหว่างความน่าเป็นจริงที่ปรากฏและความเป็นจริงตามหลักธรรม ซึ่งประกอบด้วย องค์ธรรมปฏิจจสมุปบาท กฎของไตรลักษณ์ ซึ่งเป็นเหตุให้ผู้รับการปรึกษาได้รับความทุกข์ จนหลุดไปอยู่กับความจริงที่เกิดขึ้นไม่ได้

ขั้นที่ ๓ การระบุเป้าหมายให้ชัด ผู้ให้การปรึกษาช่วยผู้รับการปรึกษาระบุเป้าหมายที่ต้องการชัดเจน ว่าต้องการอะไรจากการขอรับการปรึกษา ก่อนที่จะวางรายละเอียดและวิธีการปลุกย่อยในขั้นการแก้ปัญหา ทหาวิธีกำจัดสาเหตุ ซึ่งกระทำได้โดยหาทางที่จะดับทุกข์หรือกำจัดสาเหตุ ผู้ให้การปรึกษาควรใช้วิธีการต่าง ๆ ตามความเหมาะสมที่จะปรับเปลี่ยนแก้ไขให้ได้มากที่สุดเท่าที่จะเป็นไปได้บนพื้นฐานของความจริงนอกจากนี้ผู้ให้การปรึกษายังต้องอาศัยเทคนิคทางอารมณ์ ความคิด และพฤติกรรมมาสนับสนุนการแก้ไขปัญห

ขั้นที่ ๔ ขั้นลงมือปฏิบัติ ตรงกับหลักอริยสัจข้อที่ ๔ หนทางของการดับทุกข์ด้วยการปฏิบัติ การปฏิบัติตามมรรคจะเริ่มต้นได้ดำเนินการต่อไปด้วยดีต้องอาศัยปัจจัย ๒ ประการ คือ ๑) ต้องมีผู้ชักนำที่ดี ในที่นี้ผู้ให้การปรึกษาทำหน้าที่เป็นผู้แนะนำที่ดี ๒) ผู้รับการปรึกษาเองต้องมีโยนิโสมนสิการระดับหนึ่ง หมายถึงการรู้จักคิดพิจารณาตรงตามสภาวะเหตุปัจจัย และได้แบ่งระดับของการปฏิบัติตามแนวทางของมรรค ออกเป็น ๒ ระดับ

ระดับแรกของการปฏิบัติตามแนวทางมรรค ๘ เริ่มที่ สัมมาสติ นั่นคือผู้รับการปรึกษาต้องมีสติสัมปชัญญะกับพฤติกรรมของตน ถัดมา คือ สัมมาทสิฐิ ผู้รับการปรึกษาพิจารณาปัญหาของตนตามหลักไตรลักษณ์เพื่อให้เกิดการยอมรับความทุกข์ที่เกิดขึ้น เพื่อเรียกพิน้ำกำลังใจให้กลับคืนมาก่อน หลังจากเคยพิจารณาหาหนทางแก้ไขตามแนวทางที่คิดไว้ในขั้นตอนที่ ๓ ขั้นต่อมาผู้ให้การปรึกษาต้องชี้แนะผู้รับการปรึกษาให้มีมรรคข้อสัมมาสังกัปปะ คือ ไม่คิดพยาบาท ไม่ชิงชังและไม่หมกมุ่นอยู่กับสิ่งที่ต้องการของตนมากเกินไป สำหรับมรรคเหล่านั้นได้มากน้อยแค่ไหน

ระดับที่สอง เป็นการลงมือปฏิบัติตามแนวทางคิดไว้ในขั้นตอนที่ ๓ เพื่อแก้ไขปัญหาภายในและภายนอกให้ได้มากที่สุด แต่ทั้งนี้ต้องให้ผู้รับรู้การปรึกษาพิจารณาเลือกวิธีต่าง ๆ ซึ่งเหมาะสมกับตัวเขาในการนำไปปฏิบัติแล้วได้ผลอย่างไร ก็นำกลับไปพูดคุยปรึกษา เพื่อที่จะได้ช่วยกันตรวจสอบและประเมินผลวิธีต่าง ๆ ที่ได้วางไว้นั้นว่าปฏิบัติแล้วได้ผลเป็นไปตามที่ต้องการหรือตามเป้าหมายหรือไม่

สรุป จากที่กล่าวมาข้างต้นอริยสังข์เป็นสังข์ธรรมที่สำคัญที่นำมาใช้ในการให้การปรึกษา โดยผู้ให้การปรึกษาจะต้องเป็นผู้ที่มีกัลยาณมิตรธรรม มีพรหมวิหาร ๔ และสังคหวัตถุ ๔ เพื่อสามารถที่จะให้ผู้รับการปรึกษาเกิดความไว้วางใจ ช่วยให้ผู้รับการปรึกษาทำความเข้าใจปัญหาหรือความทุกข์ที่เกิดขึ้น ช่วยให้ผู้รับการปรึกษาสาเหตุของความทุกข์และความเชื่อ ความปรารถนา ความคาดหวัง ยึดมั่นถือมั่น ระหว่างความเป็นจริงที่ปรากฏและความเป็นจริงตามหลักธรรม การกำหนดเป้าหมายให้ชัดเจนแล้วดำเนินการแก้ไขตามวิธีการที่มีแนวทางระเบียบวิธีการปฏิบัติที่ชัดเจนจนบรรลุเป้าหมายที่ต้องการ

๔.๒.๖.๗ เทคนิคและวิธีการให้การปรึกษาตามแนวพุทธศาสนา

สำหรับเทคนิคการให้คำปรึกษาทางพระพุทธศาสนานั้นเราสามารถพิจารณาได้จากเทคนิคการให้คำปรึกษาของพระพุทธเจ้า ที่พระองค์ทรงได้วางหลักการหรือเป้าหมายในการให้คำปรึกษาไว้อย่างชัดเจน เพื่อที่จะช่วยเหลือบุคคล ให้ศึกษาค้นพบสภาพความเป็นจริงของชีวิต เข้าใจและยอมรับที่จะพัฒนาตนเอง นี่เป็นการแสดงออกถึงความเอื้ออาทร ความเอาใจใส่ ความเมตตา ปรารถนาช่วยเหลือเกื้อกูลอย่างบริสุทธิ์ใจ ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงกระทำเพื่อช่วยเหลือเหล่าสัตว์ทั้งหลายด้วย พระมหากรุณาธิคุณของพระองค์

พระมหากรุณาธิคุณของพระองค์ แสดงให้เห็นว่า พระองค์มีวัตถุประสงค์หลัก คือการช่วยเหลือมนุษย์ให้สามารถช่วยตนเอง และเป็นที่พักพิงของตนเองได้ รวมถึงตลอดถึงการเป็นที่พึ่งทั้งทางด้านการงาน และด้านจิตใจด้วย ทั้งหมดนี้มีความสมบูรณ์อยู่ในศิลปะการให้คำปรึกษา หรือเป็นกระบวนการให้คำปรึกษา ซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับสิ่งสำคัญ ๓ ประการ^{๓๖๒} ดังนี้

๑. บุคคลที่มีความยุ่งยากลำบากใจ ได้แก่ ผู้รับการปรึกษา
๒. บุคคลที่คอยให้ความช่วยเหลือแก่ผู้ที่มีความยุ่งยากใจ ได้แก่ ผู้ให้การปรึกษา
๓. ปฏิสัมพันธ์ระหว่างผู้ให้การปรึกษา กับผู้รับคำปรึกษา มีผลก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงบางสิ่งบางอย่างในตัวผู้รับการปรึกษา

กระบวนการทั้ง ๓ ประการนี้ สามารถทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของตัวผู้รับคำปรึกษาได้มากหรือน้อยนั้น ขึ้นอยู่กับผู้ให้คำปรึกษาว่า จะมีทักษะ เทคนิค หรือวิธีการที่มีต่อการปฏิสัมพันธ์

^{๓๖๒} พงษ์พันธ์ พงษ์โสภาน, **ทฤษฎีและเทคนิคการให้คำปรึกษา**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: พัฒนาศึกษา), ๒๕๔๓, หน้า ๔.

ระหว่างผู้มาขอรับคำปรึกษา และเป็นสิ่งที่มีความสำคัญต่อกระบวนการให้คำปรึกษาอย่างมาก โดยในเรื่องเทคนิคนี้ พระพุทธองค์ได้ทรงใช้แล้วกับพุทธบริษัททั้งสี่ เรียกว่า เทคนิคการสอน หรือ สีลาการสอน ซึ่งสามารถนำมาเป็นแบบอย่างและเป็นหลักของการให้คำปรึกษาได้ โดยรายละเอียดเกี่ยวกับเทคนิคการสอนหรือลีลาการสอนจะเห็นในหัวข้อ (การให้คำปรึกษาด้วยพุทธวิธีการสอน) แต่ที่นี้จะกล่าวโดยภาพรวมถึงกระบวนการสำคัญที่พระพุทธองค์ทรงใช้ในการให้คำปรึกษา

หลักการสำคัญที่พระพุทธเจ้าทรงใช้ในการให้คำปรึกษา ที่เรียกว่า เทคนิคและลีลาการสอน ดังกล่าวแล้วนั้นมีอยู่ ๔ ประการ ด้วยกันคือ^{๓๖๓}

๑. สันทัสสนา คือ การชี้แจงให้ชัดเจน เป็นขั้นตอนของการแจกแจงเรื่องที่สอน แสดงเหตุ และผลให้ชัดเจน ผู้ฟังเข้าใจอย่างแจ่มแจ้ง

๒. สมาทปนา คือ การโน้มน้าวจิตใจให้ผู้ฟังอยากปฏิบัติตาม เป็นการบรรยายชี้ให้ผู้ฟังเห็นความสำคัญของเรื่องที่สอน จนเกิดความอยากที่จะฝึกฝนเพื่อให้เกิดความชำนาญ

๓. สมุตเตชนา คือ การเข้าใจให้อาจหาญ แก่กล้าเป็นเทคนิคในการกระตุ้นให้ผู้เรียนเกิดความกระตือรือร้น มีกำลังใจที่จะเรียนรู้ กระทำให้สำเร็จ สู้งาน ไม่ย่อท้อ ไม่กลัวลำบาก

๔. สัมปหังสนา คือ การปลุกให้ผู้เรียนสดชื่นร่าเริง เป็นเทคนิคให้ผู้เรียนเกิดความสนุกสนาน โดยชี้ให้เห็นผลดี หรือประโยชน์ที่จะได้รับ และแนวทางที่จะนำไปสู่ความสำเร็จสูงขึ้นไป

หลักการสำคัญทั้ง ๔ ประการนี้ ถือเป็นสิ่งสำคัญของเทคนิคการให้คำปรึกษาที่พระพุทธองค์ทรงใช้ โดยเริ่มต้นด้วยการชี้แจงในเรื่องที่ทรงให้คำปรึกษา พร้อมกับโน้มน้าวจิตใจให้เห็นตามยินดี ปฏิบัติด้วยความกระตือรือร้น มีเทคนิคต่างๆ ทำให้ผู้มารับคำปรึกษาเกิดความสดชื่นความร่าเริงใจ มองเห็นเป้าหมายของการรับคำปรึกษา และสุดท้ายสามารถแก้ไขปัญหาคความทุกข์ของตนเองได้

นอกจากนั้นได้มีนักวิชาการทางด้านจิตวิทยาการให้คำปรึกษาได้ นำเทคนิคและวิธีการให้การปรึกษาตามแนวพุทธศาสนาที่เป็นการเชื่อมโยงลำดับขั้นตอนของการให้การปรึกษาตามแบบอริยสัจโดยเทคนิคต่าง ๆ ในการให้การปรึกษามาใช้ เช่น การถามด้วยคำถามปลายเปิด ดารสนับสนุน การทวนสาระ การสรุป การสะท้อนความรู้สึก ฯลฯ นอกจากนี้ยังได้แบ่งปัญหาคความทุกข์ของผู้รับบริการปรึกษาเป็นด้านความคิด อารมณ์ และพฤติกรรม โดยวิธีการจัดการกับปัญหาเป็น ๓ ด้าน โดยการใช้หลักธรรมเข้ามาเกี่ยวข้อง ดังต่อไปนี้

๑. วิธีการทางความคิด หลักธรรมที่ใช้เพื่อจัดการกับความคิดมีวิธีการดังนี้

๑.๑ มีความเข้าใจถึงลักษณะธรรมชาติของสิ่งทั้งปวงว่าไม่มีความเป็นไปตามกฎแห่งไตรลักษณ์ ซึ่งประกอบด้วยความเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เนื่องจากเมื่อบุคคลประสบกับความเปลี่ยนแปลงที่ไม่ปรารถนาก็จะเกิดความทุกข์เท่าทัน

^{๓๖๓} พระเทพเวที (ประยูรย์ ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๓๒, หน้า ๑๕๘.

๑.๒ มีความเข้าใจในเรื่องของกฎแห่งกรรม สิ่งทั้งหลายทั้งปวงไม่ว่าคน สัตว์ สิ่งของเป็นไปตามธรรมดาแห่งเหตุและปัจจัย เป็นเรื่องของปัจจัยสัมพันธ์ เรียกว่ากฎธรรมชาติหรือกฎแห่งกรรม

๑.๓ ปรับความคิดให้มีความรับผิดชอบ (สัมมาสังกัปปะ) คือ มีความคิดที่ปลอดโปร่งจากกาม ความคิดไม่เครียดแค้นชิงชัง ความคิดไม่เบียดเบียนทำร้ายผู้อื่น

๑.๔ ยกตัวอย่างสุภาสิตหรือคำกล่าวต่าง ๆ ในพุทธศาสนาเพื่อให้โน้มน้าวให้เกิดโยนิโสมนสิการ ทั้งนี้ผู้ให้การพิจารณาควรพิจารณาว่าเรื่องที่ประเด็นปัญหานั้นน่าจะนำสุภาสิตใดมายกเป็นข้อคำนึงเพื่อชักจูงให้ผู้รับการพิจารณาสลายความยึดถือในความเชื่อเดิม ปลุกเร้าความคิดใหม่

๑.๕ นำตัวอย่างบุคคลที่ประสบปัญหาในพุทธกาลมาแล้ว เพื่อเป็นตัวอย่างให้เห็นว่าปัญหาที่เกิดขึ้นนั้นสามารถจัดการสำเร็จด้วยหลักธรรมข้อใด ตัวอย่างที่นำมาเสนอเพื่อเราให้เกิดความหวังและกำลังใจควรเป็นเรื่องของบุคคลที่เผชิญปัญหาในหมวดเดียวกัน

๒. วิธีการทางอารมณ์ หลัธรรมที่ใช้เพื่อจัดการกับอารมณ์มีวิธีการดังนี้

๒.๑ การควบคุมอารมณ์ที่รบกวนจิตใจด้วยการปฏิบัติต่ออารมณ์อย่างถูกต้อง

๒.๒ การฝึกสมาธิ เพื่อให้อารมณ์ที่เกิดขึ้นบรรเทาลง

๒.๓ การทำจิตใจให้ปลอดจากอารมณ์ทั้ง ๕ เรียกว่านิวรรณ์ ๕ คือ กิเลสที่ทำให้จิตคลั่งคลุ้มวุ่นวาย มาสงบ เป็นเครื่องกันไม่ให้เกิดสมาธิและปัญญา

๓. วิธีการด้านพฤติกรรม เทคนิคทางพฤติกรรมสามารถใช้หลักการปฏิบัติตามหลักธรรมดังนี้

๓.๑ สติ (Mindfulness) เพื่อเป็นการควบคุมอาการทางลบ เช่น โทสะ โมหะ ราคะ โลภะ ไม่ให้แสดงผลจนกลายเป็นปัญหา ปกติจิตของบุคคลจะคิดเรื่องต่าง ๆ เสมอไม่ว่าเรื่องในอดีต เรื่องในอนาคต การสติ คือการระลึกถึงทันปัจจุบัน ไม่ให้ความวิตกกังวลที่เกิดขึ้นเป็นความกลัวอย่างไม่มีเหตุผล

๓.๒ สัมปชัญญะ (Clear of Comprehension) หมายถึง ความรู้ชัดเรื่องนั้น ๆ ว่าควรทำหรือไม่ควรทำ^{๓๖๔}

สรุป จากการกล่าวมาเราจะพบว่าพระพุทธศาสนาได้มีการให้คำปรึกษามาตั้งแต่ต้นของการเกิดขึ้นของพระพุทธศาสนาเอง โดยหลักการให้คำปรึกษาของพระพุทธศาสนานั้นให้ความสำคัญกับ(๑)ศักยภาพของมนุษย์ที่สามารถพัฒนาได้ (๒)จิตของมนุษย์นั้นถูกกิเลสครอบงำ กระบวนการพัฒนาด้วยการให้คำปรึกษาของพระพุทธศาสนานั้นสามารถที่จะช่วยได้ โดยเฉพาะให้ช่วยให้ผู้ป่วยหรือผู้ที่มีกิเลสสามารถที่จะพ้นทุกข์หรือแก้ไขปัญหาดังกล่าวได้

^{๓๖๔} อาภา จันทรสกุล, ทฤษฎีและแนวปฏิบัติในการให้การปรึกษา, หน้า ๙๔. ดวงมณี จงรักษ์, ทฤษฎีการให้การปรึกษาและจิตบำบัดเบื้องต้น, หน้า ๑๒๐.

๔.๒.๖.๘ ผลของการให้คำปรึกษา ในการให้การปรึกษาทั่ว ๆ ไปนั้น เป้าหมายหลักก็คือ การช่วยเหลือให้ผู้ที่มาขอรับการปรึกษา สามารถตัดสินใจได้ด้วยตนเอง เข้าใจ และยอมรับตนเองในด้านต่าง ๆ ตลอดจนตระหนักถึงความต้องการของตนเอง ดำเนินตามจุดมุ่งหมายที่วางไว้ และสามารถพัฒนาตนเองได้จนถึงที่สุด มีทัศนคติใหม่ ๆ ที่เกิดขึ้น รู้จักการพึ่งตนเองได้อย่างสมบูรณ์

เป้าหมายหรือผลของการให้การปรึกษาที่กล่าวมา จึงมีความสอดคล้องกับพุทธวิธีที่พระพุทธองค์ทรงมุ่งหวัง คือ ให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในด้านต่าง ๆ ของผู้มารับการปรึกษา ดังนี้

๑. ในด้านที่มีปัญหา สามารถเปลี่ยนจากความขឹងใจกังขาสงสัย ให้เป็นความกระจ่างแจ้ง เปลี่ยนจากความไม่รู้เป็นความรู้แจ้ง เปลี่ยนจากความมืดเป็นความสว่าง

๒. ในด้านสุขภาพจิต สามารถเปลี่ยนจากความหมักหมมสกปรก ไปสู่ความบริสุทธิ์สะอาดโปร่งใสไร้ความวิตกกังวลใจ

๓. ในด้านอารมณ์ สามารถที่จะเปลี่ยนจากความพล่านเดือดร้อนวุ่นสับสนไปสู่ความสงบสุขเยือกเย็นใจ

๔. ในด้านทัศนคติที่มีต่อโลกและชีวิต สามารถที่จะเปลี่ยนจากการยึดถือไปสู่การปล่อยวาง ไม่มีความยึดติดด้วยอำนาจอุปาทาน เปลี่ยนจากมิจฉาทิฐิไปสู่สัมมาทิฐิที่ถูกต้องตามทำนองคลองธรรม

๕. ในด้านพฤติกรรม สามารถเปลี่ยนจากการกระทำชั่วทุจริต มาเป็นการทำดีที่เป็นไปในทางสร้างสรรค์ ตลอดถึงการเปลี่ยนแปลงในระดับสูงขึ้นไป หมายถึง การเปลี่ยนแปลงคุณธรรม และคุณภาพชีวิตให้สูงส่งขึ้น จากสภาพของปุถุชนเป็นอริยบุคคลที่สูงขึ้นไป^{๓๖๕}

จากการศึกษามาเราจะพบว่า ผลของการให้การปรึกษา หรือการแสดงธรรมของพระพุทธองค์ ในแต่ละครั้งนั้น พระองค์ทรงมีเป้าหมายที่ชัดเจนแน่นอนว่าต้องการที่จะให้เกิดผลในการเรียนรู้ หรือการเปลี่ยนแปลงพัฒนาบุคคลในด้านใด ส่วนมากผู้ที่ได้รับการปรึกษา หรือฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าแล้วมักจะได้บรรลุธรรมระดับใดระดับหนึ่ง เช่น โสตาบัน สกิทาคามี อนาคามี และอรหัตผล เป็นที่สุด คือ การดับกิเลส และความทุกข์ได้อย่างสิ้นเชิง นั่นคือการได้บรรลุถึงพระนิพพานเป็นอุดมการณ์ที่ทุกคนปรารถนา เพราะเป็นสภาพที่ไร้ปัญหาอย่างถาวร

๔.๕ สถานะและจุดยืนของพุทธจิตวิทยาในสังคมไทย

^{๓๖๕} แสง จันทร์งาม, วิธีสอนของพระพุทธเจ้า, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์บรรณาคาร), ๒๕๒๖, หน้า ๒๑.

บุคคลที่น่าเชื่อถือหลายท่านกล่าวว่า จิตวิทยานั้นเริ่มเกิดขึ้นในทวีปเอเชียกว่า ๒๕๐๐ ปีมาแล้ว โดยเกิดขึ้นก่อนการเกิดของอริสโตเติล นักปราชญ์ชาวกรีกเสียอีก ซึ่งจิตวิทยาที่กล่าวถึงนี้คือ จิตวิทยาในพระพุทธศาสนานั้นเอง

อย่างไรก็ตามจากการศึกษาประวัติเกี่ยวกับการเรียนการสอนวิชาจิตวิทยาในประเทศไทย ก็ปรากฏว่าล้าหลังมาก กล่าวคือ เพิ่งปรากฏเป็นหลักฐานว่า มีการสอนวิชาจิตวิทยาโรงเรียนฝึกหัดครูปฐมมาเพียงก่อนปี พ.ศ.๒๔๗๓ เล็กน้อย และในปี พ.ศ.๒๔๗๓ ได้มีการสอนจิตวิทยาเป็นวิชาหนึ่งใน ๕ วิชาของการสอนวิชาครุศาสตร์ในสมัยนั้นของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

เดือนสิงหาคม พ.ศ.๒๔๘๙ กระทรวงศึกษาธิการด้วยความช่วยเหลือขององค์การศึกษาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ (UNESCO) ได้จัดตั้ง สถาบันระหว่างชาติสำหรับการค้นคว้าเรื่องเด็กขึ้นในบริเวณวิทยาลัยวิชาการศึกษา (หรือมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ วิทยาเขตประสานมิตรในปัจจุบัน) ซึ่งนับว่าเป็นจุดเริ่มต้นของการศึกษาค้นคว้า และเผยแพร่วิชาเกี่ยวกับจิตวิทยาเด็ก (Child Psychology) ต่อมาปี พ.ศ.๒๕๑๘ สถาบันแห่งนี้ได้เปลี่ยนชื่อเป็นสถาบันวิจัยพฤติกรรมศาสตร์ และได้ขยายงานด้านการวิจัยและการสอนเกี่ยวกับจิตวิทยา และการศึกษาในขอบข่ายที่กว้างขวางขึ้น โดยมีฐานเทียบเท่าคณะหนึ่งของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ซึ่งสถาบันดังกล่าวได้ผลิตมหาบัณฑิตทางจิตวิทยาอันได้แก่ จิตวิทยาพัฒนาการ จิตวิทยาการศึกษา จิตวิทยาสังคม และจิตวิทยาการทดลอง

นอกจากโรงเรียนฝึกหัดครู (หรือสถาบันราชภัฏในปัจจุบัน) จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาวิทยาลัยมหิดล ฯลฯ ได้เปิดให้มีการเรียนการสอนวิชาจิตวิทยาอย่างกว้างขวางและในหลายสาขาด้วยเช่นกัน เป็นที่ตระหนักว่าวิชาจิตวิทยามีความสำคัญและให้ประโยชน์ทั้งต่อส่วนตัว ต่อส่วนรวม และต่อประเทศชาติ ปัจจุบันจึงได้มีผู้หันมาสนใจศึกษาวิชาจิตวิทยาเพิ่มขึ้น นิสิตนักศึกษาในสถาบันต่าง ๆ ก็หันมาเลือกเรียนวิชาจิตวิทยาเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ เช่นเดียวกับในต่างประเทศ และเป็นที่ยกย่องว่าวิชาจิตวิทยาในประเทศไทยจะเจริญรุ่งเรืองขึ้นไปเรื่อย ๆ ทั้งจะสามารถช่วยพัฒนาทรัพยากรบุคคลของประเทศ และโดยเฉพาะเมื่อสามารถศึกษาจิตวิทยาควบคู่ไปกับพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าก็จะสามารถนำเอาหลักพุทธจิตวิทยาไปปรับประยุกต์ใช้ให้เกิดประโยชน์กับชีวิตของตนเองและสังคมได้

และความสนใจในเรื่องพุทธจิตวิทยานี้เราจะพบว่าปัจจุบันมีการศึกษาถึงหลักพุทธจิตวิทยาอยู่หลายมหาวิทยาลัย เช่นที่มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล หรือแม้แต่พระมหากษัตริย์มหาวิทยาลัย และมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ก็มีการศึกษาในเรื่องพุทธจิตวิทยาในหลากหลายสาขาวิชา ซึ่งแสดงให้เห็นว่าพุทธจิตวิทยานั้นมีความสำคัญต่อสังคมไทยเป็นอย่างมาก

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

จากการศึกษาวิเคราะห์พุทธจิตวิทยาในพระไตรปิฎกมาทั้งหมดนั้นสามารถที่จะสรุปเพื่อให้เห็นกรอบสาระสำคัญของพุทธจิตวิทยาในพระไตรปิฎกได้ดังนี้

(๑) จิตวิทยาตะวันตก มีการวางรูปแบบการศึกษาตามหลักเกณฑ์ของวิทยาศาสตร์ ซึ่งเป็นรูปแบบและกระบวนการคิดของโลกยุคสมัยใหม่ (modernity) ที่เน้นการจัดระเบียบตามลำดับขั้น เพื่อจำแนกความแตกต่าง โดยการหาโครงสร้างหรือหน้าที่ที่เป็นแกนกลางของเรื่องนั้นๆ ทั้งนี้มีความเชื่อพื้นฐานว่ามนุษย์เป็นศูนย์กลางของระบบ และมนุษย์เป็นผู้มีเหตุผลในการนำความเจริญก้าวหน้าให้กับโลกได้ เพื่อความเป็นสากลของโลก การจัดรูปแบบมโนทัศน์ของจิตวิทยาจึงสามารถแยกออกได้ชัดเจน ๒ รูปแบบ คือ แนวคิดเรื่องพฤติกรรม หรือสิ่งที่สามารถวัดหรือประเมินได้ เช่น สมอง ระบบประสาท เป็นต้น การเรียนรู้จะเป็นการเรียนรู้แบบการวางเงื่อนไข การปรับพฤติกรรม โดยการให้แรงเสริม หรือ การลงโทษ ไม่เน้นเรื่องบุคลิกภาพ แต่เน้นเรื่องสิ่งแวดล้อม เพราะสามารถนำมากำหนดผลที่ตามมาได้ชัดเจน กลุ่มนี้จะมีข้อด้อยที่ไม่ค่อยได้คำนึงถึงคุณค่าของความเป็นมนุษย์ แต่ก็มีประสิทธิภาพมากในการค้นหาความผิดปกติทางกายภาพและการรักษา อีกกลุ่มหนึ่งเน้นเรื่องแบบอัตวิสัย มีที่ตัวตนหรือภาพลักษณ์ของตนเองเป็น ปรัชญาการแข่งจิตวิทยา พัฒนามาจากการอบรมเลี้ยงดู ความเชื่อ และปฏิสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อม กลุ่มนี้เน้นคุณค่า ความหมายของมนุษย์ ความเป็นอิสระ และการพัฒนาไปสู่ภาวะบุคคลที่สมบูรณ์ การเรียนรู้จึงเน้นที่ตัวบุคคลเป็นหลักและมีความเป็นอิสระและมีรูปแบบที่หลากหลาย กลุ่มนี้มีการศึกษาทั้งจิตสำนึก จิตไร้สำนึก และศึกษาผสมผสานทุกๆ ประสบการณ์ที่เกิดขึ้นกับมนุษย์ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องที่ดูกลับและไม่มีสาระตามการประเมินทางวิทยาศาสตร์ กลุ่มนี้ยังพัฒนาวิธีการบำบัดรักษาโดยกระบวนการทางจิตโดยการสนทนา โดยมีรูปแบบหลากหลายเช่นกัน

การใช้แนวคิดวิทยาศาสตร์มาเป็นเกณฑ์ของการศึกษา ทำให้จิตวิทยาตะวันตก มีทั้งข้อดีและข้อด้อย ข้อดีคือสามารถอธิบายพฤติกรรมต่างๆ ได้ชัดเจนเชิงประจักษ์มากขึ้น และข้อด้อย คือ การใช้แนวคิดเชิงสสารนิยมมาศึกษาเรื่องของจิตที่นามธรรม ทำให้ไม่สามารถอธิบายครอบคลุมทุปรากฏการณ์ของจิต อย่างไรก็ตาม การศึกษาจิตวิทยาตะวันตกในปัจจุบัน มีการศึกษาโดยใช้แนวคิด

ของพหุนิยม ซึ่งยอมรับปรากฏการณ์ต่างๆ ที่หลากหลายมากขึ้นในการศึกษาเรื่องจิต นำให้เกิดมิติของการศึกษาที่หลากหลายตามไปด้วย และการศึกษายังคงเรื่องความน่าเชื่อถือและความสม่ำเสมอของการได้มาของความรู้ เช่น การวิจัยเชิงคุณภาพ การตีความการศึกษาปรากฏการณ์วิทยา เป็นต้น

(๒) เมื่อนำจิตวิทยาตะวันตก มาพิจารณาเทียบเคียงกับแนวคิดเชิงจิตวิทยาในพระพุทธศาสนาเถรวาทแล้ว พบว่ามโนทัศน์ที่แตกต่างอย่างชัดเจน คือ การยอมรับว่ามีจิต การอธิบายการมีอยู่ของจิตในพระพุทธศาสนาเป็นลักษณะพิเศษ คือ การมีอยู่ในลักษณะที่ไม่เที่ยง ไม่คงทน และไม่ได้อยู่แบบนิรันดร์ จิตวิทยาตะวันตกจะสร้างการอธิบายจิตในมิติเฉพาะของตน ซึ่งไม่อาจครอบคลุมในทุกๆ ด้าน แต่จากการศึกษา ทำให้ทราบว่ามโนทัศน์พื้นฐานของแนวคิดเชิงจิตวิทยาพระพุทธศาสนาเถรวาท อธิบายอยู่ระหว่างกลาง และมีความใกล้เคียงกับการอธิบายของกลุ่มจิตวิทยาเชิงรู้คิด และจิตวิทยาผ่านตัวตน ซึ่งกลุ่มจิตวิทยาเชิงรู้คิดสามารถอธิบายกระบวนการของจิตระดับสูงที่ชัดเจน ในรายละเอียดในแง่ของการเกิดและความสัมพันธ์ของการเกิดกระบวนการทางจิตต่างๆ เชิงประจักษ์ แต่ก็ยังขาดการอธิบายที่ชัดเจนในส่วนของจิตที่พระพุทธศาสนาเรียกว่า วิญญาณ การอธิบายจึงครอบคลุมในเพียง รูป เวทนาสัญญา และสังขารบางส่วน การอธิบายของจิตวิทยาผ่านตัวตนทำให้สามารถขยายขอบเขตการอธิบายของมิติของจิตในประสบการณ์ที่ลึกลับต่างๆ ได้มากขึ้น แนวคิดเชิงจิตวิทยาพระพุทธศาสนาเถรวาท สามารถอธิบายได้ในลักษณะของการศึกษาแบบอัตวิสัย เป็นไปในเชิงปรากฏการณ์วิทยาแบบไม่มีตัวตน มีลักษณะเป็นปรากฏการณ์วิทยา และอยู่กึ่งกลางระหว่างเจตจำนงเสรีและเหตุวิสัย ที่พระพุทธศาสนามักเรียกว่า “เหตุ-ปัจจัย” ซึ่งเป็นลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างกัน

การศึกษาแนวคิดเชิงจิตวิทยาในพระพุทธศาสนา ต้องใช้วิธีการ ๓ แบบ คือ ๑) ความรู้ระดับประสาทสัมผัส หรือ ทิฎฐิ ซึ่งสามารถทดสอบหาความรู้ได้ด้วยวิธีอุปนัย ๒) ความรู้ระดับประสบการณ์จิต หรือญาณ ซึ่งเป็นความรู้เชิงเหตุผล ระดับวิชาการของศาสตร์ต่างๆ ในโลกการศึกษา จึงใช้หลักตรรกศาสตร์ นิรนัย การวิจัยเชิงคุณภาพ อรรถปริวรรตศาสตร์ หรือการตีความ

๓) ความรู้ระดับเหนือประสบการณ์ หรือ โพธิญาณ เป็นความรู้ที่จะประจักษ์ชัดด้วยตนเอง ฉะนั้นการตรวจสอบจึงต้องมาจากผู้ที่เคยผ่านประสบการณ์นี้มาเท่านั้น

รูปแบบของแนวคิดเชิงจิตวิทยาในพระพุทธศาสนา จึงได้มาจากความเชื่อพื้นฐานว่า มนุษย์มีความขัดแย้งในใจ ที่ทำให้ส่งผลออกมาในรูปแบบของกพฤติกรรมที่ไม่เป็นสุข ด้วยความปรารถนาที่ขัดกับกฎความจริงของธรรมชาติ คือ อนิจจัง ทุกขัง และ อนัตตา (กฎไตรลักษณ์) ถ้าความทุกข์ในใจนี้ไม่สามารถทำความเข้าใจที่ถูกต้อง ก็ไม่สามารถพบกับความสงบสุขในชีวิต ซึ่งมนุษย์ทุกคนต่างปรารถนาที่จะได้ความสุข หนทางที่จะพบความสงบได้จึงต้องหันกลับมาตรวจสอบปัญหาในใจ เพื่อทำให้เกิดปัญญา ที่จะนำไปสู่ความสุขที่แท้

ดังนั้น แนวคิดพุทธจิตวิทยาจึงมีกรอบสำคัญของกระบวนการทางจิตได้ดังนี้ ๑) ข้อมูลจากภายนอก การรับรู้จากประสาทสัมผัส คือ อายตนะภายในและภายนอกทั้ง ๖ ๒) ข้อมูลจาก

ภายใน หรือ อารมณ์ การคิด การจำ และความรู้สึกรู้ตัว คือ เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ๓) การเรียนรู้ คือ ระเบียบของความสัมพันธ์ ตามเหตุ-ปัจจัย ในปัจจุสมุปบาท ๔.) การมีอิสระทางจิต หรือ ชีวิตที่ดี คือ หนทางนำความเข้าใจที่ถูกต้องหรือสัมมาทิฐิ และปัญญา เพื่อนำไปสู่นิพพาน ส่วน มโนทัศน์เรื่อง สติปัญญา และบุคลิกภาพเป็นมโนทัศน์ที่ซับซ้อน และเจือไปด้วยความเป็นตัวตน จึงไม่ควรนำมาศึกษาเป็นมโนทัศน์หลัก เพราะมโนทัศน์หลักต้องการนำออกจากความซับซ้อนของระบบความคิดมนุษย์เพื่อประจักษ์แจ้งกับรูปแบบที่ธรรมดาของความไม่มีตัวตน

(๓) เมื่อนำหลักพุทธจิตวิทยามาวิเคราะห์เราจะพบว่าเราสามารถวิเคราะห์ให้เห็นถึงสาระสำคัญของพุทธจิตวิทยาในแง่ของสภาวะทางจิตที่เป็นปัญหาโต้แย้งกันอยู่ดังนี้

(๑) วิเคราะห์ธรรมชาติดั้งเดิมของจิต พบว่าแม้ว่าจะมีหลักฐานว่าจิตของมนุษย์นั้นมีธรรมชาติบริสุทธิ์ แต่เศร้าหมองเพราะกิเลสที่จรมาแต่ก็มีข้อสรุปจากนักวิชาการฝ่ายเถรวาทว่าคำว่า จิตภัสสรนั้นไม่ได้หมายความว่าจิตมนุษย์หมดจดจากกิเลสมาตั้งแต่ต้น แต่เป็นเพราะการตีความที่ผิด จึงทำให้เกิดความเข้าใจเช่นนั้น แต่ความจริงจิตมนุษย์ภัสสรจริงแต่ก็ยังคงมีกิเลสอยู่ตราบเท่าที่ยังไม่สามารถกำจัดกิเลสได้

(๒) หลักพื้นฐานของพุทธจิตวิทยาเถรวาท จากการศึกษาพบว่าแนวคิดเรื่องจิตของพุทธศาสนาเถรวาทนั้นเห็นว่ามีพื้นฐานมาจากหลักการสำคัญตามหลักคำสอนพระพุทธรศาสนา ดังนี้

(ก) แนวคิดเรื่องกฎธรรมชาติ (อิทัปปัจจตา-ปัจจุสมุปบาท)(ข) แนวคิดเรื่องกฎธรรมชาติคือนิยาม ๕ ประการ (ค) แนวคิดเรื่องกฎไตรลักษณ์

(๓) พุทธจิตวิทยากับความเป็นมนุษย์ จากการศึกษาพบว่าทั้งหมดพบว่าจิตวิทยาพุทธศาสนานั้นได้อธิบายว่ามนุษย์มีองค์ประกอบสองส่วนคือกายกับจิตและจิตนั้นถือว่ามีอำนาจเหนือกาย ดังนั้นความเป็นมนุษย์จึงเกิดมาจากการที่กายกับจิตทำงานประสานสอดคล้องกัน

(๔) พุทธจิตวิทยากับปัญหาความเป็นเอกนิยมหรือสัจนิยม จากปัญหาที่มีผู้ถามว่า จิตมนุษย์ในทางพระพุทธรศาสนาเป็นสิ่งที่มิได้อยู่เป็นเอกเทศจากกายหรืออยู่เหนือการทำงานของกาย หรือเป็นจิตผู้อยู่ในฐานะของการเป็นผู้สร้างเหมือนแนวคิดเชิงอัตวิสัยหรือไม่ คำตอบคือไม่เพราะจิตของพุทธศาสนาเถรวาทเป็นจิตที่มีกระบวนการทำงานแบบเกิดดับเปลี่ยนแปลงตามหลักอนิจจังดังนั้นจึงไม่ใช่จิตตามแนวคิดเอกนิยมแต่ประการใด

(๕) พุทธจิตวิทยากับปัญหาเรื่องเจตจำนงเสรี และเมื่อพิจารณาจากประเด็นที่ว่า จิตมีเจตจำนงเสรีหรือไม่ก็จะพบว่าจิตในทางพระพุทธรศาสนาที่มีเจตจำนงเสรีเป็นบางครั้ง บางครั้งก็ต้องตกอยู่ภายใต้เงื่อนไขที่จำเป็นอื่นๆได้

นอกจากนั้นเราก็จะพบว่าผลการวิเคราะห์เรื่องจิตในประเด็นอื่นก็สามารถให้คำตอบเกี่ยวกับเอกลักษณ์ของจิตเชิงพุทธได้ เช่น (๖) พุทธจิตวิทยากับหลักจริยธรรม (กรรม-เจตนา)

(๗) พุทธจิตตวิद्याกับการบรรลुरुธรรม (๘) จิตกับการเวียนว่ายตาย(จิตฺตฺเกิด(ปฏิสนธิจิต) และ(๙) จิตกับความฝัน เป็นต้น

(๔) การฝึกอบรมจิต จากการศึกษามาทั้งหมดจะพบว่า จิตมนุษย์นั้นเป็นสิ่งที่สามารถฝึกฝนได้ด้วยการปฏิบัติธรรมตามแนวของกรรมฐาน ๒ ประการคือ สมถกรรมฐาน และวิปัสสนากรรมฐาน ซึ่งผลการฝึกจิตก็จะก่อให้เกิดความสุข จากสุขในเบื้องต้นจนถึงสุขในที่สุดก็คือพระนิพพาน

(๕) เมื่อศึกษาวิเคราะห์พุทธจิตตวิद्याกับการประยุกต์ใช้ในสังคมก็จะพบว่า จิตมนุษย์หรือจิตในทางพระพุทธศาสนานั้น มีหลักการที่สามารถนำไปใช้เพื่อการพัฒนาชีวิตและสังคมได้ เช่น พุทธจิตตวิद्याกับการเรียนรู้ พุทธจิตตวิद्याกับการเรียนการสอน พุทธจิตตวิद्याกับการปกครอง จิตตวิद्याกับการดำเนินชีวิต พุทธจิตตวิद्याกับการให้คำปรึกษา เป็นต้น

(๖) และเมื่อพิจารณาถึงสถานะและจุดยืนของพุทธจิตตวิद्याในสังคมไทยก็จะพบว่าสังคมไทยนั้นให้ความสนใจเกี่ยวกับหลักการทางด้านพุทธจิตตวิद्याเป็นอย่างมากอันจะสังเกตได้จาก การที่มีการนำเอาหลักการทางพุทธจิตตวิद्याไปศึกษาในสถาบันทางการศึกษาในทุกระดับรวมถึง การนำไปปฏิบัติในรูปของการเปิดสำนักหรือสถานที่ปฏิบัติธรรมทั่วประเทศด้วย แสดงให้เห็นถึงท่าทีและจุดยืนที่แท้จริงของพุทธจิตตวิद्याที่มีต่อสังคมไทยมาเป็นระยะเวลาอันยาวนาน

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

สำหรับการดำเนินการวิจัยที่ผ่านมาทั้งหมดนั้นเราจะพบว่า ได้มีการนำเอาหลักการทางพุทธจิตตวิद्याในเรื่องต่าง ๆ ที่ปรากฏในกรอบของคัมภีร์อยู่มาก แต่ก็ยังไม่มี การนำไปประยุกต์หรือพัฒนาเพื่อศึกษาในประเด็นที่น่าสนใจด้านอื่น ๆ ดังนั้น ผู้วิจัยเห็นว่าสมควรที่จะมีการนำเอากรอบของการวิจัยพุทธจิตตวิद्याนี้ไปใช้ในเรื่องอื่น ๆ ดังต่อไปนี้

(๑) ควรนำกรอบแนวคิดเรื่องพุทธจิตตวิद्याในพระพุทธศาสนาไปวิเคราะห์เปรียบเทียบกับกรอบแนวคิดเรื่องจิตตวิद्याของศาสนาอื่น ๆ ทั้งนี้เพื่อให้เห็นถึงกรอบแนวคิดของศาสนาต่างๆกับพระพุทธศาสนา มีมุมมองหรือทรรศนะด้านจิตตวิद्याที่เหมือนหรือแตกต่างกันอย่างไร

(๒) ควรนำเอากรอบแนวคิดเรื่องพุทธจิตตวิद्याไปไปศึกษาในเชิงปฏิบัติการทางโลก เช่นกรณีการให้คำปรึกษา เพื่อเป็นกุศโลบายลดหรือผ่อนคลายความเครียด การลดภาวะการฉ้อฉลทุจริต การเยียวยาผู้ประสบภัย เป็นต้น ซึ่งเป็น การนำเอาหลักทฤษฎีไปใช้เพื่อการปฏิบัติให้เกิดผลจริงได้ เหมือนกับที่นักจิตตวิद्याตะวันตกนำไปใช้ได้ผลมาแล้วนั่นเอง

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

เล่มที่ ๑ – ๔๕. กรุงเทพฯ ฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

(ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง). **มิลินทปัญหา**. ฉบับแปลในมหามกุฏราชวิทยาลัย. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ
: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) หนังสือ:

กิติกร มีทรัพย์. **ซิกมันด์ ฟรอยด์ : ประวัติชีวิตการทำงานและฟรอยด์บำบัด**. กรุงเทพฯ :

สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๙.

กীরติ บุญเจือ, **สารานุกรมปรัชญา**, กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๒.

กันยา สุวรรณแสง. **จิตวิทยาทั่วไป**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : อักษรพิทยา, ๒๕๓๘.

ขวัญ เพียงหทัย. **ธรรมะรอบกองไฟ**. กรุงเทพมหานคร : ห้องหนังสือเรือนธรรม. ๒๕๔๔.

คณาจารย์สถาบันราชภัฏสวนดุสิต, **ความจริงของชีวิต**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, กรุงเทพมหานคร : สถาบัน
ราชภัฏสวนดุสิต, ๒๕๔๗.

เค เอ็น ชยดีลเลเก. **จริยศาสตร์แนวพุทธ**. แปลและเรียบเรียงโดย สุขเขาวน พลอยชุม. พิมพ์ครั้งที่ ๓.

กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗.

แคทเธอริน เบลซี. **หลังโครงสร้างนิยม ฉบับย่อ**. แปลโดย อภิญญา เพ็ญพูนกุล. กรุงเทพฯ :

ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน), ๒๕๔๙.

จำลอง ดิษยวณิช. **จิตวิทยาของความดับทุกข์**. เชียงใหม่ : กลางเวียงการพิมพ์. ๒๕๔๔

จันทน์ เจริญศรี. **โพสต์โมเดิร์นและสังคมวิทยา**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์วิภาษา, ๒๕๔๔.

ชัยพร วิชชาวุธ. **มูลสารจิตวิทยา**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕.

ชาเมียร์ โอคาซา. **ปรัชญาวิทยาศาสตร์โดยสังเขป**. แปลโดย จูไรรัตน์ จันทร์ธำรง. กรุงเทพฯ :

ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน), ๒๕๔๙.

ฌอง-ฟร็องซัว เรอเวล และ มัตตีเยอ ริการ์. **ภิกษุกับปรัชญา : บทสนทนาพุทธศาสนา-ปรัชญา**

ตะวันตก. แปลโดย งามพรรณ เวชชาชีวะ. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ออร์คิด, ๒๕๔๒.

ทองหล่อ วงษ์ธรรมา. **ปรัชญา ๒๐๑ : พุทธศาสน์**. กรุงเทพฯ : โอ. เอส. พริ้นติ้ง เฮ้าส์, ๒๕๓๘.

โทมัส เอส คุณท์. **โครงสร้างของการปฏิวัติในวิทยาศาสตร์**. แปลโดย สิริเพ็ญ พิริยจิตรกรกิจ.

กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ, ๒๕๔๔.

ธีระ อาชวเมธี. **ปรัชญาจิตวิทยา**. กรุงเทพฯ : ศึกษิตสยามจำกัด, ๒๕๒๑.

บรรจบ บรรณรุจิ. **จิต มโน วิญญาณ**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ไรรีออนสมาธิ, ๒๕๓๓.

บุญมี เมธางกูร. **ความมหัศจรรย์ของจิต**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สยามประเทศ, ๒๕๓๙.

ประสาน ต่างใจ. **จิตวิทยา : จิตวิญญาณ**. กรุงเทพฯ : โครงการจัดพิมพ์คบไฟ, ๒๕๓๘.

_____. **ธรรมวิทยาสาสตร์ : เรื่องของมนุษย์ โลก และจักรวาล**. กรุงเทพฯ : บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์ พับลิชชิ่ง จำกัด, ๒๕๓๘.

ปราโมทย์ เชาวศิลาป. **คู่มือทฤษฎีจิตวิเคราะห์**. กรุงเทพฯ : หจก. สหประชาพานิชย์, ๒๕๒๖.

พ.อ.ปิ่น มุทุกันต์ **พุทธศาสตร์ ภาค ๒** กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย ๒๕๓๕.

พงษ์พันธ์ พงษ์โสภา, **ทฤษฎีและเทคนิคการให้คำปรึกษา**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: พัฒนาศึกษา, ๒๕๔๓)

พุทธทาสภิกขุ. **จิตวิทยากับพุทธศาสตร์และจิตวิทยาในพุทธศาสนา**. กรุงเทพฯ : อตัมมโย, ไม่ระบุปีพิมพ์.

_____. **การศึกษาคืออะไร**, กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมบุชา, ม.ป.ป.

_____. **ธรรมานุกรมธรรมโฆชน์ เล่ม ๓**, รวบรวมโดย นายพินิจ รักทองหล่อ กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๔๐.

_____. **ไถวัลยธรรม** (กรุงเทพมหานคร: การพิมพ์พระนคร, ๒๕๒๓).

_____. **ตัวกู-ของกู ฉบับสมบูรณ์**, กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ไม่ปรากฏปีพิมพ์

พระเจ้าวรวงศ์เธอกรมหลวงชินวราสิริวัฒน์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า **พระคัมภีร์อภิธาน์ปทีปิกา หรือ พจนานุกรมภาษาบาลีแปลเป็นไทย** กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย ๒๕๔๖.

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). **การแพทย์ไทย : ทางเลือกใหม่ในยุคโลกาภิวัตน์**. ไม่ปรากฏปีและสถานที่พิมพ์.

_____. **กรรมและนรกสวรรค์สำหรับคนรุ่นใหม่**. กรุงเทพฯ : ธรรมสภา, ไม่ปรากฏปีพิมพ์.

_____. **ทำแท้งตัดสินใจอย่างไร**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖.

_____. **พุทธธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๙. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

_____. **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์** (กรุงเทพมหานคร: บริษัท เอส. อาร์. พริ้นติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๔๖).

- _____ .ความสำคัญของพระพุทธศาสนา ในฐานะศาสนาประจำชาติ, พิมพ์ ครั้งที่ ๙, กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๐.
- _____ . พุทธวิธีในการสอน, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท โอ เอ็นจีการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๔๒).
- _____ . “กระบวนการเรียนรู้เพื่อพัฒนาคนสู่ประชาธิปไตย”, ใน สารະความรู้ที่ได้จากการสัมมนาทางวิชาการเพื่อนำเสนอผลการวิจัย/ผลงานทางวิชาการเกี่ยวกับเรื่องกระบวนการเรียนรู้, รวบรวมและจัดพิมพ์โดยกรมวิชาการ, กรุงเทพมหานคร : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๔๔.
- _____ . พุทธธรรม(ฉบับเดิม).พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพมหานคร : บริษัทสหธรรมิกจำกัด. ๒๕๔๔.
- _____ . ความคิด แหล่งสำคัญของการศึกษา. พิมพ์ครั้งที่ ๒ . กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มูลนิธิพุทธธรรม.๒๕๔๓.
- _____ .พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลธรรม, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓).
- _____ .นิติศาสตร์แนวพุทธ, พิมพ์ครั้งที่ ๓, กรุงเทพมหานคร :สำนักพิมพ์ธรรมสภา,๒๕๓๗
- _____ .พัฒนาตน, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, กรุงเทพมหานคร : สหธรรมิก,๒๕๔๔.
- พระธรรมมหาธีรานูวัตร, มลิตนปปัญญา, พระนคร:โรงพิมพ์ ลูก ส. ธรรมภักดี ถนนข้าวสาร, ๒๕๓๐.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต),หลักแม่บทของการพัฒนาตน, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,๒๕๔๗
- _____ .หลักแม่บทของการพัฒนาตน, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,๒๕๔๗
- _____ .พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๙.
- พระเทพวิสุทธิกวี. จิตวิทยาในพระอภิธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาภูมิบาลวิทยาลัย, ๒๕๔๓.
- พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต). จากจิตวิทยา สู่จิตภาวนา. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.
- _____ . พุทธศาสนาในฐานะเป็นรากฐานของวิทยาศาสตร์. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.
- พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธมมจิตโต). เปรียบเทียบแนวคิดพุทธทาส-ชาตร์. พิมพ์ครั้งที่ ๒ กรุงเทพฯ : สามัคคีสาส์น, ๒๕๓๓.
- พระสัทธัมมโชติกะธัมมาจริยะ. ปรมัตถ์โชติกะ : ปริเฉทที่ ๑-๒-๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทิพย์วิสุทธการพิมพ์, ๒๕๔๓.

_____ . **ปรมัตถโชติกะมหาอภิธัมมัตถสังคหฎีกา : ปริเฉทที่ ๕ เล่มที่ ๒.** กรุงเทพมหานคร :

โรงพิมพ์ทิพย์วิสุทธิการพิมพ์, ๒๕๓๙.

พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค,** พิมพ์ครั้งที่ ๖, แปลโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภ
มหาเถร), (กรุงเทพมหานคร : บริษัทนาเพรส จำกัด, ๒๕๔๘

พระเทพโสภณ (ประยูร ธมมจิตโต), **พุทธวิธีบริหาร,** กรุงเทพมหานคร :

โรงพิมพ์วินดาต้าโปร-ดักส์ , ๒๕๔๘.

พระมหาสมปอง ปมุทีโต **คัมภีร์อภิธานวรรณนา พิมพ์ครั้งที่ ๒/๒๕๔๗** กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์
ประยูรวงศ์พรินท์ตั้ง ๒๕๔๗.

พระราชวรมุนี (ประยูร ญัตโต), **ปรัชญาการศึกษาไทย ฉบับแก้ไขรวบรวมใหม่,** พิมพ์ครั้งที่ ๓,
กรุงเทพมหานคร : กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๒๘.

พระอนุชธะและพระญาณธะ, **อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี,** แปลโดย

พระคันธสาราภิวังค์, กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวัน กราฟฟิก เพลท,
๒๕๔๖.

ฟริตจ็อฟ คาปรั้า. **จุดเปลี่ยนแห่งศตวรรษ (The Turning Point).** เล่ม ๑-๓. แปลโดย พระประชา
ปสนุนธมโม และคณะ. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพ : สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง, ๒๕๓๙.

มหามกุฏราชวิทยาลัย, **อภิธรรมปิฎก เล่ม ๒ วิภังค์ และ อรรถกถา,** กรุงเทพมหานคร:โรงพิมพ์มหา
มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๔.

มันเกียรติ โกลนนิรัตติวงษ์, **พุทธธรรม ทฤษฎีและเทคนิคการให้คำปรึกษา,** กรุงเทพมหานคร :
สำนักพิมพ์ สุวีริยาสาสน์, ๒๕๔๑.

โยธิน ศันสนยุทธ และคณะ. **จิตวิทยา.** กรุงเทพ : สำนักพิมพ์ศูนย์ส่งเสริมวิชาการ, ๒๕๓๓.

ระวี ภาวิไล. **อภิธรรมสำหรับคนรุ่นใหม่.** ไม่ปรากฏที่พิมพ์, ๒๕๓๕.

ราชบัณฑิตยสถาน, **พจนานุกรมศัพท์จิตวิทยา อักษร M-Z.** กรุงเทพฯ : ศักดิ์โสภณาการพิมพ์,
๒๕๕๐.

_____ . **พจนานุกรมศัพท์ปรัชญาอังกฤษ-ไทย.** พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพฯ : ศักดิ์โสภณาการพิมพ์
, ๒๕๔๘.

วาริญา ภาภูตานนท์ ณ มหาสารคาม. **จิตวิทยาพุทธศาสนา.** พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์
มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔.

วิทย์ วิศทเวทย์. **จริยศาสตร์เบื้องต้น : มนุษย์กับปัญหาจริยธรรม.** พิมพ์ครั้งที่ ๘. กรุงเทพฯ :
บริษัทอักษรเจริญทัศน์ จำกัด, ไม่ระบุปีพิมพ์.

_____ . **ปรัชญาทั่วไป : มนุษย์ โลก และความหมายของชีวิต.** พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. กรุงเทพฯ :
สำนักพิมพ์ อักษรเจริญทัศน์, ไม่ระบุปีพิมพ์.

_____ . **อนัตตาในพุทธปรัชญา.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์พิพิธวิทยา, ๒๕๒๓.

ยงยุทธ วงศ์ภิรมย์ศานติ์. **คู่มือการพัฒนาตนแนวพุทธสำหรับผู้ให้การศึกษา ฉบับที่ ๒**

จิตวิทยาแนวพุทธ. กรุงเทพฯ : สำนักงานพัฒนาสุขภาพจิต กรมสุขภาพจิต กระทรวงสาธารณสุข, ๒๕๔๓.

สมภาร พรหมทา, **พุทธปรัชญา: มนุษย์ สังคม และปัญหาจริยธรรม**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2542

_____. **พุทธศาสนากับวิทยาศาสตร์**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๐

สำนักราชบัณฑิต **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน ๒๕๔๒**, กรุงเทพมหานคร : นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์, ๒๕๔๖

เสถียรโพธิ์นันทะ, **แนวพระพุทธรศาสนา**, กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

_____. **ประวัติศาสตร์พระพุทธรศาสนา**, กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑.

ศาสตราจารย์สุมน อมรวิวัฒน์, “แนวคิดเกี่ยวกับการบูรณาการการศึกษา ศาสนาและวัฒนธรรม”, ใน วิธีการเรียนรู้ของคนไทย : ประมวลสาระจากการประชุมและรวมข้อเขียนจากนักคิด, รวบรวมและจัดพิมพ์โดยสำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, กรุงเทพมหานคร: โครงการวิธีการเรียนรู้ของคนไทย, ๒๕๔๖.

สุชีพ ปุณฺณานุภาพ. **พระไตรปิฎกฉบับสำหรับประชาชน**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๖ กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

โสรัช โพธิ์แก้ว. **การศึกษาเชิงจิตวิทยาตามหลักพระพุทธรศาสนา**. ม.ป.ท. : ม.ป.พ

_____. **จิตศึกษากับชีวิต**. กรุงเทพมหานคร : : ภาควิชาจิตวิทยา คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ๒๕๓๕.

แสง จันทร์งาม. **ประทีปธรรม**. กรุงเทพฯ : บรรณาการ, ๒๕๒๕.

แสง จันทร์งาม, **วิธีสอนของพระพุทธรเจ้า**, กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์บรรณาการ, ๒๕๒๖

สุชีพ ปุณฺณานุภาพ. **พระไตรปิฎกฉบับประชาชน**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๖. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

สุนทร ณ รังษี. **พุทธปรัชญาจากพระไตรปิฎก**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

สุภางค์ จันทวานิช. **วิธีการวิจัยเชิงคุณภาพ**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๑.

ศิริพรรณ ธนสิน. “บุคลิกภาพและการประเมิน”, ใน จิตวิทยาทั่วไป. หน้า ๒๗๕-๓๐๒. รวบรวม

และจัดพิมพ์โดย กรรมการ ภู่งประเสริฐ. พิมพ์ครั้งที่ ๔, เชียงใหม่ : โครงการตำรามหา
วิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๓๘.

ศรีเรือน แก้วกังวาล. **ทฤษฎีจิตวิทยาบุคลิกภาพ (รู้เขา รู้เรา)**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๕. กรุงเทพฯ :
สำนักพิมพ์หมอชาวบ้าน, ๒๕๕๑.

วศิน อินทสระ, **หลักการและการเวียนว่ายตายเกิด**, กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ธรรมดา, ไม่
ปรากฏปีที่พิมพ์.

อาภา จันทรสกุล. **ทฤษฎีและแนวปฏิบัติในการให้การปรึกษา**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์
มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช ๒๕๔๕.

อภิชัย พันธเสน. **พุทธเศรษฐศาสตร์ : วิวัฒนาการ ทฤษฎี และการประยุกต์กับเศรษฐศาสตร์สาขา
ต่างๆ**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ : บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่งจำกัด, ๒๕๔๗.

(๒) บทความ :

จำลอง ดิษยวณิช. “**พุทธศาสนาและจิตเวชศาสตร์**”, วารสารสมาคมจิตแพทย์แห่งประเทศไทย
ไทย. ปีที่ ๓ ฉบับที่ ๔๓ (๒๕๔๑) : ๒๖๖-๒๙๑.

ดานีโล อี ปอนเซ. “**พุทธศาสนาเป็นการบำบัดทางจิตหรือไม่**”, แปลโดยสมภาร พรหมทา. **พุทธ
ศาสนศึกษา**. ปีที่ ๓ ฉบับที่ ๓ (กันยายน-ธันวาคม ๒๕๓๙) : ๖๓-๗๓.

วิทย์ วิศทเวทย์. “**ปรัชญาการศึกษาแนวพุทธ : แนวทางและปัญหา**”, **พุทธศาสตร์ศึกษา**. ปีที่ ๑
ฉบับที่ ๑๓ (กันยายน-ธันวาคม ๒๕๓๗) : ๑๐-๓๗.

_____. “**พุทธจริยศาสตร์เถรวาท : บทวิเคราะห์ว่าด้วยจุดหมายของชีวิตและเกณฑ์
วินิจฉัยความดีความชั่วในพุทธปรัชญาเถรวาท**”, **พุทธศาสตร์ศึกษา**. ปีที่ ๒ ฉบับที่ ๑
(มกราคม-เมษายน ๒๕๓๘) : ๔๗-๕๒.

สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ กระทรวงศึกษาธิการ. “**จิตวิทยาตามแนวพุทธศาสตร์**”
เอกสารประกอบการประชุมวิชาการสังคมศาสตร์เปรียบเทียบกับสังคมศาสตร์ตามแนว
ตะวันตก, ๒๐-๒๒ มิถุนายน ๒๕๓๓.

สมฤดี วิศทเวทย์. “**ภาษากับความจริงในพุทธศาสนาเถรวาท**”, **วารสารพุทธศาสนศึกษา**. ปีที่
๑๐ ฉบับที่ ๑ (มกราคม-เมษายน ๒๕๔๖) : ๖-๑๐๘.

ดานีโล อี ปอนเซ, “**พุทธศาสนาเป็นการบำบัดทางจิตหรือไม่**”แปลโดยสมภาร พรหมทา,
วารสารพุทธศาสนศึกษา, ปีที่ ๓ ฉบับที่ ๓ (ก.ย.-ธ.ค. ๒๕๓๙) : ๖๓-๗๔.

วิทย์ วิศทเวทย์, “**ความรู้ในทัศนะของพระพุทธศาสนา**”, **วารสารพุทธศาสนศึกษา**, ปีที่ ๒ ฉบับที่ ๓
(ก.ย.-ธ.ค. ๒๕๓๘) : ๔๕.

ศาสตราจารย์นายแพทย์ประเวศ วะสี, “**พุทธธรรมกับอุดมการณ์สำหรับศตวรรษที่ ๒๑**”, ใน **พุทธ**

ธรรมกับอุดมการณ์สำหรับศตวรรษที่ ๒๑ : ปาฐกถาครบรอบ ๖๐ ปี พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง, ๒๕๔๒) : ๑๑๕-๑๑๖.

(๓) งานวิจัย :

ภาษาอังกฤษ :

A. PRIMARY SOURCES :

Rhys Davids, Caroline A. F. **A Buddhist Manual of Psychological Ethics (Dhamma-Sangani)**. 4th ed. London : Pali Text Society, 1993.

B. SECONDARY SOURCES :

(๑) Books

Aronson, Harvey B. **Buddhist Practice on Western Ground : Reconciling Eastern Ideals and Western Psychology**. MASS : Shambhala, 2004.

Brennam, James F. **History and Systems of Psychology**. ๓rd ed. NJ : Prentice-Hall International, Inc., 1991.

Claxton, Guy. (ed) **Beyond Therapy : The Impact of Eastern religions on Psychological Theory and Practice**. 2nd ed. London : Wisdom Publications, 1986.

Claxton, Guy. **The Heart of Buddhism : Practical Wisdom for an Agitated World**. 3rd ed. London : Thorsons, 1999.

Collins, Steven. **Selfless Persons : Imagery and Thought in Theravada Buddhism**. NY : Cambridge University Press, 1982.

Coulson, William R. and Rogers, Carl R. (ed) **Man and the Science of Man**. Ohio : Charles E. Merrill Publishing Company. 1982.

Crook, John & Fontana, David. (ed) **Space in Mind : East-West Psychology and Contemporary Buddhism**. Dorset : Element Books Limited, 1990.

De Silva, Padmasiri. **An Introduction to Buddhist Psychology**. ๒nd ed. London : Macmillan Academic and Professional LTD, 1991.

_____. **Buddhist and Freudian Psychology**. Singapore : Singapore University Press, 1993.

- Ferrucci, Piero. **What We May Be : The Visions and Techniques of Psychosynthesis.** 3rd ed. Northamptonshire : Turnstone Press Limited, 1984.
- Frankl, Viktor. **Man's Search for Meaning : An Introduction to Logotherapy.** ၂nd ed. NY :A Clarion Book, 1962.
- Fromm, Erich. **Psychoanalysis and Religion.** London : Yale University Press, 1950.
- Gelso, Charles & Fretz, Bruce, **Counseling Psychology.** 2nd ed. NY : Harcourt College Publishers, 2001.
- Gendlin, Eugene T. **Focusing.** 2nd ed. NY: Bantam Book, Inc., 1981
- Govinda, Anagarika Lama. **The Psychological Attitude of Early Buddhist Philosophy.** 4th ed. London : Rider & Company, 1973.
- Gregory, Richard L. (ed) **The Oxford Companion to the Mind.** Oxford : Oxford University Press, 1998.
- Guenther, Herbert V. **Philosophy and Psychology in the Abhidharma.** 3rd ed. Delhi :Motilal Banarsidass Publishers, 1999.
- Guenther, Herbert V. & Kawamura, Leslie S. **Mind in Buddhist Psychology.** tr. by Ye-shesrgyal-mtshan's CA : Dharma Publishing, 1975.
- Hall, Calvin S. and Lindzey, Gardner. **Theories of Personality.** 3rd ed. NY : John Wiley & Sons, 1981.
- Hamilton, Sue. **Early Buddhism : A New Approach The I of the Beholder.** Surrey : Curzon Press, 2000.
- Harvey, Peter. **The Selfless Mind : Personality, Consciousness and Nirvana in Early Buddhism.** Surrey : Curzon Press,1995.
- Hock, Roger R. **Forty Studies that changed Psychology : Explorations into the History of Psychological Research.** 4th ed. NJ : Prentice-Hall, 2002.
- Howard, Alex. **Philosophy for Counselling and Psychotherapy : Pythagoras to Postmodernism.** London : Macmillian Press Ltd., 2000.
- Jayasuriya, W. F. **The Psychology and Philosophy of Buddhism : An Introduction to the Abhidhamma.** ၈th ed. Kala Lumpur : Buddhist Mission Society, 1988.
- Johansson, Rune E. A. **The Dynamic Psychology of Early Buddhism.** London : Curzon Press,1979.
- Kalupahana, David J. **Ethics in Early Buddhism.** Honolulu : University of Hawaii Press,

- 1995.
- _____. **The Principles of Buddhist Psychology.** Delhi : Sri Satguru Publications, 1992.
- Keown, Damien. **The Nature of Buddhist Ethics.** The Macmillan Press LTD. 1992.
- King, Winston L. **Theravada Meditation : The Buddhist Transformation of Yoga.** Delhi :Motilal Banarsidass Publishers, 1992.
- Koch, Sigmund and Leary, David E. (ed) **A Century of Psychology as Science.** MD : APA, 1992.
- Leahey, Thomas Hardy. **A History of Psychology : Main Current in Psychological Thought.** 5th ed. NJ : Prentice Hall, Inc., 2000.
- Leiper, Rob & Maltby, Michael. **The Psychodynamic Approach to Therapeutic Change.**London : Sage Publications, 2004.
- Loewenthal, Del & Snell, Robert. **Postmodernism and Psychotherapists : A Critical Reader.** NY : Brunner-Routledge, 2003.
- Lundin, Robert W. **Theories and Systems of Psychology.** 5th ed. MA : D. C. Heath and Company, 1991.
- Meadow, Mary Jo and Kahoe, Richard D. **Psychology of Religion : Religion in Individual Lives.** NY : Harper & Row Publishers Inc., 1984.
- Murphy, Nancy. **Anglo-American Postmodernity : Philosophical Perspectives on Science, Religion, and Ethics.** CO : Westview Press, 1997.
- Nyanaponika. Thera. **Abhidhamma Studies : Researchs in Buddhist Psychology.** Kandy : Buddhist Publication Society, 1968.
- Nissanka, H.S.S. **Buddhist Psychotherapy : An Eastern Therapeutical Approach to Mental Problems.** Delhi : Vikas Publishing House PVT Ltd., 1995.
- Patterson, C.H. & Watkins, C. Edward. **Theories of Psychotherapy.** 5th ed. CA : Harper Collins College Publishers, 1996.
- Perrett, Roy W. (ed) **Indian Philosophy : A Collection of Readings.** Vol 5 London : Garland Publishing, Inc., 2001.
- Radhakrishnan, S. **Eastern Religions and Western Thought.** London : Oxford University Press, 1974.
- Rogers, Carl R. **Client-Centered Therapy : Its Current Practice, Implications, and Theory.** Boston : Houghton Mifflin Co.,1951.

Rosch, Eleanor. "Principles of Categorization" **Concepts : Core Readings**. Eric Margolis & Stephen Laurence ed. Mass : A Bradford Book, 1999.

Rowan, John. **The Transpersonal : Psychotherapy and Counselling**. London : Routledge,1993.

การศึกษาวิเคราะห์พุทธจิตวิทยาในพระไตรปิฎก

An Analytical Study of Buddhist Psychology In Tipitaka

พระครูปลัดมารุต วรมงคลโล, ผศ., ดร.

คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
Department of Education Faculty of Education
Mahachulalongkornrajavidyalaya University

บทคัดย่อ

ในงานวิจัยฉบับนี้ผู้วิจัยมุ่งที่จะศึกษาศึกษาวิเคราะห์พุทธจิตวิทยาในพระไตรปิฎกโดยผู้วิจัยกำหนดวัตถุประสงค์ไว้ ๒ ประการ (๑) เพื่อศึกษาถึงประวัติและพัฒนาการของจิตวิทยาในตะวันตก (๒) เพื่อศึกษาถึงแนวคิดเรื่องพุทธจิตวิทยาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท (๓) เพื่อศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องพุทธจิตวิทยาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทกับการประยุกต์ใช้กับสังคม

ผลการวิจัยพบว่า

แนวคิดเรื่องพุทธจิตวิทยานั้นเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับจิตและกระบวนการทำงานของจิตที่พระพุทธศาสนาถือว่าจิตนั้นมีพลังในการควบคุมกาย แต่ถึงอย่างนั้นจิตก็ไม่ได้เป็นเอกเทศจากกายเพราะจิตกับกายจะต้องทำงานแบบอิงอาศัยซึ่งกันและกัน ในแง่จริยธรรมจิตมนุษย์หรือสัตว์มีความละเอียดอ่อนสามารถจำแนกประเภทได้อย่างหลากหลาย เมื่อนำแนวคิดเรื่องพุทธจิตวิทยามาวิเคราะห์เชิงเปรียบเทียบกับแนวคิดเรื่องจิตวิทยาตะวันตกก็จะพบว่า จิตวิทยาตะวันตกศึกษาจิตและกระบวนการทำงานของจิตในแง่ของพฤติกรรมภายนอกด้วยการพิสูจน์ทดลองโดยหลักวิทยาศาสตร์ แต่พุทธจิตวิทยานั้นศึกษาจิตและกระบวนการทำงานของจิตในแง่ของการปฏิบัติเพื่อฝึกฝนจิตด้วยการปฏิบัติธรรมทั้งในด้านสมณะและวิปัสสนากรรมฐานโดยมุ่งทำให้จิตมีศักยภาพที่จะสามารถเอาชนะหรือควบคุมกิเลสได้

เมื่อวิเคราะห์แนวคิดเรื่องพุทธจิตวิทยาในพระไตรปิฎกพบว่า แนวคิดเรื่องจิตในทางพระพุทธศาสนานั้นสามารถที่จะนำไปปรับประยุกต์ใช้ให้เกิดประโยชน์กับชีวิตและสังคมได้หลายประการทั้งในเรื่องของการเรียนรู้ การเรียนการสอน การพัฒนาตนเองและการแก้ไขปัญหาเรื่องทุกข์ด้วยการให้คำปรึกษาเชิงพุทธ ซึ่งเป็นนวัตการที่พระพุทธองค์ทรงนำไปใช้ได้ผลมาแล้ว

ABSTRACT

This research has three objectives, namely, (1) to study the history and the development of the psychology in the west, (2) to study the concept of the Buddhist

Psychology in the Theravada Buddhist Scriptures, and (3) to analytically study the concept of Buddhist Psychology in Theravada Buddhist Scriptures with social application.

The results of research were as follows:

the concept of the Buddhist Psychology is pertaining to mind and the procedure of mind that are regarded to have the power to control body, thereby the mind is not departed from the body because the mind and body work together, In terms of Abhidhammatriptaka, mind of human being or, animas has the delicacy which can be classified variously. When analyzing the idea of Buddhist Psychology in comparison with the idea of West Psychology, it was found that west Psychology studies the mind and the working procedure of the mind in terms of outside behavior by scientific experiment, while Buddhist studies the mind and the working procedure of the mind in terms of the practical experiences in dharma both in concentration development and insight development with the aim of developing mental potential which can overcome or control the defilements analysing the idea about Buddhist psychology in the Tripitaka, it was found that the idea about the mind in Buddhism can be applied in daily life in many aspects, such as learning, teaching, self development and the solution of suffering problems by Buddhist counseling effectively used by the Buddha.

ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ปัจจุบันการศึกษาเรื่องจิตนั้นได้มีพัฒนาการก้าวหน้าไปเป็นอย่างมากเนื่องจากการพยายามที่จะค้นหาคำตอบเกี่ยวกับหลักความจริงเรื่องจิตในเชิงวิทยาศาสตร์มากกว่าการศึกษาในเชิงปรัชญามากขึ้น เนื่องจากการศึกษาเรื่องจิตในแง่ปรัชญานั้นยอมให้คำตอบกับมนุษย์เฉพาะความจริงที่เป็นหลักการหรือทฤษฎีเท่านั้นไม่สามารถที่จะนำมาปฏิบัติได้ ดังนั้นนักวิทยาศาสตร์ที่สนใจในเรื่องดังกล่าวจึงได้พัฒนารอบความรู้เรื่องจิตให้สามารถนำมาปรับประยุกต์ใช้กับมนุษย์ได้ โดยใช้หลักและวิธีการศึกษาในทางวิทยาศาสตร์ที่สามารถตั้งสมมติฐาน พิสูจน์ ทดลองได้ ซึ่งเราเรียกศาสตร์สมัยใหม่ที่ศึกษาเกี่ยวกับจิตนี้ว่า “จิตวิทยา” หรือ Psychology ซึ่งเป็นศาสตร์ที่ได้รับการพัฒนาขึ้นในทางตะวันตก ซึ่งเราจะพบว่าจิตวิทยาตะวันตกมีการศึกษาค้นคว้าในฐานะศาสตร์เฉพาะแขนงหนึ่ง และนำไปปรับใช้ให้เกิดประโยชน์ในหลายวงการ อาทิ การศึกษา การแพทย์ ธุรกิจ กฎหมาย การปกครอง หรือแม้กระทั่งในขอบเขตเชิงปฏิบัติของศาสนาเอง โดยเป้าหมายของการศึกษาจิตวิทยาเป็นไปเพื่อตอบคำถามเกี่ยวกับการเกิดขึ้นของความคิด ความรู้สึก และการกระทำ ว่าเกิดขึ้นได้อย่างไร และมีความสัมพันธ์กันอย่างไร หรืออีกนัยหนึ่งก็คือ เพื่อพยายามหาคำตอบว่า

สาเหตุของประพัตติความเชื่อ และการกระทำต่างๆ ในบุคคลนั้นเป็นเพราะอะไร สิ่งเหล่านั้นเกิดขึ้นได้อย่างไร และสัมพันธ์กับเรื่องใดบ้าง จะเห็นได้ว่าความรู้จากจิตวิทยาตะวันตกเป็นการศึกษาถึงสาเหตุของการกระทำต่างๆ เพื่อนำผลการศึกษานั้นไปใช้ให้เป็นประโยชน์ให้มากที่สุดแก่มนุษย์ เนื่องจากจิตวิทยาได้รับการยอมรับในฐานะที่เป็นศาสตร์ที่ใช้หลักการความรู้ทางด้านวิทยาศาสตร์เป็นระเบียบวิธีของการศึกษา อันประกอบด้วยวิธีการศึกษาเชิงเหตุผลและรวมกับความรู้ในรูปแบบของพฤติกรรมเชิงประจักษ์ และมีการพัฒนาแนวคิดและทฤษฎีมากมาย รวมทั้งวิธีการรักษาที่สอดคล้องกับแนวคิดหรือทฤษฎีในแต่ละยุคสมัยมาเป็นระยะๆ ฉะนั้นแนวคิดหรือทฤษฎีของจิตวิทยาตะวันตกจึงมีการเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา ตามข้อสรุปของข้อเท็จจริงจากการศึกษาวิจัยที่ค้นพบเป็นส่วนใหญ่

สำหรับในทางพระพุทธศาสนาเถรวาทถือว่าเป็นศาสนาที่ถือกำเนิดมากกว่า ๒๕๐๐ ปี แม้จะไม่มี การบัญญัติคำว่าจิตวิทยามาใช้เป็นการเฉพาะเหมือนกับชาวตะวันตก แต่เราก็จะพบว่าเมื่อพิจารณาเนื้อหาของ หลักคำสอนของพระพุทธศาสนาเถรวาททั้งหมดก็จะพบว่า พระพุทธองค์นั้นได้ปฏิบัติหน้าที่ในฐานะที่ทรงเป็น นักจิตวิทยาและสอนเรื่องจิตวิทยาโดยส่วนเดียวเนื่องจากตลอดพระชนม์ชีพนั้นพระองค์ทรงสั่งสอนธรรมเพื่อ รักษาปรับเปลี่ยนพฤติกรรมของมนุษย์อันเนื่องมาจากกาประสบปัญหาทางจิตเพราะถูกกิเลสครอบงำทำให้เกิด โรคประเภทหนึ่งเรียกว่าโรคจิต ดังนั้น หลักธรรมของพระพุทธศาสนาจึงเป็นเรื่องราวของจิตวิทยาแทบทั้งสิ้น เพราะพระพุทธองค์นั้นทรงสอนหลักธรรมเพื่อรักษาโรคจิตเพื่อให้เหล่าสาวกสามารถฝึกฝนจิตเพื่อให้บรรลุ ธรรมได้นั่นเอง ความที่พระพุทธศาสนานับว่าในเรื่องจิตนั้นก็มิปรากฏในพระพุทธพจน์ที่ว่า

“โลกถูกจิตนำไป ถูกจิตผลักไสไป จิตเป็นธรรมอย่างหนึ่งที่โลกทั้งหมดตกอยู่ในอำนาจ”

^๑ “ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ ถ้าคนมีใจชั่ว ก็จะถูกชั่วหรือทำชั่ว ตามไปด้วย เหมือนล้อที่หมุนไปตามรอยโคที่ลากเกวียน”^๒

“ ดูกรภิกษุทั้งหลาย อกุศลธรรมที่เป็นไปในส่วนอกุศล ที่เป็นไปในฝักฝ่ายอกุศลทั้งหมดมีใจเป็น หัวหน้า ใจเกิดก่อนธรรมเหล่านั้น อกุศลธรรมเกิดขึ้นทีหลัง ดูกรภิกษุทั้งหลาย กุศลธรรมที่เป็นไปใน ส่วนกุศล ที่เป็นไปในฝักฝ่ายกุศลทั้งหมด มีใจเป็นหัวหน้า ใจเกิดก่อนธรรมเหล่านั้นกุศลธรรมเกิดขึ้นที หลัง ”^๓

“ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายจะเศร้าหมอง เพราะจิตเศร้าหมอง สัตว์ทั้งหลายจะบริสุทธิ์ เพราะจิตผ่องแผ้ว ”^๔

“ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนห้วงน้ำขุนมัวเป็นตม บุรุษผู้มีจักษุยืนอยู่บนฝั่ง ไม่พึงเห็นหอยโข่ง และหอยกาบบ้าง ก้อนกรวดและกระเบื้องถ้วยบ้าง ผุงปลาบ้าง ซึ่งเที่ยวไปบ้างตั้งอยู่บ้าง ในห้วงน้ำนั้น

^๑ ส.ส. (ไทย) ๑๕/๖๒/๗๓.

^๒ ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑/๒๓.

^๓ อง.เอกก.(ไทย) ๓๒/ ๕๗-๕๘/๑๐๗

^๔ ส.ข.(ไทย) ๒๗/๒๕๙/๓๔๓

ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะน้ำขุ่น ฉนใดภิกษุก็ฉนนั้นเหมือนกัน จักรู้ประโยชน์ตนบ้าง จักรู้ประโยชน์ผู้อื่นบ้าง จักรู้ประโยชน์ทั้งสองบ้าง จักกระทำให้แจ้งซึ่งคุณวิเศษ คือ อุตตริมนุสสรธรรม อันเป็นความรู้ความเห็นอย่างประเสริฐ อย่างสามารถ ได้ด้วยจิตที่ขุ่นมัว ข้อนี้ไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้ ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะจิตขุ่นมัว.”^๕

คำว่า “จิต” เป็นสภาวะธรรมที่เป็นนามธรรม มีสภาพที่นึกคิด เป็นธรรมชาติที่รู้อารมณ์^๖ บางครั้งเรียกว่า “มโน” บ้าง หรือ “วิญญาณ” บ้าง แต่ก็ใช้ในความหมายเดียวกันดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ธรรมชาติที่เรียกว่า จิตบ้าง มโนบ้างวิญญาณบ้าง ขณะที่ดวงหนึ่งกำลังดับ ดวงใหม่กำลังเกิดขึ้น เป็นอย่างนี้เรื่อยไปตลอดวันและคืน”^๗

พระพุทธศาสนายืนยันการมีอยู่ของจิต ในพระไตรปิฎกยืนยันการมีอยู่ของจิตว่า มีอยู่ตั้งแต่เกิดการเริ่มต้นของชีวิตนั้นเกิดตั้งแต่จิตดวงแรกหรือปฐมวิญญาณ เกิดขึ้นในครรภ์มารดาความเป็นมนุษย์จึงเริ่มขึ้น การปฏิสนธิของจิตดวงแรก คือ เมื่อมีชั้น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และ วิญญาณ มารวมกัน การเริ่มต้นของชีวิตจึงมีคุณสมบัติเบื้องต้น ๓ ประการ คือ๑.) กายทสกกลาป คือ กลุ่มของลักษณะทางกายภาพ ๒.) ภาวะทสกกลาป คือ กลุ่มของความเป็นหญิงหรือเป็นชาย โดยกรรมเป็นตัวกำหนด และ ๓.) วัตถุทสกกลาป คือ กลุ่มที่ตั้งของจิตทางมโนทวาร^๘ จิตในพระพุทธศาสนาจึงถือเป็นของความจริง แต่เป็นความจริงที่ไม่สามารถสืบเนื่องอยู่ได้นาน โดยอธิบายว่าเป็นภาวะที่เกิดและดับอย่างรวดเร็วมาก จนจับกระแสที่ต่อเนื่องคงตัวของเหตุหรือจุดตั้งต้นแทบไม่ได้ และไม่ใช่อยู่นิรूपของพลังงาน ซึ่ง “หลักอภิธรรมถือว่าจิตเป็นของแท้ตรวจสอบได้ ส่วนพลังงานนั้นเป็นเรื่องสมมุติฐานประการหนึ่งของวิทยาศาสตร์”^๙

โดยเนื้อหาขอการศึกษาหมกอธิบายตามเนื้อหาในพระอภิธรรมปิฎก^{๑๐} ซึ่งเป็นการอธิบายเชิงอภิปรัชญา (Metaphysics) และเพื่อการค้นหาความจริงสุดท้ายโดยตรงของธรรมชาติมนุษย์และโลก เกี่ยวกับองค์ประกอบของจิต กระบวนการของจิต หน้าที่ และองค์ประกอบต่างๆ ในภาวะต่างๆของจิตหลักและทฤษฎีเกี่ยวกับจิตวิทยาในทางพระพุทธศาสนาอันแสดงให้เห็นว่ากรอบแนวคิดเรื่องจิตวิทยาของพระพุทธศาสนานั้นมีอยู่และมีองค์ประกอบที่สามารถจะอธิบายได้ทัดเทียมกับพุทธจิตวิทยาตะวันตกได้

อย่างไรก็ตามเราจะพบว่าในกรอบความคิดเรื่องพุทธจิตวิทยานั้นถือว่าเป็นแนวคิดที่พระพุทธองค์ทรงสอนเพื่อให้มนุษย์ปฏิบัติเพื่อให้เข้าถึงความจริงเรื่องจิตด้วยการพัฒนาจิตในรูปแบบต่าง ๆ แต่ถึงอย่างนั้นผู้วิจัยก็มีคำถามเกี่ยวกับประเด็นเรื่องจิตในทางพระพุทธศาสนาว่าความรู้เรื่องจิตในทางพระพุทธศาสนานั้นให้

^๕ อ.เอกก.(ไทย)๓๒/๔๖/๙๔

^๖ ส.นิ.(ไทย)๑๖/๖๑/๑๑๖.

^๗ ส.นิ.(ไทย)๑๖/๒๓๑/๑๑๕.

^๘ ระวี ภาวิไล, อภิธรรมสำหรับคนรุ่นใหม่, (ไม่ปรากฏสถานที่พิมพ์), ๒๕๓๕, หน้า ๓๓๒.

^๙ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖.

^{๑๐} พระเทพวิสุทธิกวี (พิจิตร ฐิตวณโณ), จิตวิทยาในพระอภิธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๔ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหา มกุฏราชวิทยาลัย), ๒๕๔๓, หน้า ก.

คำตอบในเรื่องใดบ้างนอกจากเรื่องจิตและกระบวนการทำงานของจิต เช่น เรื่องจิตการการบรรลุธรรมจิตกับปัญหาในเชิงปรัชญา จิตกับการรักษาหรือจิตกับการดำเนินชีวิตหรือจิตกับปัญหาเรื่องการเรียนรู้ การเรียนการสอน เป็นต้น ซึ่งเรื่องต่างที่นำเสนอมานั้นถือว่าเป็นประเด็นที่มีความสำคัญและเป็นปัญหาที่มีผู้ถกเถียงกันอยู่ ดังนั้น จึงเป็นสาเหตุที่ทำให้ผู้วิจัยต้องการศึกษาเพื่อหาคำตอบและจะได้นำเสนอคำตอบนั้นแก่ผู้สนใจในโอกาสต่อไป

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- (๑) เพื่อศึกษาถึงประวัติและพัฒนาการของจิตวิทยาในตะวันตก
- (๒) เพื่อศึกษาถึงแนวคิดเรื่องพุทธจิตวิทยาในคัมภีร์พระพุทธานุสสาเถรวาท
- (๓) เพื่อศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องพุทธจิตวิทยาในคัมภีร์พระพุทธานุสสาเถรวาทกับการประยุกต์ใช้กับสังคม

ปัญหาในการวิจัย

- (๑) จิตวิทยาตะวันตกกับจิตวิทยาพุทธศาสนามีประวัติความเป็นมาอย่างไร
- (๒) พระพุทธานุสสาเถรวาทมีทฤษฎีเกี่ยวกับจิตวิทยาหรือไม่
- (๓) เราสามารถที่จะประยุกต์แนวคิดเรื่องจิตวิทยาเชิงพุทธกับการแก้ไขปัญหาสังคมในด้านต่าง ๆ ได้หรือไม่

วิธีดำเนินการวิจัย

ในการวิจัยครั้งนี้จะใช้แนวทางและวิธีการในการดำเนินการวิจัยที่สำคัญดังนี้

๑. การวิจัยเอกสาร (Documentary Research) เป็นการศึกษา ค้นคว้าและ เก็บรวบรวมข้อมูล (Data Collection) จากเอกสารต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัยทั้งในคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา และเอกสารวิชาการอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องคือหนังสือ บทความ งานวิจัยต่าง ๆ โดยได้ใช้แหล่งข้อมูลในการค้นคว้าที่สำคัญคือ สำนักหอสมุดกลางมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ หอสมุดแห่งชาติ ท้าวาสุกรีและบรรดาหอสมุดที่สำคัญ ๆ ในมหาวิทยาลัยอื่น ๆ

๒. จัดลำดับข้อมูลตามขั้นตอนที่ค้นคว้ามาให้ความสัมพันธ์กับเนื้อหาให้เป็นระบบแล้วนำข้อมูลดังกล่าวมาศึกษาวิเคราะห์แล้วนำไปสรุปผลเพื่อนำเสนอเป็นผลงานวิชาการต่อไป.

ขอบเขตของโครงการวิจัย

ในการศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องพุทธจิตวิทยาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทนั้นผู้วิจัยได้ดำเนินการศึกษาวิจัยจากเอกสารที่เกี่ยวข้องทั้งในส่วนของเอกสารปฐมภูมิและทุติยภูมิ โดยเอกสารปฐมภูมิจะศึกษาจาก พระไตรปิฎก ส่วนเอกสารทุติยภูมินั้นจะศึกษาจากคัมภีร์อรรถกถา ฎีกา และคัมภีร์สำคัญของพุทธศาสนา ส่วนเอกสารทฤษฎีจิตวิทยาตะวันตกนั้นผู้วิจัยจะศึกษาจากเอกสารปฐมภูมิและทุติยภูมิที่เกี่ยวข้องที่เป็นภาษาอังกฤษโดยเน้นแหล่งข้อมูลงานวิชาการที่เกี่ยวข้องเป็นหลัก

ทฤษฎี สมมุติฐาน และกรอบแนวความคิด(Conceptual Framework) ของโครงการวิจัย

งานวิจัยนี้ได้กำหนดทฤษฎีหรือกรอบแนวความคิดในการวิจัยไว้ ดังนี้

- (๑) ศึกษาประวัติและพัฒนาการของจิตวิทยาตะวันตก
- (๒) ศึกษาแนวคิดเรื่องพุทธจิตวิทยาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทที่
- (๓) รวบรวมทัศนะจากเอกสารทางวิชาการที่เกี่ยวข้องอันเป็นแหล่งความรู้ที่ได้มาจากการวิเคราะห์วิจารณ์เกี่ยวกับแนวคิดเรื่องพุทธจิตวิทยาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทอันจะเป็นประโยชน์ในการวิเคราะห์เนื้อหาหลักที่ปรากฏในคัมภีร์

ผลการวิจัย

จากการศึกษาวิเคราะห์พุทธจิตวิทยาในพระไตรปิฎกมาทั้งหมดนั้นสามารถที่จะสรุปเพื่อให้เห็นกรอบสาระสำคัญของพุทธจิตวิทยาในพระไตรปิฎกได้ดังนี้

(๑) จิตวิทยาตะวันตก มีการวางรูปแบบการศึกษาตามหลักเกณฑ์ของวิทยาศาสตร์ ซึ่งเป็นรูปแบบและกระบวนการคิดของโลกยุคสมัยใหม่ (modernity) ที่เน้นการจัดระเบียบตามลำดับขั้น เพื่อจำแนกความแตกต่าง โดยการหาโครงสร้างหรือหน้าที่ที่เป็นแกนกลางของเรื่องนั้นๆ ทั้งนี้มีความเชื่อพื้นฐานว่ามนุษย์เป็นศูนย์กลางของระบบ และมนุษย์เป็นผู้มีเหตุผลในการนำความเจริญก้าวหน้าให้กับโลกได้ เพื่อความเป็นสากลของโลก การจัดรูปแบบมโนทัศน์ของจิตวิทยาจึงสามารถแยกออกได้ชัดเจน 2 รูปแบบ คือ แนวคิดเรื่องพฤติกรรม หรือสิ่งที่สามารถวัดหรือประเมินได้ เช่น สมอ ระบบประสาท เป็นต้น การเรียนรู้จะเป็นการเรียนรู้แบบการวางเงื่อนไข การปรับพฤติกรรม โดยการให้แรงเสริม หรือ การลงโทษ ไม่เน้นเรื่องบุคลิกภาพ แต่เน้นเรื่องสิ่งแวดล้อม เพราะสามารถนำมากำหนดผลที่ตามมาได้ชัดเจน กลุ่มนี้จะมีข้อด้อยที่ไม่ค่อยได้คำนึงถึงคุณค่าของความเป็นมนุษย์ แต่ก็มีประสิทธิภาพมากในการค้นหาความผิดปกติทางกายภาพและการรักษา อีกกลุ่มหนึ่งเน้นเรื่องแบบอัตวิสัย มีที่ตัวตนหรือภาพลักษณ์ของตนเองเป็น ปรากฏการณ์เชิงจิตวิทยา พัฒนามา

จากการอบรมเลี้ยงดู ความเชื่อ และปฏิสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อม กลุ่มนี้เน้นคุณค่า ความหมายของมนุษย์ ความเป็นอิสระ และการพัฒนาไปสู่ภาวะบุคคลที่สมบูรณ์ การเรียนรู้จึงเน้นที่ตัวบุคคลเป็นหลักและมีความเป็นอิสระและมีรูปแบบที่หลากหลาย กลุ่มนี้มีการศึกษาทั้งจิตสำนึก จิตไร้สำนึก และศึกษาผสมผสานทุกๆ ประสบการณ์ที่เกิดขึ้นกับมนุษย์ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องที่ดูลึกลับและไม่มีสาระตามการประเมินทางวิทยาศาสตร์ กลุ่มนี้ยังพัฒนาวิธีการบำบัดรักษาโดยกระบวนการทางจิตโดยการสนทนา โดยมีรูปแบบหลากหลายเช่นกัน

การใช้แนวคิดวิทยาศาสตร์มาเป็นเกณฑ์ของการศึกษา ทำให้จิตวิทยาตะวันตก มีทั้งข้อดีและข้อด้อย ข้อดีคือสามารถอธิบายพฤติกรรมต่างๆ ได้ชัดเจนเชิงประจักษ์มากขึ้น และข้อด้อย คือ การใช้แนวคิดเชิงสสารนิยมมาศึกษาเรื่องของจิตที่นามธรรม ทำให้ไม่สามารถอธิบายรอบคลุมๆปรากฏการณ์ของจิต ใดๆก็ตาม การศึกษาจิตวิทยาตะวันตกในปัจจุบัน มีการศึกษาโดยใช้แนวคิดของพหุนิยม ซึ่งยอมรับปรากฏการณ์ต่างๆ ที่หลากหลายมากขึ้นในการศึกษาเรื่องจิต นำให้เกิดมิติของการศึกษาที่หลากหลายตามไปด้วย และการศึกษายังคงเรื่องความน่าเชื่อถือและความสม่ำเสมอของการได้มาของความรู้ เช่น การวิจัยเชิงคุณภาพ การตีความการศึกษาปรากฏการณ์วิทยา เป็นต้น

(๒)เมื่อนำจิตวิทยาตะวันตก มาพิจารณาเทียบเคียงกับแนวคิดเชิงจิตวิทยาในพระพุทธศาสนาเถรวาทแล้ว พบว่ามโนทัศน์ที่แตกต่างอย่างชัดเจน คือ การยอมรับว่ามีจิต การอธิบายการมีอยู่ของจิตในพระพุทธศาสนาเป็นลักษณะพิเศษ คือ การมีอยู่ในลักษณะที่ไม่เที่ยง ไม่คงทน และไม่มีอยู่แบบนิรันดร์ จิตวิทยาตะวันตกจะสร้างการอธิบายจิตในมิติเฉพาะของตน ซึ่งไม่อาจครอบคลุมในทุกๆ ด้าน แต่จากการศึกษา ทำให้ทราบว่ามโนทัศน์พื้นฐานของแนวคิดเชิงจิตวิทยาพระพุทธศาสนาเถรวาท อธิบายอยู่ระหว่างกลาง และมีความใกล้เคียงกับการอธิบายของกลุ่มจิตวิทยาเชิงรู้คิด และจิตวิทยาผ่านตัวตน ซึ่งกลุ่มจิตวิทยาเชิงรู้คิดสามารถอธิบายกระบวนการของจิตระดับสูงที่ชัดเจน ในรายละเอียดในแง่ของการเกิดและความสัมพันธ์ของการเกิดกระบวนการทางจิตต่างๆ เชิงประจักษ์ แต่ก็ยังขาดการอธิบายที่ชัดเจนในส่วนของจิตที่พระพุทธศาสนาเรียกว่า วิญญาณ การอธิบายจึงครอบคลุมในเพียง รูป เวทนาสัญญา และสังขารบางส่วน การอธิบายของจิตวิทยาผ่านตัวตนทำให้สามารถขยายขอบเขตการอธิบายของมิติของจิตในประสบการณ์ที่ลึกลับต่างๆ ได้มากขึ้น แนวคิดเชิงจิตวิทยาพระพุทธศาสนาเถรวาท สามารถอธิบายได้ในลักษณะของการศึกษาแบบอัตวิสัย เป็นไปในเชิงปรากฏการณ์วิทยาแบบไม่มีตัวตน มีลักษณะเป็นปรากฏการณ์วิทยา และอยู่กึ่งกลางระหว่างเจตจำนงเสรีและเหตุวิสัย ที่พระพุทธศาสนาเรียกว่า “เหตุ-ปัจจัย” ซึ่งเป็นลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างกัน

การศึกษาแนวคิดเชิงจิตวิทยาในพระพุทธศาสนา ต้องใช้วิธีการ ๓ แบบ คือ ๑) ความรู้ระดับประสาทสัมผัส หรือ ทิฎฐิ ซึ่งสามารถทดสอบหาความรู้ได้ด้วยวิธีอุปนัย ๒) ความรู้ระดับประสบการณ์จิต หรือ ญาณ ซึ่งเป็นความรู้เชิงเหตุผล ระดับวิชาการของศาสตร์ต่างๆ ในโลกการศึกษาจึงใช้หลักตรรกศาสตร์ นิรนัย การวิจัยเชิงคุณภาพ อรรถปริวรรตศาสตร์ หรือการตีความ ๓) ความรู้ระดับเหนือประสบการณ์ หรือ โปธิญาณ เป็นความรู้ที่จะประจักษ์ชัดด้วยตนเอง ฉะนั้นการตรวจสอบจึงต้องมาจากผู้ที่เคยผ่านประสบการณ์นี้มาก่อน

รูปแบบของแนวคิดเชิงจิตวิทยาในพระพุทธศาสนา จึงได้มาจากความเชื่อพื้นฐานว่ามนุษย์มีความขัดแย้งในใจ ที่ทำให้ส่งผลออกมาในรูปแบบของพฤติกรรมที่ไม่เป็นสุข ด้วยความปรารถนาที่ขัดกับกฎความจริงของธรรมชาติ คือ อนิจจัง ทุกขัง และ อนัตตา (กฎไตรลักษณ์) ถ้าความทุกข์ในใจนี้ไม่สามารถทำความเข้าใจที่ถูกต้อง ก็ไม่สามารถพบกับความสงบสุขในชีวิต ซึ่งมนุษย์ทุกคนต่างปรารถนาที่จะได้ความสุข หนทางที่จะพบความสงบได้จึงต้องหันกลับมาตรวจสอบปัญหาในใจ เพื่อทำให้เกิดปัญญา ที่จะนำไปสู่ความสุขที่แท้

ดังนั้น แนวคิดพุทธจิตวิทยาจึงมีกรอบสำคัญของกระบวนการทางจิตได้ดังนี้ ๑) ข้อมูลจากภายนอก การรับรู้จากประสาทสัมผัส คือ อายตนะภายในและภายนอกทั้ง ๖ ๒) ข้อมูลจากภายใน หรือ อารมณ์ การคิด การจำ และความรู้สึกตัว คือ เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ๓) การเรียนรู้ คือ ระเบียบของความสัมพันธ์ ตามเหตุ-ปัจจัย ในปฏิจจสมุปบาท ๔.) การมีอิสระทางจิต หรือ ชีวิตที่ดี คือ หนทางนำความเข้าใจที่ถูกต้องหรือสัมมาทิฐิ และปัญญา เพื่อนำไปสู่นิพพาน ส่วนมโนทัศน์รอง เรื่อง สติปัญญา และบุคลิกภาพเป็นมโนทัศน์ที่ซับซ้อน และเจือไปด้วยความเป็นตัวตน จึงไม่ควรนำมาศึกษาเป็นมโนทัศน์หลัก เพราะมโนทัศน์หลักต้องการนำออกจากความซับซ้อนของระบบความคิดมนุษย์เพื่อประจักษ์แจ้งกับรูปแบบที่ธรรมดาของความไม่มีตัวตน

(๓) เมื่อนำหลักพุทธจิตวิทยามาวิเคราะห์เราจะพบว่าเราสามารถวิเคราะห์ให้เห็นถึงสาระสำคัญของพุทธจิตวิทยาในแง่ของสารัตถะทางจิตที่เป็นปัญหาโต้แย้งกันอยู่ดังนี้

(๑)วิเคราะห์ธรรมชาติดั้งเดิมของจิต พบว่าแม้ว่าจะมีหลักฐานว่าจิตของมนุษย์นั้นมีธรรมชาติบริสุทธิ์ แต่เศร้าหมองเพราะกิเลสที่จรมาแต่ก็มีข้อสรุปจากนักวิชาการฝ่ายเถรวาทว่าคำว่าจิตปัสสสนั้นไม่ได้หมายความว่าจิตมนุษย์หมดจดจากกิเลสมาตั้งแต่ต้น แต่เป็นเพราะการตีความที่ผิดจึงทำให้เกิดความเข้าใจเช่นนั้น แต่ความจริงจิตมนุษย์ประภัสสรจริงแต่ก็ยังคงมีกิเลสอยู่ตราบเทาที่ยังไม่สามารถกำจัดกิเลสได้

(๒)หลักพื้นฐานของพุทธจิตวิทยาเถรวาท จากการศึกษาพบว่าแนวคิดเรื่องจิตของพุทธศาสนาเถรวาทนั้นเห็นว่ามีพื้นฐานมาจากหลักการสำคัญตามหลักคำสอนพระพุทธศาสนาดังนี้

(ก) แนวคิดเรื่องกฎธรรมชาติ (อิทัปปัจจตา-ปฏิจจสมุปบาท)(ข) แนวคิดเรื่องกฎธรรมชาติคือนิยาม ๕ ประการ
(ค)แนวคิดเรื่องกฎไตรลักษณ์

(๓) พุทธจิตวิทยากับความเป็นมนุษย์ จากการศึกษามาทั้งหมดพบว่าจิตวิทยาพุทธศาสนานั้นได้อธิบายว่ามนุษย์มีองค์ประกอบสองส่วนคือกายกับจิตและจิตนั้นถือว่ามีอำนาจเหนือกาย ดังนั้นความเป็นมนุษย์จึงเกิดมาจากการที่กายกับจิตทำงานประสานสอดคล้องกัน

(๔) พุทธจิตวิทยากับปัญหาความเป็นเอกนิยามหรือสังนิยาม จากปัญหาที่มีผู้ถามว่าจิตมนุษย์ในทางพระพุทธศาสนานั้นเป็นสิ่งที่มิได้อยู่เป็นเอกเทศจากกายหรืออยู่เหนือการทำงานของกายหรือเป็นจิตผู้อยู่ในฐานะของการเป็นผู้สร้างเหมือนแนวคิดเชิงอัตวิสัยหรือไม่ คำตอบคือไม่เพราะจิตของพุทธศาสนาเถรวาทเป็นจิตที่มีกระบวนการทำงานแบบเกิดดับเปลี่ยนแปลงตามหลักอนิจจังดังนั้นจึงไม่ใช่จิตตามแนวคิดเอกนิยามแต่ประการใด

(๕) พุทธจิตวิทยาเกี่ยวกับปัญหาเรื่องเจตจำนงเสรี และเมื่อพิจารณาจากประเด็นที่ว่าจิตมีเจตจำนงเสรีหรือไม่ก็จะพบว่าจิตในทางพระพุทธศาสนานั้นมีเจตจำนงเสรีเป็นบางครั้ง บางครั้งก็ต้องตกอยู่ภายใต้เงื่อนไขที่จำเป็นอื่นๆได้

นอกจากนั้นเราก็จะพบว่าผลการวิเคราะห์เรื่องจิตในประเด็นอื่นก็สามารถให้คำตอบเกี่ยวกับเอกลักษณ์ของจิตเชิงพุทธได้ เช่น (๖) พุทธจิตวิทยากับหลักจริยธรรม (กรรม-เจตนา) (๗) พุทธจิตวิทยากับการบรรลุธรรม (๘) จิตกับการเวียนว่ายตาย(จุติจित)เกิด(ปฏิสนธิจิต) และ(๙) จิตกับความฝัน เป็นต้น

(๔) การฝึกอบรมจิต จากการศึกษามาทั้งหมดจะพบว่า จิตมนุษย์นั้นเป็นสิ่งที่สามารถฝึกฝนได้ ด้วยการปฏิบัติธรรมตามแนวของกรรมฐาน ๒ ประการคือ สมถกรรมฐาน และวิปัสสนากรรมฐาน ซึ่งผลการฝึกจิตก็จะก่อให้เกิดความสุข จากสุขในเบื้องต้นจนถึงสุขในที่สุดก็คือพระนิพพาน

(๕) เมื่อศึกษาวิเคราะห์พุทธจิตวิทยากับการประยุกต์ใช้ในสังคมก็จะพบว่า จิตมนุษย์หรือจิตในทางพระพุทธศาสนานั้น มีหลักการที่สามารถนำไปใช้เพื่อการพัฒนาชีวิตและสังคมได้ เช่น พุทธจิตวิทยากับการเรียนรู้ พุทธจิตวิทยากับการเรียนการสอน พุทธจิตวิทยากับการปกครอง จิตวิทยากับการดำเนินชีวิต พุทธจิตวิทยากับการให้คำปรึกษา เป็นต้น

(๖) และเมื่อพิจารณาถึงสถานะและจุดยืนของพุทธจิตวิทยาในสังคมไทยก็จะพบว่าสังคมไทยนั้นให้ความสนใจเกี่ยวกับหลักการทางด้านพุทธจิตวิทยาเป็นอย่างมากอันจะสังเกตได้จากการที่มีการนำเอาหลักการทางพุทธจิตวิทยาไปศึกษาในสถาบันทางการศึกษาในทุกกระดับรวมถึงการนำไปปฏิบัติในรูปของการเปิดสำนักหรือสถานที่ปฏิบัติธรรมทั่วประเทศด้วย แสดงให้เห็นถึงท่าทีและจุดยืนที่แท้จริงของพุทธจิตวิทยาที่มีต่อสังคมไทยมาเป็นระยะเวลาอันยาวนาน

ข้อเสนอแนะ

สำหรับการดำเนินการวิจัยที่ผ่านมาทั้งหมดนั้นเราจะพบว่า ได้มีการนำเอาหลักการทางพุทธจิตวิทยาในเรื่องต่าง ๆ ที่ปรากฏในกรอบของคัมภีร์อยู่มาก แต่ก็ยังไม่มีการนำไปประยุกต์หรือพัฒนาเพื่อศึกษาในประเด็นที่น่าสนใจด้านอื่น ๆ ดังนั้น ผู้วิจัยเห็นว่าสมควรที่จะมีการนำเอากรอบของการวิจัยพุทธจิตวิทยานี้ไปใช้ในเรื่องอื่น ๆ ดังต่อไปนี้

(๑) ควรนำกรอบแนวคิดเรื่องพุทธจิตวิทยาในพระพุทธศาสนาไปวิเคราะห์เปรียบเทียบกับกรอบแนวคิดเรื่องจิตวิทยาของศาสนาอื่นๆ ทั้งนี้เพื่อให้เห็นถึงกรอบแนวคิดของศาสนาต่างๆกับพระพุทธศาสนา มีมุมมองหรือทรรศนะด้านจิตวิทยาที่เหมือนหรือแตกต่างกันอย่างไร

(๒) ควรนำเอากรอบแนวคิดเรื่องพุทธจิตวิทยาไปไปศึกษาในเชิงปฏิบัติการทางโลก เช่น กรณีการให้คำปรึกษา เพื่อเป็นกุศโลบายลดหรือผ่อนคลายความเครียด การลดภาวะการฆ่าตัวตาย การเยียวยาผู้ประสบภัย เป็นต้น ซึ่งเป็นการนำเอาหลักทฤษฎีไปใช้เพื่อการปฏิบัติให้เกิดผลจริงได้เหมือนกับที่นักจิตวิทยาตะวันตกนำไปใช้ได้ผลมาแล้ว นั่นเอง

กิตติกรรมประกาศ

งานวิจัยเรื่อง การศึกษาวิเคราะห์พุทธจิตวิทยาในพระไตรปิฎกฉบับนี้สำเร็จลุล่วงไปได้ด้วยดี ก็เนื่องด้วยได้รับการสนับสนุนเอื้อเฟื้อเกื้อกูลและได้รับความอนุเคราะห์จากผู้ทรงคุณวุฒิ และผู้เชี่ยวชาญหลายท่าน ผู้วิจัยขอขอบคุณและอนุโมทนาขอบคุณทุกท่านมา ณ โอกาสนี้

ขอขอบคุณพระมหาสุทิตย์ อาภากรโร,ดร. ผู้อำนวยการสถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ที่ได้สนับสนุนและส่งเสริมทุนในการทำวิจัยครั้งนี้และอนุโมทนาขอบคุณคณะกรรมการผู้เชี่ยวชาญด้านวิจัยทุกท่านที่ได้กรุณาตรวจสอบและแนะนำข้อมูลเพิ่มเติมอันเป็นประโยชน์ต่อการวิจัยทุกครั้งที่มีการประชุมติดตามความก้าวหน้าของงานวิจัย

ขออนุโมทนาขอบคุณ ดร.อธิเทพ ผาทา ที่ให้ข้อปรึกษาให้ข้อเสนอแนะให้การแนะนำ ในการจัดทำข้อมูลประกอบการเขียนรายงานการวิจัยครั้งนี้มาตั้งแต่เริ่มต้นจนจบงานวิจัยสำเร็จลุล่วงด้วยดี

ขอขอบคุณและอนุโมทนาขอบคุณเจ้าหน้าที่สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ที่ได้ประสานงานด้านข้อมูลต่างๆ ทำให้การติดต่อข้อมูลด้านโครงวิจัยครั้งนี้สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี และขอขอบคุณและอนุโมทนาขอบคุณผู้บริหาร คณาจารย์ เจ้าหน้าที่คณะครุศาสตร์ทุกท่านที่ให้การสนับสนุนการทำโครงการวิจัยครั้งนี้ให้มีความสมบูรณ์และสำเร็จลุล่วงไปด้วยดี

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

เล่มที่ ๑ - ๔๕. กรุงเทพฯ ฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

(ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง). มิลิตทปัญญา. ฉบับแปลในมหามกุฏราชวิทยาลัย. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ ฯ

: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) หนังสือ:

กิตติกร มีทรัพย์. ชิกมันด์ ฟรอยด์ : ประวัติชีวิตการงานและฟรอยด์บำบัด. กรุงเทพฯ ฯ :

สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๙.

กীরติ บุญเจือ, **สารานุกรมปรัชญา**, กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๒.

กันยา สุวรรณแสง. **จิตวิทยาทั่วไป**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : อักษรพิทยา, ๒๕๓๘.

ขวัญ เพียงหทัย. **ธรรมะรอบกองไฟ**. กรุงเทพมหานคร : ห้องหนังสือเรือนธรรม. ๒๕๔๔.

คณาจารย์สถาบันราชภัฏสวนดุสิต, **ความจริงของชีวิต**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, กรุงเทพมหานคร : สถาบันราชภัฏสวนดุสิต, ๒๕๔๗.

เค เอ็น ชยติลเลเก. **จริยศาสตร์แนวพุทธ**. แปลและเรียบเรียงโดย สุเชาว์น พลอยชุม. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗.

แคทเธอริน เบลซีย์. **หลังโครงสร้างนิยม ฉบับย่อ**. แปลโดย อภิญญา เฟื่องฟูสกุล. กรุงเทพฯ : ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน), ๒๕๔๙.

จำลอง ดิษยวณิช. **จิตวิทยาของความดับทุกข์**. เชียงใหม่ : กลางเวียงการพิมพ์. ๒๕๔๔

จันทน์ เจริญศรี. **โพสต์โมเดิร์นและสังคมวิทยา**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์วิภาษา, ๒๕๔๔.

ชัยพร วิชชาวุธ. **มูลสารจิตวิทยา**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕.

ชาเมียร์ โอคาซา. **ปรัชญาวิทยาศาสตร์โดยสังเขป**. แปลโดย จูไรรัตน์ จันทร์ธำรง. กรุงเทพฯ : ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน), ๒๕๔๙.

ฌอง-ฟร็องซัว เรอเวล และ มัตตีเยอ ริการ์. **ภิกษุกับปรัชญา : บทสนทนาพุทธศาสนา-ปรัชญาตะวันตก**. แปลโดย งามพรรณ เวชชาชีวะ. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ออร์คิด, ๒๕๔๒.

ทองหล่อ วงษ์ธรรมมา. **ปรัชญา ๒๐๑ : พุทธศาสน์**. กรุงเทพฯ : โอ. เอส. พริ้นติ้ง เฮ้าส์, ๒๕๓๘.

โทมัส เอส คูนท์. **โครงสร้างของการปฏิบัติในวิทยาศาสตร์**. แปลโดย สิริเพ็ญ พิริยจิตรกรกิจ. กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ, ๒๕๔๔.

ธีระ อาชวเมธี. **ปรัชญาจิตวิทยา**. กรุงเทพฯ : ศึกษิตสยามจำกัด, ๒๕๒๑.

บรรจบ บรรณรุจิ. **จิต มโน ญาณ**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ไรรีออนสมาธิ, ๒๕๓๓.

บุญมี เมธางกูร. **ความมหัศจรรย์ของจิต**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สยามประเทศ, ๒๕๓๘.

ประสาน ต่างใจ. **จิตวิทยา : จิตวิญญาณ**. กรุงเทพฯ : โครงการจัดพิมพ์คบไฟ, ๒๕๓๘.

_____. **ธรรมวิทยาศาสตร์ : เรื่องของมนุษย์ โลก และจักรวาล**. กรุงเทพฯ : บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์ พับลิชชิ่ง จำกัด, ๒๕๓๘.

ปราโมทย์ เชาวศิลา. **คู่มือทฤษฎีจิตวิเคราะห์**. กรุงเทพฯ : หจก. สหประชาพานิชย์, ๒๕๒๖.

พ.อ.ปิ่น มุกกันต์. **พุทธศาสตร์ ภาค ๒** กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย ๒๕๓๕.

พงษ์พันธ์ พงษ์โสภา. **ทฤษฎีและเทคนิคการให้คำปรึกษา**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: พัฒนาศึกษา, ๒๕๔๓)

พุทธทาสภิกขุ. **จิตวิทยากับพุทธศาสตร์และจิตวิทยาในพุทธศาสนา**. กรุงเทพฯ : อตัมมโย, ไม่ระบุปีพิมพ์.

- _____ .การศึกษาคืออะไร, กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมบูชา, ม.ป.ป.
- _____ .ธรรมานุกรมธรรมโฆษณ์ เล่ม ๓, รวบรวมโดย นายพินิจ รักทองหล่อ
กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๔๐.
- _____ .ไถวัลยธรรม (กรุงเทพมหานคร: การพิมพ์พระนคร, ๒๕๒๓).
- _____ .ตัวกู-ของกู ฉบับสมบูรณ์, กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ไม่ปรากฏปีพิมพ์
พระเจ้าวรวงศ์เธอกรมหลวงชินวราลริวิวัฒน์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า พระคัมภีร์อภิธานัปทีปิกา หรือ
พจนานุกรมภาษาบาลีแปลเป็นไทย กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย ๒๕๔๖.
พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). การแพทย์ไทย : ทางเลือกใหม่ในยุคโลกาภิวัตน์. ไม่ปรากฏปี
และสถานที่พิมพ์.
- _____ . กรรมและนรกสวรรค์สำหรับคนรุ่นใหม่. กรุงเทพฯ : ธรรมสภา, ไม่ปรากฏปีพิมพ์.
- _____ .ทำแท้งตัดสินใจอย่างไร. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,
๒๕๓๖.
- _____ . พุทธธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๙. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,
๒๕๔๓.
- _____ .พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ (กรุงเทพมหานคร: บริษัท เอส. อาร์. พรินติ้ง แมส
โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๔๖).
- _____ .ความสำคัญของพระพุทธศาสนา ในฐานะศาสนาประจำชาติ, พิมพ์ ครั้งที่ ๙,
กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๐.
- _____ . พุทธวิธีในการสอน, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท โอ
เอ็นจีการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๔๒).
- _____ . “กระบวนการเรียนรู้เพื่อพัฒนาคนสู่ประชาธิปไตย”, ใน สารความรู้ที่ได้จากการสัมมนา
ทางวิชาการเพื่อนำเสนอผลการวิจัย/ผลงานทางวิชาการเกี่ยวกับเรื่องกระบวนการเรียนรู้, รวบรวมและจัดพิมพ์
โดยกรมวิชาการ, กรุงเทพมหานคร : องค์การค้ำของคุรุสภา, ๒๕๔๔.
- _____ . พุทธธรรม(ฉบับเดิม).พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพมหานคร : บริษัทสหธรรมิกจำกัด.๒๕๔๔.
- _____ . ความคิด แหล่งสำคัญของการศึกษา. พิมพ์ครั้งที่ ๒ . กรุงเทพมหานคร :
สำนักพิมพ์มูลนิธิพุทธธรรม.๒๕๔๓.
- _____ .พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลธรรม, (กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓).
- _____ .นิตินศาสตร์แนวพุทธ, พิมพ์ครั้งที่ ๓, กรุงเทพมหานคร :สำนักพิมพ์ธรรมสภา,๒๕๓๗
- _____ .พัฒนาตน, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, กรุงเทพมหานคร : สหธรรมิก,๒๕๔๔.
- พระธรรมมหาธีรานุวัตร, มลทินปัญหา, พระนคร:โรงพิมพ์ ลูก ส. ธรรมภักดี ถนนข้าวสาร, ๒๕๓๐.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **หลักแม่บทของการพัฒนาตน**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗

_____ . **หลักแม่บทของการพัฒนาตน**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗

_____ . **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๙.

พระเทพวิสุทธิกวี. **จิตวิทยาในพระอภิธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตฺโต). **จากจิตวิทยา สู่จิตภาวนา**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____ . **พุทธศาสนาในฐานะเป็นรากฐานของวิทยาศาสตร์**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต). **เปรียบเทียบแนวคิดพุทธทาส-ชาตรี**. พิมพ์ครั้งที่ ๒ กรุงเทพฯ : สามัคคีสาส์น, ๒๕๓๓.

พระสัทธัมมโชติกะธัมมาจริยะ. **ปรมัตถโชติกะ : ปริเฉทที่ ๑-๒-๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทิพย์วิสุทธิการพิมพ์, ๒๕๔๓.

_____ . **ปรมัตถโชติกะมหาอภิธัมมัตถสังคหฎีกา : ปริเฉทที่ ๕ เล่มที่ ๒**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทิพย์วิสุทธิการพิมพ์, ๒๕๓๙.

พระพุทธิโสภณ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, พิมพ์ครั้งที่ ๖, แปลโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), (กรุงเทพมหานคร : บริษัทนาเพรส จำกัด, ๒๕๔๘)

พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), **พุทธวิธีบริหาร**, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วินดาต้าโปร-ดิกส์ , ๒๕๔๘.

พระมหาสมปอง ปมุทิต **คัมภีร์อภิธานวรรณนา** พิมพ์ครั้งที่ ๒/๒๕๔๗ กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ ประยูรวงศ์พรินต์ติ้ง ๒๕๔๗.

พระราชวรมณี (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), **ปรัชญาการศึกษาไทย ฉบับแก้ไขรวบรวมใหม่**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, กรุงเทพมหานคร : กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๒๘.

พระอนุรุธะและพระญาณธชะ, **อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี**, แปลโดย พระคันธสาราภิงค์, กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวัน กราฟฟิค เพลท, ๒๕๔๖.

พริตจ็อฟ คาปรา. **จุดเปลี่ยนแห่งศตวรรษ (The Turning Point)**. เล่ม ๑-๓. แปลโดย พระประชาปสนนธมโม และคณะ. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง, ๒๕๓๙.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, **อภิธรรมปิฎก เล่ม ๒ วิภังค์ และ อรรถกถา**, กรุงเทพมหานคร:โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๒๔.

มันเกียรติ โกศลนริตวิวงษ์, พุทธธรรม ทฤษฎีและเทคนิคการให้คำปรึกษา, กรุงเทพมหานคร :

สำนักพิมพ์ สุวีริยาสาสน์, ๒๕๔๑.

โยธิน ศันสนยุท และคณะ. จิตวิทยา. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ศูนย์ส่งเสริมวิชาการ, ๒๕๓๓.

ระวี ภาวิไล. อภิธรรมสำหรับคนรุ่นใหม่. ไม่ปรากฏที่พิมพ์, ๒๕๓๕.

ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมศัพท์จิตวิทยา อักษร M-Z. กรุงเทพฯ : ศักดิโสภณาการพิมพ์, ๒๕๕๐.

_____ . พจนานุกรมศัพท์ปรัชญาอังกฤษ-ไทย. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพฯ : ศักดิโสภณาการพิมพ์, ๒๕๔๘.

วาริญา ภาภูตานนท์ ณ มหาสารคาม. จิตวิทยาพุทธศาสนา. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์

มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔.

วิทย์ วิศเวทย์. จริยศาสตร์เบื้องต้น : มนุษย์กับปัญหาจริยธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๘. กรุงเทพฯ :

บริษัทอักษรเจริญทัศน์ จำกัด, ไม่ระบุปีพิมพ์.

_____ . ปรัชญาทั่วไป : มนุษย์ โลก และความหมายของชีวิต. พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. กรุงเทพฯ :

สำนักพิมพ์ อักษรเจริญทัศน์, ไม่ระบุปีพิมพ์.

_____ . อนัตตาในพุทธปรัชญา. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์พิพิธวิทยา, ๒๕๒๓.

ยงยุทธ วงศ์ภิรมย์ศานติ์. คู่มือการพัฒนาตนแนวพุทธสำหรับผู้ให้การศึกษา ฉบับที่ ๒

จิตวิทยาแนวพุทธ. กรุงเทพฯ : สำนักงานพัฒนาสุขภาพจิต กรมสุขภาพจิต กระทรวง

สาธารณสุข, ๒๕๔๓.

สมภาร พรหมทา, พุทธปรัชญา: มนุษย์ สังคม และปัญหาจริยธรรม. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์

แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2542

_____ . พุทธศาสนากับวิทยาศาสตร์, พิมพ์ครั้งที่ ๒, กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์แห่ง

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๐

สำนักราชบัณฑิต พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน ๒๕๔๒, กรุงเทพมหานคร :

นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์, ๒๕๔๖

เสถียรโพธิ์นันทะ, แนวพระพุทธศาสนา, กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย,

๒๕๔๓.

_____ . ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา, กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏ

ราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑

ศาสตราจารย์สุมน อมรวิวัฒน์, “แนวคิดเกี่ยวกับการบูรณาการการศึกษา ศาสนาและวัฒนธรรม”,

ใน วิธีการเรียนรู้ของคนไทย : ประมวลสาระจากการประชุมและรวมข้อเขียนจากนักคิด,

รวบรวมนและจัดพิมพ์โดยสำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, กรุงเทพมหานคร:

โครงการวิธีการเรียนรู้ของคนไทย, ๒๕๔๖

สุชีพ ปุญญานุภาพ. พระไตรปิฎกฉบับสำหรับประชาชน, พิมพ์ครั้งที่ ๑๖ กรุงเทพมหานคร:

โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙

โสรัช โพธิ์แก้วน. การศึกษาเชิงจิตวิทยาตามหลักพระพุทธศาสนา. ม.ป.ท. : ม.ป.พ

_____ . จิตศึกษากับชีวิต. กรุงเทพมหานคร : ภาควิชาจิตวิทยา คณะครุศาสตร์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ๒๕๓๕

แสง จันทร์งาม. **ประทีปธรรม**. กรุงเทพฯ : บรรณาการ, ๒๕๒๕.

แสง จันทร์งาม, **วิธีสอนของพระพุทธเจ้า**, กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์บรรณาการ, ๒๕๒๖

สุชีพ ปุญญานุภาพ. **พระไตรปิฎกฉบับประชาชน**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๖. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาภูมิ
ราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

สุนทร ณ รัชชี. **พุทธปรัชญาจากพระไตรปิฎก**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์แห่ง
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

สุรางค์ จันทร์วานิช. **วิธีการวิจัยเชิงคุณภาพ**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย,
๒๕๒๑.

ศิริพรรณ ธนสิน. “**บุคลิกภาพและการประเมิน**”, ใน จิตวิทยาทั่วไป. หน้า ๒๗๕-๓๐๒. รวบรวม
และจัดพิมพ์โดย กรรณิการ์ ภูประเสริฐ. พิมพ์ครั้งที่ ๔, เชียงใหม่ : โครงการตำรามหาวิทยาลัย
เชียงใหม่, ๒๕๓๘.

ศรีเรือน แก้วกังวาล. **ทฤษฎีจิตวิทยาบุคลิกภาพ (รู้เขา รู้เรา)**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๕. กรุงเทพฯ :
สำนักพิมพ์หมอชาวบ้าน, ๒๕๕๑.

วศิน อินทสระ, **หลักกรรมและการเวียนว่ายตายเกิด**, กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ธรรมดา, ไม่
ปรากฏปีที่พิมพ์

อาภา จันทร์สกุล. **ทฤษฎีและแนวปฏิบัติในการให้การศึกษา**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์
มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช ๒๕๔๕

อภิชัย พันธเสน. **พุทธเศรษฐศาสตร์ : วิวัฒนาการ ทฤษฎี และการประยุกต์กับเศรษฐศาสตร์สาขาต่างๆ**.
พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ : บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่งจำกัด, ๒๕๔๗.

(๒) บทความ :

จำลอง ดิษยวณิช. “**พุทธศาสนาและจิตเวชศาสตร์**”, วารสารสมาคมจิตแพทย์แห่งประเทศไทย
ไทย. ปีที่ ๓ ฉบับที่ ๔๓ (๒๕๔๑) : ๒๖๖-๒๙๑.

ดานีโล อี ปอนเซ. “**พุทธศาสนาเป็นการบำบัดทางจิตหรือไม่**”, แปลโดยสมภาร พรหมทา. **พุทธ
ศาสนศึกษา**. ปีที่ ๓ ฉบับที่ ๓ (กันยายน-ธันวาคม ๒๕๓๙) : ๖๓-๗๓.

วิทย์ วิศทเวทย์. “**ปรัชญาการศึกษาแนวพุทธ : แนวทางและปัญหา**”, **พุทธศาสนศึกษา**. ปีที่ ๑
ฉบับที่ ๑๓ (กันยายน-ธันวาคม ๒๕๓๗) : ๑๐-๓๗.

_____ . “**พุทธจริยศาสตร์เถรวาท : บทวิเคราะห์ว่าด้วยจุดหมายของชีวิตและเกณฑ์วินิจฉัยความดี
ความชั่วในพุทธปรัชญาเถรวาท**”, **พุทธศาสนศึกษา**. ปีที่ ๒ ฉบับที่ ๑

(มกราคม-เมษายน ๒๕๓๘) : ๔๗-๕๒.

สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ กระทรวงศึกษาธิการ. “จิตวิทยาตามแนวพุทธศาสตร์”
เอกสารประกอบการประชุมวิชาการสังคมศาสตร์เปรียบเทียบกับสังคมศาสตร์ตามแนว
ตะวันตก, ๒๐-๒๒ มิถุนายน ๒๕๓๓.

สมฤดี วิศทเวทย์. “ภาษากับความจริงในพุทธศาสนาเถรวาท”, วารสารพุทธศาสนศึกษา, ปีที่
๑๐ ฉบับที่ ๑ (มกราคม-เมษายน ๒๕๔๖) : ๖-๑๐๘.

ดานีโล อี ปอนเซ, “พุทธศาสนาเป็นการบำบัดทางจิตหรือไม่” แปลโดยสมภาร พรหมทา, วารสารพุทธศาสนศึกษา, ปีที่ ๓ ฉบับที่ ๓ (ก.ย.-ธ.ค. ๒๕๓๙) : ๖๓-๗๔.

วิทย์ วิศทเวทย์, “ความรู้ในทัศนะของพระพุทธศาสนา”, วารสารพุทธศาสนศึกษา, ปีที่ ๒ ฉบับที่ ๓
(ก.ย.-ธ.ค. ๒๕๓๘) : ๔๕.

ศาสตราจารย์นายแพทย์ประเวศ วะสี, “พุทธธรรมกับอุดมการณ์สำหรับศตวรรษที่ ๒๑”, ใน พุทธ
ธรรมกับอุดมการณ์สำหรับศตวรรษที่ ๒๑ : ปาฐกถาครบรอบ ๖๐ ปี พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุต
โต), (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง, ๒๕๔๒) : ๑๑๕-๑๑๖.

(๓) งานวิจัย :

ภาษาอังกฤษ :

A. PRIMARY SOURCES :

Rhys Davids, Caroline A. F. *A Buddhist Manual of Psychological Ethics (Dhamma-Sangani)*. 4th ed. London : Pali Text Society, 1993.

B. SECONDARY SOURCES :

(๑) Books

Aronson, Harvey B. *Buddhist Practice on Western Ground : Reconciling Eastern Ideals and Western Psychology*. MASS : Shambhala, 2004.

Brennam, James F. *History and Systems of Psychology*. ๓rd ed. NJ : Prentice-Hall International, Inc., 1991.

Claxton, Guy. (ed) *Beyond Therapy : The Impact of Eastern religions on Psychological Theory and Practice*. 2nd ed. London : Wisdom Publications, 1986.

Claxton, Guy. *The Heart of Buddhism : Practical Wisdom for an Agitated World*. 3rd ed. London : Thorsons, 1999.

Collins, Steven. *Selfless Persons : Imagery and Thought in Theravada Buddhism*.

- NY : Cambridge University Press, 1982.
- Coulson, William R. and Rogers, Carl R. (ed) **Man and the Science of Man**. Ohio : Charles E. Merrill Publishing Company. 1982.
- Crook, John & Fontana, David. (ed) **Space in Mind : East-West Psychology and Contemporary Buddhism**. Dorset : Element Books Limited,1990.
- De Silva, Padmasiri. **An Introduction to Buddhist Psychology**. ২nd ed. London : Macmillan Academic and Professional LTD, 1991.
- _____. **Buddhist and Freudian Psychology**. Singapore : Singapore University Press, 1993.
- Ferrucci, Piero. **What We May Be : The Visions and Techniques of Psychosynthesis**. 3rd ed. Northamptonshire : Turnstone Press Limited, 1984.
- Frankl, Viktor. **Man's Search for Meaning : An Introduction to Logotherapy**. ৬ nd ed. NY :A Clarion Book, 1962.
- Fromm, Erich. **Psychoanalysis and Religion**. London : Yale University Press, 1950.
- Gelso, Charles & Fretz, Bruce, **Counseling Psychology**. 2nd ed. NY : Harcourt College Publishers, 2001.
- Gendlin, Eugene T. **Focusing**. 2nd ed. NY: Bantam Book, Inc., 1981
- Govinda, Anagarika Lama. **The Psychological Attitude of Early Buddhist Philosophy**. 4th ed. London : Rider & Company, 1973.
- Gregory, Richard L. (ed) **The Oxford Companion to the Mind**. Oxford : Oxford University Press, 1998.
- Guenther, Herbert V. **Philosophy and Psychology in the Abhidharma**. 3rd ed. Delhi :Motilal Banarsidass Publishers, 1999.
- Guenther, Herbert V. & Kawamura, Leslie S. **Mind in Buddhist Psychology**. tr. by Ye-shesrgyal-mtshan's CA : Dharma Publishing, 1975.
- Hall, Calvin S. and Lindzey, Gardner. **Throries of Personality**. 3rd ed. NY : John Wiley & Sons, 1981.
- Hamilton, Sue. **Early Buddhism : A New Approach The I of the Beholder**. Surrey : Curzon Press, 2000.
- Harvey, Peter. **The Selfless Mind : Personality, Consciousness and Nirvana in Early Buddhism**. Surrey : Curzon Press,1995.
- Hock, Roger R. **Forty Studies that changed Psychology : Explorations into the**

- History of Psychological Research.** 4th ed. NJ : Prentice-Hall, 2002.
- Howard, Alex. **Philosophy for Counselling and Psychotherapy : Pythagoras to Postmodernism.** London : Macmillian Press Ltd., 2000.
- Jayasuriya, W. F. **The Psychology and Philosophy of Buddhism : An Introduction to the Abhidhamma.** ୩rd ed. Kala Lumpur : Buddhist Mission Society, 1988.
- Johansson, Rune E. A. **The Dynamic Psychology of Early Buddhism.** London : Curzon Press, 1979.
- Kalupahana, David J. **Ethics in Early Buddhism.** Honolulu : University of Hawaii Press, 1995.
- _____. **The Principles of Buddhist Psychology.** Delhi : Sri Satguru Publications, 1992.
- Keown, Damien. **The Nature of Buddhist Ethics.** The Macmillan Press LTD. 1992.
- King, Winston L. **Theravada Meditation : The Buddhist Transformation of Yoga.** Delhi : Motilal Banarsidass Publishers, 1992.
- Koch, Sigmund and Leary, David E. (ed) **A Century of Psychology as Science.** MD : APA, 1992.
- Leahey, Thomas Hardy. **A History of Psychology : Main Current in Psychological Thought.** 5th ed. NJ : Prentice Hall, Inc., 2000.
- Leiper, Rob & Maltby, Michael. **The Psychodynamic Approach to Therapeutic Change.** London : Sage Publications, 2004.
- Loewenthal, Del & Snell, Robert. **Postmodernism and Psychotherapists : A Critical Reader.** NY : Brunner-Routledge, 2003.
- Lundin, Robert W. **Theories and Systems of Psychology.** 5th ed. MA : D. C. Heath and Company, 1991.
- Meadow, Mary Jo and Kahoe, Richard D. **Psychology of Religion : Religion in Individual Lives.** NY : Harper & Row Publishers Inc., 1984.
- Murphy, Nancy. **Anglo-American Postmodernity : Philosophical Perspectives on Science, Religion, and Ethics.** CO : Westview Press, 1997.
- Nyanaponika. Thera. **Abhidhamma Studies : Researchs in Buddhist Psychology.** Kandy : Buddhist Publication Society, 1968.
- Nissanka, H.S.S. **Buddhist Psychotherapy : An Eastern Therapeutical Approach to Mental Problems.** Delhi : Vikas Publishing House PVT Ltd., 1995.

- Patterson, C.H. & Watkins, C. Edward. **Theories of Psychotherapy**. 5th ed. CA : Harper Collins College Publishers, 1996.
- Perrett, Roy W. (ed) **Indian Philosophy : A Collection of Readings**. Vol 5 London : Garland Publishing, Inc., 2001.
- Radhakrishnan, S. **Eastern Religions and Western Thought**. London : Oxford University Press, 1974.
- Rogers, Carl R. **Client-Centered Therapy : Its Current Practice, Implications, and Theory**. Boston : Houghton Mifflin Co.,1951.
- Rosch, Eleanor. “Principles of Categorization” **Concepts : Core Readings**. Eric Margolis & Stephen Laurence ed. Mass : A Bradford Book, 1999.
- Rowan, John. **The Transpersonal : Psychotherapy and Counselling**. London : Routledge,1993.

แบบสรุปโครงการวิจัย

สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

สัญญาเลขที่	MCU RS 610653056
ชื่อโครงการ	การศึกษาวิเคราะห์พุทธจิตวิทยาในพระไตรปิฎก
หัวหน้าโครงการ	พระครูปลัดมารุต วรมงคลโล, ผศ.ดร. คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
ความเป็นมาและความสำคัญ	<p>การวิจัยเรื่อง “รูปแบบและเครือข่ายการเรียนรู้ของแหล่งท่องเที่ยวประเภทวัดในประเทศไทย” เกิดขึ้นจากความสนใจที่จะศึกษาถึงกรอบแนวคิดเรื่องจิตของพระพุทธศาสนาเพื่อการค้นหาความจริงสุดท้ายโดยตรงของธรรมชาติมนุษย์และโลก เกี่ยวกับองค์ประกอบของจิต กระบวนการของจิต หน้าที่ และองค์ประกอบต่างๆ ในภาวะต่างๆของจิตหลักและทฤษฎีเกี่ยวกับจิตวิทยาในทางพระพุทธศาสนาอันแสดงให้เห็นว่ากรอบแนวคิดเรื่องจิตวิทยาของพระพุทธศาสนานั้นมีอยู่และมีองค์ประกอบที่สามารถจะอธิบายได้ทัดเทียมกับพุทธจิตวิทยาตะวันตกได้</p>
วัตถุประสงค์โครงการ	<p>(๑) เพื่อศึกษาถึงประวัติและพัฒนาการของจิตวิทยาในตะวันตก</p> <p>(๒) เพื่อศึกษาถึงแนวคิดเรื่องพุทธจิตวิทยาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท</p> <p>(๓) เพื่อศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องพุทธจิตวิทยาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทกับการประยุกต์ใช้กับสังคม</p>
ผลการวิจัย	<p>จากการศึกษาวิเคราะห์พุทธจิตวิทยาในพระไตรปิฎกมาทั้งหมดนั้นสามารถที่จะสรุปเพื่อให้เห็นกรอบสาระสำคัญของพุทธจิตวิทยาในพระไตรปิฎกได้ดังนี้</p> <p>(๑) จิตวิทยาตะวันตก มีการวางรูปแบบการศึกษาตามหลักเกณฑ์ของวิทยาศาสตร์ ซึ่งเป็นรูปแบบและกระบวนการคิดของโลกยุคสมัยใหม่ (modernity) ที่เน้นการจัดระเบียบตามลำดับขั้นเพื่อจำแนกความแตกต่าง โดยการหาโครงสร้างหรือหน้าที่ที่เป็นแกนกลางของเรื่องนั้นๆ ทั้งนี้มีความเชื่อพื้นฐานว่ามนุษย์เป็นศูนย์กลางของระบบ และมนุษย์เป็นผู้มีเหตุผลในการนำความเจริญก้าวหน้าให้กับโลกได้ เพื่อความเป็นสากลของโลก การจัดรูปแบบมโนทัศน์ของจิตวิทยาจึงสามารถแยกออกได้ชัดเจน ๒ รูปแบบ คือ แนวคิดเรื่องพฤติกรรม หรือสิ่งที่สามารถวัดหรือประเมินได้ เช่น สมอง ระบบประสาท เป็นต้น การเรียนรู้จะเป็นการเรียนรู้แบบการวางเงื่อนไข การปรับพฤติกรรม โดยการให้แรงเสริม หรือ การลงโทษ ไม่เน้นเรื่องบุคลิกภาพ แต่เน้นเรื่องสิ่งแวดล้อม เพราะสามารถนำมากำหนดผลที่ตามมาได้ชัดเจน กลุ่มนี้จะมีข้อด้อยที่ไม่ค่อยได้คำนึงถึงคุณค่าของความเป็นมนุษย์ แต่ก็มี</p>

ประสิทธิภาพมากในการค้นหาความผิดปกติทางกายภาพและการรักษา อีกกลุ่มหนึ่งเน้นเรื่องแบบอัตวิสัย มีที่ตัวตนหรือภาพลักษณ์ของตนเองเป็น ปรัชญาการณเชิงจิตวิทยา พัฒนามาจากการอบรมเลี้ยงดู ความเชื่อ และปฏิสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อม กลุ่มนี้เน้นคุณค่า ความหมายของมนุษย์ ความเป็นอิสระ และการพัฒนาไปสู่ภาวะบุคคลที่สมบูรณ์ การเรียนรู้จึงเน้นที่ตัวบุคคลเป็นหลักและมีความเป็นอิสระและมีรูปแบบที่หลากหลาย กลุ่มนี้มีการศึกษาทั้งจิตสำนึก จิตไร้สำนึก และศึกษาผสมผสานทุกๆ ประสบการณ์ที่เกิดขึ้นกับมนุษย์ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องที่ดูลึกกลับและไม่มีสาระตามการประเมินทางวิทยาศาสตร์ กลุ่มนี้ยังพัฒนาวิธีการบำบัดรักษาโดยกระบวนการทางจิตโดยการสนทนา โดยมีรูปแบบหลากหลายเช่นกัน

การใช้แนวคิดวิทยาศาสตร์มาเป็นเกณฑ์ของการศึกษา ทำให้จิตวิทยาตะวันตก มีทั้งข้อดีและข้อด้อย ข้อดีคือสามารถอธิบายพฤติกรรมต่างๆ ได้ชัดเจนเชิงประจักษ์มากขึ้น และข้อด้อย คือการใช้แนวคิดเชิงสสารนิยมมาศึกษาเรื่องของจิตที่นามธรรม ทำให้ไม่สามารถอธิบายครอบคลุมปรากฏการณ์ของจิต อย่างไรก็ตาม การศึกษาจิตวิทยาตะวันตกในปัจจุบัน มีการศึกษาโดยใช้แนวคิดของพหุนิยม ซึ่งยอมรับปรากฏการณ์ต่างๆ ที่หลากหลายมากขึ้นในการศึกษาเรื่องจิต นำให้เกิดมิติของการศึกษาที่หลากหลายตามไปด้วย และการศึกษายังคงเรื่องความน่าเชื่อถือและความสม่ำเสมอของการได้มาของความรู้ เช่น การวิจัยเชิงคุณภาพ การตีความการศึกษาปรากฏการณ์วิทยา เป็นต้น

(๒)เมื่อนำจิตวิทยาตะวันตก มาพิจารณาเทียบเคียงกับแนวคิดเชิงจิตวิทยาในพระพุทธศาสนาเถรวาทแล้ว พบว่ามโนทัศน์ที่แตกต่างอย่างชัดเจน คือ การยอมรับว่ามีจิต การอธิบายการมีอยู่ของจิตในพระพุทธศาสนาเป็นลักษณะพิเศษ คือ การมีอยู่ในลักษณะที่ไม่เที่ยง ไม่คงทน และไม่อยู่แบบนิรันดร์ จิตวิทยาตะวันตกจะสร้างการอธิบายจิตในมิติเฉพาะของตน ซึ่งไม่อาจครอบคลุมในทุกๆ ด้าน แต่จากการศึกษา ทำให้ทราบว่ามโนทัศน์พื้นฐานของแนวคิดเชิงจิตวิทยาพระพุทธศาสนาเถรวาท อธิบายอยู่ระหว่างกลาง และมีความใกล้เคียงกับการอธิบายของกลุ่มจิตวิทยาเชิงรู้คิด และจิตวิทยาผ่านตัวตน ซึ่งกลุ่มจิตวิทยาเชิงรู้คิดสามารถอธิบายกระบวนการของจิตระดับสูงที่ชัดเจน ในรายละเอียดในแง่ของการเกิดและความสัมพันธ์ของการเกิดกระบวนการทางจิตต่างๆ เชิงประจักษ์ แต่ก็ยังขาดการอธิบายที่ชัดเจนในส่วนของจิตที่พระพุทธศาสนาเรียกว่า วิญญาณ การอธิบายจึงครอบคลุมในเพียง รูป เวทนาสัญญา และสังขารบางส่วน การอธิบายของจิตวิทยาผ่านตัวตนทำให้สามารถขยายขอบเขตการอธิบายของมิติของจิตในประสบการณ์ที่ลึกลับต่างๆ ได้มากขึ้น แนวคิดเชิงจิตวิทยาพระพุทธศาสนาเถรวาท สามารถอธิบายได้ในลักษณะของการศึกษาแบบอัตวิสัย เป็นไปในเชิงปรากฏการณ์วิทยาแบบไม่มีตัวตน มีลักษณะเป็นปรากฏการณ์วิทยา และอยู่กึ่งกลางระหว่างเจตจำนงเสรีและเหตุวิสัย ที่พระพุทธศาสนามักเรียกว่า “เหตุ-ปัจจัย” ซึ่งเป็นลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างกัน

การศึกษาแนวคิดเชิงจิตวิทยาในพระพุทธศาสนา ต้องใช้วิธีการ ๓ แบบ คือ ๑) ความรู้ระดับประสาทสัมผัส หรือ ทิฎฐิ ซึ่งสามารถทดสอบหาความรู้ได้ด้วยวิธีอุปนัย ๒) ความรู้ระดับ

ประสบการณ์จิต หรือญาณ ซึ่งเป็นความรู้เชิงเหตุผล ระดับวิชาการของศาสตร์ต่างๆ ในโลกการศึกษา จึงใช้หลักตรรกศาสตร์ นิรนัย การวิจัยเชิงคุณภาพ อรรถปริวรรตศาสตร์ หรือการตีความ ๓) ความรู้ระดับเหนือประสบการณ์ หรือ โภธิญาณ เป็นความรู้ที่จะประจักษ์ชัดด้วยตนเอง ฉะนั้นการตรวจสอบจึงต้องมาจากผู้ที่เคยผ่านประสบการณ์นี้มาเท่านั้น

รูปแบบของแนวคิดเชิงจิตวิทยาในพระพุทธศาสนา จึงได้มาจากความเชื่อพื้นฐานว่า มนุษย์มีความขัดแย้งในใจ ที่ทำให้ส่งผลออกมาในรูปแบบของกพฤติกรรมที่ไม่เป็นสุข ด้วยความปรารถนาที่ขัดกับกฎความจริงของธรรมชาติ คือ อนิจจัง ทุกขัง และ อนัตตา (กฎไตรลักษณ์) ถ้าความทุกข์ในใจนี้ไม่สามารถทำความเข้าใจที่ถูกต้อง ก็ไม่สามารถพบกับความสุขในชีวิต ซึ่งมนุษย์ทุกคนต่างปรารถนาที่จะได้ความสุข หนทางที่จะพบความสุขได้จึงต้องหันกลับมาตรวจสอบปัญหาในใจ เพื่อทำให้เกิดปัญญา ที่จะนำไปสู่ความสุขที่แท้

ดังนั้น แนวคิดพุทธจิตวิทยาจึงมีกรอบสำคัญของกระบวนการทางจิตได้ดังนี้ ๑) ข้อมูลจากภายนอก การรับรู้จากประสาทสัมผัส คือ อายตนะภายในและภายนอกทั้ง ๖ ๒) ข้อมูลจากภายใน หรือ อารมณ์ การคิด การจำ และความรู้สึกตัว คือ เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ๓) การเรียนรู้ คือ ระเบียบของความสัมพันธ์ ตามเหตุ-ปัจจัย ในปัจจุสมุปบาท ๔.) การมีอิสระทางจิต หรือ ชีวิตที่ดี คือ หนทางนำความเข้าใจที่ถูกต้องหรือสัมมาทิฐิ และปัญญา เพื่อนำไปสู่นิพพาน ส่วนมโนทัศน์รอง เรื่อง สติปัญญา และบุคลิกภาพเป็นมโนทัศน์ที่ซับซ้อน และเจือไปด้วยความเป็นตัวตน จึงไม่ควรนำมาศึกษาเป็นมโนทัศน์หลัก เพราะมโนทัศน์หลักต้องการนำออกจากความซับซ้อนของระบบความคิดมนุษย์เพื่อประจักษ์แจ้งกับรูปแบบที่ธรรมดาของความไม่มีตัวตน

(๓) เมื่อนำหลักพุทธจิตวิทยามาวิเคราะห์เราจะพบว่าเราสามารถวิเคราะห์ให้เห็นถึงสาระสำคัญของพุทธจิตวิทยาในแง่ของสารัตถะทางจิตที่เป็นปัญหาโต้แย้งกันอยู่ดังนี้

๑)วิเคราะห์ธรรมชาติดั้งเดิมของจิต พบว่าแม้ว่าจะมีหลักฐานว่าจิตของมนุษย์นั้นมีธรรมชาติบริสุทธิ์ แต่เราเฝ้ามองเพราะกิเลสที่จรมาแต่ก็มีข้อสรุปจากนักวิชาการฝ่ายเถรวาทว่าคำว่าจิต ปกัสนั้นไม่ได้หมายความว่าจิตมนุษย์หมดจดจากกิเลสมาตั้งแต่ต้น แต่เป็นเพราะการตีความที่ผิดจึงทำให้เกิดความเข้าใจเช่นนั้น แต่ความจริงจิตมนุษย์ปกัสนั้นจริงแต่ก็ยังคงมีกิเลสอยู่ตราบเท่าที่ยังไม่สามารถกำจัดกิเลสได้

๒)หลักพื้นฐานของพุทธจิตวิทยาเถรวาท จากการศึกษาพบว่าแนวคิดเรื่องจิตของพุทธศาสนาเถรวาทนั้นเห็นว่ามีพื้นฐานมาจากหลักการสำคัญตามหลักคำสอนพระพุทธศาสนา ดังนี้ (ก) แนวคิดเรื่องกฎธรรมชาติ (อิทัปปัจจตา-ปัจจุสมุปบาท) (ข) แนวคิดเรื่องกฎธรรมชาติคือนิยาม ๕ ประการ (ค)แนวคิดเรื่องกฎไตรลักษณ์

๓) พุทธจิตวิทยากับความเป็นมนุษย์ จากการศึกษาทั้งหมดพบว่าจิตวิทยาพุทธศาสนานั้นได้อธิบายว่ามนุษย์มีองค์ประกอบสองส่วนคือกายกับจิตและจิตนั้นถือว่ามีอำนาจเหนือกาย

ดังนั้นความเป็นมนุษย์จึงเกิดมาจากการที่กายกับจิตทำงานประสานสอดคล้องกัน

๔) พุทธจิตวิทยากับปัญหาความเป็นเอกนิยามหรือสัจนิยม จากปัญหาที่มีผู้ถามว่าจิตมนุษย์ในทางพระพุทธศาสนานั้นเป็นสิ่งที่มียุเป็นเอกเทศจากกายหรืออยู่เหนือการทำงานของกายหรือเป็นจิตผู้อยู่ในฐานะของการเป็นผู้สร้างเหมือนแนวคิดเชิงอัตวิสัยหรือไม่ คำตอบคือไม่เพราะจิตของพุทธศาสนาเถรวาทเป็นจิตที่มีกระบวนการทำงานแบบเกิดดับเปลี่ยนแปลงตามหลักอนิจจังดังนั้นจึงไม่ใช่จิตตามแนวคิดเอกนิยามแต่ประการใด

๕) พุทธจิตวิทยากับปัญหาเรื่องเจตจำนงเสรี และเมื่อพิจารณาจากประเด็นที่ว่าจิตมีเจตจำนงเสรีหรือไม่ก็จะพบว่าจิตในทางพระพุทธศาสนานั้นมีเจตจำนงเสรีเป็นบางครั้ง บางครั้งก็ต้องตกอยู่ภายใต้เงื่อนไขที่เป็นอื่นๆได้

นอกจากนั้นเราก็จะพบว่าผลการวิเคราะห์เรื่องจิตในประเด็นอื่นก็สามารถให้คำตอบเกี่ยวกับเอกลักษณ์ของจิตเชิงพุทธได้ เช่น (๖) พุทธจิตวิทยากับหลักจริยธรรม (กรรม-เจตนา) (๗) พุทธจิตวิทยากับการบรรลุธรรม (๘) จิตกับการเวียนว่ายตาย(จิต)เกิด(ปฏิสนธิจิต) และ(๙) จิตกับความฝัน เป็นต้น

(๔) การฝึกอบรมจิต จากการศึกษาามาทั้งหมดจะพบว่า จิตมนุษย์นั้นเป็นสิ่งที่สามารถฝึกฝนได้ด้วยการปฏิบัติธรรมตามแนวของกรรมฐาน ๒ ประการคือ สมถกรรมฐาน และวิปัสสนากรรมฐาน ซึ่งผลการฝึกจิตก็จะก่อให้เกิดความสุข จากสุขในเบื้องต้นจนถึงสุขในที่สุดก็คือพระนิพพาน

(๕) เมื่อศึกษาวิเคราะห์พุทธจิตวิทยากับการประยุกต์ใช้ในสังคมก็จะพบว่า จิตมนุษย์หรือจิตในทางพระพุทธศาสนานั้น มีหลักการที่สามารถนำไปใช้เพื่อการพัฒนาชีวิตและสังคมได้ เช่น พุทธจิตวิทยากับการเรียนรู้ พุทธจิตวิทยากับการเรียนการสอน พุทธจิตวิทยากับการปกครอง จิตวิทยากับการดำเนินชีวิต พุทธจิตวิทยากับการให้คำปรึกษา เป็นต้น

(๖) และเมื่อพิจารณาถึงสถานะและจุดยืนของพุทธจิตวิทยาในสังคมไทยก็จะพบว่าสังคมไทยนั้นให้ความสนใจเกี่ยวกับหลักการทางด้านพุทธจิตวิทยาเป็นอย่างมากอันจะสังเกตได้จากการที่มีการนำเอาหลักการทางพุทธจิตวิทยาไปศึกษาในสถาบันทางการศึกษาในทุกระดับรวมถึงการนำไปปฏิบัติในรูปของการเปิดสำนักหรือสถานที่ปฏิบัติธรรมทั่วประเทศด้วย แสดงให้เห็นถึงท่าทีและจุดยืนที่แท้จริงของพุทธจิตวิทยาที่มีต่อสังคมไทยมาเป็นระยะเวลาอันยาวนาน

การนำผลงานวิจัยไปใช้ประโยชน์

๑) มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย สามารถนำชุดความรู้เกี่ยวกับแนวคิดเรื่องพุทธจิตวิทยาไปใช้ในการจัดการเรียนการสอนในภาควิชาพุทธจิตวิทยา คณะมนุษยศาสตร์ ภาควิชาการสอนภาษาไทย ภาษาอังกฤษ และการสอนสังคม รวมถึงภาควิชาอื่นๆที่เกี่ยวข้องกับการเรียนการสอนในรายวิชาพุทธจิตวิทยารวมถึงวิชาจิตวิทยาทั่วไปได้ และสามารถพัฒนานิสิตให้มีความรู้และทักษะในการศึกษาและการพัฒนาจิตในฐานะเป็นศูนย์กลางของการพัฒนาชีวิตมนุษย์

<p>๒) สถานศึกษาของรัฐและเอกชนที่จัดการเรียนการสอนในคณะ ภาควิชาที่เกี่ยวข้องกับ จิตวิทยา และการจัดการเรียนการสอนหรือการพัฒนาคุณภาพชีวิตสามารถนำเอาผลงานวิจัยนี้ไปปรับ ประยุกต์ใช้ในการจัดการเรียนการสอนได้</p> <p>๓) วัดหรือสถานที่ปฏิบัติธรรมสามารถนำความรู้เรื่องพุทธจิตวิทยาไปปรับประยุกต์ใช้ในการ การสอนและให้ความรู้ความเข้าใจในเรื่องจิตแก่พระสงฆ์และประชาชนทั่วไปที่สนใจในการศึกษา ปฏิบัติและปรับประยุกต์ใช้ในการดำเนินชีวิต และการแก้ไขปัญหาเรื่องจิตได้</p> <p>๔) อาจารย์ นักวิชาการ นิสิตของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และผู้สนใจ ทั่วไปสามารถนำข้อมูลการวิจัยไปศึกษาต่อยอดในการทำวิจัยที่เกี่ยวกับจิตและศาสตร์สาขาอื่นที่ เกี่ยวข้องได้</p>
<p>การประชาสัมพันธ์</p> <p>มีการประชาสัมพันธ์กิจกรรมและผลงานวิจัยทางอินเทอร์เน็ต</p> <p>http://www.mcu.ac.th/site/major/major_index.php</p> <p>ส่วนการประชาสัมพันธ์ทางสิ่งพิมพ์อยู่ในระหว่างดำเนินการ</p>

ประวัติผู้วิจัย

- ชื่อ-นามสกุล : พระครูปลัดमारุต วรมงคลโธ (กุลเพ็ชร)
- เกิดวันที่ : ๕ กรกฎาคม ๒๕๓๙
- ภูมิลำเนา : บ้านตากลิ ตำบลตากลิ อำเภอตากลิ จังหวัดนครสวรรค์
- การศึกษา : นักรธรรมชั้นเอก สำนักเรียนวัดเทพากร กรุงเทพมหานคร
พุทธศาสตรบัณฑิต (สาขาครุศาสตร์) จบปริญญาโท (M.A.)
สาขาจิตวิทยาการให้คำปรึกษาและการแนะแนวจากมหาวิทยาลัยบูรพา
ประเทศอินเดีย
จบปริญญาเอก สาขาจิตวิทยา มหาวิทยาลัยมจร
- สถานที่ทำงาน : อาจารย์ประจำภาควิชาปริยัติธรรมและจริยศึกษา
- ตำแหน่งผู้บริหาร : คณบดีคณะครุศาสตร์
- ที่อยู่ปัจจุบัน : ๒๕๘ วัดราชโอรส แขวงบางอ้อ เขตจอมทอง กรุงเทพมหานคร
- ประสบการณ์ : – เป็นกรรมการสอบวิทยานิพนธ์คณะครุศาสตร์
– เป็นที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ระดับปริญญาโท
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย